UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

Q. SEPTIMII|| FLORENTIS|| TERTVLLIANI|| CARTHAGINIENSIS|| PRESBYTERI, OPERA|| QVÆ HACTENVS REPERIRI|| POTVERVNT OMNIA:||

Tertullianus, Quintus Septimius Florens

Antverpiae, 1584

Apologeticus aduersus Gentes pro Christianis.

urn:nbn:de:hbz:466:1-73633

Visual Library

mento, & Paraphrasi: quam prostremam (omissis reliquis tamquam superfluis) paucissimis immutatis A
retinuimus. Nunc denique ad manuscripta D. Bauonis ac Elnonense siue D. Amandi, item Leodiense
Reuerenss. D. Lauini Torrentij exemplaria Belgica; præterea Romanos manuscriptos Vaticanos tres
codices, ac veteres excusos collatus, castigatior deo auspice in publicum prodit, adiectis etiam Argu-
mento & Adnotationibus nostris. Postremo Lud. Carrio I. C. Lutetiæ Parisiorum eundem cum
clarissimi humanissimique viri Cl. Puteani Senatoris in suprema curia regij libro antiquissimo com-
parauit: scripturarumque varietates apposuit.

Q. SEPTIMII FLORENTIS TERTVLLIANI APOLOGETICVS ADVERSVS GENTES PRO CHRISTIANIS.

CAP. I.

[2] I NON licet vobis Romani imperij antistites [3] in aperto & ædito ipso ferè vertice ciuitatis præsidẽtibus ad iudicandum, [4] palam dispicere, & coram examinare, quid sit liquidò in causa Christianorum: [5] si ad hanc solam speciem auctoritas vestra de iustitiæ diligentia in publico aut timet, aut erubescit inquirere: si denique (quod proximè accidit) [6] domesticis indiciis nimis operata sectæ huius infestatio obstruit viam defensioni, liceat veritati vel occulta via tacitarum litterarum ad aures vestras peruenire. B

Paraphrasis Francisci Zephyri.

[1] Ideo, inquit Tertullianus, duabus de causis Christianos damnari indicta causa: primum quia vobis, iudices, aliter fieri per leges non liceat, cúmque in vertice summáque arce Capitolina ad ius dicendum præsideatis (qui locus est vrbis celeberrimus) in operto & procul à populi testimonio vobiscum agi, etiam si velitis, non licet. Deinde quia causa Christianorum tantis videtur esse præiudiciis damnata, tantísque pseudofratrum indiciis oppressa, vt super eam quisque iam timeat, & erubescat quodammodo palam diligentior haberi: atque id ex omnibus aliis causarum generibus solum videtur, quod oblatum nulla quæstione seruata de subito damnari potest. Cum itáque res se ita habeat Christianorum, vt vndique à manifesto patrocinio excludatur, liceat saltem in occulto veritatem examinare, & quas ad vos litteras damus legere non dedignemini.

[7] Nihil illa de causa sua deprecatur, quia nec de conditione miratur. scit se peregrinam in terris agere, inter extraneos facile inimicos inuenire. [8] Ceterũ genus, sedem, spem, gratiam, dignitatem in cœlis habere: vnum gestit interdum, ne ignorata damnetur.

Verisimile est quisquis reus iudicum attentionem implorat, illud maximè intendere, vt conditionem suam deprecando releuet, & quibus potest modis se suámque causam commendans misericordiã moueat. Quæ res in aliorum omnium causis tralatitia erat, Christianis verò penitus negabatur, tum quia iudices nullas eorum preces admittebant, tum quod Christiani ad pœnam pleno gradu incedebãt. Tertullianus igitur, ne iudices si crederent litteras nihil aliud quàm veniam reatus exposcere, lectionem ob eam causam negligerent: ex auribus illorum hunc in primis scrupulum eximere contendit. Ea vis est, inquit, C Christianæ sectæ, vt nihil sollicita sit, quomodo vobis satisfaciens aliquid de sua causa imminui contendat, quo minus damnationem mereri videatur. Cum enim tota eius ratio, atque spes omnis à cœlo pendeat, cœlestia verò opposita sint omnia terrenis, quid mirum, si diuersa quoque est eius conditio, aliterque tractetur apud externos quàm æquum sit atque legitimum? Sed hoc vnum est quamobrem attentionem vestram requirat, quia vehementer exoptat: vt quid ea sit, & in quo nitatur, cognoscatur prius à vobis quàm damnetur. Quæ sanè petitio & honesta est, & à iudicib. recusari non potest. DEPRECARI verò est pro reo à iudice vel pro amico à principe viro veniam precari. Cicer. ad Pontif. Amici illi tui te vno amico tecti, &c. Quibus autem verbis deprecatio fiat, idem Cicero pro Ligario docet, Ignoscite iudices, errauit, lapsus est, non putauit, si vnquam posthac, &c.

[9] Quid hic deperit legibus in suo regno dominantibus, si audiatur? An hoc magis gloriabitur potestas earum, quo etiam inauditam damnabũt veritatem? Ceterum inauditam si damnent, præter inuidiam iniquitatis, etiam suspicionem merebuntur alicuius cõscientiæ, nolentes audire, quod auditum damnare non possint.

Ratio quamobrem homines aliquid expetant triplex est, honestum, vtile, & iucundum: cur fugiant his contraria faciunt, turpe, inutile, atque molestum. Tertullianus itaque vt facilius Christiani exoret iudices vt audiantur, antequam ad tabellam deueniant, ostendit nihil esse in ea petitione quamobrem reiici mereantur: nihil enim ab ea timeri posse, quod legibus inutile sit, præsertim vbi ad libidinẽ suam omnia trahere possint, imò quod iocundum sit sperari posse. Námque post dictam causam, id est, de

more

more damnare reos meritò gloriari poterunt. Quid? & honesti ipsius auctoritas ita se melius tuebitur. Omnis enim inuidia hoc modo subterfugitur, quam leges alioqui apud multos tanquam iniustæ commouere videntur, cum ob eam causam nolle iudices audire Christianum suspicentur, quia expurgatum absoluere non cogantur. Si igitur quod honestum, iucundum, & vtile est respicere iudices velint, Christianis dicendæ causæ potestatem faciant.

Hanc itáque primam causam apud vos collocamus, iniquitatis odium erga nomen Christianum. Quam iniquitatem idem titulus & onerat & reuincit, qui videtur excusare, ignorantia scilicet. Quid enim iniquius, quàm vt oderint homines quod ignorant? etiam si res mereretur odium? Tunc etenim meretur cum cognoscitur an mereatur. Vacante autem meriti notitia, vnde odij iustitia defenditur? quæ non de euentu, sed de conscientia probanda est. Cum ergo propterea oderint homines, quia ignorant quale sit quod oderunt, cur non liceat eiusmodi illud esse, quod non debeant odisse?

Altera proœmij pars, quæ commune odium in Christianos multiplici ratione ostendit esse iniquum. Iudices enim atque omnes ferè gentes, vti Iudas in sua epistola inquit, ita se habebant, vt quæ nescirent vituperarent, in illis vero rebus quas naturaliter veluti bruta animalia cognoscerent distabescerent. Illud igitur est, inquit Tertullianus, quod primum in iudicium vestrum venire, & à vobis cognosci velim, iniquitas scilicet odij in Christianum nomen: quam si excusare conamini, quòd publicum rumorem secuti, nihil vnquam de hac causa certi cognoueritis, dico hanc vestram rationem ignorantiæ non modo non releuare vos aut aliquo modo liberare, sed magis onerare obligaréque fidem vestram. Tota hæc argumentatio ex eo est axiomate, quod & ab Aristotele ponitur. At verò benè quisquis iudicat ea quæ cognoscit, & ipsorum verus est iudex, &c. Si quod igitur est incognitum nobis, bonum malémve esse asseueramus, puerile hoc est iudicium & temerarium: odium enim & amorem non casus facit, sed ex certa scientia suboriri solent, cum notitia meriti non vacat, sed suum locum occupauerit: & pro comperto dignitatem habemus, indignitatémque rei, præsertim cum nihil obstet, quamobrem bonum esse possit quod ignoratur.

Ita vtrúmque ex alterutro redarguimus, & ignorare illos dum oderunt, & iniuste odisse dum ignorant. Testimonium ignorantiæ est, quæ iniquitatem dum excusat, condemnat. Cum omnes [10] qui retro oderant, quia ignorabant quale esset quod oderant, simul vt desinunt ignorare, cessent & odisse. Ex his fiunt Christiani, [11] vtique de cōperto, & incipiunt odisse quod fuerāt, & profiteri quod oderāt: [12] & sunt tanti quāti & [13] denotamur. Obsessam vociferantur ciuitatem, in agris, in castellis, in insulis Christianos, omnem sexū, ætatem, conditionem, etiam dignitatem transgredi ad hoc nomen quasi detrimento mærent.

Inferens ex superioribus ab vtrouis enthymemate demonstrat vtrumque refelli: quia scilicet ignorant gentes ipsos Christianos, ideo iniuste odisse, & odisse quia ignorent: vt quod de vno existimatur, satis sit ad alterius constitutionē. ex eo igitur quod sequitur, si quid ego ignorans odi, iniustum est odium, cum bonum esse possit quod ignoro: & si iniustum est, fit vtique ab ignorantia: ita odium ex ignorantia iniustum esse concedendum. Quod autem ex hac causa suboriatur odium demonstratur (huic enim propositioni occurrere gentes poterant, se quidem de comperta re odisse Christianos) ex eo quod efficitur, si remoueatur. Quicunque enim, inquit, instituta nostra patienter cognouerit, tantum abest vt odio prosequatur, vt posteà mirifice comprobet illa & amplectatur. hinc indies magis pullulant Christiani, neque est locus in terris qui eius nationis omnino sit expers. Qui igitur testatur ignorantiam vt odium excuset se magis condemnat.

Nec tamen hoc ipso modo ad æstimationem [14] alicuius latentis boni promouent animos, non licet rectius suspicari, non licet propius experiri. Hic tantum humana curiositas torpescit, amant ignorare, cum alij gaudeant cognouisse; quanto magis hos [15] Anacharsys denotasset imprudentes, de prudentibus iudicantes, quàm immusicos de musicis.

Iudicium consensúsque multitudinis in eadem re nunquam est à sapientibus improbatus, imò pro vero semper accipi solét, tanquam comperta res & definita ratione. Cum itáque Romani sua voce faterentur à nullo genere hominum Christianos non laudari, si rationi non odio obsequerentur, debuerant ex ea multitudine moneri, non fieri quidem temerè, si quanto magis à Christo deterrerent homines, tanto illum libentius consectarentur, sed ex aliqua causa, quam si animaduertere velint, in æstimationem alicuius latentis boni venirent. Verum tanta odij nubes prætenditur, vt quæ cunctis hominibus naturalia sunt obliuiscantur, nec melius aliquid ex ijs conijcere volunt, neque de proximo certius experimentum facere. Et quæ est vrbanorum præcipua curiositas, vt vnumquódque velint diligentius perscrutari, in hac tantum causa negligentiores inueniantur, & quæ omnibus iniucunda esse solet ignorantia, delectentur. Quàm sit hoc absurdum, ex auctoritate simul & comparatione ratiocinatur. Nam si Anacharsys, inquit, philosophus ignorantes musicam deridebat de musicis ferre iudicium, quanto magis imprudentes damnasset, si de prudentibus vidisset iudicare: quùm multo magis importuna sit imprudentia quàm amusia.

[16] Malunt nescire, quia iam oderunt. adeò quod nesciunt præiudicant id esse, quod si D
sciant, odisse non poterant; quando si nullum odij debitum deprehendatur, optimum
vtique sit desinere iniuste odisse: si vero de merito cõstet, non modo nihil odij detrahatur,
sed amplius acquiratur ad perseuerantiam, etiam iustitiæ ipsius auctoritate.

Sapientis est mutare consilium, non nulli tamen ita ceruicosi sunt, quales plerunque potentiores, vt si quem semel vel immeritò læserint aut oderint, perpetuis calumnijs persequantur. nam si peccatum suum fateantur, minus iam prudentes haberi credunt: igitur ne fateantur, aut verum dissimulant, aut rei ipsius certiores fieri nolunt: id quod Christianis eueniebat apud Romanos aliásque gentes. nam cum illi hanc sectam semel odissent, ne illud temerè suscepisse viderentur, sine quæstione odisse perseuerare malebant, conscij iam sibi ac prospicientes, si rem Christianam diligentius discuterent, eiusmodi esse quæ odij finem faceret. Quod autem hoc conscientiæ præiudicium impediat veritatem, manifestum est, cum in tali quæstione nihil sit quod illos offendere debeat: nam si nulla causa deprehendatur odij, æquum sanè foret odio renunciare: si vero ita mereri Christianos pateat, multo æquius in eo odio perseuerarent cum auctoritate ipsius iustitiæ subniterentur. Prius enim quàm res examinata erat odisse, aberat à iustitia: cum vero examinata, sceleri obnoxia iudicatur, ipsa iam exigit iustitia, vt non modo odio, sed pœna quoque digna mulctentur.

Sed non ideo, inquit, bonum quia multos conuertit. Quanti enim ad malum præformantur, quanti transfugæ in peruersum? Quis negat? tamen quod verè malum est, ne ipsi quidem quos rapit defendere pro bono audent. Omne malum aut timore aut pudore natura perfudit. Denique malefici gestiunt latere, deuitant apparere, trepidant deprehensi, E negant accusati, ne torti quidem facile aut semper confitentur: certe damnati mærent: dinumerant in semetipsos mentis malæ impetus [17] vel fato vel astris imputant. nolunt enim suum esse, quia malum agnoscunt. [18] Christianus verò quid simile? neminem pudet, neminem pœnitet, nisi planè retro non fuisse. Si denotatur, gloriatur: si accusatur, non defendit, interrogatus, vel vltrò cõfitetur, damnatus gratias agit. Quid hoc mali est, quod naturalia mali non habet? timorem, pudorem, tergiuersationem, pœnitentiam, deploratiõẽ. Quid hoc mali est: cuius reus gaudet? cuius accusatio votũ est, & pœna felicitas?

Anthypophora hæc & obiectio tacita aduersariorum, quam affatim Tertullian. vehementérque refellit. nam cum bonitatem Christianæ sectæ ex multorum hominum confluxu probasset, idque probabile videri posset, non autem semper verum, ne sibi contradictio confidat, certiores notas verioraque affert argumenta, quibus malum à bono, vitiúmque à virtute dignosci possit. Fateor enim, inquit, multos homines, quos nostra lex ad se conuertit, apostatas fieri abutique præceptis. Quid mirum: in potestate siquidem nostra est, & benè & malè agere. vnde non est ex actionib. nostris elicere certius, quid bonum sit aut secus. Sed hoc ipsa nos natura prudens omnium rerum magistra docet manifestis indiciis de necessitate consequentibus. Quicquid enim malum est, cogit nos etiam si nequam sumus, malum esse fateri, trepidationem & pudorem voluit comites esse mali: odit enim lucem qui malè agit, timérque ne deprehendatur, & deprehensus pudore confunditur. pœnitet & negárque quantum potest causam in se esse talis facinoris. Quæ omnia indicia naturalia, & vera si in Christianis apparent, nulli dubium est quin illi mali scelestíque sint, à contrario, si neque illos nominis pudet, sed interrogati sintne Christiani vltro fatentur, neque accusationem eius causæ timent. non enim se defendunt, tantúmque abest vt se huius sectæ pœniteat, vt ægrè ferant, prius multo in eius cognitionem non venisse, palam profitentes verum dei cultum per Christum fieri in spiritu & veritate. Quid est cur non bonum illud dicatur, in quo hæc nulla sint illa liquido inueniantur.

Non potes dementiam dicere, qui reuinceris ignorare.

Alia anthypophora, quæ vno ictu exponitur, licet ea quidem vulgaris esset & penè recepta. Cum enim aliquis accusationem, paupertatem, exilium, eiusmodíque mala non timet, nec ipsa quidem morte deterretur, vir fortis esse potest & elati animi. Quod si quis hæc non modo non timeat, sed exoptet atque in eis felicitatem esse credat, is profectò demens iudicabitur: tantũ à naturali sensu abhorrebit. id quod & si in Christiano homine minimè mirum videri debet, qui lorica spei certe indutus, clypeo fidei omnia proculcat sempiternis rebus addictus: nulla tamẽ alia ratione Tertullianus iudicium hoc plebis Romanæ defendit de dementia Christianorum, quàm quòd temerarium illud esse probat, & à certis rebus penitus exclusum: quando ipsi iam professi sint rem Christianam ignorare. At quod aliquis ignorat, id sapiens ne sit an stultum, bonum an malum, quomodo intelligere potest?

CAP. II. [19] Si certum est denique nos nocentissimos esse, cur à vobisipsis aliter tractamur, quàm pares nostri, id est ceteri nocentes? cum eiusdem noxæ eadem tractatio deberet interuenire. [20] Quodcunque dicimur, cum alij dicuntur, & proprio ore & mercenaria aduocatione vtuntur ad innocentiæ suæ commendationem. Respondendi, altercandi facultas patet, [21] quando nec liceat indefensos & inauditos omnino damnari. Sed Christianis solis nihil

A nihil permittitur loqui, quod causam purget, quod veritatem defendat, quod iudicem non faciat iniustum.

Dictum est hoc per concessionem, vnde maior inuidia iudicum exaggeratur. Esto, inquit, liberum omnibus iudicium, & qua quisque velit mente feratur in Christianos, concedatúrque etiam illos esse sontes, cur tamen quod lege communiter præscriptum est, in illis tantum priuilegium existit. Non liber quidem tu es in eo quod lege cautum est. Rex tibi & dominus sunt leges, quibus statuitur nullũ reum indicta causa damnari debere. Dicimur incesti, dicimur homicidæ & hostes publici: concedo. cur non legitima questio ex quolibet crimine peragitur? Sed audito hoc solo, Christianus est, damnationem pronunciatis? Alij cum dicuntur, & audiunt idem quod nos, & in eodem quo nos crimine denotentur, vti lege concessum est, & sua se & aliorum opera defendi: merito quidem, cum aliter verum explicari non possit, ac iudex probare æquitatem suam. At vide in re simili quàm dissimilis sit cõditio Christianorum. nec illud quidem iudices exaudire volunt, quod eos iustos redderet atque laudandos.

Sed illud solum expectatur, quod odio publico necessarium est, confessio nominis, & non examinatio criminis. quando si de alio nocente cognoscitis, non statim confesso eo nomen homicidæ, vel sacrilegi, vel incesti, vel publici hostis (vt de [22] vestris elogiis loquar) contenti sitis ad pronunciandum, nisi & consequentia exigatis, qualitatem facti, numerum, locum, tempus, conscios socios.

Post diem reo dictum consequens erat examinatio legitima nominis, ex qua qualitas facti, & quo nomine appellari conueniret excludebatur. accidentia præter hæc, tempus scilicet, locus & alia id genus,
B quibusverum fieret manifestum, diligentius quærebatur. Non enim si statim confessus reus esset, nomen criminis, homicidæ (verbi causa) aut adulteri, contenti erant iudices ad pronunciandam sententiam. In Christianis tamen non quod iuris esset inquirebatur, neque sibi iudices neque legibus satisfacere curabant, sed plebi tantummodo. Si quis enim se Christianum profiteretur, eo solo nomine nulla facta quęstione, neque de maiestatis crimine, qua potissimum causa Christiani postulabantur, vt in sequentibus videbimus, neque de homicidio pœna statim irrogabatur.

De nobis nihil tale, cum æque extorquere oporteret quodcũque falso iactatur, quot quisque iam infanticidia degustasset, quot incesta [23] contenebrasset, qui coci, qui canes affuissent. O quanta illius præsidis gloria si eruisset aliquem qui centum iam infantes comedisset.

Poterant iudices, aut pro iudicibus populus respondere, nihil isthac opus est quæstione in Christianos, hoc solum nomen crimen facit ad pœnam. Si ita res se habet, inquit Tertullianus, iam dictum est quàm hoc temerarium sit, aliquid præiudicare sine causa rationéue aliqua introducta, hoc tantum contenti essemus: cum vero prætextum odio vestro adstruentes, nefarium & impudens genus Christianorum dictitetis, vt qui in suis sacris illis arcanis infantes mactent, & incesta luminibus extinctis frequentent, quid est cur quæstio non sit tempestiua necessariáque in his tantum facinoribus? vt tandem eruatis qui canes affuerint luminum euersores, & qui, quãdo, quomodo coxerint, &c. Vnde gloriam sibi ambitiosi iudices gratiámque apud plebem mirificam compararent.

Atquin inuenimus inquisitionem quóque in nos prohibitam. [24] Plinius enim Secun-
C dus cum prouinciam regeret damnatis quibusdam Christianis, quibusdam gradu pulsis, ipsa tamen multitudine perturbatus, quid de cætero ageret, consuluit tunc Traianum imperatorem, allegans præter obstinationem non sacrificandi, nihil aliud se de sacris eorum comperisse, quàm cœtus antelucanos ad canendum Christo & deo, & ad confederandam disciplinam, homicidium, adulterium, fraudem, perfidiam, & cætera scelera prohibentes. Tunc Traianus rescripsit, hoc genus inquirendos quidem non esse, oblatos vero puniri oportere.

Hysteron proteron ad maiorem energiam, de inquisitione nunc agit, quæ semper quæstioni præcedit, vt vndecũque colligat, cum Christianis agi extra ordinem ex illiberali odio, quod quanto insolentius effertur, tanto magis arguit innocẽtiam Christianorum. Et quid insolentius, quàm de iis supplicium sumere, quorum etiam inquisitio quandoque sublata sit? neque id quidem negligentia, sed imperatorum edicto. Non omnes enim imperatores, vt patebit inferius, Christianum nomen persecuti sunt, quod natura malum non esse redarguit. Quod enim malum est, ab omnibus quoquomodo profligatur damnatúrque. Traianus ita imperator Plinio de Christianis consulenti, iis quæ recitat verbis respondisset, inquisitionem certe substulit. Imperatoris enim verba & scripta, edicta sunt ac leges.

O sententiam necessitate confusam. negat inquirendos vt innocentes, & mandat
" puniendos vt nocentes. Parcit & sæuit, dissimulat & animaduertit. Quid temetipsum censura circumuenis? si dãnas, cur non inquiris? si nõ inquiris, cur nõ & absoluis? Latronibus vestigandis per vniuersas prouincias [26] militaris statio sortitur, in reos maiestatis &

TERTULLIANO
Apologetici adversus
GENTES.
A V
16

publicos hostes omnis homo miles est, ad socios, ad conscios vsque inquisitio extendi- D
tur. Solum Christianum inquiri non licet, offerri licet, quasi aliud esset actura inquisitio,
quam oblatio. Damnatis ergo oblatum, quem nemo voluit requisitum, qui puto iam non
ideo meruit pœnam, quia nocens est, sed quia non requirendus inuentus est.

Traianus dum inuidiæ simul & iuri cauisse voluit, cum oblatos quidem Christianos si præterisset,
gratiam populorum offendere videret: si vero quos testimonio sui proconsulis defendebantur, temere
damnasset contra ius iustitiámque decernere, suis his verbis sententiam de Christianis adeò confudit, vt
quid sibi ea velit, quantum ad probandam destruendámque illorum sectam pertinet, parum constet.
Damnat enim & absoluit. Alteram quidem ex his disiunctiuis necesse est veram esse, aut nocentes esse
Christianos, aut innocentes: si nocentes publicíque hostes, proculdubio inquirendi, & inquisiti punien-
di: si vero innocentes, etiã si casu vel ex maleuolentia iudici offerantur, iure damnari non possunt. Quod
si dicas inquisitionem ideo prohiberi, quia in alium finem tendat: hoc, inquit, non video, cum omnis in-
quisitio nihil aliud quàm oblationem faciat. Sed si quasi finis merito permittitur, multo magis deberẽt
ea quæ sunt ad finem: nisi fortè opera quæ daretur inquirendo redderet innocentes, quos nulla alia cau-
sa, nisi quod occurrerunt alicui damnandos facit. Seipsum itáque imperator irretiuit, & quasi incidit in
censuram vt emendatione dignus. Præterea ne inquisitionem ipsam prohibitam diceret, quia noua &
insolita causa Christianorum, stationes militum affert vbíque dispositas, nullam aliam ob rem, quàm vt
ea scelera quorum rei fiunt Christiani exterminentur. Igitur dissimulatione & negligentia tantum non
Christiani arguuntur insontes.

Itáque nec in illo ex forma malorum iudicandorum agitis erga nos, quod ceteris ne- E
gantibus adhibetis tormenta ad confitendum, solis Christianis ad negandum. cum si ma-
lum esset, nos quidem negaremus, vos vero confiteri tormentis compelleretis.

Iniuria alia aliam sequitur facile, si quis iudex ea quę ante iudicium requiruntur inuertit, quæ etiam
ipsi iudicio competunt, conturbabit. Habet suas quæcunque actio formulas, secundum quas necesse est
aut de causis cadamus, aut superiores discedamus. Quod si rite formulæ non seruentur iudicium irri-
tum fit atque ridiculum. Cum antè tribunal itaque sisterentur Christiani extra ordinem, iudices etiam
iudicando malíne essent nec ne, à cõmuni formula iudiciorum recedebant. Reus enim (verbi causa) ma-
iestatis eculeo fidibúsque torquetur, vt quod negat quia malum confiteatur. Christianis vero tormenta
adhibentur, vt quod sponte confitentur, quia bonum, negent. Si contrariorum igitur eadem est disciplí-
na, si malum est quod negatur, quod fatemur bonum est. Iudices igitur suo se gladio conficiebant, Chri-
stianos quasi homicidas damnantes, cum tamen accusatos à confessione deterrerent, id est à vero.

Neque enim ideo putaretis non requirenda quæstionibus scelera, quia certi essetis ad-
mitti ea ex nominis cõfessione, qui hodie de cõfesso homicida scientes homicidiũ quod
sit, nihilominus ordinẽ extorquetis admissi: quo peruersius, cum præsumatis de sceleribus
nostris ex nominis confessione, cogitis tormentis de cofessione decedere, vt negãtes no-
men, pariter vtiq; negemus & scelera, de quibus ex cõfessione nominis [17] presumpseratis.

Per argumentum à legitima quasi consuetudine iudicij tacitæ obiectioni respondet, nulla, inquitis
opus est maiori quæstione ad eruenda flagitia, satis est si quis Christianus esse fateatur, sub eo nomine, F
omnia isthæc vitia latent, Esto, inquit Septimius, Sed si morem vestrum iudicando recordamini nec
quicquam vobis satis esse videtur homicidæ alicuius confessi homicidium quale sit tenere, sed iuris esse
censetis ordinem sceleris quoque extorquere, quando scilicet, vbi, quomodo, & quibus sociis. Quapro-
pter hanc vestram obiectionem peruersius reddere iudicium vestrum non videtis? nam si confesso no-
mine Christiano, simul etiam confiteri scelera temere præsumitis, vrgenda vehementius erat, non re-
mittenda confessio, vt vos iustiores, nos scelesti magis videremur.

Sed opinor non vultis nos perire, quos pessimos creditis (sic enim soletis dicere) ho-
micidas:

Ironia, At, inquit, misericordia forte vestra erga nos fit, vt confessionem supprimatis, ne ex ea damna-
tio irrogetur iis quos viuere velitis. Lachrymæ crocodili nimirum, quibus vos adeò bene cupitis, pessi-
mos esse dicitis, & creditis homicidas. ita vestra hæc caritas beneuolentiáque tantum abest vt crimina
dissimulet, vt quænulla sint insimulet. quo iustius vexari videamur.

Negatis laniari iubere sacrilegum, si confiteri perseuerauerit. Si non ita agitis circa nos
nocentes, ergo nos innocentissimos iudicatis, cum quasi innocentissimos non vultis in
ea confessione perseuerare, quam necessitate non iustitia damnandam à vobis sciatis. Vo-
ciferatur homo, Christianus sum, quod est dicit, tu vis audire quod non est: veritatis ex-
torquendæ præsides de nobis solis mendacium elaboratis audire. Hoc sum, inquit, quod
quæris an sim. Quid me torques in peruersum? confiteor, & torques: quid faceres, si nega-
rem? Plane aliis negantibus non facile fidem accommodatis: nobis, si negauerimus, sta-
tim creditis.

Locus

A Locus à simili, ex quo concluditur, ex peruersa hac iudicum quæstione Christianos insontes declarari. Sacrilegus (exempli gratia) & Christianus vterque, vt creditur, nocens accusatur: alter si fateatur ingenuè sacra sublegisse, non opus esse videtur, neque ipsi iudices iubent lancinari atque torqueri, satis ea est confessio ad irrogandam pœnam. Alter verò si crimen quoque suum fateatur, Christi scilicet sectam legémque colere & amplecti, statim iubetur miris modis cruciari: & quanto magis in confitendo crimine perseueret, tantò plura tormentorum genera intentantur. At sanè hoc demonstrat, crimen hoc nominis non putari crimen, quod iure damnari possit. Quid enim amplius vexatur, quando crimen fuerit extortum? Quippe ne contra ius ferri iudices necessitate improbæ legis cogerentur, auertere homines Christianos ab ea confessione quibuscunque modis conabantur & mentiri desiderabant. Si itaq; crimen nostrum odio quodam violenti non iure punitur, innocentes profecto sumus, vos iniusti.

" Suspecta fit nobis ista peruersitas ne qua vis lateat in occulto, quæ " vos aduersus formam, aduersus naturam iudicandi, contra ipsas quoque leges ministret, Nisi enim fallor, leges malos erui iubent, non abscondi: confessos damnari præscribunt, non absolui. hoc " senatusconsulta, hoc principum mandata definiunt, hoc imperium, cuius ministri estis.

Admonitio qua mentes iudicum excitat, vt cognoscere certius velint, quamobrem perperam agant, & immutato ordine iudiciorum contra Christianos, cùm non sine suspicione alicuius violentiæ id fieri possit: nam si, inquit, quas populus leges sciuit, quarum vos ministri estis, si decreta senatus, si principum edicta, vnum omnia vobis propositum præscribunt, vt malos proferatis in lucem, confessósque damnetis: atque hanc formam in omni scelerum genere seruatis, præterquam in Christianis: quos neque per-
B quiritis, & oblatos abscondere, & confitentes absoluere conamini: debuerat hæc iudicij repugnantia suspicionem iampridem vobis iniecisse, non posse tam aperte deturbari leges, nisi aliqua necessitate impellente. Ea verò est ipsa veritas, quàm quisquis impugnare velit, incredibile est, quantum omnia peruertantur.

" Ciuilis non tyrannica dominatio vestra est. Apud tyrannos enim tormenta etiam pro pœna adhibentur: apud vos soli quæstioni temperatur. vestram illis seruire legem vsque ad confessionem necessarium: & si confessione præueniantur, vacabunt sentētia opus est. debito pœnæ nocens expungendus est, non eximendus.

Exaggerat iudicum iniquitatem, iudiciorum formas & instituta laudans: quæ quum ciuilia sint & suis legibus vtantur, non autem ad vnius libidinem conturbentur, contra reos nequaquam abuti deberent tormentis, sed quoties illi negauerint, suppresserintue reatum. Leges enim ideo tormenta excogitasse videntur, vt obstinata flagitiosorū negatio expugnaretur. Nam si vltro fatentur, præueniátque confessio quæstionem, nihil ea opus est, sed vacat. Quod si adhibenda tamen reo sit ad veritatem eruendam, quandiu negabit, adhibebitur: simulac confitebitur, illa vacabit cessabítque: atque ita omnis forma materiáque quæstionis secundum confessionem moderabitur. Quod si quis iudex in quæstione sæuiat atque tormentis, vbi locum non habent, id est cum sponte sua reus cūcta fateatur, qualis est Christianus: iam hoc non ciuile est sed tyrannorum, qui non contenti irrogatione poenæ, longa hominum laceratione satiari expleríque volunt: cùm post deprehensum manifestius crimen sententia debitam semel pœnam pronunciare debeat, qua nocentes conuincantur, non absoluantur.

C Denique illum nemo gestit absoluere, non licet hoc velle, ideo nec cogitur quisquam negare. Christianum hominem omnium scelerum reum, deorum, imperatorum, legum, morum, naturæ totius inimicum existimas, & cogis negare, vt absoluas, quem non poteris absoluere, nisi negauerit. Præuaricaris in leges. Vis ergo neget se nocentem, vt eum facias innocentem, & quidem inuitum iam, nec de præterito reum.

Maius est hoc indicium omnibus aliis, quod pro innocentia Christianorum Tertullianus de iudicibus affert. Nam quæ ab externis causis pendent actiones nostræ facile in vtramuis partem se tutari possunt, in quibus verò sola hominis voluntas requiritur, verum illa de se iudicium facere videtur. Poterat quia Christianum nomen & nouum erat, & vt illi dicebant contrarium moribus & naturæ, non videri ab re si noua etiam forma iudiciorum distraheretur. Quid si volūtas iudicum Christianos proculdubio innocentes arguat? absoluere nimirum illos cupiunt, quod ipsum patet, quia omnibus modis negationem eius nominis prætendunt, facile in aliis noxis conniuentes, quia homines sub falso prætextu condemnari pro comperto habent, cum si vel minimam criminum partem veram comperissent, & nollent, & non liceret absoluere, etiam si à Christo descisserent. Quanquam illud non modo nouum, sed illegitimum est, vt per coactam negationem criminis absolutio fiat. Tales profecto iudices legum præuaricatores appellari merito possunt, cum dicenda taceant: breuitérque attingant quæ inculcanda repetendáque essent, vnde facinorosis (vt dicunt) hominibus non via tantum aperitur vt euadant, sed tormentis omnibus illam capessere cogunt. Nam cum præuaricator is propriè sit (vt Pedianus inquit) qui reum ita

TERTULLIANO
A V
16

accuſet vt abſoluatur, ſic iudex cum exiſtimet Chriſtianum diis hominibúſque infenſum non poſſe alia D
ratione elabi, niſi per negationem: nullo pacto ſi præuaricari nolit, mentionem negationis facere debe-
ret. At etiam cogit inuitos & quos ex ea abſolutione declaraturus eſt, de quacúnque re præterita reos
amplius non eſſe futuros, ſed falſo ex calumnia laboraſſe.

Vnde iſta peruerſitas? vt etiam illud non recogitetis, ſponte confeſſo magis credẽdum
eſſe, quàm per vim neganti? vel ne compulſus negare, non ex fide negarit? & abſolutus ibi-
dem poſt tribunal de veſtra rideat æmulatione, ¶ iterum Chriſtianus.

Excitat interrogatio iudices quaſi dormientes & ita obcæcatos mala conſuetudine iudiciorum, vt quę
luce ſint clariora non videant. Nam & conſcientiam hominum venire in quæſtionem volunt, & libe-
rum mentis arbitrium terminare. Quod ſane iniquum ſimul eſt atque ridiculũ. Quid enim ad forum: ſi
mihi conſcius ſim Epicureo nõ Stoico, & Chriſtiano non ethnico, ecquid hoc ſimulare diſſimularéue
pro tempore non licet? Sed & coacta confeſſio vel negatio nonne in contrariam partem interpretanda?
quamobrem conſiderandum, inquit, vobis iudices fuerat, fruſtra vobis in hanc quoque partem laborem
quæſtionis ſuſcipi duabus potiſſimum cauſis, quia verum hominis ſenſum & conſcientiam eruere ab in-
uito non liceat & ſi videatur licere, non erit id ex fide veréque aſſeuerandum. Ad præſens enim aliquis
vobis aſſentietur, ſimulac vero recedat à tribunali ad ſuum ipſe propoſitum repedabit: id quod eo tem-
pore ſæpius eueniſſe credibile eſt, iis Chriſtianis qui adhuc infirmi facile tormentis cedentes, munia ta-
men Chriſtianorũ paulo mox obibant ridentes quodãmodo fefelliſſe, tam accuſatores quã iudices, qui
Chriſtianos iam inſectari non ex iuſta cauſa, ſed æmulatione & ſtudio ſuæ tuendæ opinionis præ ſe fere-
bant inuidia concertationes ſuſcitante. Quanquam enim Apoſtolus confitendum eſſe moneat, ore qui-
dem ad ſalutem, corde vero ad iuſtitiam conſequendam, eiuſmodi tamen lapſos eccleſia non repudiabat E
ſicuti Lactantius in quinto ratiocinatur, & Euſebius libro ſexto ſacræ hiſtoriæ.

¶ Cum igitur in omnibus in nos aliter diſponitis quàm in cæteros nocentes; id vnũ con-
tendendo, vt de eo nomine excludamur (excludimur enim ſi facimus quæ faciunt non
Chriſtiani) intelligere poteſtis non ſcelus aliquod in cauſa eſſe, ſed nomen, quod quædam
ratio æmulæ operationis inſequitur.

Elegans enthymema & de neceſſitate verum. Nam ſi, inquit, in quæſtione criminum, quibus rei Chri-
ſtiani fiunt, negligentiores ſolito iudices videantur, neque eaſdem formas ſeruare in iiſdem criminibus
curent, & excluſio ſola negatióque Chriſtiani faciat odium aliorum ſcelerum veniam & abſolutionem,
ſequitur vt crimina cætera nulla ſint, & de ſolo nomine Chriſtiani condemnentur. Nam ſi cum no-
mine pariter crimina tenerentur, nequaquam pœnitentia nominis ſatis eſſet ad reliqua crimina
diluenda: & iurati iudices rebus magis facinoroſis, quàm opinione, quæ ſua cuíque eſt, mouerem-
tur. Colligendum igitur nomen tantummodo eſſe in cauſa non flagitium aliquod, & quidem id
nomen quod non per ſe odium debeat concitare, ſed quod æmulationis quædam vis temeraria, dum
alius alium imitari ſtudet, delere & ſtudio ſui ſupprimere contendat. Interpoſito vero. Excludimur
ſi facimus, &c. Irritum quoque iudicum laborem demonſtrat, dum homines ex albo Chriſtiano-
rum eximere tanto ſtudio conantur, cum fides noménque Chriſtianum ea quã virtus ratione pro-
betur, ſi in actus ſcilicet exeat laudandos & in recte facta. Quoties enim cúnque Chriſtianus homo con-
tra præcepta Chriſti patrarit, illico ſine vi aliqua nullis tormentis adhibitis excluditur à Chriſto, nec iam F
Chriſtianus appellari merito poteſt.

Hoc primum agentes vt homines nolint ſcire pro certo quod ſe neſcire pro certo ſciũt.
Ideo & credunt de nobis quæ non probantur: & nolunt inquiri ne probentur non eſſe.
Quæ malunt credidiſſe, vt Nomen illius æmulationis inimicum præſumptis non proba-
tis criminibus de ſua ſola confeſſione damnetur.

Verum illud eſt verbum quo Cęſar apud Salluſtium vtitur, Omnes homines qui de rebus conſultant,
ab odio, amicitia, ira, atque miſericordia vacuos eſſe decet. Animus enim noſter perturbatione aliqua ir-
retitus, quid verum ſit liquido diiudicare non poteſt, à quo malo veluti exordio plurima manant iniuſta
& extraordinaria: quod cum multis aliis locis, tum hoc Chriſtianorum exemplo perſpicuum eſt. Quos
cum Romani aliæque gentes odio & æmulatione ſectarentur, talibus decepti affectibus, quod ſemel
ignorauerant ſemper ignorare iuuabat, ne quomodo veritatẽ cognoſcentes, ſuorum ſe dictorum facto-
rũmque pœnitere cogerentur: vnde facile de Chriſtianis falſa credebant, & quæſtio certior negligeba-
tur, vt cauſam ſemper habere viderentur, quamobrem inimicos ſuos damnarent. in qua re duo præcipue
abſurda concurrebant, vt inimicus eſſet non ex deprehenſis criminibus, ſed ex temeraria criminum opi-
nione, atque ex ſola eius confeſſione damnatio irrogaretur.

Ideo torquemur confitentes, & punimur perſeuerantes, & abſoluimur negantes, quia
nominis prælium eſt.

Totius peruerſæ rationis iudiciorum de Chriſtianis cauſam recitat cum maxima aſſeueratione, quaſi
proclamans, hinc eſt Romani quod contra morem nos ſi confitemur torqueamur, & negantes præter
morem aliorum reorum abſoluimur, quia non crimen aliquod in cauſa, ſed tantummodo nomen.

¶ Deni-

A [14] Denique quid de tabella recitatis illum Christianum, cur non & homicidam? Si homicida Christianus, cur non & incestus? vel quodcunque aliud nos esse creditis? In nobis solis pudet aut piget ipsis nominibus scelerum pronunciare? Christianus si nullius criminis reus est; Nomen valdè infestum si solius nominis crimen est.

Argumentum pro Christianorum innocentia validissimum in extrema parte reseruauit, quod ab auctoritate est, quæ non longe repetatur, aut ex obscuro loco, sed qua iudices ipsi suo se quasi gladio confodiant. Patet, inquit, insontes esse Christianos ex eulogiis iis quæ in tabella sua iudices in damnatione proponunt: nam cum in ea notentur causæ quamobrem rei damnati meruerint, si quæ de Christianis proferuntur, perlegantur, nullum aliud denotatum crimen inuenietur, quàm quòd Christiani. Quod si illi homicidium, incestumue commiserint, aut maiestatem læserint, quæ vulgaris opinio est, cur tanta crimina iudices in pronunciatione sententiæ dissimularét? quando sibi & aliis, ita melius satisfacere possent? an id scilicet quia cauisse volunt Christianis, quos tanto amore aut reuerentia prosequantur, aut occulere cupiant illorum facinora? vide potius in quos tanto ferantur odio, falsa citius confingant quam dissimulent vera. Quum itaque luce clarius sit Christianos nullo criminum nomine reos fieri: neque enim adulteri neque venefici sunt omnino, quotidiè tamen accusentur, vexentur, damnentúrque ex eo tantùm quod Christiani dicãtur, nimirũ necesse est hoc nomen nimis quidem odiosum esse infestúmque omnibus, quãdo per se crimen solùm faciat. Quod iam certius cõprobare aggreditur.

[16] Quid? quod ita plerique clausis oculis in odium eius impingunt, vt bonum alicui testimonium ferentes admisceant nominis exprobrationem. [37] Bonus vir Caius Seius, sed
B malus tantum quod Christianus. Item alius. Ego Lucium sapientem virum repentè factum Christianum defero, nemo retractat: ne ideo bonus Caius, & prudens Lucius, quia Christianus: aut ideo Christianus, quia prudens & bonus. Laudant quæ sciunt, vituperant quæ ignorant. & id quod sciunt, eo quod ignorant corrumpunt. Cum sit iustius occulta de manifestis præiudicare, quàm manifesta de occultis prædamnare. Alij quos retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos nouerant, ex ipso denotant, [38] quo laudant cæcitate odij in suffragium impingunt. Quæ mulier? quàm lasciua, quàm festiua. Qui iuuenis? qui Lucius, quàm amasius, facti sunt Christiani. Ita nomen emẽdationi imputatur. III.

Quatuor quasi testimoniorum genera adducit, quibus palàm fiat quantum fuerit odium huiusce orbis in Christianos, ne quis fortè miretur si solùm id nomen, exilium, pauperiem, sæuámque mortem apportaret. Illud profectò erat odium, vt quæcunque virtus, aut etiam vtilitas in Christiano continebatur, ab iis quasi tetro absinthio condita reiiceretur. Nonnulli igitur in circulo (vt fit) si de aliquo Christiano, verbi causa, Caio mentio oriretur, laudare suo testimonio quòd bonus esset, & vituperare quia Christianus, tanta odij cæcitate transuecti, vt non viderent impingere offenderéque in duo simul contraria, quæ esse non possunt. Alius item alio tramite in idem concurrebat absurdum. Affero, inquit, vobis nouum, Lucius sapiens ille vir de subito ad Christianos transfugit, quasi quod à sapienti viro factum esset damnari posset. Sed hæc audientes veluti cautiores, de vtroque verbum nullum neque retractabant, agitabántque prolixius rationem eius facti, ne alterum confiteri cogerentur, aut bonitatem Caij, & prudentiam Lucij esse à Christo, aut ideo factos esse Christianos, quia bonus sit alter, alter me-
C rito sapiens. Dum itáque eiusmodi homines manifstæ bonitati sapientiæque Christianum nomen adiungerent in conuicio, contraria ratione vtebantur ab aliis prudentioribus. Qui mentes hominum ab externis rebus metiri iudicaréque solent, & incerta laudare damnaréve, prout iudicari possunt, quæcunque apparent. Alij quos maius odium caligabat, dum in nonnullis qui antequam Christiani essent male audiebant, vituperare id nomen contenderent, inconstantiores erant: eodem tempore fauorem suffragiúmque illi imprudenter afferentes, cum dicerent, quæ mulier, quàm me hercules lasciua, quàm festiua Christiana facta est, id est lasciuiam festiuitatémque omnium deposuit & emendauit? atque ita nomen culpabile videri timere volebant, quod vitia exterminaret. Hæc de honestis. sequitur quartum de vtili.

Nonnulli etiam de vtilitatibus suis cum odio isto paciscuntur contenti iniuria, dum ne domi habeant quod oderunt, vxorem iam pudicam maritus iam non zelotypus, filium subiectum pater retro patiens abdicauit, seruum iam fidelem dominus olim mitis ab oculis relegauit: vt quisque hoc nomine emendatur, offendit. Tanti non est bonum, quanti est odium Christianorum.

Quicunque verè Christianus est, id est quisquis præcepta Christi seruauerit, vir ille sit siue fœmina, seruus, vel liber, pauper aut diues, priuatamque aut publicam personam gerat, omnem de se aliis honestatem vtilitatémque præstabit, quæ à quouis hominum genere expectari possit, vtpote qui sibi ante oculos deum semper conscium proponat suarum actionum, nec alteri minus quàm sibi cupiat. Nulla vtique vxor sanctius iura coniugij seruabit, nullus magis filius parentibus auscultabit, nullus erit vtilior seruus quàm Christianus: ita maritus omni suspicione zelotypiáque liberatur, parentibus nulla opus est in liberos patientia. Dominus non de furto, non de fuga serui sollicitabitur. Attamen gentes

TULLIAN
A V
J 6

(quòd ſemel temere conſtiterant)nihil inde boni prouenire poſſe putantes,tanto odio flagrabant, vt in D
id pactum conuentionémque venirent. quàm omnibus ſuis commodis renunciarent,modo Chriſtianus
non interueniret maritus(verbi cauſa)de pudicitia vxoris ſollicitus omnibus modis occurrere, quaſi fe-
licem ſe fore putans,ſi tanta ſuſpicione liberaretur.Conuertebat illa ſe ad Chriſtum,atque eo duce om-
nem culpam exuta ita pudicé viuebat, vt viro nullum zelotypiæ locum relinqueret : quia tamen Chri-
ſtiana, ſtatim abdicabatur & de contubernio expellebatur. Ita ſe pater habebat in filium emendatum,
ita dominus aduerſus fidelem ſeruum,magis eo quiſque nomine offendebatur, quàm cum priori crimi-
ne laborabat,nec tanti emendatio,quanti odium æſtimabatur.

Nunc igitur ſi nominis odium eſt, quis nominum reatus? Quæ accuſatio vocabulo-
rum,[39] niſi ſi aut barbarum ſonat aliqua vox nominis, aut infauſtum, aut maledicum,aut
impudicum: Chriſtianus vero quantum interpretatio eſt de vnctione deducitur.[40] Sed
& cum perperam Chreſtianus pronunciatur à vobis (nam nec nominis certa eſt notitia
penes vos) de ſuauitate vel benignitate compoſitum eſt.[41] Oditur ergo in hominibus in-
nocuis etiam nomen innocuum.

Satis iam declarauit Tertullianus ſuo tantum nomine Chriſtianos vexari damnaríque. Qui reatus
nominis & ſi grauior odioſiórque eſt quàm eſſe aut videri poteſt, iuſta tamẽ cauſa non eſt quamobrem
tam miſerabiliter homines torqueantur.Sed ſi comprobetur, etiam ne ipſum quidem nomen aliquid
in ſe continere, quod graue ſit, odióue dignum? nonne licebit merito conqueri, quod innocentium
hominum innocuum quoque nomen conuellatur? Quod itaque nomen hoc Chriſtianus nullo modo
debeat odium in ſe merito concitare ex ipſius nota & argumento, à debita diuiſione ſuadet. Nomen
enim,inquit,& vocabulum aliquod quatuor de cauſis abhorrere homines ſolent, quarum nullam in ſe E
habet Chriſtianus. Barbarum quidem non eſt, quoniam Græcum. nihil habet in ſe infelicitatis aut
ominis quod malum aliquod minitetur, nulli etiam maledicit, atque ab omni turpitudine ſeiungitur.
Siue enim per iota ſcribitur orthographice, vnctionem illam regiam præ ſe fert, ſiue per ita, quemad-
modum vulgò inepte Chreſtianus deriuat, benignitatem refert. Chriſtus enim vnctus eſt,Chreſtus au-
tem bonus.

At enim ſecta oditur in nomine vtique ſui auctoris. Quid noui ſi aliqua diſciplina de
magiſtro cognomentum ſectatoribus ſuis inducit? nónne philoſophi de auctoribus ſuis
nuncupantur[42] Platonici, Epicurei, Pythagorici? etiam à locis conuenticulorum & ſta-
tionum ſuarum Stoici, Academici?[43] Æque medici ab Eraſiſtrato,[44] & grammatici ab
Ariſtarcho,[45] coci etiam ab Apicio? nec tamen quenquam offendit profeſſio nominis,
cum inſtitutione tranſmiſſa ab inſtitutore.[46] Plane ſi qui probat malam ſectam, & ita ma-
lum etiam autorem, is probabit & nomen malum dignum odio de reatu ſectæ & autho-
ris. Ideóque ante odium nominis competebat prius de auctore ſectam recognoſcere, vel
auctorem de ſecta. At nunc vtriuſque inquiſitione & agnitione neglecta nomen detine-
tur, nomen expugnatur, & ignotam ſectam, ignotum & auctorem vox ſola prædamnat,
quia nominantur, non quia reuincuntur.

Anthypophora.poterat enim aliquis dicere, haud infenſum nomen, id eſt néque ſecta per ſe, ſed pro-
pter auctorem. Hoc ſi ita eſt, inquit, cognoſcendum prius fuerat vtrum auctor eius Chriſtus malus
eſſet habendus necne.Si enim probabili ſaltem ratiocinio hominem fuiſſe nequam flagitioſúmque per- F
ſuadeatur, merito à tali principio & quaſi capite nomen ipſum cum ſecta, quamuis belle ſonaret, om-
nibus modis profligandum fuiſſet.Sed illud moleſtum iniquum eſt,vt nomen aliquod arripiatur & ex-
pugnetur, diuexeturque propter ſectam vel auctorem, cuius tota vita propoſitúmque ignoretur,atque
id non quia reuincatur refellatúrque quaſi falſum & impudens, ſed quia ſic nominetur. Antea verò
quàm reſpondeat obiectioni, emollire exemplis ceruicem obiicientis pertentat (ſi qua ſi hoc nouum
eſſet & vſitatum vehementius vrgeret) aliarum ſectarum adducens exempla non philoſophorum tan-
tum, ſed cocorum etiam, qui cum traditam ſibi à præceptore diſciplinam amplexentur nomine eius
vſurpato, nullam cuiquam offenſionem aut odium commouerunt, ita vt amantes ſui detineant, à qui-
bus verò reiiciantur, vim nullam perpeſſi valere permittantur.

IIII. [47] Atque adeo quaſi præfatus hæc ad ſuggillandam odij erga nos publici iniquitatem,
iam de cauſa innocentiæ conſiſtam, nec tantum refutabo, quæ nobis obiiciuntur, ſed
etiam in ipſos retorquebo[48] qui obiiciunt: vt ex hoc quoque ſciant homines in Chriſtia-
nis non eſſe quæ in ſe neſciunt eſſe, ſimul vti erubeſcant accuſantes non dico peſſimi opti-
timos, ſed iam vt volunt compares ſuos. Reſpondebimus ad ſingula quæ in occulto ad-
mittere dicimur,quæ illos palam admittentes inuenimus, in quibus ſceleſti, in quibus va-
ni, in quibus damnandi, in quibus irridendi deputamur.

Propoſitum (vt diximus) huius orationis innocentia eſt Chriſtianorum, de qua nihil adhuc ſeor-
ſum diximus. Nam quæ hactenus inſinuauit Tertullianus loco quaſi præfationis exactè neceſſarióque
producta

A producta fuerunt. Expugnandum siquidem fuerat odium, quo omnis attentio perturbatur, atque eius iniustitia damnanda suggillandáque priusquam ad ipsum innocentiæ statum consisteret. Quo loco attentionem sibi concilians pollicetur, non modo quæ Christianis imputantur diluere, sed etiam illa ipsa ita in accusatores reiicere atque retorquere, vt quæ aliis falso adscribunt, in se reuera esse agnoscant, videántque in iisdem se criminibus impune volutari, quorum alios facere reos conantur. Præterea quod multo impudentius est, ea omnia facinora quæ in operto Christiani operari dicuntur, & vnde scelesti, vani, irridendíque existimantur, probabit eadem palam fieri ab calumniatoribus nulla habita ratione.

Sed quoniam cum ad omnia occurrit veritas nostra, postremo legum adstruatur auctoritas aduersus eam, vt aut nihil dicatur retractandum esse post leges, aut ingratis necessitas obsequij præferatur veritati: de legibus prius concurram vobiscum vt cum tutoribus legum.

Non poterat oratio quæ pro Christianis dicebatur eodem cursu deduci quo aliæ causæ libere ferebantur. Primum enim conciliandi erant auditores, non vt attentius audirent, sed vt (quod ordinarium ceteris erat) audire vellent: deindè exoratis iudicibus vt audiant, maior vtrinque difficultas occurrebat. Leges & edicta quæ Christianos indicta causa damnari iubebant. Nam iudices audimus te, inquiunt, Tertulliane libenter pro Christianis dicentem, sed vterque nostrum operam ludit. nam & si probabilia veráque afferas, legum tamen auctoritati deseruire cogimur, quæ semel de sola nominis confessione Christianos male mulctandos esse præscribunt, ita vt nihil aliter retractandum sit, ingratisque & quasi per vim necessarium hoc legis obsequium deferendum nobis est, plurísque æstimandum B quàm veritas ipsa. Nos enim iurati in verba legum, tutores fidelésque legum ministri esse debemus. Hac itaque excusatione cum videret Septimius iudices vti contra veritatem, de iure prius legum cum illis disputandum esse constituit, vt probata postmodum innocentia Christianorum, liberet illorum fidem & religionem, si innocentes penitus absoluant.

Iam primum cum dure definitis dicendo, non licet esse vos, & hoc sine vllo retractatu humaniore præscribitis, uim profitemini: & iniquam exercetis dominationem: si ideo negatis licere, quia vultis, non quia debuit non licere.

Ius ipsum atque vis de eodem loco vicissim excluduntur, & in qua ciuitate tribunalia sunt, vires, vt quibus omnis iustitia inuertitur, comprimuntur exturbantúrque omnib. modis, nihílque magis absurdum illegitimúmque videtur, quàm cum vires pro legibus & pro ipso iure haberi volunt. Quod Christianis præcipuè euenebat apud Romanos iudices, qui vires sæuitiámque tyrannicam qua Christianos perdebant legitimam videri volebant iuréque perlatam. Necessarium itaque est de statu hoc legitimo differere, ne se hoc illi legum prætextu tuentes, Christianos iure damnare videantur: iis quidem ad manus semper erat illa vox, Non licet esse Christianos. Quæ definitio determinatióque legis dura quidem est & penitus inhumana. Nam cur ita absoluta fertur, neque eius ratio aliter retractari recognoscíque permittitur ora quodammodo compescens, disputationum. nimirum si hoc ita est, quia sic vobis placeat non quia sic debeat, præ se fert illa quidem vim maximam, & quia ratio nulla dominatur, non iudices sedere in Capitolio, sed tyrannos demonstrat, quorum proprium illud est sic volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas, nullo habito respectu ad id quod permitti debeat aut non debeat. viribus igi- C tur Christiani succumbunt, non legitimè superantur.

Quod si quia non debet, ideo non vultis licere, sine dubio [49] id non debet licere quod male fit, & vtique hoc ipso præiudicatur licere quod bene fit. Si bonum inuenero esse quod lex tua prohibuit, nonne ex illo præiudicio prohibere me non potest, quod si malum esset, iure prohiberet?

Altera pars dilemmatis. Non licet enim esse Christianos, aut quia non vultis, aut quia permitti non debeat, prius tyrannicũ est, vt diximus, alterum temeritate sua & iniquitate idem peccat. nam cum omnium legumlatorum scopus ille sit & propositum, vt ciues euitatis vitiis virtutem capessant, qua felicem beatámque vitam viuant, profectò illud licere voluerũt quod bene fit, quod autem malum, nequaquam. Igitur sectam Christianam per vos esse non licet, quia nequam esse præiudicatis. At natura alicuius rei non est præiudicio temerè damnanda. potest enim & nomen & res eius bona deprehẽdi: quod si patienter audiamur explicabitur, atque ita prohiberi legitime non poterit. Cum leges itaque mala persequantur, non quæ sunt bona, nulla vestra est isthæc lex per vim lata aut ex errore, quæ extra ordinem commune refigit bonum, & quod proprium eius est abrogat.

Si lex tua errauit, puto ab homine concepta est. neque enim de cœlo ruit. Miramini hominem aut errare potuisse in lege condenda, aut resipuisse in reprobanda? [50] Nónne & ipsius Lycurgi leges à Lacedæmoniis emendatæ, tantum auctori suo doloris incusserunt, vt in secessu inedia de semetipso iudicarit.

Legem aduersus Christianos posse ex errore esse inductam à verisimili primum confirmat, deinde

TERTULLIANO
Iurati utribus
PAMELII,
A V
J 6

ab exemplo. Quid enim facilius est hominibus quàm errare, præsertim in his inferioribus rebus, quarum principia cum aliter se habere possint, ita nullam de se certam scientiam faciunt, vt sæpe quæ noxia videantur, salutaria fiant: quæ verò bona, experiantur mala. Cum itaque lex contra Christianos ab hominibus concepta conditáque sit, neque de cœlo ceciderit, sua autoritate non debet quod bonum est quasi malum contumaciter persequi, imò aut abroganda esset aut emendanda, quales pleræque aliæ leges tam apud alias genres quàm apud Romanos. Nam & Lycurgi leges, qui omnium legislatorum facile princeps à Pythia deus appellatus est, Spartiatis duriores vitæ sunt, & in commodiorem vsum redactæ. Ex qua re Lycurgus cum ne hilum quidem aberrasse existimaret, recipere sese ab eo rigore noluit, vt aliquid remitteret & improbaret, sed tantum ex eo doloris concepit, vt in Crissam transuectus seipsum inediæ condemnarit.

Nónne & vos quotidie experimentis illuminantibus tenebras antiquitatis totam illam veterem & squalentem siluam legum nouis [51] Principalium rescriptorum & edictorum securibus truncatis & cæditis? [52] Nónne vanissimas Papias leges quæ ante liberos suscipi cogunt, quàm Iuliæ matrimonium contrahi, post tantæ autoritatis senectutem, heri Seuerus constantissimus principum exclusit? [53] Sed & iudicatos in partes secari a creditoribus leges erant: consensu tamen publico crudelitas postea erasa est; & in pudoris notam capitis pœna conuersa est, bonorum adhibita proscriptione, suffundere maluit hominis sanguinem quàm effundere.

A notiori propiorique exemplo iudices monet, malignitatem rei vel bonitatem non esse legum autoritate defendendam, quando pleræque non veritatem, sed commoda potius sui imperij respicientes, quæ pro temporum qualitate mutantur, facile aberrare possunt, vt ex multis patet, quæ experientia duce omnia illustrante per rescripta mandatáque principum edictorúmque securibus, id est autoritate consulari prætoriáque vel antiquantur vel emendantur. Ex illa verò legum infinita congerie, quam meritò syluam squalentem & incultam appellat, à Iustiniano sequenti tempore concisam, duas potissimum elegit, quarum alteram Papiam Poppæam suo scilicet tempore Seuerus abrogauerat, altera de nexu iampridem refrixerat.

Quot adhuc vobis repurgandæ leges latent, quas neque annorum numerus, neque conditorum dignitas commendat, sed æquitas sola? & ideo cum iniquæ recognoscuntur, merito damnantur. licet [54] damnent cum iniquas dicimus, imò si Nomen puniunt, etiam stultas.

A specie descendit ad genus. Longum enim fuisset & importunum quæcunque leges oblitteratæ fuerunt recensere. Quamplures igitur, inquit, iudices latent adhuc leges quæ à vobis, populóque Romano, retractandæ corrigendæque erunt. Nam cùm propositum omnium legum, sit ipsum æquum, quæcunque ab eo quasi signo discedunt, nulla dignitate legislatoris, nulla autoritate antiquitatis commendantur. Eóque etiam ipso tempore, quo vires suas exercent, hominésque condemnant, iniquæ dicuntur, & habentur. Quod si nomen aliquod solum persequantur, quales sunt in Christianos, stultæ etiam temerariæque videri possunt.

Si verò facta, cur de solo nomine puniunt facta, quæ in aliis de admisso, non de nomine probata defendunt? incestus sum, cur non requirunt? infanticida, cur non exorquent? in deos, in Cæsares aliquid committo, cur non audior qui habeo quo purger? nulla lex vetat discuti, quod prohibet admitti: quia neque iudex iuste ulciscitur, nisi cognoscat admissum esse quod non licet: neque ciuis fideliter legi obsequitur ignorans quale sit quod vlciscitur lex. Nulla lex sibi soli conscientiam iustitiæ suæ debet, sed eis à quibus obsequium expectat. Ceterum suspecta lex est quæ probari se non vult, improba autem, si non probata dominetur.

Leges facile labi & iniquas fieri posse, satis est declaratum, nunc ipsam legem de Christianis examinat, qua ratione iniqua sit & ab æquo longius absit. Nam si, inquit, facta puniunt ipsæ leges, quamobrem de Christianis nomen tantum quasi factum insectantur? siquis enim Christianus infanticida vel sacrilegus deferatur, prætermissa quæstione, perinde ac esset reuera sacrilegus pœna mulctatur. Ea igitur facta quæ in aliis probata examinatáque fuerint, haud equidem de nomine quia vulgo sic feratur, sed de admisso, id est quia patrata fuerint defenduntur tuentúrque à legibus pro veris, si in Christianis modo nominentur, damnantur vtique: neque enim verus reatus sit necne quæritur, nec testes adducere, neque se purgare permittitur Christiano contra omnium legum constitutiones. Nulla si quidem lex id quod prohibet, vetat quin discutiatur. Iudex vero nisi veritatem comperit qui recte iudicare potest? Præterea ciuis erit nullus qui obtemperare legib. possit, si quod illæ vindicant, ita inuoluatur vt ignoret. haud enim satis est legem sibi conscia esse iustitiæ suæ, sed ij etiã quibus seruãda est, iusta videri cognoscíque debet. Quanquã ex hoc ipso quod examen lex refugit, in suspicionem cadit iniustitiæ, quæ enim iusta est quãobrem aliquid prohibeat, vt discutiatur, non curat. Sed non iniusta modo creditur, sed improba

A improba & violenta, quæ dominari velit & timeri etiam si non probetur, qualis lex de Christianis Igitur à circunstantiis omnibus quasi iniusta & improba damnatur.

[55] Vt de origine aliquid retractemus eiusmodi legũ. Vetus erat decretum, ne qui deus ab imperatore consecraretur, nisi à senatu probatus, vt [56] M. Æmilius de deo suo Alburno. Facit & hoc ad causam nostrã, quod apud vos de humano arbitratu diuinitas pensitatur. Nisi homini deus placuerit, deus non erit, homo iam deo propitius esse debebit. CAP. V.

Multum profectò interest, ex quo quidque fonte manet, & vnde originem ducat, cum in omnibus rebus, tum in iis quæ vitam humanam respiciunt. Cuiusmodi sunt ipsæ leges, quæ si autorem habuerint qui sapiens iustùsque fuerit, & iustæ & sapientes ipsæ putantur, nec facile suam autoritatem amittunt: quales Lycurgi, Numæ, Solonis: contrà fit si legis lator impius fuerit atque tyrannus. Tertullianus igitur, vt leges quæ contra Christianos latæ fuerant nullam habere partem non modo æquitatis sed ne autoritatis quidem ostendat, earum originem recenset altius repetito principio Christiani dogmatis. Quod cum imperante Tiberio sit reuelatum, non prius tamen vexatum fuit, quàm sub Nerone eiusque similibus tyrannis. Sensus verò huius proœmij est. Sed vt certius temeritas legum in Christianos cognoscatur, de origine illarum disquirendum. Ea enim à Nerone est. Nam Tiberius, cuius memoria hoc nomen diuulgari cœpit, tantum abfuit vt persequeretur Christum, vt inter deos illum adnumerare voluerit: quia tamen lege cautum erat peregrinas ceremonias non posse inconsulto senatu in vrbem introduci, neque ille consilium persuasisset, à consecratione destitit. Christianos tamen suo edicto tutatus est, atque ita vsque ad Neronem securam vitam traduxerunt. Interea decretum senatus de reli-
B gione irridet, quo diuinitas alicui acquitur, ex arbitrio scilicet hominum. Quasi verò numem vísque illa dei fautoribus indigeat, neque per se satis sit probando persuadendóque omnibus, inuito etiam senatu, quod & colenda sit & pietate prosequenda. Sed vt verus deus etiam non probatus ab hominibus, sibi ipsi probatio est: ita qui sit ab homine probatus, haud ideo colendus erit. Stat itaque senatusconsultum pro causa nostra, apud quos diuinitas vna est & vera, quæ iudicium hominis non reformidat aut requirit: quæ verò apud vos habentur numina, ex hominum vel stulta persuasione vel adulatione templa sibi posuerunt.

[57] Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in seculum introiuit, annunciatum sibi ex Syria Palæstina [58] quod illic veritatem illius diuinitatis reuelauerat, detulit ad senatum cum prærogatiua suffragij sui. Senatus quia non in se probauerat, respuit. Cęsar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. Luc. 3.

Ordo & sensus est. Tiberius, cuius tempore floruit in Iudæa & cruci affixus est Iesus, nomen Christianum & Christum eius autorem annunciatum, sibi per litteras præfectorum Palestinæ Iudææ (vbi aperuit ille veritatem suæ diuinitatis) ad senatum retulit, non vt ex eorum sententia quid sibi faciundum super hac re esset videret, sed vt suæ illi sententiæ subscriberent & assentirentur. Ipse enim ius omne suæ prærogatiuæ iam in dedicationem contulerat. Tot tantáque erant miracula quæ ad illum ex Iudæa deferebantur de Christo: quæ & si vel malignitate, vel adulatione, à scriptoribus supprimebantur, qui nihil nisi Cæsarum gesta admirari videri volebant, multa tamen, si fastorum libri, si acta senatus & commentaria Cæsarum extarent, apud hostes eius nominis legerentur.

C [59] Consulite commentarios vestros. illic reperietis primum Neronem in hanc sectam tum maximè Romæ orientem, Cæsariano gladio ferocisse. sed tali dedicatore damnationis nostræ etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum à Nerone damnatum. [60] Tentauerat & Domitianus, portio Neronis de crudelitate [61] sed qua & homo, facilè cœptum repressit, restitutis etiam quos relegauerat. Tales semper nobis insecutores, iniusti, impij, turpes: [62] quos & ipsi damnare consuestis, & à quibus damnatos restituere soliti estis.

Tacitus autor est, itémque Suetonius, Neronem ex Cæsaribus primum in Christianos distrinxisse gladium, principésque eius familiæ interfecisse. Cum verò ferox illud ingenium non clarissimis ciuium, non consanguineis, non præceptori, non denique matri perpercisset, nihilque ille amaret nisi quod scurrile, impium, turpéque esset, eiusmodi damnationis autore gloriari debent. Quicunque illi molesti fuerunt, tali nimirum testimonio graues piíque & homines probantur. Longo post interuallo secutus est Domitianus, qui non tam ingenij sui sæuitia, quàm vt plebi gratificaretur, facta Neronis amplexus, eadem cæde tentauit vrbem commaculare: quia tamen non omnem exuerat humanitatem, neque dignos exilio aut alia mulcta Christianos videret, repressit impetum, & quos iam in insulas aliáque passim loca relegarat, idem ipse restituit: atque ita fides Christiana eos semper habuit hostes, qui aliis virtutibus infensi, vestro etiam consensu scelesti habiti sunt & fuerunt. Qui verò ex imperatoribus laudantur, aut nostris hominibus pepercerunt, aut legum iudicium dissimularunt: atque id est quod à Tertulliano in clausula adiungitur.

[63] Ceterum de tot exinde Principibus, vsque ad hodiernũ, diuinũ humanúmque sapiẽtibus; edite aliquem debellatorem Christianorum. At nos è contrario edimus protectorẽ.

TERTULLIANO
A. Mercati ordine
PANELLI,
A V
J 6

ſi litteræ M. [64] Aurelij grauiſſimi Imperatoris requirantur, quibus illam Germanicam ſitim, Chriſtianorum fortè militum precationibus impetrato imbri, diſcuſſam conteſtatur. Qui ſicut palàm ab eiuſmodi hominibus pœnam dimouit, ita alio modo palam diſperſit, adiecta etiam accuſatoribus damnatione, & quidem tetriore.

Si quot fuêre deinceps principes ſapientes recẽſeatis vſque ad eum qui hodiè nobis imperat, Seuerum ſcilicet, qui ſi ingenium eius reſpicitis, diuinus meritò dici poteſt, ſi benignitatem, humanus: nullum proferetis qui Chriſtianum nomen deturbauerit, imò adducere poſſumus qui illud defenderit, tutatúſque ſit. Marcus videlicet Aurelius Imperator, cuius quum in bello aduerſus Germanos exercitus omni humore deſtitueretur, precibus Chriſtianorum retulit acceptum quod ſiti non conficeretur, qui pluuiam à Deo exorauerunt. Huius beneficij memor Imperator tum omnes Chriſtianos omni metu liberauit, tum quùm delatores etiam damnarit Chriſtianorum, voluit vt omnes palàm liberéque ferrentur ac diſſeminarentur vbíque. A rei igitur iudicio, quum quod plures ſapientes conſtituant, id probandum eſſe videatur, Chriſtianum dogma bonum eſſe conuincitur.

[65] Quales ergo leges iſtæ, quas aduerſus nos ſoli exercent impij, iniuſti, turpes, truces, vani, dementes? Quas [66] Traianus ex parte fruſtratus eſt vetando inquiri Chriſtianos: quas nullus [67] Hadrianus, quanquam [68] curioſitatum omnium explorator; nullus [69] Veſpaſianus, quanquam Iudæorum debellator, nullus [70] Pius, nullus [71] Seuerus impreſſit. Facilius itaque peſſimi ab optimis quibuſque, vt ab æmulis, quàm à ſuis ſocijs eradicandi iudicarentur.

Concluſio ex antedictis, quæ ſecum probationem affert. Facile, inquit, eſt de huiuſmodi legibus contra Chriſtianos iudicare, quales illæ ſint, ſi hominum ingenia à quibus exercentur diſſimulantúrve, cognoſcantur. Nam ſi virtus vitio contraria, boni Imperatores, quales Veſpaſianus, Traianus, Hadrianus, Pius, Ælius Verus, ſuſtinere placita Chriſtianorum nequiuiſſent, ſi quid in eis turpe aut noxium comperiſſent. Et genus quidem bonitatis eorum non eiuſmodi erat, vt hæc & alia id genus negligeret. namque Hadrianus curioſiſſimus principum fuit, vt ex hiſtoricis videre eſt. Veſpaſianus autem Iudæam gentem quæ cum Chriſtiano dogmate plurimum conſentit, diſturbauit à ſedibus atque diſperdidit. Quòd ſi ab ijs tantum qui omni genere nequitiæ flagrarunt, diuexatum eſt, certè ſuis illud moribus non quadraſſe intelligitur, vt quod vitia damnet, neque vllam in factis dictiſque turpitudinem admittat.

CAP. VI. [72] Nunc religioſiſſimi legum & paternorum inſtitutorum protectores & vltores reſpondeant velim de ſua fide, & honore, & obſequio, erga maiorum conſulta, ſi à nullo deſciuerunt? ſi in nullo exorbitauerunt? ſi non neceſſaria & aptiſſima quæque diſciplinæ oblitterauerunt? [73] Quónam illæ leges abierunt, ſumptum & ambitionem comprimentes, quæ centum æra non amplius in cœnam ſubſcribi iubebant? nec amplius quàm vnam inferri gallinam, & eam non ſaginatam? quæ patricium, quod decem pondo argenti habuiſſet, pro magno titulo ambitionis ſenatu ſummouebant? quæ theatra ſtuprandis moribus orientia ſtatim deſtruebant? quæ [74] dignitatum & honeſtorum natalium inſignia non temerè nec impunè vſurpari ſinebant? [75] Video enim & centenarias cœnas, à centenis iam ſeſtertijs dicendas, [76] & in lances (parũ eſt enim ſi ſenatorum & non libertinorum vel adhuc flagra rumpentium) argentaria metalla producta. Video & theatra nec ſingula ſatis eſſe, nec nuda. Nam ne vel hieme voluptas impudica frigeret, [77] primi Lacedęmonij penulam ludis excogitauerunt. [78] Video & inter matronas atque proſtibulas nullum de habitu diſcrimen relictum. Circa feminas quidem etiam illa maiorum inſtituta ceciderunt quæ modeſtiæ, quæ ſobrietati patrocinabantur: [79] Cum aurum nulla norat præter vnico digito quem ſponſus oppignoraſſet pronubo annulo: [80] Cum mulieres vſqueadeò vino abſtinerentur, [81] vt matronam ob reſignatos cellæ vinariæ loculos ſui inedia necarint; ſub Romulo verò quæ vinum attigerat, impunè à [82] Mæcenio marito trucidata ſit. [83] Idcirco & oſcula propinquis offerre etiam neceſſitas erat, vt ſpiritu indicarentur. Vbi eſt illa felicitas matrimoniorum de moribus vtique proſperata, [84] qua per annos fermè ſexcentos ab vrbe condita, nulla repudium domus ſcripſit? At nunc in feminis præ auro nullum leue eſt membrum, præ vino nullum liberum eſt oſculum: repudium verò iam & votum eſt, quaſi matrimonij fructus.

Hic certius occurrit quàm temerè oratio hæc in tot capita fuerit diſſipata. natu ſiquis locus, hic maximè ſuo capite diſtinguendus erat, quando ad aliam ſententiam tranſeat Tertullianus. Neque enim ſatis erat perſuaſiſſe leges aberrare poſſe, & quæ præcipuè erant in Chriſtianos demonſtraſſe iniuſtas, niſi obiectioni, qua iudices ſe adhuc defendere poterant, occurriſſet. Quid enim, inquit, ad nos, ſi quas populus Romanus leges ſciuit, inutiles iniuſtæque deprehenduntur, munus noſtrum eſt & officium, non de

A non de legibus iudicare, sed de iis qui leges non seruauerint. Contra igitur hosce legum religiosissimos defensores Tertullianus non sine ironia infertur, obiiciens hanc legum superstitiosam curam, non ex animi recta sententia fieri, sed à libidine manare, quæ prout aliis vel fauet vel aduersatur, ita se in iudiciis intendit, aut remittit. Nam cùm (verbi causa) gulæ libenter obsequatur, facilè in sumptuariam legem conniuet. quia verò Christianos perpetuo quodam odio prosequitur, seuera est & exacta legum exactrix. quod si ratione iudices ducerentur, facilè intelligerent, si vllis vnquam, Christianis maximè indulgendum fuisse. Nulla igitur excusatio accipienda, ideo sæuissimos esse iudices in Christianos, quia tutari seruaréque maximè cupiant leges, quæ aptissimæ sint & necessariæ conseruando imperio Romano: nam & aliæ quamplures eius generis leges contemnuntur. Quæ enim lex magis est necessaria in ciuitatibus, quàm quæ luxuriam comprimit, qualis Licinia quæ centussis etiam dicebatur, quòd in cœnam centum tantum asses subscribi iubebat. qualis etiam Censoria quæ nobilissimo cuique senatori libras decem argenti in suppellectili habere non concedebat. quod si à censoribus ea summa deprehenderetur, è senatorum albo eradebatur. Quin (vt Plutarchus retulit) Cornelius Ruffinus vir consularis, quia cauati æris plus decem libras contra legem possidebat, senatu motus est à censoribus. qui cùm mores illegitimos ciuitatis taxarent, tum lasciuiam theatralem ex lege maxima cura comprimebant, ignari quantum moribus ciuium obesset publica illa spectaculorum immodesta licentia. Nec minor erat illis eius legis cura, quæ ingenuos quibusdam insignibus ab aliis segregabat, qualis erat bulla, prætexta, vitta, stola: quæ ornamenta si quis obscuro genere vsurpasset, grauiter mulctabatur. Has igitur, de multis quatuor leges non minus ciuitati necessarias quàm honestas passim negligi Tertullianus exponit. Nam pro centum assibus in cœnam centum sestertia profunduntur. & in suppellectili, non dico senatorum, id enim ferendum aliquo modo foret, sed libertorum qui nuper empti de catasta compedes excussere, non modo argenti libræ decem censentur, sed integræ tantum non fodinæ metallorum exponuntur. In theatris autem pro singulis spectaculis plurima exhibentur, nudatis etiam corporibus tam in hyeme quàm per æstatem. nam exemplo Lacedæmoniorum in ipsis etiam ludis penula ad iniurias cœli vitandas introducta est. Quantum verò ad insignia nulla amplius seruantur, nec inter matronas quidem ac meretrices, quo nihil videtur esse turpius in maiestate tantæ vrbis. Quanquam si paulo superius maiorum iustituta repetere volumus, omnem fœminarum modestiam, quæ tam cultum corporis quàm victum tuebatur, concidisse videbimus: nam quò illa matrimonij sanctitas abiit, quæ tantos habuit de suis morib. successus rerum & filiorum? tantáque charitate deuincta erat, vt sexcentis paulominus annis nullo facto diuortio sit dissoluta. Postea verò quàm primus Carbilius Spurius repudium fecit, ea leuitas in animis innata est & inconstantia ex negligentia vestra, vt nulla intercedente causa legitima sterilitatis, adulterij, male administratæ rei domesticæ, vel absentibus repudium remittant: neque iam ob aliam videantur causam nupsisse, nisi vt diuortia facere possint, licet Augustus aliique de numero diuortiorum legibus sæpè cauissent.

B

[85] Etiam circa ipsos Deos vestros quæ prospectè decreuerant partes vestri, iidem vos obsequentissimi rescidistis. [86] Liberum patrem cum mysteriis suis Consules senatus autoritate non modo vrbe, sed vniuersa Italia eliminauerunt. [87] Serapidem & Isidem & Harpocratem cum suo cynocephalo Capitolio prohibitos inferri, id est curia deorum pulsos, [88] Piso & Gabinius consules non vtique Christiani, euersis etiam aris eorum abdicauerunt, turpium & ociosarum superstitionum vitia cohibentes: his vos restitutis summam maiestatem contulistis.

C Maius hoc est & pro causa Christianorum magis fauorabile. non enim à simili argumentatur, sed in eodem res vertitur. nam si iudices obiectione illata dicerent, superiores leges de hominibus non debere per homines perinde seuerè tractari, ac si ad religionem pertinerent: qualis est ea quæ Christianos esse prohibet, ne deorum cultus adulteretur: Septimius iudices de suis etiam ipsis diis negligere perspectas consideratáque leges, & antiquæ autoritatis ostendit. nam cùm olim senatus Orgia Bacchi exterminassent, authore Liuio, & Piso deinde Gabiniúsque Ægyptiam superstitionem Isidis, Serapidis, & Harpocratis, qui & si à Capitolio arcerentur, paulatim tamen in vrbe aras sacellaque inuenerant, submouissent, vobis nihilominus omnia hæc obstare non potuerunt, quin contra omnia maiorum instituta, contra leges, iisdem illis dijs quasi postliminio reuersis ædes in vrbe refici pateremini.

Vbi religio? vbi veneratio maioribus debita à vobis? habitu, victu, instructu, sensu, ipso denique sermone proauis renunciastis. Laudatis semper antiquitatem, & nouè de die viuitis. Per quod ostenditur, dum à bonis maiorum institutis deceditis, ea vos retinere & custodire quæ non debuistis, cùm quæ debuistis non custodistis.

Epilogus breuis & grauis, quo sanè colligit iudices atque eos homines qui se moueri dicebant autoritate patriorum morum obseruandissimíque videri volebant, suarum legum non modo veterum religioni nuncium remisisse, sed ab omni eius specie ita exorbitasse, vt ne eundem quidem sensum atque sententiam neque sermonem præ se ferant, vt qui iam omnes Epicurei essent. Ex quo ratiocinari facile est, quicunque ea quæ probat, non seruat, in illis ipsum versari quæ sunt vituperanda. Nullus igitur vestrum dicat, amore studióque suarum iustitutionum persequi Christianos, sed odio potius & quadam libidine temeraria.

TULLIAN
A V
J6

Adhuc quod videmini fidelissimè tueri à patribus traditum, in quo principaliter reos D transgressionis Christianos destinatis, studium dico deorum colendorum (de quo maximè errauit antiquitas) licet Serapidi iam Romano aras restruxeritis, licet Baccho iam Italico furias vestras immolaritis, suo loco ostendam proinde despici & negligi & destrui à vobis aduersus maiorum autoritatem. Nunc enim ad illam occultorum facinorum infamiam respondebo, vt iam inde ad manifestiora pergam.

Ritus ceremoníæque sacrorum à Numa primum institutæ, pontificum deinde autoritate diu seruatæ, quomodo, quando, quibus hostiis adire templa deorum oporteret, maximè erat pars totius religionis: quam cùm Christiani non tam quia superstitiosa erat, quam non vero deo exhiberetur, præcipuè refugiebant: in hãc partẽ accusatores enixissimè incumbebãt, quod religio omnis cultúsque deorum ab illis negligeretur derideretúrque, quod templa deinde intrare nollent, quod sacris interesse, quæ pro salute principis aut totius populi susciperẽtur, abhorrerent: omnia hæc feliciter alio loco Tertullianus ita regerit in aduersarios, vt eos criminis eiusdẽ reos magis esse demonstret, vt qui perinde similitẽr illa omnia despiciant contra suorum maiorum autoritatem, qui iam cum veteribus noua sacra admiserant. Commodius quippe visum est quædam arcana crimina examinare priusquam in his apertioribus longius immorari, quæ paulò post resumet ex eo loco. Deos, iniquitis, non colitis, &c.

VII. [90] Dicimur sceleratissimi, [91] de sacramento infanticidij, & pabulo indè; & post conuiuium [92] incesto, [93] quod euersores luminum canes, lenones scilicet tenebrarum & libidinum impiarum inuerecundia procurent. Dicimur tamen semper, nec vos quod tam diu dicimur eruere curatis. Ergo aut eruite, si creditis, aut nolite credere, qui non eruistis. E de vestra vobis dissimulatione præscribitur, non esse, quod nec ipsi audetis eruere. Longè aliud munus carnifici in Christianos imperatis, non vt dicant quæ faciunt, sed vt negent quod sunt.

Dominica cœna à nostris maioribus eadem ferè hora qua Christus cum discipulis nouissimè cœnauit, ex eius monitis celebrabatur. Noctu itaque dominici diei apud aliquem ex Christianis, qui domi suæ synagogam ecclesiàmque cogeret, precationibus, lectionibúsque peruigiles incumbebant, aderat & senior, vel episcopus, qui scripturas mysteriáque sanctæ fidei interpretaretur & habita concione mores semper in melius conformaret, qui panem & vinum dominica benedictione Christi corpus efficiens conuiuis impertiret. Accedebant ad hæc (vt ait Eusebius in quarto historiæ ecclesiasticæ) Carpocratis cuiusdam pseudochristiani, & aliorum qui Simonem Magum sectabantur mysteria quædam magicis obscenitatibus insignia, quibus cæteri Christiani insimularentur. Aduersarij igitur falsam historiam cum iis quæ resciuerant confundentes, multa in his vigiliis patrari scelera commentabantur, qualia in mysticis suorum deorum sacris sub religionis prætextu committi quandoque audierant: præcipuè verò eos insimulabant: quod infante Christiani facerent; quod eius carne vescerentur & sanguine; & quod à cœna sese viri ac mulieres promiscuè incestarent, luminibus per canes, extinctis, ne qua illi verecundia offenderentur. Quæ suspicio potissimum inualuit, etiam ex eo quod in Christiano dogmate haberi audiebant, Caro mea verè est cibus, & sanguis meus verè est potus. Quúmque tormenta Christi tenebráſque illas in memoriam eius Christiani repræsentarent, facilè persuasum est maleuolis mysterium panis non intelligentib. vt illi se ferinis eiusmodi ritibus contaminarent. His igitur calumniis facilius quàm aliis omnibus, quæ in causa Christianorum versantur Tertullianus per statum coniecturalem respondet, primum omnimò non esse, & si sint non minora patrari ab accusatoribus. Solo enim incertóque rumore inniti demonstrat, quando si vera illa essent, fieri quidem non posse, quin interstitio tam multorum annorum inter tot inimicos & exploratores prodita iam & comperta fuissent. Quod verò calumniam maximè arguit, illud est, quod quum hæc nobis obiciantur, nullam vos adhibetis curam diligentiámve in eruendis expiscandísque eiusmodi flagitiis. Alterum certè ex altero esse debebat, si creditis, vt quærereris: si non quærendum putatis, vt non credatis. Licet dissimulatio vestra apertè doceat sententiam vobis dissonare à verbis: aliud enim dicitis, aliud reuera sentitis. nam si hæc nefaria sacra aliquo modo vera esse suspicaremini, carnifici imperaretis, vt tormentis adhibitis omnia ad vnguem extorqueret, non vt cogeret negare quod profiteatur.

Luc. 3. Census istius disciplinæ, vt iam edidimus, à Tiberio est, cum odio sui cœpit simul veritas atque apparuit inimica esse. Tot hostes eius, quot extranei; & quidem proprij ex aemulatione Iudæi, ex concussione milites, ex natura ipsi etiam domestici nostri. Quotidie obsidemur, quotidie prodimur, in ipsis plurimum cœtibus & congregationibus nostris opprimimur. Quis vnquam taliter vagienti infanti superuenit? quis cruenta vt inuenerat [94] Cyclopum & Sirenum ora iudici reserauit.

Nihil est quod non reuelet dies, prouerbium in iis rebus vsurpatum, quas quisque solus in operto facit, vt deprehendi non posse putet. Qui verò cum multis aliquid sæpè peccare dicitur, quo loco vis semper maleuolorum irrumpere potest, neque tamen deprehenditur, liberandus vtique is est tali crimi-

nis

A nis suspicione.in eiusmodi causa erant Christiani.nam cùm census & professio talis religionis iampridem imperante Tiberio trecentis paulò minus annis elapsis exordium sumpserit, nec prius veritas ipsa apparuerit, quam vniuersus ferè orbis coniurasset in illam ex odio quod semper sequitur illam, mirum si nullum adhuc tantæ immanitatis vestigiũ deprehensum sit, præsertim inter hostes & numero & genere tam multos. præter enim extraneas gentes, quæ communiter Christianos oderunt. propriè & peculiariter inimici sunt Iudæi ex æmulatione suorum præceptorum, quæ quotidie magis infringi per fidem nostram vident. Milites etiam qui vexare magis minúsve consueuerunt, perinde atque intelligunt suos imperatores aut fauore aut odio ferri in aliquos, videntes Christianos sæpius concuti disturbarique palàm à magistratibus, nos quasi neglectos libenter obiurgant, exagitant, & in iudicium rapiunt. Quin & domestici familiaréſque nostri duce quadam naturali simultate nobis continuò insidiantur: quo fit vt vndique obsideamur, neque vllum nobis vsquam asylum sit, quo confugere possimus. Quod si status accusatoris est coniecturalis, cùm alias verisimiles certásque coniecturas afferre debebat, tum verò quæ ab adiunctis ducuntur, si vagitus infantis fuerit vnquam exauditus à quopiam in nostris ecclesiis, si tabo ora conuiuarum infecta animaduerterit, quasi Cyclopum & Sirenũm, quæ delatos ad se occidisse, & deuorasse finguntur. Neque adeò obiici potest, ideo non deprendi, quia penetrare adyta sacrarij non liceat, nam in ipsa synagoga & in operando sæpius à cohortibus, à plebe opprimimur & deturbamur.

Quis vel in vxoribus aliqua immunda vestigia deprehendit? quis talia facinora cùm inuenisset, cælauit? aut vendidit ipsos[95] trahens homines? Si semper latemus, quando proditum est quod admittimus? Imò à quibus prodi potuit? ab ipsis enim reis non vtique
B [96] cùm vel ex formà omnibus mysteriis silentij fides debeatur. [97] Samothracia & [98] Eleusinia reticentur; quanto magis talia, quæ prodita[99] interim etiam humanam animaduersionem prouocabant, dum diuina seruantur. Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur vt extranei, & vnde extraneis notitia? [100] cùm semper etiam impiæ initiationes arceant profanos & arbitros caueant, nisi si impij minus metuunt.

Sed neque, inquit, incesti certa vnquam extitit coniectura. Quis etenim vir vestigium aliquod & indicium immundum in vxore deprehendit, quo concubitus indicari potest? Ecquis hoc vir suspicans in vxore tolerare potest, vt sagaciter non inquirat? & si deprehenderit, celare velit? quod si corrumpi dicas, animum illius vel libidine aliqua, vel accepta pecunia, hoc nullo modo verisimile fit, vt crimen vendat is, quem Christianos semper homines in iudicium trahere iuuet, neque prius eis parcat, quàm in carnificum manus tradiderit. Si semper latemus, &c. Enthymemate hypothetico refutatur pertinacia accusatorum. Qui obiicere adhuc poterant posse homines si velint latere, neque ideo crimina non esse vera, quia latuerint. Si quod igitur, inquit, semper latuit, id nunquam proditum est, quod si nunquam proditum, vnde hæc vobis notitia, vnde tam certa vobis scientia, nisi à rumore quodam incertáque & inconstanti fama, cui quantum credi oporteat, paulò post edocebimus, si prius examinetur hæc à nullis prodi indicaríque potuisse. Nam vel à consciis dum rei sunt vel ab extraneis: at conscij & initiati duabus de causis illa indicasse, nullo pacto potuerũt. & quia formula constitutióque omnium mysteriorum exigit vt omninò reticeantur, & pro taciturnitate fides obligatur, qualia Samothracia sunt apud vos & Eleusinia, quæ initiatus prius quàm detegat emori velit. & quod maximum est, habet hic pro comperto, talia si detegat, morte plecti debere, quando eo etiam tempore quo reticentur, &
C quasi diuina seruantur, inuitent homines ad vltionem. Extranei verò si velint reuelare, non possunt, quod ignorant. Neque de ignorãtia dubitandum, cùm omnes initiationes, quibus ad mysteria cognoscenda instituimur, procul arceant profanos, arbitros testéſque refugiant, præcipuè quæ Christianis attribuuntur, quæ quum impiæ habentur, multò magis animaduertendum, ne in lucem exeant, neque in pœnam,

[101] Natura famæ omnibus nota est. Vestrum est; *Fama malum, quo non aliud velocius vllum.* Cur fama malum? quia velox? quia index? an quia plurimũ mendax? quæ ne tunc quidem quũ aliquid veri affert, sine mendacij vitio est, detrahens, adiiciens, demutans de veritate. Quid? quod ea illi conditio est, vt non nisi quum mentitur, perseueret, & tamdiu viuit, quamdiu non probat. Siquidem vbi probauit, cessat esse, & quasi officio nunciandi functa, rem tradit: exinde res tenetur, res nominatur. Nec quisquam dicit (verbi gratia)[102] hoc Romæ aiunt factum: aut fama est, illum prouinciam sortitum: sed sortitus est ille prouinciam, & hoc factum est Romæ. Fama nomen incerti, locum non habet, vbi certum est. An verò famæ credat, nisi inconsideratus? quia sapiens, non credit incerto.

Si nullum nostrorum facinorum indicium à nullo vnquam reo extorqueri potuit, nec diuturni temporis longinquitate reuelari, néque vllo alio modo venire in lucem, quæ nimirum iactãtur in Christianos necesse est ex quadam fama in animos hominum irrepsisse, quæ facilè inter inimicos admittitur & conseruatur, sed quod sit eius testimonium, & quanti eius fides apud omnes cuique vestrum, vel ex carminibus Maronis, quæ in ore sunt omnium, patet, qui famam malum esse decantauit, non ab aliam prorsus causam nisi quia ita mendacio gaudeat, vt plerunque falsa prædicans, si quando tamen vera

TULLIAN
A V
J6

apportet, ea mendacio ſemper inuoluere iuuet. Præterea eius tota ratio ex incerto pendet, imò nomen D
ipſum eſt incerti, atque vbi aliquid certum eſt, locum habere non poteſt. Quicunque igitur ſapiens eſt,
famæ id eſt incerto non credet. Sapientia enim nihil magis eſt quàm ſcientia, ſcientia porrò nulla eſt de
rebus incertis, igitur qui adducuntur vt famæ credant, temerarij ſunt, & inconſiderati, quorum nulla
ratio habenda.

Omnium eſt æſtimare quantacunque illa ambitione diffuſa ſit, quantacunque aſſeue-
ratione conſtructa, quod ab vno aliquando principe exorta ſit: neceſſe eſt exinde in tra-
duces linguarum & aurium ſerpat: & ita modici ſeminis vitium cetera rumoris obſcura,
vt nemo recogitet num primum illud os mendacium ſeminauerit, quod ſæpè fit aut in-
genio æmulationis, aut arbitrio ſuſpicionis, aut non noua ſed ingenita quibuſdam men-
tiendi voluptate.

Quo facilius iudices videant temeritatem ſuam, qui famæ adhibeant aures atque fidem, tenue eius
exordium tanti progreſſus deſcribit. Cuique enim facile iudicare eſt famam ab vno aliquando, qui
princeps, id eſt primus & autor fuerit, exortam. nam & ſi illa quidem multa ambitione & inani quo-
dam apparatu hiſtoriæ diuulgatur, maximáque aſſeueratione ac rerum confirmatione quas adducit, in-
ſtruitur, quantæcunque tamen ei quaſi dotes acceſſerint, facere non poſſunt quin ab vno & illo qui-
dem ſuſpecto principium ſumpſerit. Sed cùm eundo (vt inquit poeta) vires acquirat, & in plures velu-
ti traduces propaginéſque linguarum per traditionem diſſipetur, principium eius & vitioſum quaſi ſe-
men tanto iam rumore obruitur, vt agnoſcere recogitaréque homines non curent, vtrum primum illud
os, vnde hæc auſpicium habuerint, mentitum ſit necne: quod cùm facile in omnes, tum maxime Chri- E
ſtianos facillimum fuit, quibus nullus eſt angulus non inimicus. Ad hæc libera cuique ſuſpicio eſt, & in-
nata quædam æmulatio, quibus veluti calcaribus non mentiri modo, ſed contra veritatem ferri ſole-
mus, præterquam quod eo ingenio omnes ſumus, vt facile in inuentionibus mentiamur. Ratio igitur
famæ, ſi quod eſt ante eius rem, ſi quod in ipſa re conſideres, ſi præterea conſequens, tota futilis inue-
nietur, & nullius auctoritatis.

Bene autem quod omnia tempus reuelat, teſtibus etiam veſtris prouerbiis atque ſen-
tentiis, ex diſpoſitione naturæ, quæ ita ordinauit, vt nihil diu lateat, etiam quod fama
non [103] diſtulit. Meritó igitur fama tamdiu ſola conſcia eſt ſcelerum Chriſtianorum. hanc
indicem aduerſus nos profertis, quæ quod aliquando iactauit, tantóque ſpatio in opinio-
nem corroborauit, vſque adhuc probare non valuit.

F Aduerſariorum armis ſuam cauſam Tertullianus defendit. Bene eſt, inquit, καλῶς ἔχει, benè ſe ha-
bet ſtátque pro nobis prouerbium illud veſtrum, quo Seneca ſcilicet aliíque Romani homines paſſim
vtuntur: Quod omnia reuelat dies, neque eſt quodcunque tam occultum, quod temporum vices ali-
quando non explicent, ita rerum ſeries natura reuoluit. Cùm igitur tanti temporis ſpatium elapſum ſit,
nec tamen eo maiora indicia noſtræ immanitatis prodierint, pro comperto habendum, ſi veſtris verbis
credendum eſt, nullam penitus eſſe. Sola ergo fama poſt tot annos incerta adhuc & inexplorata, quaſi
conſcia adducitur teſtis, cuius autoritate Chriſtiani impunè damnari poſſunt.

[104] Vt fidem naturæ ipſius appellem aduerſus eos qui talia credenda eſſe præſumunt,
ecce proponimus horum facinorum mercedem, vitam æternam repromittunt, credite F
interim: de hoc enim quæro, an & qui credideris, tanti habeas ad eam tali conſcientia
peruenire? Veni demerge ferrum in infantem nullius inimicum, nullius reum, omnium
filium, vel ſi alterius officium eſt, tu modò aſſiſte morienti homini antequam vixit: fu-
gientem animam nouam [105] exſpecta, excipe rudem ſanguinem, eo panem tuum ſatia,
veſcere libenter. Interea diſcumbens dinumera loca vbi mater, vbi ſoror, nota diligenter,
vt quum tenebræ ceciderint caninæ, non erres, piaculum enim admiſeris, niſi inceſtum
feceris. Talia initiatus & conſignatus viuis in æuum. Cupio reſpondeas, ſit tanti æterni-
tas, aut ſi non, ideo nec credenda? etiam ſi credideris, nego te uelle: etiamſi volueris, ne-
go te poſſe. Cur ergo alij poſſunt, ſi vos non poteſtis? cur non poſſitis ſi alij poſſunt? Alia
nos, opinor, natura, [106] Cynophanes aut [107] Sciapodes: alij ordines dentium, alij ad in-
ceſtam libidinem nerui. Qui iſta credis de homine, potes & facere. Tu homo es & ipſe
quod & Chriſtianus. qui non potes facere, non debes credere. homo eſt enim & Chri-
ſtianus, & quod & tu.

Argumentum à natura, quod tanto aliis eſt validius, quanto vis ipſius naturæ cæteris præſtat: quæ
ea profectò eſt hominis, vt quæcunque in ſuis penetralibus Chriſtiani perpetrare dicuntur, penitus ab-
horreat. Nulla enim conditione adduci quiſquam poterit, vt humana carne veſcatur, & panem ce-
pido ſanguine madefactum ori admoueat, nec minus matrem ſororémque cognoſcat. Iſthæc tam
ſenſus animi quàm corporis dedignantur atque refugiunt. Quid ergo, inquit Tertullianus, vobiſcum
que

A iudices amplius agam de coniectura famáque nostræ feritatis? iam vos ipsos consulam, fidem auxiliúmque naturæ cuiusque vestrum implorabo. Si quis ex vobis catechumenus fiat, & initietur Christianus, mystes patérque sacrorum dicat, tibi quidem inprimis vel mactandus est infans, qui filius omnium meritò dicitur, quando (vt vultis) de communi adulterio nascitur, vel mactantibus aliis interesse oportet: deinde caro deuoranda, & panis sanguine maceratus comedendus, postremò cum matre vel sorore luminibus extinctis concumbere necesse est. Hæc si feceris, vitam viues æternam. Rogo vos, nec nunc de mercede hac disputo credenda sit necne. Credite interim, ac si repromittant, cautionémque dent: non enim in hoc quæstio est. rogo itaque vos. tanti sit ea merces, vt obliuisci hominem possitis, & cõsensu stomachóque accedatis, vt iis studiosè assentiamini? quanquam nec ipsa merces, quæ hoc modo comparetur credibilis esse potest, neque si credatis simul & velitis, dico vos illud os habuisse à natura, gustum stomachúmque quæ id omninò grauiori nausea reiciant. A simili igitur, si Christiani perinde homines sunt atque vos, cur quod penitus natura vestra abhorret, illi tanto studio sectari poterunt, nisi fortè nos aliud genus hominum sumus; quales, Cynophanes capite canino, quos Plinius refert, venatu & aucupio vesci, & quales Sciapodes, qui in Libya sunt, ad oceanum ea appellatione homines, quod sibi latissima planta pedum resupini solem feruentissimum defendant. His fortè & id genus hominibus alia sunt instrumenta mandibularum, alij quoque neruorum genitalium tentigines, vt quodcunque manducare, & in quamcunque arrigere possint.

[108] Sed ignorantibus subiicitur & imponitur. nihil enim tale de Christianis asseuerari sciebant, obseruandum vtique sibi & omni vigilantia inuestigandum. Atquin volentibus initiari moris est, opinor, prius patrem illum sacrorum adire, quæ præparanda sint descri-
B bere. Tum ille: infans tibi necessarius adhuc tener, qui nesciat mortem, qui sub cultro tuo rideat. Item panis, quo sanguinis [109] iurulentiam colligas. [110] Præterea candelabra, & lucernę, & canes aliqui, & offulæ, quæ illos ad euersionem luminum extendant. Ante omnia cum matre & sorore tua venire debebis: quid si noluerint, vel nullæ fuerint? quid denique singulares Christiani? non erit, opinior, legitimus Christianus, nisi frater aut filius. quid tum? & si ista omnia ignaris præparantur, certè postea cognoscunt & sustinent & ignoscunt. Timent plecti si proclament, qui defendi merebuntur. Quin etiam vltrò perire malint, quàm sub tali conscientia viuere. Age nunc timeant, cur etiam perseuerant? Sequitur enim ne vltra velis id te esse, quod si prius scisses, non fuisses.

Omnes ex auribus scrupulos, & quæcunque fieri possent, obiectiones eximit. Dicat enim aliquis, ita profectò est, vt natura humana penitus hæc reiiciat, si proponantur, & allicitis vobis homines, & in penetralia isthæc truditis antequam rescisçant, quid sibi agendũ sit, aut non agendum: atque ita ignorantes præter suam opinionem non prius id sentiunt, quàm in talibus flagitiis irretiantur. His igitur respondetur, primum debuisse quidem illos omnia prius debita vigilantia inuestigasse, quàm in aliam sectam transfugerent: deinde eum esse morem initiandi, vt omnia necesse habeat hierophantes tyronem monere quæ ad imitationem pertinent, priusquam descendat in opus. Sed esto semel ista ignaris præparentur, quamobrem reticent in posterum, & patiuntur iterum atque iterum? certè pœnas non metuunt, quum si tanta flagitia in publicum deferunt ij qui deceptos se fuisse dicant, non modo non plectentur, sed defendentur ab omnibus. Quanquam plerique, si ex hac sibi causa moriundum sit, libentius mor-
C tem opperant, quàm sub conscientia talis incesti viuere velint. Amplius fac timeant indicare, cur tamen in eo dogmate persistunt, vt plerique omnes malint miserabiliter torqueri (vt quotidie videtis) quàm eius videri sectæ parum fideles? Quum itaque hæc, etiam si plura vobis concedantur non concedenda, ex intrepida natura veri, nec vera, nec verosimilia sunt, ergo, &c.

[111] Hæc quo magis refutauerim, à vobis fieri ostendam partim in aperto, partim in occulto, per quod forsitan & de nobis credidistis. [112] Infantes penes Africam Saturno immolabantur palàm [113] vsque ad proconsulatum Tiberij, qui eosdem sacerdotes in eisdem arboribus templi sui obumbratricibus scelerum votiuis crucibus exposuit, teste militia patriæ nostræ, quæ id ipsum munus illi proconsuli functa est. Sed & nunc in occulto perseuerat hoc sacrum facinus. non soli vos contemnunt Christiani, nec vllum scelus in perpetuum eradicatur, aut mores suos aliqui deus mutat. Cùm propriis filiis Saturnus non pepercit, extraneis vtique non parcendo perseuerabat, quos quidem ipsi parentes sui offerebant, & libentes exponebant, & infantibus blandiebantur, ne lacrymantes immolarentur: & tamen multum homicidio parricidium differt. [114] Maior ætas apud Gallos Mercurio prosecatur. [115] Remitto Tauricas fabulas theatris suis. [116] Ecce in illa religiosissima vrbe Æneadarum piorum est Iupiter quidam, quem ludis suis humano proluunt sanguine. sed [117] bestiarij, inquitis. Hoc, opinor, minus quam hominis. an hoc turpius, quod mali hominis? certè tamen de homicidio funditur. O Iouem Christianum, & solum patris filium de crudelitate. IX.

Misera erat flagitiorum calumnia, qua Christiani laborabant, sed longè miserrimum ab iis accusari damnaríque qui non minora scelera & eiusdem generis perpetrarent. qualia de humana hostia & de sanguine hausto: de incestu superius diximus: quæ sanè facinora cum multis rationibus Tertullianus collegisset, nullo modo verisimilia esse, memor suorum promissorum, hæc ipsa nunc regerit in aduersarios, qui quæ tantopere damnent in Christianis, ea patrare deprehenduntur. Quo maximè loco patet, non tantum cum Romanis rem esse Septimio, sed cum omnibus gentibus, quæ idololatræ dicerentur, quæ quidem cùm multos sibi deos commentatæ essent, omnes insurgentes quibus poterant modis, Christianos vt religionis insectatores deturbant, eos facilè credentes admittere quæ à suis fieri quandoque cognouerant. Nam quæ de infanticidio falsa diuulgabant de Christianis, plurimis locis à sua illa superstitione operari sciebant. Ex historia igitur super hanc rem locupletè tria sibi testimonia Tertullianus decerpens, fidem facit ea quibus falsò damnantur Christiani, eadem à damnatoribus verè & impunè tam in aperto tractari quam in operto. Primum est quasi patrium, & quod in Africa fieri describit, vbi in luco quodam ij qui eandem religionem colerent, quæ Christianis aduersatur, Saturno faciebant infante. quod ne quis commenticium suspicetur, & locum, & tempus, & testes citat oculatos: quando scilicet Tiberius eis prouinciæ proconsul principes talis impietatis crucibus quasi ex voto affixerit in ipsis luci arboribus, qui tantum sceleris suis ramis contexerant. Et ne quis obiiciat hac pœna idololatras perterritos morem impium obliterasse, asseuerat durare adhuc haud ita palàm tales cerimonias, & perinde non commoueri tormentis atque Christiani dicuntur. Licet id mirum non adeò videri potest, cùm nullum vnquam malum radicitus extirpetur: & Saturnus ipse immortalis (vt ipsi volunt) & immutabilis à suis institutis discrepare non possit, quæ multis antè seculis à pastu suorum filiorum fuerat auspicatus. Atque id Africanum sacrum tanto est nequius eo quod Christianis imputatur, quanto parricidium, id est cædes proximorum, differt ab homicidio. Christiani siquidem contenti esse dicuntur quocunque infante. Afri verò admittunt eos qui à suis tantum parentibus offeruntur. Alterum exemplum à Gallis est, qui non infantes, sed virilem ætatem, non Christo, sed Mercurio iugulant. de quo more Plinius libro octauo, capite vigesimosecundo, & Iuuenal. Tanquam rhetor dicturus ad aram. Tertium verò sumit ex ipsa Roma, quam diasyrticos Æneadarum vrbem vocat, vt pietatem illam Aneæ authoris eius gentis immeritò ab illis vendicari demonstret. nam quæ passim in tragœdiis recitant, vtpote fabulas prætermittit, licet ex voluptate illa theatrali, ab eiusmodi factis præ se ferant gentes, non abhorrere: quale est illud ab Euripide decantatum in Taurica Chersoneso, vbi decreto totius exercitus Græcorum virgo Polyxena ad tumulum Achillis est iugulata Neoptolemo faciente. non dissimile ab eo quod de Iphianassa in Aulide decantatur. Sed Romanus ritus, quanquam ipso nomine differre à superioribus videatur, re ipsa non distat. Nam in ludis iis qui Ioui fiunt tanta superstitione, vt quacunque de causa leuiusculi ominis instaurari soleant, sanguis etiam humanus largè effunditur. Damnatos enim iudicio homines bestiis obiiciunt, vt miserabiliter lacerentur: qui ex ea re bestiarij dicebantur. Quod si dicas noxios hos esse, & morte nihilominus mulctari, non fieri tamen possit quin homines non sint, tanto quidem magis à voto sacro arcendi, quanto aliis deteriores sunt, & flagitiosiores iudicari.

Sed quoniam de infanticidio nihil interest, sacro an arbitrio perpetretur (licet parricidium homicidio intersit) conuertar ad populum. Quot vultis ex his circunstantibus & in Christianorum sanguinem hiantibus, ex ipsis etiam vobis iustissimis & seuerissimis in nos præsidibus, apud conscientias pulsem,[128] qui natos sibi liberos enecent? siquidem & de genere necis differt, vtique crudelius in aqua spiritum extorquetis, aut frigori & fami & canibus exponitis:[129] ferro enim mori ætas quoque maior optauit. Nobis vero homicidio semel interdicto, etiam conceptum vtero, dum adhuc sanguis in hominem delibatur, dissoluere non licet.[130] Homicidij festinatio est, prohibere nasci: nec refert natam quis eripiat animam, an nascentem disturbet: homo est, & qui est futurus, & fructus omnis iam in semine est.

A publico instituto, quo singuli propter maiorum suorum reuerentiam excusare se aliquo modo poterant, ad priuatum morem transit, quo suæ quisque domi infanticidium facere, idololatras exponit. Tam enim apud Græcos quàm apud Romanos receptum erat vt suo quisque arbitrio, & pro facultatibus aleret aut perderet quod sibi ex vxore nascebatur. vnde sæpius factum est, vt parentes, ne suo se sanguine polluere viderentur, liberos aut in flumen immergendos, aut exponendos mandarent, vbi vel fame, vel iniuria tempestatis, vel morsu ferarum perirent, nisi prius ab aliquo susciperentur, vt in seruitium vel ad lupanar alerentur; vnde tam nefarium erat (vt inquit Lactantius) exponere quàm necare. Cùm igitur id sceleris siue propter sacrum aliquid committatur, siue ad arbitrium fiat, semper est infanticidium (nisi potius hoc domesticum peiori nota insigne, & homicidium appellari mereatur) licet iam mihi, inquit Tertullianus, ad populum conuerso conscientiam multorum scifcitari, an quod in nos tam seuerissimè damnent, in se quandoque admiserint. Profectò id ipsum grauius, si circumstantias consideremus, inuenietur, quanto scilicet sæuius est in frigida aqua feruidum spiritum animi suffocare, aut frigore faméque confici, quàm ferro, quod genus mortis plerique iam adultæ ætatis vtinamitius exoptarunt, ex libero sanguinis profluuio. Sed facilè videre est qui sint huius facinoris accusandi,

A ſandi, ex cuiúſque præſcripto. Gentes enim (vt diximus) aliæ infantes paſſim occidere non curant, nobis verò inter principalia præcepta traditur, vt ab omni nos homicidio ſeruemus impollutos. vnde nõ modo in lucem iam editis hominibus, ſed ipſis etiã embrionibus diligenter cauiſſe volumus, non minus criminis in perdendo ſemine, à quo omnis eſt fructus, credentes admitti, quàm in eo quod natum eſt: neque leuius eſſe putamus natales impedire, quàm interimere natum.

De ſanguinis pabulo & eiuſmodi tragicis ferculis legite necubi relatum ſit (eſt apud Herodotum opinor) diffuſum brachiis ſanguinẽ, ex alterutro deguſtatum nationes quaſdam fœderi comparaſſe.[132] Neſcio quid & ſub Catilina deguſtatum eſt.[133] Aiunt & apud quoſdam gentiles Scytharum defunctum quemque à ſuis comedi. Longè excurro:[134] Hodie iſthic Bellonæ ſacratus ſanguis de femore proſciſſo in palmulam exceptus ſuis datur ſignatis;[135] item illis, qui munere in arena noxiorum iugulatorum ſanguinem recentem de iugulo decurrentem exceptum, auida ſiti comitiali morbo medentes hauſerũt.[136] Vbi ſunt item illi qui de arena ferinis obſoniis cænant? qui de apro, qui de ceruo petunt? Aper ille quem cruentauit, colluctando deterſit. Ceruus ille in gladiatoris ſanguine iactauit. Ipſorum Vrſorum aluei appetuntur cruditantes adhuc de viſceribus humanis. Ructatur proinde ab homine caro paſta de homine. Hæc qui editis, quantum abeſtis à conuiuiis Chriſtianorum?

Alterum retorquet in aduerſarios de ſecretis facinoribus, quod impudenter & maiori verborum apparatu gentes Chriſtianis obiiciebant vt impium vt ferinum & inauditum: quod ſcilicet ab infanticidio ſanguinem humanum ebiberent, & quaſi Thyeſteas ſibi epulas, quales in tragicis ferculis confingunt-B tur apponerent. Sex potiſſimum exmplis exponit Tertullianus ab idololatris manaſſe tam ferum morem, atque adhuc apud illos perſeuerare eius rei manifeſta indicia. Primum igitur relegat iudices aliosque eiuſdem ſuperſtitionis ad hiſtorias, vbi legere eſt, præſertim apud Plinium libro ſeptimo, & in Herodoto de Scytharum fœderibus libro quarto: Qui ſoliti ſint ſanguinem mittere de brachiis, quem in feriẽdo fœdere deguſtẽt: quod perinde natura abhorrere deberet, ac ſi in ſacrificio operaretur. Cuiuſmodi etiam deuotione Catilinam, Sal. eſt autor, coniurationis conſcios obſtrinxiſſe, Tertio loco affert Scytharum conſuetudinem, non omnium ſanè, ſed quorundam, quibus gentile eſt defunctos ſuos comedere, quaſi digniſſimus ſit aliorum loculus humanum corpus atque cognatum. Mox ad propiora deuenit, & quæ non in Barbaria fiant, ſed in mediis vrbibus, Græcis & Latinis, & quæ ad ſacra quoque pertineant: ſed quia Bellonæ deæ ea ſint non Chriſti, permittuntur. Nam quid apud vos eius deæ ſacerdotes in ſacris faciunt, manifeſtum eſt. diſſectis enim humeris, & vtráque manu diſtrictos gladios exerentes, non alieno cruore, ſed ſuo numen ipſum placare creduntut. Qui etiam in ſuis initiandis ex aperto femore ſanguinem haurientes eius collegij hominibus lancinatis & ſtygmaticis propinant. Deinde ex medio amphitheatro profertur exemplum contra eos præſertim qui ſtomachantes ex nauſea ſanguinei potus Chriſtianos impudentes immundóſque canes vocitabant, cùm in gladiatorio munere & in venationibus, quæ frequentes edebantur, viderent ſui generis homines non minus ſpurca ingratáque ſectari. nam qui comitiali morbo laborabant, exiſtimantes hauſtu humani ſanguinis dum reperet, tam infauſto malo mederi, ſimul quis à fera iugulatus fuiſſet aut à mirmillone, animaduertere vt ſanguinem eius acceptum potarent. Multi etiam vt palato inſeruirent, de iis ipſis feris epulas ſibi comparabant, quæ ſe humano ſanguine infeciſſent, quaſi iucundiores ex eo fierent. Quin & vrſorum aluei humana carne referti expe-C tebantur in ganeam, vt ſapidiores delicatioréſque. quocirca eueniebat vt helluones eiuſmodi carnem eructarent animantis quæ hominem deuoraſſet. Quæ omnia ſi ſuo quiſque animo reuoluat, multò improbiora fuerint, quàm quæ Chriſtianis imputantur.

[137] Minus autem & illi faciunt qui libidine fera humanis membris inhiant, quia viuos vorant? minus humano ſanguine ad ſpurcitiam conſecrantur, quia futurum ſanguinem lãbunt? non edunt infantes planè, ſed magis puberes.

Grauis hæc eſt ironia, & cuius pudere gentes maximè deberet, quę tetras ſanguineáſque dapes Chriſtianis obiectant. Vtrúmque enim in ſe deteſtabile ſcelus hoc irrumationis quod Tertullianus memorat, cõtinet, impietatem ſcilicet fœditatémque exhorrendam. nã & viuos homines appetunt atque vorant, multóque magis hoc ſibi ſpurcitia per humanum ſanguinem conſecrat, quia nõ ſanguinem, ſed quod fœdius eſt, & futurum ſanguinem lambunt, neq; infantibus ſed puberibus inhiant: quo flagitio quantum gentes omnes Leſbij in primis Græciq; omnes & Romani laborarint, teſtes ſunt cuiuſq; ętatis illorũ ſcriptores.

Erubeſcat error veſter Chriſtianis,[138] qui ne animalium quidem ſanguinem in epulis eſculentis habemus, qui propterea quoque ſuffocatis & morticinis abſtinemus, ne quo modo ſanguine contaminemur, vel intra viſcera ſepulto. Denique inter tentamenta Chriſtianorum botulos etiam cruore diſtentos admouetis certiſſimi ſcilicet, illicitum eſſe penes illos, per quod exorbitare eos vultis. Porrò quale eſt, vt quos

ſanguinem pecoris horrere confiditis, humano inhiare credatis? niſi fortè ſuauiorem eum D experti.

Argumentum à minori, quod ex more eius temporis Chriſtianorum ſumitur (quem Iudæi etiãnum ſeruãt) Cùm nullis veſcerentur animalibus niſi iugulatis, ita vt morticinis carnibus abſtinerent, eorum ſcilicet animalium quæ nulla externa vi per ſe exſpirarent, aut ex ſuffocatione perirent: vtrobique enim ſanguis exhalare effundique non poteſt. Cùm itaque caueant Chriſtiani ne quo modo ſanguinem pecudum eſculentum habeant, quanto magis humanum putandum eſt abhorrere? nonne ideo error veſter ita iam turpis exiſtit, vt eum Chriſtianorum pudere debuerit? Cùm præſertim vos ipſos habeam eius abſtinentiæ teſtes, qui talis rei conſcij ſoletis botulos Chriſtianis apponere prætentantes patientiam ſuorum præceptorum.

Quem quidem & ipſum proinde examinatorem Chriſtianorum adhiberi [139] vt foculum, vt acerram oportebat. proinde enim probarentur ſanguinem humanum appetendo, quemadmodum ſacrificium reſpuendo: alioquin negandi ſi non guſtaſſent, quemadmodum ſi immolaſſent. & vtique non deeſſet vobis in auditione cuſtodiarum & damnatione ſanguis humanus.

Irriſoria admonitio ex qua latenter elicitur id quod de ſanguinis potu gentes contra Chriſtianos efſutiebant, iudices Romanos non credere, nam quum accuſationis nullam non occaſionem exquirerent, vt innocentes homines iure damnare viderentur, omninò hanc ſanguinis non prætermitterent. Ex qua duo ſibi commoda procuderent, & faciliorem Chriſtianorum deprehenſionem, quoties cuſtodiæ, E id eſt è carcere producti examinarentur, & damnationem magis legitimam concinnarent, cùm ſanguinis quoque crimen interueniret. Nam ſi, inquit, cùm periculum facitis Chriſtianus aliquis ſit nec ne, inter foculum & acerram ſanguis humanus à vobis proponeretur, illum facile qui Chriſtianus eſt tanquam rem ſacram & conuenientem ſibi appeteret vt thura in ſacrificium aduerſatur, atque ita duobus indiciis, ex affectibus contrariis contrariæ etiam mentes probarentur, cognoſcerentúrque & eorum qui in Chriſtianorum cenſu adnumerandi, & qui forent ab ea familia abnegandi reiciendíque.

[140] Proinde inceſti qui magis, quàm quos ipſe Iupiter docuit? [141] Perſas cum ſuis matribus miſceri Cteſias refert: ſed & Macedones ſuſpecti, quia quum primum [142] Oedipum tragœdiam audiſſent, ridentes inceſti dolorem, [143] ἔμεεν dicebant εἰς τὴν μητέρα.

Eclypſis cum pronunciatione & ſupercilio adiuuanda. Idcirco ſequitur vt inceſti dicamur. Iuuenalis, Minimè corruptor, & idem inceſtus. Et de ſecretis criminibus tertium refudit, in accuſatores multo quidem facilius quàm cætera: nam veriſimile eſt gentes mutuo ſe magis polluere inceſto quàm Chriſtianos, cum eius rei maximum deorum authorem habeant. Teſtes enim ſibimet ipſi ſunt & ſcripto & ritu Iouem vxorem habere Iunonem ſuam ſororem. Cicero in Clodium, Sed vide ne tu debeas Iouem dicere, quod tu iure eandem vxorem & ſororem appellare poſſis. Cteſis etiam Cnidius qui Perſica vndecim voluminibus complexus eſt, narrat eius gentis homines cum matribus ipſis concumbere. Sed hi Barbari, idololatræ tamen. Quid Macedones? nonne ſuo dicterio admittere facinus probaréque videntur. Cùm enim dolere tantopere Oedipum propter inceſtum riderent illatum Iocaſtæ matri, in Sophoclis tragœdia ἔμεεν dixerunt εἰς τὴν μητέρα, id eſt in matrem euomebat excreabátque, quid eſt cur tantum ſe conficiat? F

Iam nunc recogitate quantum liceat erroribus ad inceſta miſcenda [144] ſuppeditante materias paſſiuitate luxuriæ. In [145] primis filios exponitis ſuſcipiendos ab aliqua prætereunte miſericordiæ extraneæ vel adoptandos melioribus parentibus emancipatis. Alienati generis neceſſe eſt quandóque memoriam diſſipari, & ſimul error impegerit, exinde iam tradux proficiet inceſti, ſerpente genere cum ſcelere. Tunc deinde quocúnque in loco domi, peregrè, trans freta, comes eſt libido: cuius [146] vbique ſaltus facile poſſunt alicubi ignaris filios pangere vel ex aliqua ſeminis portione; vti aſperſum genus per commercia humana concurrat in memorias ſuas, neque eas cœtus inceſti ſanguinis agnoſcat. Nos ab iſto euentu diligentiſſima & fideliſſima caſtitas ſepſit, quantúmque ab ſtupris & ab omni poſt matrimonium exceſſu, tantum & ab inceſti caſu tuti ſumus. [147] Quidam multò ſecuriores totam vim huius erroris virgine continentia depellunt, ſenes, pueri.

Duo ſuper eadem re commemorat, quibus fateri neceſſe eſt gentes omnes multiplici inceſtu pollui & implicari. Primum eſt alienatio filiorum: alterum, quod latius patet, communis intemperantia. Nam

A Nam liberi duobus modis abalienati, per expositionem, cùm (vt superius dictum est) in solitudinibus infantes aut noctu exponerentur in triuiis, & ab aliqua prætereunte susciperentur, qui succedente tempore adulti facile cum patre misceri aut fratribus cognatisque nubere poterant. Item quum per adoptionem in aliam familiam emancipati, & patria potestate liberi transibant, cum quibus paulò post tanquam cum extraneis agebatur. Facile enim memoria generis dissipatur & euanescit: quo errore semel impacto proueniunt inde traduces propagationésque perpetui incesti, & genus cum scelere longius serpit: possunt itáque errores hi maximam suppeditare syluam ad miscenda incesta, præsertim inuitante vbique luxuria huius seculi, quæ libidinis est fomentum: sed multò magis quæ sequitur incontinentia. Cum enim gentes omnes voluptate plerúnque bonum metirentur, veluti pecora quam maximè possent in re venerea occupabantur, nullus erat illis virginitatis odor, nullum castitatis precium, nulla coniugij fides, aut ratio fornicationis, vbique, semper, dum licebat semen, in quodcúnque incitarentur, profundebant, ita vt quandóque eas facile inirent, quæ à suis patribus compressæ aut genitæ fuerant, aut liberos procrearent, qui vt commercio hominum fit, sequenti tempore pro vxore vel nuru, vel pellice haberentur. Nam qui fieri poterat vt in tam vacuo saltu spaciosóque campo libidinis homines non occurrerent iis, qui si non ex omni, aliqua tamen ex parte, suo de semine essent. Christianis verò cùm præscriptum sit in castitate cœlibatus viuere, aut coniugij metas non transcendere, in eiusmodi erroris euentum non offendunt. atque vt in prima iuuentute cauent à stupris, ita post contractas nuptias ne quo modo fidem eius sacramenti excedant. pleríque etiam omnis ætatis perpetuæ se virginitati propter Christum deuouent. vnde est, vt nec in fortuitum incestum neque in voluntarium incurrant.

Hæc in vobis esse si consideraretis, proinde in Christianis non esse perspiceretis. '148' I-
B dem oculi renunciassent vtrúnque. sed cæcitatis duæ species facile concurrunt, vt qui nõ
vident quæ sunt, videre videantur quæ non sunt. '149' Sic per omnia ostendam.

Rationem Tertullianus quasi corollarium de secretis calumniis adiungit, quamobrem gentes tam nequiter sentiant de Christianis. Fit hoc, inquit, ex cæcitate ignorantiáque suiipsius. Qui enim se ignorat, facile cæcutiet in aliis. quod certè quàm fugiendum sit, & quàm multa emergant incommoda ex ea re, aureum illud præceptum monere videtur, γνῶθι σ' αυτόν. Quum itaque in sen et ipsis gentes, quæ superius scelera dicta sunt, non agnoscerent, in aliis sibi contrariis inesse putabant: contrà eueniret si seipsos cognoscerent. Nam alterum ex contrariis ex altero statim deprehenditur, atque idem refert arguitque vtrúmque, idque eo facilius persuaderi poterit, si cæcitatis duæ species, altera corporis quæ non videre ea quæ sunt, altera mentis quæ videre sibi videatur quæ non sunt, quàm se facile sequantur, considerabitur.

'150' Nunc de manifestioribus dicam. Deos, inquitis, non colitis, & pro imperatoribus sa- X.
crificia non impenditis, Sequitur vt eadem ratione pro aliis non sacrificemus, quia nec pro nobisipsis, semel deos non colendo. Itaque sacrilegij & maiestatis rei conuenimur. Summa hæc causa, imò tota est: & vtique digna cognosci, si non præsumptio aut iniquitas iudicet, altera quæ '151' desperat altera quæ recusat veritatem.

Auditorum animos breuiter reficit, quum ad alia dicat se transiturum, seriémque & structuram totius orationis componat in animis iudicum. Primum enim contra odium pugnauit, quo potissimum homines reuocantur à iustitia, vt admitteretur, deinde contra leges vt audiretur, tertio loco contra cri-
C mina vt absolueretur. Quæ cùm partim arcana iactarentur, partim manifesta, prius de secretis conflixit, tanquam de iis quæ apud aduersarios firmissima essent, ex suspicione quæ in animis hominum ex incerto rumore insederat. Restabant manifesta, quorum præcipua erant crimen læsæ religionis & maiestatis. Quum enim Christiani semel decreuissent & quasi plebiscito sanxissent, deos omninò præter vnum verum & viuum non esse colendos, à sacris aliarum gentium maximè abhorrebant, vnde sacrilegi & totius religionis contemptores audiebant. Quúmque moris esset quotannis ad minus quarto Nonas Ianuarias vt pro salute Imperatoris publicè vota susciperet ante aras deorum supplex populus Romanus cunctáque Italia simul & omnes prouinciæ, nullibi vnquam interesse Christiani sacris eiusmodi volebant. Quapropter Cæsaris hostes & rei maiestatis conueniebantur. atque hic quasi principalis status causæ, & vbi summa totius accusationis versetur, meritò itaque examinari cognoscíque diligentius debet, vt quid in vtrámque partem afferatur, appareat. Fuerit hoc facile, si præsumptio, inquit, aut iniquitas iudicum non impediat. ægrè enim ex animis hominum quæ præsumpta fuerit opinio conuellitur, ita vt aliter de aliquo credere possit, quàm sua velut informatione corripuerit. Non desperent, inquit Tertullianus, animi vestri iudices de sua præsumptione, quin in hac re possint pro Christianis stare rationes: & omnis iniquitas interim excludatur, quæ veritatem recusare solet. Nam si liberi eiusmodi affectibus quasi nouo consilio adsitis, admittetis proculdubio quæ dicentur à nobis. Vnde hoc fit, & quàm sit eius rei nostra sententia vera piáque facile intelligetis. quanquam illud inuidiose dictum est, & pro Imperatoribus sacrificia non impenditis. Nam quod nobis vniuersale est, in eam partem reuocare vultis, quæ sua vi nos opprimat. verius diceretis pro nullis, quibus verbis mitigatur iam ambitiosum illud crimen maiestatis.

TERTULLIANO
Apologetici adversus
NATIONES
A V
J 6

Deos vestros colere desinimus ex quo illos non esse cognoscimus. Hoc igitur exi- D
gere debetis, vti probemus non esse illos deos, & idcirco non colendos, quia tunc de-
mum coli debuissent, si dij fuissent. Tunc & Christiani puniendi, si quos non colerent,
quia putarent non esse, constaret illos deos esse. Sed nobis, inquitis, dij sunt. Ap-
pellamus & prouocamus à vobis ad conscientiam vestram, illa nos iudicet, illa nos dam-
net, si poterit negare omnes istos deos vestros homines fuisse. Sed & ipsa inficias si ierit,
de suis antiquitatum instrumentis reuincetur, de quibus eos didicit testimonium perhi-
bentibus ad hodiernum, & [152] ciuitatibus in quibus nati sunt, & regionibus in quibus a-
liquid operati vestigia reliquerunt, in quibus etiam sepulti demonstrãtur. Nec ego per sin-
gulos decurram, tot ac tantos, nouos, [153] veteres, Barbaros, Græcos, Romanos, pere-
grinos, captiuos, adoptiuos, proprios, communes, masculos, fœminas, rusticos, vr-
banos, nauticos, militares (ociosum est etiam titulos persequi) vt colligam in compen-
dium, & hoc non quo cognoscatis, sed recognoscatis: certè enim oblitos agitis. Ante
Saturnum deus penes vos nemo est, ab illo census totius vel potioris vel notioris diuini-
tatis. Itaque quod de origine constiterit, id de posteritate conueniet. Saturnum itaque
quantum litteræ docẽt, neque [154] Diodorus Græcus, aut [155] Thallus, neque [156] Cassius Seue-
rus aut [157] Cornelius Nepos, neque vllus commentator eiuscemodi antiquitatũ aliud
quàm hominem promulgauerunt. Si quæras rerum argumenta, nusquam inuenio fideio-
ra, quam apud ipsam Italiam, in qua Saturnus post multas expeditiones, [158] póstque Atti- E
ca hospitia consedit, [159] exceptus à Iano, vel Iane, vt Salij volunt. [160] Mons quem incolue-
rat Saturnius dictus, ciuitas quam depalauerat Saturnia vsque nunc est. Tota denique
Italia, post Oenotriam, Saturnia cognominabatur. Ab ipso primum tabulæ, & imagine si-
gnatus numus, & inde ærario præsidet. [161] Tamen si homo Saturnus, vtique ex homine, &
quia ab homine, non vtique de cœlo & terra.

Longior hæc est purgatio sacrilegij & læsæ deorum maiestatis. extenditur enim vsque ad illud, Ven-
tum est igitur vsque ad secundum titulum læsæ augustioris maiestatis, &c. In hoc enim & gentium ritus
superstitiosi, & Christianorum vera religio recensetur necesse est, vt ex cõparatione oppositorum veri-
tas magis elucescat. Primum igitur, inquit, non rectè sentitis de Christianis, neque verè pronunciatis,
cùm deos non colere illos dicitis. dicendum erat, Christianos non colere quos Deos non esse sciunt, co-
lere verò quem deum esse pro comperto habent. Quare autem vestra gentiumque numina dij neque
sunt, neque haberi debent, multis rationibus patet. Nam si deus est mens perfectæ rationis, actúque
purus qui ortum obitumque nesciat, neque humana specie circunscribatur, nemini dubium est quin
Saturnus, Iupiter, Hercules, Bacchus, Iuno, omnesque eiusdem census apud vos (quorum tan-
tus est numerus, vt si quis tantum symbola, titulosque colligere velit, ociosus nimium sit oportet)
dij proculdubio non sunt, ne apud conscientiam quidem vestram, quando cum illis quasi cum ima-
ginibus agitis irreuerenter: quod si tamen negatis, ecce adsunt antiquitatis monumenta quæ ita esse
perhibent, plurimáque adhuc eius vestigia restant in pluribus locis. Nam si theologi vestri legantur Or-
pheus, Hesiodus, Euhemerus, Ennius, Cicero etiam, aut fabulosam originem deorum, aut hu-
manam cognoscetis. In Creta crepundia adhuc Iouis sepulchrúmque ostenditur. In dicto enim
eius insulæ promontorio natus, in antro Ides enutritus est à Corybantibus Pyrrhicam saltanti-
bus: ita, vt Castoris, & Pollucis in Lacedæmone. necnon palma Deli ab Apollinis ætate conspicitur:
quæ quia per se notissima sunt, non est cur singulatim de omnibus disputem, satis est si qui princeps
& autor deorum habetur, ostendam vobis quidem non earum rerum ignaris, sed qui oblitorum per-
sonam agitis, dissimulatisque talem notionem, mortalem fuisse, & ex homine. Nam si genus de
specie prædicatur, quæcunque de genere dicentur, in speciem quoque concurrunt, & totum e-
ius agmen à mortali exordio ductum, mortale erit, simile sui primordij. Is verò Saturnus esse dici-
tur, namque ante ipsum nulla est notior diuinitas, & si nota est, nulla tamen potior augustiórque à
uobis habetur. ab eo enim Iupiter, Iuno, Neptunus, Plutóque exorti, &c. Quod igitur Saturnus ho-
mo fuerit, duobus maximè argumentis perspicuum est. Primum autoritate non poëtarum, sed histo-
riographorum tam apud Græcos quam apud Latinos celeberrimorum, qui traditiones monumenta-
que antiquitatum perscrutati, Saturnum ex Cœlo homine, Cœlum ex Ophione natum scripserunt, &
in terris omnia mortalitatis obiisse munia. Deinde ex multis locorum vestigiis, præcipuè verò in Italia,
siue enim à filio ex Creta fugatum, siue per expeditionem consedisse in Latio ferunt ex Attica regio-
ne, à cuius rei memoria Saturnius mons quem incoluit, dictus est, & vrbs quam condidit, exce-
ptus à Iano Saturnia dicta, & Latium denique totum, quia ibi latuerit. Qui etiam quod primus nu-
mum imagine signauit, ærarium Romani in templo eius condiderunt, vti longius à Macrobio recen-
setur historia, & de aliis omnibus diis à Lactantio. Nec mirum à Saliis Ianum vocari Ianem:
nam prisco illi vocabula in suis carminibus retinebant, iampridem exoleta: nam & orcula do-
losi eso, pro oscula dolori ero, Mamuriam veterem, pro memoriam, & manos pro bonos, & alia
cantitabant.

Sed

A Sed cuius parentes ignoti erant, facile fuit eorum filium dici quorum & omnes possumus videri. Quis enim non Cœlum & terram matrem & patrem venerationis & honoris gratia appellet, vel ex consuetudine humana, [162] qua ignoti, vel ex inopinato apparentes, de cœlo superuenisse dicuntur? Proinde Saturno repentino aduentu vbique cœlitem contigit dici. Nam & Terræ filios vulgus vocat, quorum genus incertum est. Taceo quod ita rudes adhuc homines agebant, vt cuiuslibet noui viri aspectu quasi diuino commouerentur. Quum hodie iam politi, quos ante paucos dies luctu publico mortuos sint confessi, in deos consecrent. Satis iam de Saturno, licet paucis etiam Iouem ostendimus tam hominem quàm ex homine, & deinceps totum generis examen tam mortale quàm seminis sui par.

Confutat vulgarem famam, qua receptum iamdudum fuerat: Saturnum Cœli fuisse & Opis, id est Terræ filium. At hoc de omnibus, inquit, dici solet, præsertim quorum causa propinqua sit ignota. Cœlum námque & terra communes sunt quodammodo omnium parentes, & solem dicimus & hominem, generare hominem. Item quorum natalia sunt obscura, Terræ filios fratrésque Gigantum dicimus, aut è cœlo cecidisse. quod æquiuocè dictũ, rudes præsertim homines in ætherei Cœli Terræque puerperium transtulere. Et pro deo habitus est Saturnus, nec mirum si qua potentia aut sapientia cæteris præstiterit, cùm hodie quando homines politiores sunt & elegantiori ingenio, suos Cæsares, quorum funera celebrarunt, in numerum deorum relatos haberi volunt.

B [163] Et quoniam sicut illos homines fuisse nõ audetis negare, ita post mortem deos factos instituistis asseuerare, causas quæ hoc exegerint retractemus. In primis quidem necesse est concedatis esse aliquem sublimiorem Deum, & [164] mancipem quendam diuinitatis, qui ex hominibus deos fecerit. nam neque sibi illi potuissent sumere diuinitatem, quam non habebant, nec alius præstare eam non habentibus, nisi qui propriè possidebat. Cæterum si nemo esset qui deos faceret, frustra præsumitis deos factos auferendo factorem. Certé quidem si ipsi se facere potuissent, nunquam homines fuissent, possidẽtes scilicet melioris conditionis potestatem. Igitur si est qui faciat deos, reuertor ad causas examinandas faciendorum ex hominibus deorum, nec vllas inuenio, nisi si ministeria & auxilia officiis diuinis desiderauit ille magnus deus. Primò indignum est vt alicuius opera indigeret, & quidem mortui, quum dignius ab initio Deum aliquem fecisset, qui mortui erat operam desideraturus. Sed nec operæ locum video. [165] Totum enim hoc mundi corpus siue innatum & infectum secundum Pythagoram, siue natum & factum secundum Platonem, semel vtique in hac constructione dispositum, & instructum, & ordinatum cum omni rationis gubernaculo inuentum est. Imperfectum non potuit esse quod perfecit omnia. Nihil Saturnum & Saturniam gentem expectabat. Vani erunt homines, nisi certi sint, à primordio & pluuias de cœlo ruisse, & sidera radiasse, & lumina floruisse, & tonitrua mugisse [166] & ipsum Iouem, quæ in manu eius imponitis fulmina timuisse. [167] Item omnem frugem ante Liberum & Cererem & Mineruam, imò ante illum aliquem prin-
C cipem hominem de terra exuberasse, quia nihil continendo & sustinendo homini prospectum post hominem potuit inferri. Denique inuenisse dicuntur necessaria ista vitæ, non instituisse: quod autem inuenitur, fuit: & quod fuit, non eius deputabitur qui inuenit, sed eius qui instituit. Erat enim ante quàm inueniretur. Cæterum si propterea Liber deus, quod vitem demonstrauit, [168] malè cum Lucullo actum est, qui primus cerasa ex Ponto Italiæ promulgauit, quod non est propterea consecratus, ut nouæ frugis autor, quia inuentor & ostensor. Quamobrem si ab initio & instructa & certis exercendorum officiorum suorum rationibus dispensata vniuersitas constitit, vacat ex hac parte causa allegendæ humanitatis in diuinitatem: quia [169] quas illis stationes & potestates distribuistis, tam fuerunt ab initio, quàm & fuissent etiam si deos istos non creassetis. Sed conuertimini ad causam aliam, respondentes collationem diuinitatis meritorum remunerandorum fuisse rationem. [170] Et hinc concedetis, opinor, illum deum deificum iustitia præcellere, qui nec temerè, nec indignè, nec prodigè tantum præmium dispensarit. Volo igitur merita recensere, an eiusmodi sint vt illos in cœlum extulerint, & non potius in imum tartarum merserint, quem carcerem pœnarum infernarum, cum vultis, affirmatis. Illuc enim abstrudi solent impij, [171] quique in parentes & in sorores incesti, & maritarum adulteri, & virginum raptores & puerorum cõtaminatores, & qui sæuiunt, & [172] qui occidunt, & qui furantur, & qui decipiunt, & quicúnque similes sunt alicuius Dei vestri.

XI.

Quem neminem integrum à crimine, aut vitio probare poteritis, nisi hominem negaue- D
ritis. At quin vt illos homines fuisse nõ possitis negare, etiam istæ notæ accedunt, quæ nec
deos postea factos credi permittunt. Si enim talibus vos puniendis præsidetis, si commer-
cium, colloquium, conuictum malorum, & turpium probi quique respuitis, horum autem
pares deus ille maiestatis suæ consortio asciuit, quid ergo damnatis quorum collegas ado-
ratis? Suggillatio est in cœlo vestra iustitia. Deos facitis criminosissimos quósque, vt pla-
ceatis diis vestris, illorum est honor consecratio coæqualium. Sed vt omittam huius indi-
gnitatis retractatum, probi, & integri, & boni fuerint.[173] Quot tamen potiores viros apud
inferos reliquistis: aliquem de sapientia Socratẽ, de iustitia Aristidem, de militia Themisto-
clem, de sublimitate Alexandrum, de felicitate Polycratem, de eloquentia Demostheclem,
nem. Quis ex illis diis vestris grauior & sapientior Catone? Iustior & militarior Scipione?
Quis sublimior Pompeio? felicior Sylla? copiosior Crasso? eloquentior Tullio? Quanto di-
gnius istos deos ille assumendos expectasset, prescius vtique potiorum. Properauit, opinor,
& cœlum semel clusit, & nunc vtique melioribus apud inferos mussitantibus erubescit.

Quæ hactenus de diis dicta sunt à Septimio, ex abundantia quodammodo rei affluxere potius, quàm
contra sententiam aduersariorum steterint. Gentes enim suos ipsæ deos dum agerent in terris homines
putauerunt, colebant autem, quia post mortem deos esse factos autumabant. Id igitur ipsum quam ridi-
culum sit, apertissimè nunc exponit, examinando causas quamobrem apotheosin mereri potuerint. Nam
si, inquit, dij facti sunt, confectorem certè intelligere necesse est per quem illi fieri potuerint, tantæ au-
toritatis, vt manceps sit verúsque dominus diuinitatis, quando eius vsum aliis præstet. Præterea neque E
temerè aut imprudenter quicquam fecisse verisimile est, sed ex certa ratione atque causa. Allegisse igitur
in consortium immortalitatis eiusmodi homines duabus potissimum de causis videtur, aut quia alicuius
opera indigeret, aut quia talem sua illorum merita mercedem exposcebant. Vtrúmque dilemma si pa-
rum diligentius consideretur, non modo non probabile, sed ne verisimile est. Quid enim tunc deesse
potuit tanto deo, aut quid à mortuo sperare? Viui potius erant accersendi laborum socij: quanquam
non video quid illi faciundum restaret, post obitum talium virorum, quod prætermissum aut infectum
fuisset. nam cùm ipsi viuere sub hoc cœlo tot annos potuerint, ita vt regnasse dicantur, nimirũ quod ho-
minis conseruationem propagationémque continet, antea prospectum fuerat, nec tantæ huius orbis
machinæ aliquid abesse poterat, licet in vsum quædam non venissent, quæ ab his deinde reperta aut in-
uenta in secretis naturæ, authoritatem quasi illa condidissent, sibi falsam vendicauere. Quantum verò ad
merita pertinet, si modo deus ille summus iustus est atque prudens, talia dico fuisse quæ tantũ abfuerunt,
vt cœlo digna viderentur, vt vel in imum tartarum detrudi meruerint: nam & vos in sententiam quoque
aliorum venitis, quod ad inferos ij detrudantur, qui patrarunt ea quæ ab aliquo vestrorum deorum, à
Ioue (verbi causa) commissa fuisse conceditis. Quod si integrum à crimine illum fuisse dicitis, id fieri non
potest, vt aliquis homo ea virtute præcellat, qua deus haberi possit: sin verò exuisse hominem Iouem
obiicitis, argumẽta indiciáque iamdudum exposita demonstrant, deum fieri non potuisse. ergo vt homo
etiamnum: id quòd à minori probatur. nam si vos, inquit, iudices scelestos iure punitis, consortiúmque
vitiosorum respuitis, quanto magis deus ille qui iustitia est & ipsa virtus? Atqui ista vos iustitia cœlum
suggillatis vituperatisque, cum quos vestra iura damnant, deum probasse credatis. E contrario vobis iu-
dicandum fuerat, vt diis vestris à simili placeretis. Criminosissimi quique non damnandi erant, sed co-
lendi, maximus ita illis honor haberetur, gratissimáque foret æqualium consecratio. Sed videte quàm F
securè in hac re vobiscum ago. Concedo probos fuisse & bonos, neque ideo tamen esse deos putandum,
alioqui multa essent absurda ridiculaque concedenda. Nam si tantum numen ex vitæ probitate, vel ex
magnitudine fortunæ, vel ex rebus gestis, vel ex opibus comparatur, vel à scientia multos vobis adducam
in his omnibus præstantiores, qui indignè præteriti nec dij sunt, nec habentur: qualis Socrates, Aristides,
Cato, &c. an credendũ summum illum Deum aut rationem personarũ habere, aut imprudenter eligere,
aut occlusisse semel cœlum, vt potiores apud inferos quàm apud se censerentur.

XII. [174] Cesso iam de istis, vt qui sciam me ex ipsa veritate demonstraturum quid non sint,
quum ostẽdero quid sint. Quantum igitur de diis vestris, nomina solummodo video quo-
rundam veterum mortuorum & fabulas audio, & sacra de fabulis recognosco. Quantum
autem de simulachris ipsis, nihil aliud deprehendo, quàm materias[175] sorores esse vascu-
lorum instrumentorumque communium, vel ex iisdem vasculis & instrumentis,[176] quasi
fatum cõsecratione mutantes, licentia artis transfigurante, & quidem contumeliosissimè,
& in ipso opere sacrilege, vt reuera nobis maximè, qui propter deos ipsos plectimur, solatiũ
pœnarum esse possit, quod eadem & ipsi patiuntur vt fiant.

Sed hæc, inquit, missa facio, faciliorem viam ingrediens, & breuiorem rationem, vt ostendam Satur-
num, Iouem, alios gentium dæmonas non esse deos. Locus ab affirmatione, vnde negatio vera infertur.
Nam si hoc ego lignum esse demõstro, patebit sanè non esse ferrum, neque lapidem, neque aliud præter
se quicquam, cùm quod est speciei vnius propriæ, ad aliam transferri non possit: sic de diis vestris, si quid
sunt,

A sunt, exponam, per se patebit quid non sint. Sunt autem mera nomina quorundam priscorum mortuorum, & maiori ex parte fabellæ, quæ sibi sacrorum ritus concinnauerunt. nam si ij quos sibi gentes pro diis colunt, vnde exorti sunt, & vbi vixere, quo loco sepulti ex historiis monumentisque didicimus, quid illi iam sunt nisi mortuorum nomina? Præterea si Rheam (siue Opem illam dicas) occultare filios video Corybantum tinnitu, ne à Saturno deuorentur, si alios de ouo natos, hunc de genitalibus sectis, illum in femore patris coaluisse, Virbium de Hippolyto, Thyonianũ de Dionysio reformatum, atque alia id genus infinita, nónne sunt hæ anicularum fabellę? Ad hæc si huic noctu magis quàm interdiu sacra operantur, si his instrumentis magis quàm illis, hac pecude potius quàm alia, si denique sua cuiusque dei sacrificia, si ceremoniarum rationem exquiras, nónne tibi fabulosa ridiculáque videantur? Cùm itaque tales ipsi sint, dij profecto esse nõn possunt. Deus enim æternus est, omnium genitor, ipse non genitus, opifex & causa mundi, principio antiquior, fine diuturnior. Quod si mihi in statuis simulachrisque quibus supplicatis, diuinitatem assumere deo vultis, quasi faciant illa numen, in hac ego parte nihil deprehendere aut coniicere possum quàm materias esse, nihil ab his dissimiles quibus vasa vtensiliáque conflantur cælentúrve, nisi contra idola non ex massa metallorũ, sed ex vasis per artem transformantur in talem effigiem. Sed tantundem. Neque enim per se hæc materia, neque per artem assequi potest, quod deo proximum existimari possit. Totum enim hoc artificium deorum est contumeliosum & impium. Quo loco maximè Tertullianus deridet superstitionem gentium, quæ in simulachris nescio quid numinis inesse volebant. ad ea enim Christiani trahebantur, vt in illa tanquam in verum deum suspicientes thura incenderent. Neque mirum videri debet si in hac re longior videatur esse Tertullianus, quæ per se nimium manifesta est. Nam & Seneca in libro De superstitione, Pudebit, inquit, publicatæ dementiæ. alius horas Ioui nunciat, alius lictor est, alius vnctor. Sunt quæ Iunoni & Mineruæ capillos disponant longè à templo, non tantum à simulachro stantes, digitos mouent ornantium modo: B sunt quæ speculum teneant, sunt quæ ad vadimonia sua deos aduocent, sunt libellos qui offerant, & illos causam suam doceant.

[166] Crucibus & stipitibus imponitis Christianos, quod simulachrum non prius argilla deformat cruci & stipiti superstructa? in patibulo primum corpus Dei vestri [178] dedicatur. Vngulis deraditis latera Christianorum, at in deos vestros per omnia membra validius incumbunt [179] asciæ & runcinæ, & scobinæ. Ceruices ponimus ante plumbum & glutinum & [180] gomphos: sine capite sunt dij vestri. [181] Ad bestias impellimur, certè quas Libero, & Cybele, & Cereri applicatis. Ignibus vrimur: hoc & illi à prima quidem massa. In metalla damnamur: inde [182] censentur dij vestri. In insulis relegamur: solet & in insulis aliquis deus vester aut nasci, aut mori. Si per hæc constat diuinitas aliqua, ergo qui puniuntur consecrantur: & numina erunt dicenda supplicia. Sed planè non sentiunt has iniurias & contumelias suæ fabrificationis dij vestri, sicut neq obsequia.

Quum itaque nihil dij sint magis quàm animæ cæterorum hominum, & simulachra colantur pro numinibus, restat, vt ex opificio diuinitatem concipere credantur. Fabricam igitur hanc idolorum ita describit, vt non tantum ab hominibus fieri demonstret, sed iis etiam rationibus & instrumentis, quibus in puniendis scelestis, quales Christianos putabant, in carnificina vtantur, tantum abest vt ex eorum structura religio emergat, aut cœlestis potestas inspiretur. Ex quo non parum solatij Christiani capiunt, si quibus ipsi tormentis diuexantur, eadem in fabricandis diis, quorum gratia cruciantur, infligi videãt. nam si crucibus stipitibúsque infiguntur, ab eiusmodi quoque plastes suspendit argillam, ex qua simu- C lachrum alicuius dei conformat. quod si faber ligneum faciat, validioribus armis dedolatur, quàm sint vngulæ illæ ferreæ quibus latera Christianorum lãcinantur, neque ab hac re est, si capite nos truncatis: nam plumbo, aut glutino, aut gomphis, id est maioribus clauis capita deorum compaginatis, alioqui sine capite sunt, & bestiæ, quibus inspectante populo exponimur, non abhorrent à vestris diis. nam Bacchus ille vester curru inuehitur à tigribus tracto, Cybele leones iungit, Ceres cum Triptolemo alatos serpentes: ignes etiam in conflatione sicuti nos dij vestri experiuntur, & à metallis ad quæ fodienda sæpe damnamur, originem trahunt. si vero relegamur in insula, & in Delo Latona fit puerpera, & in Creta Iupiter est sepultus.

O impiæ voces, ô sacrilega conuicia, infrendite, inspumate, iidem estis [183] qui Senecam aliquem pluribus & maioribus de vestra superstitione perorantem reprehendistis. [184] Igitur si statuas & imagines frigidas mortuorum suorum simillimas non adoramus, [185] quas milui & mures & araneæ intelligunt, nónne laudem magis quàm pœnam merebatur repudium agniti erroris? Possumus enim videri lædere eos, quos certi sumus omninò non esse? Quod non est, nihil ab vllo patitur, quia non est.

Sunt hæ gentium vociferationes, quibus insultabant Christianis asseuerantibus deos esse nullos. Ad hæc Tertullianus, Vt lubet exclamate, & irascimini. Neque enim nouum hoc est, cùm etiam Senecam qui de vestra superstitione librum composuerit, dãnare ausi estis, contra manifesta indicia: nam vel auiculæ & araneæ, dum liberè insidunt in iis, manifestè sentiunt, sentire nihil tales imagines.

TULLIAN
A V
J 6

XIII. [186 Sed nobis dei ſunt, inquitis. Et quomodo vos econtrario impij, & ſacrilegi, & irreligioſi erga deos veſtros deprehendimini? qui quos præſumitis eſſe, negligitis: quos timetis, deſtruitis: quos etiam vindicatis, illuditis. Recognoſcite ſi mentiar. Primo quia cum alij alios colitis, vtique quos non colitis, offenditis: prælatio alterius ſine contumelia alterius non poteſt procedere, quia 187 nec electio ſine reprobatione. Iam ergo contemnitis quos reprobatis, quos reprobando offendere non timetis. Nam vt ſuprà præſtruximus, ſtatus dei cuiuſque in ſenatus æſtimatione pendebat. Deus non erat quem homo conſultus noluiſſet, & nolendo damnaſſet. 188 Domeſticos deos quos lares dicitis, domeſtica poteſtate tractatis pignerando, venditando, demutando aliquando in 189 cacabulum de Saturno, aliquando in trullam de Minerua, vt quiſque contritus atque contuſus eſt, dum diu colitur, 190 vt quiſque dominus ſanctiorem expertus eſt domeſticam neceſſitatem. 191 Publicos æquè publico iure fœdatis, quos in haſtario vectigales habetis: ſi 192 capitolium, ſi 193 olitorium forum petitur, ſub 194 eadem voce præconis, ſub eadem haſta, ſub eadem annotatione quæſtoris, diuinitas addicta conducitur.

Ex hoc loco regerit more ſuo Tertullianus totum hoc impietatis crimen in aduerſarios, ſuis illos armis ita confodiens, vt fateri cogantur aliud ſanè dicere, aliud ſentire de diis. Nam ſi actiones, verba, ſcriptáque ſunt animi noſtri manifeſta indicia, plerique omnes Romani Epicuri ſectam amplexabantur. Cuius etiam imaginem, quum multis in locis, tum in anulis geſtabant. Huic nullus fuit reſpectus deorum: ne tamen maiorum inſtituta ritúſque, quibus imperij autoritas apud plebem maiori ex parte conſeruatur, prodere viderentur, in iudiciis de re ſacra triſtes, & religioſi videri volebant, illud identidem quiritantes, At hi nobis dij ſunt, & quomodocunque maieſtas illorum tuenda nobis eſt, contra omnes qui capite velint illos diminuere. Ad hæc Septimius, Aut iſta, inquit, ex animo dicitis, aut cum ſimulatione. Si ſimulatè, ſententia veſtra nobiſcum conuenit. Neque enim colendi qui non ſunt. Sin ex animo, plurimis oſtendam argumentis, vos multò magis eſſe in illos impios, quàm Chriſtianos. Aut igitur nobiſcum puniendi eſſetis, aut nos abſoluendi vobiſcum. Primum enim aut ex affectu, aut ex vtilitate pendet omnis veſter deorum cultus, non à religione aliqua vel pietate. Mercator enim ex vobis aliquis Mercurium facere ſibi propitium ſtudet: amantes Veneri ſatisfaciunt, milites Bellonam tantum & Martem colunt, poetæ Apollinem aut Bacchum, veneficæ in Proſerpinam totæ incumbunt, aliis diis neglectis. At ſi, vt diximus, ſenatus alios etiam voluit vobis eſſe deos, cur à vobis omnes non coluntur? hæc nimirum electio offendat neceſſe eſt præteritos: cùm verò id vos non moueat, illos profectò non creditis: ſi mouet, iam nobiſcum impij cenſemini. Sed & eos ipſos quos ſeorſum colitis, quánam religione demeretis? Nam dij vobis ſunt (vt identidẽ noſtis auribus inculcatis) eiuſmodi ſimulachra, quid eſt quod ij quos lares dicitis, quaſi in ſuppellectilis ratione computantur, vt perinde à vobis aut oppignerentur, aut venditentur, atque cætera inſtrumenta domeſtica inſtante neceſſitate? erant potius exoranda vobis eorum numina, vt vrgentem inopiam defenderent, aut verendi ne propterea indignata miſerias conduplicarent. Quod ſi tales dixeris impios, vt eſt hominum genus, cum ſanctis, inquam, dominis pijs quæ patribus familiàs multò peius agunt: qui cùm ex frequentiori cultura illos contriuerint, diffingere deinde ſolent, vt id quod prius fuerat illis Saturnus aut Minerua, vas conflatum culinæ inſeruiat. At erant hæc aliquo modo ferenda, priuata enim ſunt minúſque manifeſta, præterea neceſſitas egeſtatis nulla lege circunſcribitur. Eſto, quid ſi eadem ratione publici dei tractantur? Video enim vectigales tributariáſque gentes cùm præſentem pecuniam quandoque non habeant, publicanis aut quæſtoribus aureos argenteóſque deos addicere, vt ſæpenumero haſtario venditionique auctionariæ per præconem veneant, & inter manubias captiui dij veneunt, vt pecunia ærarium aut fiſcus conſtipetur.

Sed enim agri tributo onuſti, viliores: hominum capita ſtipendio cenſa, ignobiliora. Nam hæ ſunt notæ captiuitatis. Dij verò qui magis tributarij, magis ſancti; imò qui magis ſancti, magis tributarij: maieſtas quæſtuaria efficitur. 195 Circuit cauponas religio mendicans, exigitis mercedem pro ſolo templi, pro aditu ſacri: non licet deos noſtros gratis, venales ſunt.

Amplificatio irriſoria. Nihil enim veri illi Chriſtiani ſuperiorum temporum abhorrebant magis, nihil vehementius deteſtabantur, quàm ex ſacris rebus quæſtum quoquomodo facere. Gentes verò in quibus nulla erat ſpiritus ſancti gratia, tam de ſacris rebus quàm de prophanis, opes ſibi vndecunque comparabant. Et cuius dei numen ſanctius habebatur, magis erat antiſtitibus quæſtuoſum. Eo enim nomine ſtipes ad inſtaurationem templi exigebant, aditúſque quotidianos venditabant, contra quidem ratione autoritatem diis conſeruantes. nam ſtipendiariæ res, quemadmodum homines & agri multò viliores ſunt, vt qui ex eo tributo captiuos eſſe & prouinciales indicent. Nam municipales & coloni, quia immunes à tributo quod in ſtipendium militare perſoluitur, pluris meritò æſtimari ſolent.

Quid

A Quid omninò ad honorandos eos facitis, quod non etiam mortuis vestris conferatis? ædes proinde, aras proinde. idem habitus & insignia in statuis. vt ætas, vt ars, vt negocium mortui fuit, ita deus est. quo differt ab epulo Iouis [196] silicernium? à [197] simpulo obba? ab aruspice pollinctor? [198] nam & aruspex mortuis apparet.

Collatio hæc euidentissimè demonstrat gentes, vel quos deos credunt, aut credere simulant, omninò negligere, quando eximiam illam excellentémque dei naturam non aliis prosequantur honoribus, quàm quibus defunctis hominibus parentari soleant: denique in cultu nihil differat à mortuo deus. nam si ædes Ioui (verbi causa) dicata est, in qua epulum celebretur, si aræ vbi in simpuuio vase vinum libatur, si aruspex qui hostiarum intestina perscrutetur, & mortuis non dissimilia attribuuntur. Præter enim templa & aras cum flaminibus dicatas Cæsaribus, vbique videre est silicernium apparatum, id est funebre conuiuium à cognatis defuncti hominis, nihil differens ab eo quod viri epulones Ioui instaurare solent, vbi pro simpuuio obba poculum est haud ab eo dissimile, & pollinctor minister caueribus curandis apparet, præstóque est. Nec minus in defunctorum statuis & imaginibus eadem sunt ornamenta pro ætate munissque cuiusque, quæ spectantur in diis. At pudere vos huius parilitatis debebat, aut esse argumento, deos perinde fuisse homines atque alios defunctos, qui à vobis quotidie eodem honore impertiuntur.

Sed dignè imperatoribus defunctis honorem diuinitatis dicatis, quibus & viuentibus eum addicitis. accepto ferent dij vestri, imò gratulabuntur, quòd pares ei fiant domini sui. sed quum [199] Larentinam publicum scortum, velim saltem Laidem aut Phrynen,
B inter Iunones & Cereres ac Dianas adoratis, cùm [200] Simonem Magum statua & inscriptione sancti dei inauguratis, quum de [201] pædagogiis aulicis [202] nescio quem cinædum deum facitis, licet non nobiliores dij veteres, tamen contumeliam à vobis deputabunt hoc, & aliis licuisse, quod solis antiquitas contulit.

Maxima hæc ex opportuna correctione exaggeratio irrisionis Romanorum in suos deos, quum in censum deorum & ad parem diuinitatem non imperatores tantum admittant, qui si res iusto examine expendatur, tanquam deorum domini magis legitimo cultu venerari merentur. Quos enim volunt deos faciunt, & viuentes diui augustíque nominantur: Sed scorta etiam & magos & cinædos non pro dignitate quidem personarum, sed ex adulatione. Nam si meretrix aliqua adoranda, multo decentius Lais illa famosissima, aut Phryne nobile Athenarum scortum, quæ Xenocratis tamen continentiam suis illecebris expugnare non potuisse dicitur, adorabitur, quàm Romuli rustica Larentia nutrix. Tam bene etiam de deliciis & exoletis Hyla aut Sarmentus aliquis & de seruis Narcissus, quàm Antinous, qui nuper in gratiam Hadriani diuinos honores promeruit. quanquam si cuncta quæ ad deos de antiquitate commendatos pertinent exquirantur, neotericis non inuenientur nobiliores, nec meliores.

Volo & ritus vestros recensere: non dico quales sitis in sacrificando, cùm enecta & tabidosa & scabiosa quæque mactatis, cùm de opimis & integris superuacua quæque truncatis [203] capitula & vngulas, quæ domi quoque pueris vel canibus destinassetis. Quum de [204] decima Herculis nec tertiam partem in aram eius imponitis. Lau-
C dabo magis sapientiam, quòd de perdito aliquid eripitis. [[205] Sed conuersus ad litteras vestras, quibus informamini ad prudentiam, & ad liberalia officia, quanta inuenio ludibria? [206] Deos inter se propter Troianos & Achiuos vt gladiatorum paria congressos depugnasse: Venerem humana sagitta sauciatam, quòd filium suum Ænean penè interfectum ab eodem Diomede rapere vellet. Martem tredecim mensibus in vinculis penè consumptum. Iouem ne eandem vim à cæteris cœlitibus experiretur, opera cuiusdam monstri liberatum, & nunc flentem Sarpedonis casum, nunc fœdè subantem in sororem sub commemoratione non ita dilectarum iampridem amicarum. Exinde quis non poeta ex autoritate principis sui [207] dedecorator inuenitur deorum? Hic [208] Apollinem Admeto regi pascendis pecoribus addicit, ille Neptuni structorias operas Laomedonti locat. Est & ille de lyricis ([209] Pindarum dico) qui Æsculapium canit auaritiæ merito, qua medicinam nocenter exercebat, fulmine vindicatum. Malus Iupiter, si fulmen illius est, impius in nepotem, inuidus in artificem. Hæc neque vera prodi, neque falsa confingi apud religiosissimos oportebat. [210] Nec Tragici quidem aut Comici parcunt, vt non ærumnas vel errores domus alicuius dei præfentur. [211] Taceo de philosophis, Socrate contentus, qui in contumeliam deorum quercum & hircum & canem deierabat. Sed propterea damnatus est Socrates, quia deos destruebat. Planè olim, id est semper, veritas odio est. [212] Ta- XIIII.

men cum pœnitentia ſententiæ Athenienſes criminatores Socratis poſtea afflixerint, & imaginem eius auream in templo collocarint, reſciſſa damnatio teſtimonium Socrati reddidit.[213] Sed & Diogenes neſcio quid in Herculem ludit, & [214] Romanus Cynicus Varro [215] trecentos Ioues ſiue Iupiteres dicendum, ſine capitibus introducit. D

Damnationis Chriſtianorum cauſa omnium iuſtiſſima videbatur (vt diximus) & quam iudices potiſſimum obiiciebant, quod contemptores eſſent religionis, & diis ſemper maledicerent: non mirum igitur ſi hoc loco longior ſe Tertullianus effundat, dum manifeſtè iuuat variis argumentis exponere, multò magis gentes eadem cauſa damnari debere, quia non minus ſuorum deorum maledici ſunt & vituperatores, & ab omni prorſus religione diſiuncti. Quod priuſquam citatis teſtibus comprobet (ſunt enim hæc à ritibus tracta, vnde omnis cultus deorum religióque pendet & examinatur) per præoccupationem malignitatem eorum taxat in operatione holocauſtorum, cùm ne extremas quidem hoſtiarum partes dijs adolere patiantur, atque ita defraudent ſuſcepta vota, quaſi cum ſtupidis fatuiſque tota res agatur. Sed hæc illi ſapienter. Tanto enim minus de ſuo diſperdent. Quid verò religioſis viris contrarium magis eſſe videtur, quàm dei ſacroſanctum nomen, cuius ſemper cum præfatione ſummi honoris meminiſſe debemus, per nefarias turpitudines traducere, purámque eius ac ſapientem naturam cum ſordidis ludibriis commaculare? At hoc ipſum Chriſtiani non peccant. Quos enim non credunt, non eſt quod maledicant. Gentes verò tanta religione præditæ, vt cum diis tanquam cum lenonibus, cum ſceleſtis, cum lurconibus adoleſcant, primis ſuæ ætatis temporibus ad eos ſe ſcriptores conferunt, eos addiſcunt, & nocturna verſant manu verſántque diurna, qui de diis tanquam de infimo genere hominum loquuntur. Ferunt hoc domi patresfamiliàs, foris per omnia theatra publicæ perſonæ patiuntur, denique in ſuo regno Imperatores vt de ſuis diis riſus voluptáſque carminibus concilietur: quamquam non hoc ſola ſibi licentia poetarum vendicat, & qui philoſophi fuere, ab eiuſmodi deriſione non abſtinuerunt. Nam cùm Socrates per canem & anſerem, per hircum & quercum & platanum iurabat, tantundem hoc cauillo volebat oſtendere Iouem quàm canem peieraſſe. E

XV. [216] Cetera laſciuiæ ingenia etiam voluptatibus veſtris per deorum dedecus operátur.[217] Diſpicite Lentulorum & Hoſtiliorum venuſtates, vtrum mimos an deos veſtros, in iocis & ſtrophis rideatis.[218] Mœchum Anubim, & maſculum Lunam, & Dianam flagellatam, & Iouis mortui teſtamentum recitatum, & tres Hercules famelicos irriſos.

Cetera laſciuiæ ingenia, &c. Vrget hoc vehementius aduerſarios. Superiora enim à grauibus introducta viris, plura in ſuis illis deorum apologis habere poſſe videntur epimythia, quæ vtramque partem philoſophiæ allegoricè prælibent. Hæc verò quæ mimographi ludere ſolent, ingenia ad laſciuiam nata, ſiue hypocritarum ſtrophia ſtrutheáque & omnia eiuſmodi inſignia reſpicias, ſiue verba reſque totius figmentum, nihil aliud ſpectant, quàm vt riſum & delectationē concitent, ex ea plerumque materia quæ deorum aliquem quaſi impudicum ſcurram & improbum helluonem repræſentet. Nam & Valerius, Mimorum, inquit, argumenta maiori ex parte ſtuprorum continent actus. Genus autem eiuſmodi poematis nullum quod ſciam noſtris temporibus extat: quamquam plures in eo ſtudio excelluerint, vt Cornelius Nepos, Laberius, Marullus, Lentulus & Hoſtilius, de quibus nunc Tertullianus meminit. Quæ fuerint eorum hypotheſes, facile ex his quæ hoc loco denotat, apparet. Dianam enim ex aliquo commiſſo vapulantem, Lunam tribada in ſuum forte Endymiona (licet & Lunus idem legatur apud Spartianum in Caracalla) Herculem voraciſſimum vernam & id genus alia peragebant, ita à faceto poeta diſpoſita, vt in recitando cum morum taxatione riſum per cuneos excitarent. F

[219] Sed & hiſtrionum litteræ omnem fœditatem eorum deſignant.[220] Luget ſol filium iactatum de cœlo lætantibus vobis,[221] & Cybele paſtorem ſuſpirat faſtidioſum, non erubeſcentibus vobis. [222] Et ſuſtinetis Iouis elogia cantari, & [223] Iunonem, Venerem, Mineruam à paſtore iudicari.

Triplex eſt in eadem re deorum irriſio: vna eſt quam diximus à perſona poetarum, alteræ ex partibus hiſtrionum, qui ſuis lateribus geſticulationéque & gannitu dum agerent deos, omnes turpiores muliebréſque affectus exprimebant, quo nihil in contemptum religionis nequius fieri poteſt. De Cybele verò & Aty, qui adoleſcens à matre deorum adamatus ſtudio muliebri, à ſe ipſe caſtratus Atte factus eſt: cuius myſterium Galli ſacerdotes digladiātes imitabantur vſque ad Almonem fluuium extra vrbem. Item de Phaetonte & iudicio Paridis, omnibus dramata notiſſima ſunt.

Quid quod imago dei veſtri ignominioſiſſimum caput & famoſum veſtit? quod corpus impurum & ad iſtam artem effœminatione productum Mineruam aliquā vel Herculem repræſentat? nónne violatur maieſtas, & diuinitas conſtupratur laudantibus vobis?

Alter hic eſt ab hiſtrionibus contemptus deorum, quod ſcilicet ij qui deorum perſonam induunt in ſcena, ignominioſum genus eſt hominum & aliorum famoſiſſimum. Mimæ enim mulieres & pantomimi tam malè audiebant, vt quemadmodum Tacitus teſtatur, ſenatoribus olim vetitum ſit ingredi tabernas eorum: at quanto minus maieſtati deorum patere debebant?

[224] Pla-

A [224] Planè religiosiores estis in cauea, vbi super sanguinẽ humanum, super inquinamenta pœnarum proinde saltãt dij vestri, argumenta & historias noxiis ministrantes, nisi quod & ipsos deos vestros sæpe noxij induunt. Vidimus aliquando castratum Atyn illum deum ex [225] Pessinunte, & [226] qui viuus ardebat, Herculem induerat. Risimus & inter ludicras [227] meridianorum crudelitates [228] Mercurium mortuos cauterio examinantem. Vidimus & Iouis fratrem gladiatorum cadauera cum malleo deducentem. Singula ista quæque adhuc quis posset inuestigare, si honorem inquietant diuinitatis, si maiestatis vestigia [229] obsoletant; de contemptu vtique censentur, tam eorum qui eiusmodi factitant, quàm eorum quibus factitant. Sed ludicra ista sunt.

De scena in arenam descendit, cum ironia demonstrãs multò illic magis esse gentes impias minúsque religiosas. Nã præter ea quæ superius dicta sunt, adiũgitur deos sub histrionũ persona pollui humano sanguine sæuioribusque inquinãmentis, inter sese saltitãtes. nã vt Martialis aliíque quãplures testantur, in peragendis fabulis, si cædes intercedebat, destinabantur in eam rem damnati, vt non ex ingenio, sed ex rebus ipsis populo vera exhiberetur. Quũ itaque castratio Atys (eleganter à Catullo deplorata) in gratiam suæ Cybeles ex Pessinunte oppido Phrygiæ repræsentanda erat, damnatus homo agebat Atyn, veréque euirabatur. Eadem ratione si Hercules in Oeta monte cremabũdus introducebatur, in vicẽ eius homo exurebatur ex dãnatis. Si cũ Mercurio res erat aut cũ Plutone, vt ille candẽti cauterio mortuos prętentaret, ille malleo & incude cõfirmaret, præstò erant cadauera gladiatorũ. Quæ omnia simul cũ alijs id genus quando honorem deorũ perturbent, maiestatémque imminuant, & quasi obsoletã faciant, vtpote ridicula & fabulosa, nemini dubium est quin ex cõtemptu fiant, tam actorũ quã spectatorũ aduersus deos.

B Sed ludicra ista sint. Ceterum si adiiciam quæ non minus conscientiæ omnium recognoscent, [230] in tẽplis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari, in ipsis plerumque ædituorum & sacerdotum tabernaculis, sub iisdem [231] vittis & apicibus & purpuris thure flagrante libidinẽ [232] expungi: nescio plús ne de vobis dij vestri quàm de Christianis querantur. Certè sacrilegi de vestris semper apprehenduntur. [233] Christiani enim templa nec interdiu norunt, spoliarent forsitan ea & ipsi, si & ipsi ea adorarent.

Romanorum religionem, si quis historias accuratius recognoscat, vnà cum iure publico perisse cõperiet, ita vt eius speciem aliquam Cęsares vix retinuerint, ex ambitione tamen ac metu rerum nouarum: ex quo factum est vt iudices prætoréque, dum suo adulari caueréque volunt imperatori, Christianis enixissimè restiterint. nam suos illos deos tantum aberat, vt esse crederent, vt omnibus modis contaminarent, templáque deorum perinde ac profana loca haberentur. Quoties enim legimus amores in templis conciliatos, Camillósque inter sacrificandum constupratos à pontificibus; flaminésque vittatos pileatósque in sacrariis libidinẽ expressisse? Nimirum, inquit Tertullianus, multò magis de vobis dii si sunt, conqueri possunt, quàm de Christianis. qui si eos non colunt, mille tamen probris non dedecorant: manifestum est etiam tam multos sacrilegos, qui à vobis quotidie mulctantur, vestrates esse. Conuenit enim vobiscum Christianos templa deorum nunquam adire. Atque ita incesti crimen & sacrilegij in aduersarios recuditur.

Quid ergo colunt, qui talia non colunt? Iam quidem intelligi subiacet veritatis esse
C cultores, qui mendacij non sint: nec errare amplius in eo in quo errasse se recognoscendo cessauerũt. Hoc prius capite, & omnem hinc sacramenti nostri ordinem haurite, repercussis ante tamen opinionibus falsis. [234] Nam vt quidam, somniastis caput asininum esse deum nostrum. Hanc [235] Cornelius Tacitus suspicionem eiusmodi inseruit. Is enim in XVI.
quinto Historiarum suarum bellum Iudaicum exorsus ab origine gẽtis, etiam de ipsa tam origine, quàm de nomine & religione gentis quæ voluit argumentatus, Iudæos refert Ægypto expeditos, siue, vt putauit, extorres, in vastis Arabiæ locis aquarũ egentissimis, cum siti macerarentur, onagris qui forte de pastu potum petituri æstimabãtur indicibus, fontibus vsos: ob eam gratiam consimilis bestiæ superficiem consecrasse. Atque ita inde, opinor, præsumptũ, nos quoque vt Iudaicæ religionis propinquos, eidem simulachro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus sane ille mendaciorum loquacissimus, in eadem historia refert Cneum Pompeium cum Hierusalem cepisset, propterea que templum adiisset speculandis Iudaicæ religionis arcanis, nullum illic reperisse simulachrum. Et vtique si id colebatur quod aliqua effigie repræsentabatur, nusquam magis quàm in sacrario suo exhiberetur, eo magis quia verebatur extraneos arbitros vana cultura. [236] Solis enim sacerdo- Exod. 26.
tibus adire licitum, & conspectus cęterorum velo oppasso interdicebatur. Vos tamen non negabitis & [237] iumenta omnia, & totos cantherios cum sua Hippona coli à vobis. Hoc forsitan improbandum, quod inter cultores omnium pecudum, bestiarúmque asinarij tantum sumus.

Tempestiua addubitatio, & necessaria apologiæ, quæ Christianos non modo non contemptores esse D
religionis persuadeat, sed etiam amatores asseueret, maximéque omnium religiosos, vt qui à falso cultu
se vendicauerint, & verum pro viribus amplecti conentur. In primis igitur, inquit, capite tenetéque hoc
quod per se patet sympera sma. Christiani non colunt deos quos esse falsos docuimus, colunt autem ali-
quod numen, ergo verum colunt. Quis ille sit audietis breuiter à nobis, cum primum nonnulla quæ fal-
so de Christiana religione circunferuntur, ex animis vestris eximemus. Ita enim attentiores sibi cõparat
auditores ad eam rem, & maiorem fidem conciliabit, cum nihil illa famam extimescere aut dissimulare
demonstretur. Quæ vero contra vulgarem opinionem redarguit à testimonio, & à loco qui est à simili,
quatuor sunt. Effigiem asini non esse deum Christianorum, non mirum si crucem venerentur, solem
pro deo non adorari: postremo non ea forma esse Christianis deum, qua productus est à quodam in ta-
bula. Et quoniam rumores interdum non sine certa causa in vulgus manare solent, vnde hæc asini sus-
picio inuaserit animos gẽtium edocet. Nam cum noua Christianorum religio non multum ab antiqua
Iudæorum discreparet, & autore Tacito Iudæi, qui Mose duce à siti per onagros respirassent, asini effi-
giem sacrasse dicerentur, facile receptum est apud maleuolos eandem Christianos asinariam superstitio-
nem admisisse, vnde & asinarij appellarentur, licet contra veram significationem: nam qui asinos agit, a-
sinarius dictus est, vt mulio qui mulos. Hoc facile refellitur. Autori enim eius rumoris Cornelio
non est credendum: primum quia ignarum veræ historiæ multa falsa ridiculáque inseruisse, quili-
bet aperte deprehendit, qui totum eius qui citatur locum perlegat: deinde quia ipse sibi aduersatur, cum
in ea historia quam ad veritatem accepisse à suis verisimilius est, Pompeium dicat nullum in penetrali-
bus templi Hierosolomytani simulachrum inuenisse: at si cubi stabat, illic certe dicatum esse debebat,
quanquã neque hoc gentes irridere deberent, apud quas non tantum pegasus ille, nec caput tantummo-
do equinum, sed toti cantherij, id est castrati equi in honorem Hipponæ deæ dicantur, quæ & ipsa ab e-
quis nomen suum detraxit. Mitto serpentes Æsculapij, bouem Apis, Hammonis arietinum caput, aliáque
eiusmodi plura, quæ gentes superstitiose venerantur: vt si vnius asini effigies nobis quoque reuera colere- E
tur, id sane vitio aut infamiæ verti non debeat, magis quam vobis, qui cum tot aliis vbique bestiis suppli-
catis, non tantum asinarij, sed serpentarii, boarij, equinariique appellari potestis.

[238] Sed & qui crucis nos religiosos putat, [239] cõsecraneus erit noster, cum lignũ aliquod
propitiatur. viderit habitus dum materiæ qualitas eadem sit: viderit forma dum idipsum
dei corpus sit, & tamẽ [240] quanto distinguitur à crucis stipite Pallas Attica? & Ceres farrea,
quę sine effigie rudi palo & informi ligno prostant? Pars crucis est omne robur, quod ere-
cta statione defigitur, nos si forte integrũ & totum Deũ colimus. Diximus originẽ deorum
vestrorum à plastis de cruce induci. [241] Sed & victorias adoratis, cum in tropæis cruces in-
testina sint tropæorum. Religio Romanorum tota castrensis signa veneratur, signa iurat,
[242] signa omnibus diis prẽponit. [243] Omnes illi imaginum suggestus insignes, monilia cru-
cium sunt. [244] Sypara illa vexillorum & [245] Cantabrorum * stolæ crucium sunt. Laudo dili-
gentiam, noluistis nudas & incultas cruces consecrare.

*Labarorũ.

Paulo post commodius exponet quamobrem Christiani crucem venerẽtur: hoc loco satis est, si quod
absurdum de cruce videbatur, apud gentes aliquo modo commitigaret, exemplóque eorum appareat
nec nouũ neque adeo temerariũ videri posse. De ipsius itaque rei subiecto, & ex definitione probat Ro-
manos præcipue in hac parte consectaneos esse, & eiusdem cum Christianis hæreseos, cum materiam &
ipsi adorent, ligneáque deorum simulachra. Si enim rei substantia, non habitus nec forma perpenditur,
quid enim si recta magis se habeant, siue transuersa minus, aut aliam de se speciem faciant decentiorem
quàm aliam? sint modo lignea diuersa figura & deus vester & crux, vtrique eandem materiam colimus.
Quamquam de diis optime scalpello elaboratis expolitísque distantior collatio videtur. at vero cum
sudes apud vos & informe lignum expositum in limitibus, in hortis pro Cerere ac pro Priapo haben-
tur, parum mehercule isthæc à cruce nostra discedunt. Quod si dicas partem esse crucis eiusmodi simu-
lachrum, quid tum? nos forte melius, qui tota totum deum repræsentamus. Sed & illa quæ in conforma-
tione deorum vestrorum superius diximus, ad hunc locum faciunt, cum plastas, id est eos qui ex luto fin-
gunt, diceremus super patibulum stipitémve argillam astruere in effigiem deorum: in iis igitur veluti
intestina cruces sunt, quemadmodum & in victoriarum simulachris. Sed & signa illa imperatorum in
castris, quæ milites omnibus præferunt diis, festis diebus vnguento etiam perungentes, nónne ita con-
structa sunt, vt suggestus crepidinésque illorum videantur cruces exornatæ monilibus? Sypara etiam ve-
láque illa è longioribus hastis dependentia vexillorum, in quibus præter alias imagines & nomen impe-
ratoris adscribitur, per quod solennius quàm per Iouem iurare soletis, nónne sunt quasi stolæ cru-
cium? id tantummodo interest, quod nos nudas in altaribus cruces statuimus, vos exornatas & exculta
vbique dicatis.

Alij plane humanius & verisimilius solem credunt deũ nostrũ. [246] Ad Persas si forte de-
putabimur (licet solem non in linteo depictum adoremus) habentes ipsum vbique in fin
clypeo. denique inde suspicio, quod innotuerit nos [247] ad orientis regionẽ precari. Sed p
plerique vestrũ in affectatione aliquando vt cœlestia adorandi ad solis ortũ labia vibra-
tis.

A tis.[248] Æque si diem solis lætitiæ indulgemus, alia longe ratione quàm religione solis secundo loco ab eis sumus, qui diem Saturni ocio & victui decernunt, exorbitantes & ipsi à Iudaico more, quem ignorant.

Tertia hæc est opinio nonnullorum à consequentibus, verisimilior tamen, qui duabus coniecturis inducebantur, quod sol à Christianis adoraretur, quia preces ad orientẽ versi fundebant, quódque diem solis, qui dominicus dictus est, lætum ac festũ celebrarent: at hoc etiãsi verum sit, damnare nos, inquit, impietatis nõ debebat. nam etsi depictum solem in clypeis, vt Persæ, non adoramus, tamen in eorum superstitione facile censeri possimus, quando & Romæ etiam multi sint, qui tædio simulachrorum affectantes aliquando cœleste aliquid venerari, labia ad orientẽ solem (nihil enim eo præstantius vident) precando moueant. Quod autem ad diem solis attinet, vt paulo inferius patebit, alia ratio est à cultu solis, quæ nos eum diem qui est à Saturni secundus, & à Iudæis superstitiose obseruatur, celebrare persuadet. nam & illi nesciunt suam legem explosam iam & exoletam refrixisse.

Sed noua iam Dei nostri in ista ciuitate proxime æditio publicata est, ex quo quidem in frustrandis bestiis mercenarius noxius picturã proposuit cum eiusmodi inscriptione, Deus Christianorũ[249] ononychites. Is erat auribus asininis, altero pede vngulatus, librũ gestans, & togatus. Risimus & nomen & formã. Sed illi debebãt adorare statim biforme[250] numẽ, quia[251] & canino & leonino capite cõmistos, & de capro & de ariete cornutos, & à lũbis hircos, & à cruribus serpentes, & planta vel tergo alites deos receperunt. Hæc ex abundanti, ne quid rumoris irrepercussum, quasi de conscientia præterissemus. Quæ omnia,
B conuersi iam ad demonstrationem religionis nostræ, repurgauimus.

Nulla fuit vnquã secta quæ tot tantísque hinc inde modis diuexaretur quàm Christiana. Vires, ingenia, odia omniũ ordinum coniurarunt ad excidiũ eius, vt inter alia maxime mirũ videatur, contra tantas hostiũ iniurias pullulari potuisse: semper tormenta & irrisiones præstò erant, illa à principibus viris, eæ plerunque ab infima plebe, quę principibus adulabatur. Quale hoc est quod nunc à Tertulliano refertur. Homo enim mercenarius noxiúsque gladiator, vt puto, qui suis noxis ad bestias dãnandus, illas à sui corporis pastu, vel suo corporis robore, vel iniquitate iudicũ defraudabat, tanquã gloriosus miles tabulã in apertum producere ausus est, in qua quod erat mõnstrum depictũ, Christũ esse dicebat, & à forma Ononychiten appellabat, quasi asinũgularium: quod tantũ à forma vera abhorrebat, quam Christiani venerabantur, vt tabulã intuentes non possent non ridere & ignorantiã & imprudẽtiam hominum, qui dum alios ridere volunt, suam ipsi stultitiam detegunt. nam quibus id biforme portentum pro deo conueniat magis, quàm iis qui Iouem Hammonium colunt arietis capite, Panáque & Satyros, Eumenidásque & alia id genus monstra innumerabilia, quæ ab Ouidio lib. præsertim quinto Metamorph. recensentur? Sed hæc omnia diligentius diluentur, vt diximus, in exponenda vera Christianorum religione, ad quam nunc opportunè Septimius transit.

[[252] Quod colimus nos, deus vnus est; qui totã molem istã cum omni instrumẽto elemẽ- XVII.
torum, corporũ, spirituum, verbo, quo iussit; ratione, qua disposuit; virtute, qua potuit, de *Deut. 6.*
nihilo expressit, in ornamentum maiestatis suæ:[253] vnde & Græci nomen mundo κόσμον *Isai. 40.*
accommodauerunt. Inuisibilis est, etsi videatur; incomprehensibilis, etsi per gratiam re-
præsentetur; inæstimabilis, etsi humanis sensibus æstimetur, adeo verus & tantus est. Ce-
C terum quod videri communiter, quod comprehendi, quod æstimari potest, minus est & oculis quibus occupatur, & manibus quibus contaminatur, & sensibus quibus inuenitur. Quod vero immensum est, soli sibi notum est: hoc quod est, deum æstimari facit, dũ æstimari non[254] capit.[255] Ita eum vis magnitudinis & notum hominibus obiecit & ignotum. Et hæc est summa delicti nolentium recognoscere, quem ignorare non possunt.

Nullibi Atticismus Tertulliani vberior apparet. ex medio theologiæ thesauro illa de deo prompsit, quę maiestate tanti numinis seruata, tamen ab humano intellectu ita percipiantur, vt amplecti etiam necesse sit, & Christianos nos esse non pœniteat. Quod igitur, inquit, nos colimus, ne vos Christianos sine deo, sine religione arbitremini, vnus est deus, non ea quæ apud vos est incondita turba deorum: neque is est qui natales ortumque ex aliqua insula traxerit, sed qui totam hanc molem naturæ, totúmque mundum, quem à nomine ornamenti κόσμον Græci dixerunt, condidit: in qua si fabricam, si ordinem, si causam admiraris, talis est eius virtus, talis ratio & verbum, vt ex nihilo facile omnia de sese potuerit excludere, ob eam causam, vt sua maiestas ex tanto opere condecoraretur, innotescerétque naturæ. Cúmque ea sit eius substantia, vt eam sua magnitudine animus noster capere nequeat, ac multo minus exprimere verbis (nam in quærendo deo more Academico per negationem incedentes, cum non sit hoc, neque hoc, nec illud, in aliquam cognitionem commodius veniemus) ita tamen facile videtur intelligitúrque per sensus, vt negari non possit. Atque id est maximum dei argumentum, quod intelligatur adesse, quomodo aut quantus non intelligatur, alioqui intra ingenium nostrum contineretur: nihilóque maiorem de se nobis opinionem faceret, quàm quæ multa sunt in natura cognita à sapientioribus, si omnium rerum certissimus, non videretur similis incerto. Merito igitur Septimius loco maximi summique delicti ponit, id quod etiam Paulus Apostolus ad Romanos, Quod quum tota natura gloriam

TERTULLIANO
VACELLI
A V
16

dei præ se ferat, gentes creatore neglecto creatis diuinum honorem attribuerint. E

Vultis & ex operibus ipsius tot ac talibus quibus continemur, quibus sustinemur, quibus oblectamur, etiam quibus exterremur: vultis ex [256] Animæ ipsius Testimonio comprobemus? Quę licet carcere corporis pressa, licet institutionibus prauis circumscripta, licet libidinibus & concupiscentiis euigorata, licet falsis diis exancillata, cum tamen resipiscit, vt ex crapula, vt ex somno, vt ex aliqua valetudine, [257] & sanitatem suam patitur, deum nominat, hoc solo quia proprie verus hic vnus deus, bonus & magnus. Et quod deus dederit, omniũ vox est. Iudicẽ quoque cõtestatur illum, Deus videt, & Deo cõmendo, & Deus mihi reddet. O testimoniũ animę naturaliter Christianę. Denique pronũcians hæc, nõ ad Capitolium, sed ad cœlum respicit. Nouit enim sedem dei viui; ab illo, & inde descendit.

Electio hæc oblata iudicibus & copiam & fiduciam habet persuasionis. Tam multa sunt in natura suo quæque tempore procedentia, vicissímque subuenientia ad solam hominis conseruationem contemplationémque proposita, vt si quis vel mediocri ingenio ordinem eorum, si finem contempletur, vis dei quædam in tota natura latens manifeste deprehendatur: nec etiam minus est argumentum quod ab animis nostris sumitur. Licet enim noster animus multis inquinamentis abducatur à suo naturali proposito, frequens tamen illuc recurrit, vt exprimat innatos veritatis igniculos. Passim itaque videre est, cuiusque hæreseos homines, vel Epicureos (vt de Cassio refert Plutarchus) quandocunque vel à vitio, vel ab instituto imprudenter remittantur, aliquid statim proferre, quo & immortalitatem animorum, & diuinum numen profiteantur. nam quid hoc est, quod sæpius in cœlum conuersi deum appellemus? nempe ob eam causam, quod illic vnus de quo loquimur, proprie verus est deus bonus & magnus: cui etiam F benignitatem facultatémque omnium rerum quotidie acceptam referimus, cum illa frequenter verba suspendimus aut asseueramus, dicentes, Deus dedit, deus abstulit: cum vero, Deus videbit, aut Deo commendo, tam frequenter vsurpamus, nónne iudicem esse contestamur confirmamúsque? Quæ omnia præ se ferunt naturale, id est certum animi testimonium de deo, fidémque Christianam id mirum perficere, quod natura exorditur in nobis.

XVIII. [258] Sed quo plenius & impressius tam ipsum quàm dispositiones eius, & voluntates adiremus, instrumentum adiecit litteraturæ, si qui velit de deo inquirere, & inquisitum inuenire, & inuento credere, & credito deseruire. Viros enim iustitia & innocẽtia dignos deum nosse & ostendere à primordio in seculum emisit spiritu diuino inundatos, quo prædicarent deum vnicum esse, qui vniuersa condiderit, qui hominem de humo struxerit ([259] hic enim est verus Prometheus, qui seculum certis temporum dispositionibus & exitibus ordinauit) exinde quæ signa maiestatis suæ iudicantis ædiderit per imbres, per ignes, quas demerendo sibi disciplinas determinauerit, quæ ignoratis & deseritis. [260] Sed & obseruantibus quæ præmia destinarit, vt qui producto æuo isto iudicaturus sit suos cultores in vitæ æternę retributionem: profanos [261] in ignem æque perpetem & iugem, suscitatis omnibus ab initio defunctis, & reformatis, & recensitis ad vtriusque meriti [262] dispunctione. Hęc & nos risimus aliquando. De vestris fuimus, fiunt non nascuntur Christiani.

Gen. I. *Gen.* 8. *Gen.* 19. *Math.* 24.

Poterant ea quæ in natura fiunt, ex ipsa consuetudine haud ita quibusdam admiranda videri, neque ita eximia vt in his emicet deus. Talibus igitur qui monitore egebat noluit deesse deus, simul vt aliis se plenius informaret. Addidit enim monumenta litterarum sacrarum, ex quibus certã omnium rerum notitiã G decerperemus ab orbe cõdito. A primordio enim seculi homines qui se innocẽtes ab iniustitia seruabãt, vti dignos quibus se reuelaret allegit, suóque spiritu sancto afflatos ita instruxit, vt per traditiones & scripturas posteris conditorẽ se naturæ totius insinuare possent, hominísque plastem (qui à fabulosa Græcia Prometheus est dictus) prædicarent, itémque sequenti tẽpore testarentur, quo pacto maiestas ipsius suntes hominum vindicarit aquarũ diluuio, & sceleratos populos deiecto igne combusserit. Quas deinde leges in reconciliationẽ imposuerit, quæ pœnæ maneant refractarios, & quibus præmiis obsequentes afficere destinarit. Quando exacto hoc æuo venturus sit ad iudicandũ, & qui mortui sunt, & qui viuimus pro vtriusque meriti distinctione. Excitatis enim defunctis omnibus reformatísque in integrũ, vitam suis cultoribus perpetuã rependet cum summo honore, profanos autem igni similiter perpetuo addicet. Quam rerum seriem & nos olim vobiscum ridebamus quasi cõmentitiam: cum vero meliori examine perpendimus, libenter in talem sententiam conuolauimus. Non enim Christianum dogma natura nobis cõciliatum ab hæresi nostra est, quæ de certa potioris cognitione exoritur. Neque vero leuis existimanda est eius causæ vis, quæ naturalibus affectibus moribúsque renuncians nos ad amplectenda cogit, quibus vniuersus orbis aduersatur.

[263] Quos diximus prædicatores, prophetæ de officio præfandi vocantur. Voces eorum itémque virtutes quas ad fidem diuinitatis ædebant, in thesauris litterarum manent: nec istæ nunc latent. [264] Ptolemæorum eruditissimus (quem Philadelphum supernominant) & omnis litteraturæ sagacissimus, cum studio bibliothecarum [265] Pisistratum (vt opinor) æmularetur, inter cætera memoriarum, quibus aut vetustas, aut curiositas aliqua

A qua ad famam patrocinabatur, ex suggestu [266] Demetrij Phalerei grammaticorum tunc probatissimi, cui præfecturam mandauerat, libros à Iudæis quoque postulauit, proprias scilicet atque vernaculas litteras, quas soli habebant. Ex ipsis enim & ad ipsos semper prophetæ perorauerant, scilicet ad domesticam dei gentem ex patrum gratia. Hebræi retro, qui nunc Iudæi. igitur & litteræ Hebrææ, & eloquium. Sed ne notitia vacaret, hoc quoque Ptolemæo à Iudæis subscriptum est, [267] septuaginta duobus interpretibus indultis: quos [268] Menedemus quoque philosophus prouidentiæ vindex [269] de sententiæ communione suspexit. Affirmauit hæc vobis etiam [270] Aristæas, ita in Græcum stylum ex aperto monimenta reliquit. Hodie [271] apud Serapæum Ptolemæi bibliothecæ cum ipsis Hebraicis litteris exhibentur. Sed & Iudæi palam lectitant, [272] vectigalis libertas vulgo aditur, sabbatis omnibus: qui audierit, inueniet deum: qui etiam studuerit intelligere, cogetur & credere.

Quum Instrumentum veteris legis strictim breuitérque Tertullianus procurrens, illic thesaurum esse totius naturæ innuisset, non satis auditoribus fecisse videri poterat, nisi quænam hæc essent scripta, vbi reperiantur, à quibus cognita, certo testimonio indicaret. Fidem igitur autoritatémque illis obiter comparans ex iis argumentis quæ ad cognitionem iudicum iamdudum venisse poterant, primum autores scripturæ nominat: qui à vaticinando prophetæ dicti sunt. ij enim cum oracula eásque virtutes æderent, quæ finem metámque diuinitatis viderentur attingere, iis litteris mandata fuere, quæ Hebraicæ dicuntur adhuc superstites: sed indigenæ quidem apud Iudæos, qui olim Hebræi dicti sunt (quorum patres cùm deo maxime grati essent, apud se aliquem semper prophetam habuerunt) &
B aduenæ apud Græcos opera sanè Ptolemæi cognomento Philadelphi, qui cùm ad imitationem Pisistrati Atheniensium tyranni bibliothecam omnibus refertam scriptorum generibus in Serapio dedicare vellet, præfecit ei negocio Demetrium Phalereum, cuius adhuc scientiæ fama superest, atque inter alia quæ vndique comparabat monumenta, acciuit etiam ex suggestione monitísque eiusdem Phalerei sacra volumina ab Hebræis, quæ apud alias gentes non reperiebantur. Iudæi verò non modò in scriptis suis regi gratificati sunt, sed ne notitia eorum desideraretur, cumulatè eius voluntati subscripserunt, fauerúntque duobus & septuaginta viris primæ eruditionis missis, qui mysteria eius scripturæ interpretantes in Græcum sermonem transferrent. Quod ne fortè commentitium putaretur, triplici corroborat testimonio: Menedemi primum philosophi, qui adeò prouidentiam tutatus est, vt vindex eius meritò dicatur: sua is quoque sententia laudauit, admiratúsque est talem disciplinam. Aristæas præterea eius rei monumentum reliquit stylo Græco exaratum. Ad hæc videri legíque hæc omnia possunt hoc tempore in ipso Serapidis templo. Sed cui hæc longinquiora videantur, præstò aderit Romæ sabbatis omnibus, vnde hæc eadem ex Iudæis cognoscere possit. cuique enim patet eorum synagoga, dummodo hanc illi suam libertatem solutis fisco tributis conseruent.

[[273] Primam instrumentis istis autoritatem summa antiquitas vendicat. Apud vos quoque religionis est instar, fidem de temporibus asserere. Omnes itaque substantias, omnésque materias, origines, ordines, [274] venas veterani cuiusque styli vestri, gentes etiam plerasque & vrbes insignes, [275] historiarum causas & memoriarum, ipsas denique [276] effigies litterarum, indices custodésque rerum, & (puto adhuc minus dicimus) ipsos [277] inquam deos vestros, ipsa templa, & oracula, & sacra vnius interim pro- XIX.
C phetæ scrinium seculis vincit, in quo videtur thesaurus collocatus totius Iudaici sacramenti, & inde etiam nostri. Si [278] quem audistis interim Moysen, Argiuo Inacho par est ætate; [279] quadringentis penè annis: nam & septem minus, Danaum, & ipsum apud vos vetustissimum, præuenit; [280] mille circiter cladem Priami antecedit. [281] Possem etiam dicere, quingentis amplius & Homerum; habens quos sequar. Ceteri quoque prophetæ, etsi Moysi [282] postumant, [283] extremissimi tamen eorum non retrosiores deprehenduntur primoribus vestris sapientibus & legiferis & historicis. Hæc quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere quàm enorme, nec arduum, sed interim longum. multis instrumentis [284] cum digitorum supputariis gesticulis assidendum est. reseranda antiquissimarum etiam gentiũ [285] archiua, Ægyptiorum, Chaldæorum, Phœnicum: aduocandi etiam municipes, per quos notitia subministrata est, aliqui, [286] Manethon Ægyptius, & [287] Berosus Chaldæus: sed & [288] Hieronymus Phœnix Tyri rex: sectatores quoque eorum [289] Mendesius Ptolemæus, & [290] Menander Ephesius, & Demetrius Phalereus, & [291] rex Iuba, & [292] Appion, & Thallus, & qui istos aut probat, aut reuincit, Iudæus Iosephus antiquitatũ Iudaicarũ vernaculus vindex. [293] Græcorum etiam censuales conferendi, & quæ quando sint gesta, vt concatenationes temporum aperiantur, per quæ luceant Annalium numeri. Peregrinandum est in historias & litteras orbis. & tamen quasi partem iam probationis intulimus, quum per quæ probari possint, aspersi-

mus. Verùm differre præstat, ne vel minus persequamur festinando, vel diutius euagemur persequendo.

Legitimo ordine incedit oratio, quæ cum sacra scripta Christianorum indicauerit, cuius essent notæ, argumenta deinde prosequitur quibus fidem eorum fulciat. parum enim fuerit monstrasse literas, nisi aliqua autoritate apud adeuntes communirent. Duobus itaque locis demonstrantur esse veræ ex antiquitate originis earum, & ex suo quotidiano testimonio, quorum neutrum impugnare Romani præsertim possunt, cum & ipsi loco ab autoritate vtantur, ad insinuandam suarum rerum autoritatem, neque id iniuriâ. nam cùm omnia reuelet dies, quo quidque diutius durat, magis etiam probetur necesse est. At Pentateuchus ipse à Mose conditus thesaurus sacrorum omnium multis seculis superat, non modò memorias, & quicquid primum ponitur in vestris monumentis, sed vestros ipsos deos & oracula. Nam cùm ante Danaum vestræ gẽtis nulla sit memoria, Moyses ipse qui traditiones suorum maiorum litteris commendauit, floruit, quo tempore regnabat Inachus Argis: sed & aliorum prophetarum nouissimi, antiquiores antiquissimis vestris conditoribus computantur: id quod vobis iudices certius probare nunc mihi parum est tempestiuum, non quod hoc difficile sit & arduum: sed quia enorme & immensum foret, & longioris temporis vsuram desideraret, quàm mihi sit per clepsydram concessum ad dicendum: satis est monstrasse locos, vnde materia abundè suppeditaret. Is enim census omnium gentium ex autoritate scriptorum fieret, si in patentiorem temporis campum res differretur, vt Hebræorum gens & scripta longè aliis omnibus vetustiora colligerentur.

XX. [294 Plus iam offerimus pro ista dilatione; 295 maiestatem scripturarum, si non vetustatem, diuinas probamus, si dubitatur antiquas; nec hoc tardius aut aliunde discendum; coram sunt quæ docebunt, mundus, & seculum, & exitus. Quicquid agitur, prænunciabatur; quicquid videtur, audiebatur. 296 Quod terræ vorant vrbes, quod insulas maria fraudant, quod externa atque interna bella dilaniant, quod regnis regna compulsant, quod fames, & lues, & locales quæque clades & frequentiæ plerunque 297 mortium vastant; quod humiles sublimitate, sublimes humilitate mutantur; quòd iustitia rarescit, & iniquitas increbrescit, bonarum omnium disciplinarum cura torpescit; quod etiam officia temporum, & elementorum munia exorbitant; quod & 298 monstris & portentis naturalium forma turbatur, prouidenter scripta sunt. Dum patimur, leguntur; dum recognoscimus, probantur. Idoneum, opinor, testimonium diuinitatis, veritas 299 diuinationis. Hinc igitur apud nos futurorum quoque fides tuta est, iam scilicet probatorum, quia cum illis quæ quotidie probantur, prædicebantur. 300 Eadem voces sonant, eadem litteræ notant, idem spiritus pulsat. Vnum tempus est diuinationi futura præfanti apud homines, si fortè distinguitur dum 301 expungitur, dum ex futuro præsens, dehinc ex præsenti præteritum deputatur. Quid delinquimus (oro vos) futura quoque credentes, qui iam didicimus illis per duos gradus credere?

Matth. 25.

Quàm aptissimus transitus ad secundam rationem: quasi dicat, Etsi maximè stabat pro causa nostra elicere ex arcanis seculis scriptorum quibus studemus autoritatem, vnde diuinitas eorum probaretur, quia tamen opportuniori loco reseruandum hoc est, potuit iniicere suspicionem, ne vetustas aliunde accersita sera nimis testimonia afferret. Sed heus vos, ecce quod maius est, pro ista dilatione adduco. Mundus ipse, ætates seculorum exitúsque rerum coram vos docere moneréque possunt, quanto numine sint exarata. nihil enim memorabile postea interuenit, aut nunc accidit, aut in posterum aduenit, quod in his non prædicatur, sicuti audire est ex iis qui spiritus sancti gratia mysteriorum interpretationem adipiscuntur. Nam quod omnia interna pariter & externa bellis desæuiant, quod frequentis cœtibúsque populorum demortuis loca deuastentur, quod nulla iam Delos, nulla Samos inter insulas, quod elementa maligniora videantur, quod ecclesia Christianorum tantopere exagitetur, omnia hæc iampridem denunciata fuere, quorum testata fides facit, vt quæcunque futura supersint, pro certis habeantur: quia simul cum his rebus, quas quotidie experientia docet esse veras, prædicta sunt eodem tenore spiritus; cui omnia præsentia sunt, & quasi vnum & idem tempus, licet apud omnes homines ex eo quod aliquid efficitur exprimitúrque, distingui soleat præteritum, & ex futuro præsens colligatur. Non igitur ex hac religione scripturæ dignos esse puto Christianos damnatione, quando haud temere futuris credatur ab iis qui per præteritorum præsentiúmque gradus incedant ad persuadendum.

XXI. [302 Sed quoniam ædidimus antiquissimis Iudæorum instrumẽtis sectam istam esse sulfultam, quam aliquanto nouellam, vt Tiberiani temporis plerique sciunt, profitentibus vobis quoque fortasse: an hoc nomine de statu eius retractetur, quasi sub vmbraculo insignissimæ religionis, certæ licentiæ aliquid, & propriæ præsumptionis absconditæ vel quia præter ætatem, neque de victus exceptionibus, neque de 303 solennitatibus dierum, neque de ipso signaculo corporis, neque de consortio nominis cum

Luc. 3.

Iudæis

Iudæis agimus, quod vtique oporteret, si eidem deo manciparemur? Sed & vulgus iam scit
A Christum, vt aliquem hominum, qualem Iudæi iudicauerunt,[304] quo facilius quis nos homi-
nis cultores existimauerit. Verum neque de Christo erubescimus, quum sub nomine
eius deputari & damnari iuuat, neque de deo aliter præsumimus. Necesse est igitur pauca
de Christo, vt de deo totum.

Quum eam partem Christianorum dogmatum quæ cum Iudæis communis est, pertractasset Tertul-
lianus, alteram noui Instrumenti, in qua tota causa, χαὶ τὸ καινόμυον versatur, nunc exponit, ita vt expo-
nendo defendat. Nam quum Christianus sit Iudæus emendatus, quicunque hanc legis emendationem,
quæ auctore Christo irrogata est, ignorabant, Iudæi præsertim in Christianos quoquo modo inuehe-
bantur, quasi in eos qui omninò ab eis tanquam ab aliis diuersi essent. Tribus potissimum, inquit, causis
subornati: Primum quia longis post seculis introductum est hoc nostrum nomen, vt quod Tiberio im-
perante diuulgari cœperit (quomodo nos in libro contra Marcionem fatemur) non sine hypocrisi ferri
dicunt, quasi sub vmbraculo atque prætextu Hebraicæ religionis multa licentia abutatur. Deinde quod
quum nos eidem deo deuotos esse profiteamur, præter temporis diuersitatem alios ritus nouámque
hæresim inducamus, quum nihil sit non commune nobis in cibis, nulla sabbata colamus, non circum-
secemur, neque sub eodem nomine censeri velimus, sed vt vulgo iam patet, quendam Christum
tanquam deum venerantes (quæ tertia est causa cur damnemur) nouum eius nomen nobis ado-
ptemus. Quum igitur his nominibus, id est de causis secta Christianorum fortè in retractationem
postulationemque veniat (nam ex his quæ hactenus de religione dei dicta sunt, necesse erat damna-
ri Christianos aut seruari cum Iudæis) operæprecium videtur esse noua hæc qualia sint patefacere,
obiterque tueri; quæ quoniam sub Christo cuncta continentur, de eo seorsum pauca præliba sse neces-
B sarium est, simul quo facilius totum id quod ad hanc de cultu dei rationem pertinet intelligatur. Chri-
sti verò tantum abest vt Christianos pœniteat, vt ei se toti deuoueant, pro comperto habentes deum
nisi in solo Christo videre neminem posse: neque ideo est, vt quum de Christo non erubescant, de sum-
mo deo aliquid à Iudæis dissentiant.

Iudæis erat apud deum gratia, vbi & insignis iustitia, & fides originalium auctorum,
vnde illis & generis magnitudo, & regni sublimitas floruit, & tanta felicitas, vt dei voci-
bus quibus edocebantur, de promerendo deo, & non offendendo præmonerentur.
[305] Sed quanta dereliquerint, fiducia patrum inflati ad declinandum, deriuantes à disciplí-
na in profanum modum; & si ipsi non confiterentur, probaret exitus hodiernus ipso-
rum.[306] dispersi palabundi, & cœli & soli sui extorres vagantur per orbem sine homi-
ne, sine deo rege, quibus nec aduenarum iure terram patriam saltem vestigio salutare
conceditur. Cùm hæc illis sanctę voces præminarentur, eadem fere semper omnes in-
gerebant fore, vti sub extimis curriculis seculi ex omni iam gente, & populo, & loco
cultores sibi adlegeret deus multò fideliores, in quos gratiam transferret pleniorem qui-
dem ob disciplinæ auctoris capacitatem. Venit igitur qui ad reformandam & illuminan-
dam eam venturus à deo prænunciabatur Christus ille filius dei.

Narratio breuis de Christo, quæ Iudæis aliisque hominibus conuenit, qui eius rei expertes, velut in-
fantes lac appetentes, robustiores cibos reiiciant. Cum vero duo in hac re potissimum pertractanda vi-
derentur, primum quis is esset Christus de quo loquimur, deinde quæ causa fuerit eius aduentus: hyste-
C ron proteron esse idoneum magis ad persuadendum ratus, à posteriori fidem commodius priori con-
ciliat. Altius itaque causam breuiter repetit cur necessaria fuerit & desideraretur præsentia Christi, præ-
sertim ab Hebræis, quæ gens merito dei dicebatur, quod penes illos verus dei cultus inueniretur cum
insigni fide, mirificáque iustitia, quo præcipue tempore Abraam, Isaac, Iacob, Thobias, aliique eius pro-
sapiæ principes floruerunt. Quorum quidem virtute factum est, vt angeli versari cum illis non dedigna-
rentur, suáque voce deus præcepta promulgaret, quibus sua erga illos gratia seruaretur simul cum impe-
rio opibúsque multis. Quarum rerum fiducia posteriores nimium freti, mox etiam negligentes, paulo
post etiam ingrati ita à maiorum suorum disciplina & à diuina institutione, veluti plerique mortalium
desciuerunt, vt iustitiam dei in se tristiorem prouocarint, sicut olim benigniorem indulgentiam sense-
rant, non tamen sine certa prædictione adoptionis aliarum gentium. Extremo itaque tempore quod
diuini consilij impenetrabilis altitudo à principio destinarat, Christus filius dei venit in terras, vt ple-
niore gratia amplioréque disciplina ore suo mores hominum informatos summo patri deo reconcilia-
ret, ex nullis non gentibus fideliores sibi homines comparans quàm Iudæos expertus esset. Aliter enim
de veritate simul & de virtute actum fuisset apud homines.

Huius igitur gratiæ disciplinæque arbiter & magister, illuminator atque deductor ge-
neris humani filius dei annunciabatur, non quidē ita genitus, vt erubescat in filij nomine,
aut de patris semine, non de sororis [307] incesto, nec de stupro filiæ, aut cōiugis alienę deū
patrem passus est,[308] squamatum aut cornutū aut plumatum amatorē aut in auro conuer-
sum Danaidis. Iouis ista sunt & numina vestra. Ceterū dei filius nullam de [309] impudicitia

TULLIAN
A V
16

habet matrem, etiam quam videtur habere non nupserat. Sed prius substantiam edisse- E
ram, & ita natiuitatis qualitas intelligetur.

Assignata causa quamobrem Christum terræ maxime desiderarent, nunc vnde profectus sit exponit. Cúmque superius in appellando Christo, ille filius Dei adiunxisset, ex præoccupatione, infert merito ex eo loco, alium quippe neminem prędixisse vates, qui arbitrium iúsque haberet emendandæ legis, infundendæque largioris gratiæ, quíque illuminaret ac veluti manu deduceret in portum veritatis humanum genus tamdiu aberrans, quàm filium dei: filium vtique ea ratione quæ superet omnem naturam, non vt de Iouis, inquit, filiis vestris numinibus, impudenter fateri soletis vndecunque pudendis: neque illi pater contigit is qui stimulante libidine in mille se formas commutarit, vt Ouidius in sexto præcipue suarum Transformationum commemorat: vestris hæ genealogiæ deorum fabulis conueniunt. Qui vero à nobis filius dei dicitur, mulierem quidem illam habuit, quæ matris per eum nomen adepta virum non cognouit. Quod & si naturæ repugnet, mirum minus vobis videbitur, si quod est re ipsa & velut ex definitione cognoscetis, quid sit filius dei. nam quod ex muliere natus est & appellatus Christus, ex adiectione est, quæ substantiæ fundamento percepto minus fuerit admiranda.

Gen. I. Ioan. I. Iam ediximus deum vniuersitatem hanc mundi verbo & ratione & virtute molitum. [310] Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est sermonem atque rationem constat artificem videri vniuersitatis. [311] Hunc enim Zeno determinat factitatorem, qui cuncta in dispositione formauerit, eundem & fatum vocari, & deum & animum Iouis, & necessitatem omnium rerum. Hæc [312] Cleanthes in spiritum congerit, quem permeatorem vniuersitatis affirmat: & nos etiam sermoni atque rationi, itémque virtuti, per quæ omnia mo- F
mo insit pronuncianti, & ratio adsit disponenti, & virtus præsit perficienti. Hunc ex deo prolatum didicimus, & prolatione generatum, & idcirco filium dei & deum dictum ex vnitate substantiæ: nam & deus spiritus. Etiam cum radius ex sole porrigitur, portio ex summa, sed sol erit in radio, quia solis est radius, nec separatur substantia, sed extenditur. [314] Ita de spiritu spiritus, & de [315] deo deus. vt lumen de lumine accensum, manet integra & indefecta materiæ matrix, & si plures inde traduces qualitatis mutueris: ita & quod de deo profectum est, deus est & dei filius, & vnus ambo. Ita de spiritu spiritus, & de deo deus modulo alternum numerum [316] gradu non statu fecit, & à matrice non recessit, sed excessit.

Altissimum Trinitatis mysterium Christianis tantummodo reuelatum, homo qui velit optime explicare, deum optime cognoscere necesse habet. At hoc certe minus multo fieri potest quàm Isthmum fodere. Tertullianus itaque cum apud homines eius mysterij penitus ignaros Trinitatē afferre pro cognitione filij dei cogeretur, omissis disputationibus his calumniosis atque perarduis, in quibus nostri deinde theologi insudarunt, simplici gradu quibusdámque rerum simulachris ingreditur, vt gentes Christum filium dei & deum persuadeat: sed verbis etiam certis propriisque indigemus, quibus id quod de deo noster animus concipit, satis explicare possit, metaphora semper vtimur. Sic & filium & patrem in diuinis personis ponimus, quæ cum animo nostro satis non faciant, pluribus aliisque nominibus opus est: meliúsque ac certius filium à deo inexplicabiliter procedentem exprimere videmur, cum illum logon, id est verbum sermonémque dicimus, aut rationem aut virtutem dei, cuius opificio deum superius G
diximus omnia condidisse. Neque id mirum, inquit, vobis videri debet aut nouum. nam & apud vos docti sapientésque duce natura in eandem sententiam ferè conuenere. Zeno enim admiratus rerum ordinem, logon hunc, quem eundem & fatum, & deum, & animum Iouis, ac necessitatem appellat, cuncta factitasse dicebat. Sed & spiritus etiam ille, quo omnia hæc congesta Cleanthes asserebat, cuncta penetrante alentéque nobiscum facit: eidem enim verbo propriam spiritus substátiam attribuimus iisdem circunstantiis, vt siue logos, vt Zenoni placuit, siue spiritus, vt Cleanthi, dicatur, quia is prolatus est ex deo, & ex prolatione deriuationéque illa quodammodo generatus, idcirco à Christianis filius dei dicitur, idem vero quia est eiusdem particeps substantiæ, deus quoque merito appellatur. Atque hoc vobis à radio solis discere est, qui cum eiusdem sit cum sole substantiæ, quia tamen à sole tanquam portio ex aliqua summa deriuatur, idem & sol & filius quodammodo solis appellari potest. Ita filius dei Christus de deo extenditur, producitúrque ex eadem substantia, neque ideo minus deus est pater, quod ex se alium genuerit: neque filius, quod in alium statum defluxerit, cum & lumen si lumen aliud inflammat, in sui seipsum matrice originéque indeficiens seruet, possítque in varias propagines traduci. Ita vnúmque & idem ambo sunt, & alternus hic numerus vt duo videantur & vnum sint, & quod adest alteri, alteri quoque moduletur; diuersa inquam videantur, non statu, id est, conditione & substantia; sed gradu generationis æternæ, qua ab origine illa patris filius excessit propagatúsque est, perpetuo quodam ductu, non autem recessit quasi diuulsus.

Iste igitur dei radius vt retro semper prædicabatur, delapsus in virginem quandam, & in vtero eius caro figurata nascitur [317] homo deo mistus. Caro spiritu instructa nutritur, adolescit,

A adolescit, affatur, docet, operatur & Christus est. Recipite interim hanc fabulam, similis est vestris, dum ostendimus quomodo Christus probetur, & [318] qui penes vos eiusmodi fabulas æmulas ad destructionē veritatis istiusmodi præministrauerint. Sciebant & Iudæi venturum esse Christum, scilicet quibus prophetæ loquebantur: nam & nunc aduentum eius expectant. nec alia magis inter nos & illos [319] compulsatio est, quàm quod iam venisse non credunt. [320] Duobus enim aduentibus eius significatis; primo, qui iam expunctus est in humilitate conditionis humanæ; secundo, qui concludendo seculo imminet in sublimitate diuinitatis exertæ: primum non intelligendo, secundum quem manifestius prædicatum sperant, vnum existimauerunt. Ne enim intelligerent pristinum, crediturí si intellexissent, & consecuturi salutem si credidissent, meritum fuit delictorum. Ipsi legunt, ita scriptum, mulctatos se sapientia & intelligentia, & oculorum & aurium fruge. *Math. 2.* *Isa. 5.*

Tres sunt temporum status de Christo considerandi, vt pleniorem eius notitiam habeant ignorantes. Primus ante luciferum adusque Augusti tempora productus est, in quo purus filius dei simplexque verbum, qui nunc Christus est, in cœlis proxime patrem intelligebatur. Alter tertio & trigesimo deinceps anno fere absolutus, in quo idem verbum mortalem hominis naturam indutus, duplicem substantiam sub vna persona sustinuit, ac degit in terris Iesus Christus appellatus. Tertius à resurrectione sua nūc est, & durabit in æternum, postquam sublatus in cœlum corpore diuinitate illustrato, dextera patrem assidet iudicaturus omne humanum genus. De primo igitur cum satis iam dixisset, nunc secundum Tertullianus insinuat, simplicem nudámque narrationem non refugiens hoc tempore de deo,
B qui præter omnis huius naturæ leges factus homo sit, vt tenui hoc inducto principio ad maiora festinet argumenta (ex his enim hoc est, quod à consequentibus fidem sibi conciliat) præsertim cum speret hanc quam gentes fabellam dictitabant, quod in virginem radius ipse filiusque dei delapsus corpus assumpserit humanum, ab iis meritò recipi posse, quod de suis illi diis haud dissimiles mythologias placidis auribus percipiant. Quam ob rem de tali Christi mysterio mentionem faciens, quod sibi procul est vt leuiora dicat, fabulam appellare non veretur, dummodo hac blanditione verbi Christus doceatur, & illi simul qui in omnes gentes Apostoli eiusmodi Euangelium diuulgarunt, in destructionē (vt gentes dicere solent) æmulationémque veritatis recipiantur. Verùm mysterium hoc humano corpori deum copulatum haud inopinum accidisse, neque fuisse præter spem eorum qui vaticinia intelligebant, testimonio comprobat totius Iudaici populi, qui promissum à suis vatibus talem redemptorem etiamnum expectant, ignari iamdudum venisse. Quæ maxima est inter Christianos Iudæósque conflictatio. atque hoc illis euenit, quod scripta discernere nesciunt, confundúntque simul in vnum duos Christi aduentus, qui à suis prophetis prædicuntur. Nam cum prior humilis atque ita abiectus describatur, vt infirmitates, iniurias, crucem denique intentet (qui iam totus in Christo cruci affixo expunctus exactúsque est) alter vero potens, sublimis & in ea maiestate quam præ se feret exerta explicatáque & distincta diuinitas, quo tempore tota hæc naturæ facies commutabitur, Iudæi nihil de posterioris magnificentia factū fuisse videntes, priori fidem non adhibent. Sed neque hæc eorum cæcitas in scripturis de pristino priorique aduentu sine ratione est. ita enim promeruit illorum delictum, insignésque iniuriæ contra omnes prophetas, contra deum ipsum, vt oculorum auriúmque vsu destituerentur, sicuti testantur sua quæ quotidie vaticinia legunt. Vnde non iniuria protomartyr, Dura, inquit, ceruice, & incircuncisi corde & auribus, vos semper spiritui sancto restitistis: quales & patres vestri, vos itidem.

C Quem igitur solum hominem modo præsumpserant de humilitate, sequebatur vti [321] magum æstimarent de potestate. Cum ille verbo dæmonia de hominibus excuteret, cæcos reluminaret, leprosos purgaret, paralyticos restringeret, mortuos denique verbo redderet vitæ, [322] elementa ipsa famularet, compescens procellas & freta ingrediens, ostendens sese verbum dei, [323] id est, λόγον, illud primordiale primogenitum virtute & ratione comitatum, & spiritu instructum, eundem qui verbo omnia & faceret & fecisset. Ad doctrinam vero eius qua reuincebantur magistri primoréque Iudæorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo deflecteret, vt postremo oblatum Pontio Pilato Syriam tunc ex parte Romana procuranti, violentia suffragiorum in crucem Iesum dedi sibi extorserint. Prædixerat & ipse ita facturos. Parum hoc, si non & prophetæ retro etiam. Tamen suffixus multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit præuento carnificis officio. Eodem momento dies, medium orbem signante sole, subducta est. [324] Deliquium vtique putauerunt, qui id quoque super Christo prædicatum non scierunt. [325] Et tamen eum mundi casum relatum in archiuis vestris habetis. Tūc Iudæi detractum & sepulchro conditum, magna etiam militari manu custodiæ diligentia circumsederunt, ne quia prædixerat tertia die resurrecturum se à morte, discipuli furto amoliti cadauer [326] fallerent suspectos. Sed ecce die tertia concussa repente terra, & mole reuoluta quæ obstruxerat sepulchrum, & custodia pauore disiecta, nullis *Math. 4. & 9.* *Math. 27.* *Math. 28.*

TULLIANO
A V
16

apparentibus discipulis, nihil in sepulchro repertum est præterquam exuuiæ sepulti. Nihilominus tamen primores, quorum intererat & scelus diuulgare, & populum vectigalem & [327] famularem sibi ad fidem reuocare, surreptum à discipulis iactitauerunt. Nam nec ille se in vulgus eduxit, ne impij errore liberarentur, vt & fides non mediocri præmio destinata difficultate constaret. Cum discipulis autem quibusdam apud Galilæam Iudææ regionem ad quadraginta dies egit, docens eos quæ docerent. Dehinc ordinatis eis ad officium prædicandi per orbem, circumfusa nube in cœlum est receptus, multo verius quàm apud vos asseuerare de [328] Romulo Proculi solent.

Marc.16. Luc.24. Act. 1.

En hominum cæcitatem, qui hominem tantum illum esse putabant, quem ita manifestis argumentis diuina præditum potestate videbant, vt cum eà dissimulare non possent, magorum cabalistarumque cõmentis supprimere conarentur, liceat fortè magis vt ad tempus euincere naturam posse videatur: at quæ à Christo suo iure facta sunt, non locorum, non personarum, non temporum testimonia debilitarunt, à quantauis priuatione fiebant, ad habitum, neque aliter is naturæ imperitabat, quàm vt qui eam condidisset. Sæpius enim elemẽta eam ipsius virtutem, rationem & spiritum agnouerunt, à quo facta fuerãt. Adde his doctrinæ rationem, quam non in chartis, sed in cordibus hominum ita imprimeret, vt non minora in animis miracula æderentur, quàm in corporibus: quod facile videat quicunque philosophorum disciplinas considerauerit. nam cum illi probabilibus rationibus mirificóque artificio de virtute disceptauerint, cuique officium suum asscribentes: ita tamen pauci & longo interiecto tempore studiosi extitere, vt dicere ausi sint, Doctrina politiora quidem, sed non meliora ingenia fiunt: quandoquidem solida virtus nascitur magis quàm fingitur. Et Aristoteles, Non in omnibus, inquit, præcepta vires habent, & qui perturbationibus inseruiũt, quales plærique plebei, qui fit vt verbis obtemperare possint? Legibus opus est & pœnis, vt in ordine cõtineantur. Quàm hoc falsum sit apud Christianos, quotidie experiẽtia docet. quamplures enim videmus ex pessimo quantumuis habitu derepentè frugi studiosósque fieri simulac Christum amplexantur. Quas ob res facile apud ambitiosos sacerdotes emergere causa potuit, quę ex inuidia genus id mortis quod à prophetis primum decantatum est, mox ab eodem sæpius prædictum subornauit. quo etiam tempore haud minora secuta sunt eius diuinitatis ostenta. nam tantæ mortis casum, quod in natura potissimum est, sol ipse miseratus est, séque in meridie terris abscondit, quando nullius lunæ coitus esset. Cum enim treis horas à sexta ad nonam illa soli prætenderit, totidem tamen horis eius diei per diametrum soli aduersa visa est à mortalibus contra motus sui leges, statósque naturæ meatus. Quod cum Dionysius Areopagites, sophistáque Apollophanes, qui eo tempore in Heliopoli Ægyptiacę philosophiæ studiosi versabantur, contemplarentur, dixit Apollophanes: ὦ καλὲ Διονύσιε, ἀμοιβαῖον θείων πραγμάτων. Sunt, inquit, hæ optime Dionysi vices diuinarum rerum. haud ignarus lunam non potuisse suo iure hinc illuc tam paruo tẽporis interstitio cursitare. Dionysius verò horrore quoque tenebrarum motúque terræ commotus, ἢ τὸ θεῖον, inquit, πάσχει, ἢ τῷ πάσχοντι συμπάσχει, id est, aut ipse deus patitur, aut patienti condolet. Sed ne hoc deliquium dubitationem afferret iudicibus, Et Romani, inquit Tertullianus, pontifices in suis fastis idipsum tunc temporis annotauerunt. Vitæ verò necisque suæ Christum potestatem habuisse palam facit, tũ quòd à maximo statim clamore expirauit, prius quàm à carnifice sua perfringerentur crura, tum quòd tertio suæ mortis die, antequam corpus putresceret, resurrexit: quod ea œconomia gestum est, quæ omnem dubitationem tolleret seruata tantæ personæ autoritate. Erat totum collegium discipulorum disiectum perterritúmque, corpus Christi nouo sepulchro conditum, cuius hostium de more Iudaico ingenti lapide occludebatur. põtifices Iudæorum cum de resurrectione rumorem subaudissent, custodias militum apposuerant. Hi verò summo tertij diei mane, nouo terræmotu quo lapis est reuolutus, perculsi, cum in monumento nihil præter sindonem qua cadauer inuolutum fuerat inueniretur, pontificibus rem omnem detulerunt. Quare illi cum autoritatem suam apud populum periclitari simul cum opibus viderent, pecunia statim stationem militum subornarunt, qui dicerent discipulos impetu facto surripuisse corpus: quibus rebus effectum est vt fides, quæ tanta præmia proponit, aliqua difficultate inuolueretur, vt Iesum à mortuis excitatum videre non meruerint, quemadmodum discipuli eius vel quadraginta dies. Quo tempore cum confirmasset illos, monens dicénsque Euangelium quod per orbem terrarum annunciarent, videntibus illis in cœlum cum nimbo sublatus est: habuítque hæc res plures fideliorésque testes quàm apotheosis vestri Romuli, qui ex relatione vnius Proculi creditur in cœlum fuisse receptus.

[329] Ea omnia super Christo Pilatus & ipse iam pro sua conscientia Christianus Cæsari tum Tiberio nunciauit. Sed & Cæsares credidissent super Christo, si aut Cæsares non essent seculo necessarij, aut si & Christiani potuissent esse Cæsares. Discipuli quoque diffusi per orbem, ex præcepto magistri dei paruerunt: qui & ipsi à Iudæis insequentibus multa perpessi vtique pro fiducia veritatis libenter, Romæ postremo per Neronis sæuitiam sanguinem Christianum seminauerunt.

Marc.16.

Graue hoc est huius narrationis testimonium. Quando Pontius Pilatus, qui sub auspicio Romani imperij Syriam tunc temporis procurabat, ita omnia hæc de Christo noua & admiranda putauit, vt non duxerit ab re Tiberium imperatorem de omnibus his certiorem facere: quibus, vt dictum est, credidit Tiberius, sed senatus sententia destitutus est. Credidissent & alij Cæsares Apostolorum monitis, si Chri-

A si Christianus & seculum inter se conuenissent: ita enim tunc se humanæ res habebant, vt Cæsarum dominationis egerent: & seculo & Christiano male consultum videbatur, si Cæsar idem & Christianus fuisset. Princeps verò Christianorum sectáque simul omnis quàm crudeliter accepta fuerit sub Nerone, Tacitus Tranquillúsque testes.

Sed demonstrabimus vobis idoneos testes Christi, [330] ipsos illos quos adoratis. Multum est, si eos adhibeam vt credatis Christianis. Interim hic est ordo nostræ institutionis: hunc ædidimus & sectæ & nominis censum cum suo authore. Nemo iam infamiam incutiat, nemo aliud existimet, [331] quia nec fas est vlli de sua religione mentiri. Ex eo enim quod aliud à se coli dicit quàm colit, negat quod colit, & culturam & honorem in alterum transfert, & transferendo iam non colit quod negauit. Dicimus, & palam dicimus, & vobis torquentibus lacerati & cruenti vociferamur: Deum colimus per Christum. [332] Illum hominem putate, per eum & in eo se cognosci vult deus & coli. Vt autē Iudæis respondeamus, & ipsi deum per hominem Moysen colere didicerunt: [333] Vt Græcis occurram, Orpheus Pieriæ, Musæus Athenis, [334] Melampus Argis, [335] Trophonius Bœotiæ initiationibus homines obligauerunt. Vt ad vos quoque dominatores gentium adspiciam, homo fuit [336] Pompilius Numa, qui Romanos operosissimis superstitionibus onerauit. Licuerit & Christo commentari diuinitatem rem propriam; non qui rupices & adhuc feros homines multitudine tot numinum demerendorum attonitos efficiendo ad
B humanitatem temperaret, quod Numa; sed qui iam expolitos & ipsa vrbanitate deceptos in [337] agnitionem veritatis ocularet.

Ad exactam Christianæ religionis cognitionem necessaria quoque restat angelorum notitia bonorum malorúmque, quos dæmonas vocant: in qua disceptatione Tertullianus pollicetur id quod in causa exoptatissimum videtur, vt quibus scilicet argumentis aduersarij maxime innituntur, ea pro nobis stare ostendantur, ita vt suo gladio de causa cadant quicunque Christianos impugnent. Cum enim gentes propter deos oderint Christianos, illis ipsis testibus quos colunt demonstrabitur & Christum verum esse dei filium, & illorum deos non alios esse quàm malos dæmonas, atque ita crimen læsæ maiestatis reiicitur in aduersarios. quod tamen ipsum priusquam aggrediatur, institutionem initiationémque nostræ religionis per Christum ita se habere sicut exposuit confirmat: mox à simili persuadet iniustum esse odium, & pœnas quibus supprimitur extra ordinem prorsus indignas. Nam si, inquit, sub hac religione latere adhuc aliquid veremini, igitur nos mendaces; at hoc in religione aliqua verisimile non fit. Ita enim quod colitur negaretur, temeréque in alium cultus transferretur. Sed tantum abest vt nos confessionem nostram inuoluamus, vt lacerati cruentíque in ipsa carnificina vociferemur deum per Christum colere, neque alios religionis ritus admittere, quàm quos Christus instituit. Quòd si Christus ipse deus est, vtpote filius dei, quid mirum? sin à vobis existimatur homo, neque id vobis nouum videri debet, autorem nos hominem religionis habere, cum apud alias quoque nationes idem impune factitatum sit. Iudæis enim Moyses præcepta legémque tulit religionis, Orpheus apud Græcos in Pieria monte, qui Libethris imminet, eius patriæ homines initiabat, sicut & discipulus eius Musæus Athenis. Et Melampoda vatem simul & mysten Argiui venerabantur: ita Bœotij Trophonium, cuius antrum in Lebadia oraculo serpentis memorabile fuit. Sed & qui
C tantæ superstitioni tótque numinibus promerendis Romanos addixit, homo fuit Pompilius Numa. Cum igitur iis omnibus nulli fraudi fuit docere religionem homines rusticos & indoctos qui facile decipi possent, cur non etiam Christo iure suo licuerit idem apud eos, qui longo æuo edocti liberalitérque eruditi atque omni vrbanitate expoliti, iam dudum nihil temerè comprobarent? Miseratus est ille genus humanum, quod cum suo ingenio sursum deorsúmque pererrans veritatem inuenire non posse videret, manum gratiæ suæ porrexit adueniens, qua mortalibus visum restituit, oculauítque quos culpa diabolúsque exoculauerant.

Quærite ergo si vera est ista diuinitas Christi. Si ea est, qua cognita ad bonum quis reformatur, sequitur vt falsæ renuncietur; comperta imprimis illa omni ratione, quæ delitescens sub nominibus & imaginibus mortuorum, quibusdam signis & miraculis & oraculis fidem diuinitatis operatur. [338] Atque adeò dicimus, esse substantias quas- XXII.
dam spiritales; nec nomen nouum est. [339] Sciunt dæmonas philosophi, [340] Socrate ipso ad dæmonij arbitrium expectante. Quid ni? cum & ipsi dæmonium adhæsisse à pueritia dicatur. [341] Dehortatorium plane à bono omnes sciunt poëtæ. [342] Etiam vulgus indoctum in vsum maledicti frequentat. Nam & Satanam principem huius mali generis proinde de propria conscientia anima eadem ex sacramenti voce pronunciat. [343] Angelos quoque, etiam Plato non negauit. [344] Vtriusque nominis testes esse vel Magos asserunt. Sed quomodo de angelis quibusdam sua sponte corruptis corru-

ptior gens dæmonum euaserit, damnata à deo cum generis autoribus, & cum eo quem E
diximus principe; apud litteras sanctas ordine cognoscitur. Nunc de operatione eorum
satis erit exponere.

Hoc est quod semper dolet Tertullianus, vt Christus damnetur à gentibus, & Christiani cru-
deliter trucidentur indicta causa, nulla adhibita quæstione, certus non improbatum iri si audian-
tur. Quærite ergo iudices. Quòd si vera deprehenditur Christi diuinitas, ac per eam mali quique ha-
bitus ad virtutem reformantur, consentaneum est vt quæcunque alia falsa sit, & vt falsa eliminetur,
præsertim quod tota illa ratio & prætextus, quo sibi idololatrarum religio fidem interpollat sub
nominibus mortuorum, quales dij vestri sunt, delitescens comperta fuerit, pateátque vnde sua illa
signa habuerit, & oracula. Omnia enim hæc à substantiis quibusdam propter tenuitatem suam,
spiritalibus appellatis, emanasse pro comperto nobis est. Dæmonia per diminutionem à dæmone dicun-
tur. Eiusmodi siquidem spiritus noxij, veri dei calumniatores, vnde etiam diaboli dicuntur, suis præ-
stigiis apud aras, præsertim in extis precibúsque mortales à vera religione reuocarunt, inuidentes ho-
minibus cœlum, à quo sua superbia deciderunt: quæ omnis historia, quia apud sacras litteras ad
amussim cognoscitur, relegat illuc auditores. Sed ne dæmoniorum nomen quibusdam ridiculum aut
nouum videatur, quatuor affert super eam rem aliarum gentium autoritates. Nam celeberrimi phi-
losophorum dæmonas in natura introduxere (vt affatim testatur Plutarchus in ea ratione, in qua
causas quærit quamobrem oracula desierint) Plato præcipuè & ipse Socrates, cui à pueritia dæmon
adhæsisse dicitur, cuius auspicio res suas administraret obirétque negocia. Præterea vim hãc dæmonum,
cuius peculiare est homines à bono dehortari, calumniísque disseminatis concitare rixas, omnes ferè
poëtæ posuerunt, dum suis illi stimulis Eumenidum abutuntur. Quod ipsum comprobat etiam vul-
garis quædam hominum vox, quam nunquam sapientes contempserunt (φήμη δ' οὔτις πάμπαν F
ἀπόλλυται ἥντινα πολλοὶ φημίζουσιν) Illi enim & cum aliis maledicunt, & sibi in præstando iure fi-
dem faciunt, non alias sibi maleficas vires quàm satanæ imprecantur, ita sibi dictante conscientia.
Quando & Magi Persarum omnium optimi, qui & philosophi & philothei dicti sunt, in religionem
suam dicuntur dæmonas introduxisse. Quid igitur mirum, eadem si Christiani censent, cum de his
omnibus certiora quotidie videant indicia?

Operatio eorum est hominis euersio, sic malitia spiritalis à primordio [345] auspicata
est in hominis exitium. Itaque corporibus quidem & valetudines infligunt & aliquos
casus acerbos; animæ verò repentinos & extraordinarios per vim excessus. Suppetit illis
ad vtramque substantiam hominis adeundam subtilitas & tenuitas sua; multum spirita-
libus viribus licet, vt inuisibiles & insensibiles in effectu potius quàm in actu suo appa-
reant: si poma, si fruges, nescio quod auræ latens vitium in flore [346] præcipitat, in ger-
mine exanimat, in pubertate conuulnerat, ac si cæca ratione tentatus aer pestilentes
haustus suos offundit. Eadem igitur obscuritate contagionis adspiratio dæmonum &
angelorum mentis quoque corruptelas agit furoribus & amentiis fœdis, aut sæuis libi-
dinibus cum erroribus variis: quorum iste potissimus, quod eos ipsos captis & circun-
scriptis hominum mentibus comedat, vt & sibi [347] pabula propria nidoris & sanguinis
procuret simulachris imaginibus oblata; & quæ illi [348] accuratior pascua est, hominem
à cogitatu veræ diuinitatis auertat præstigiis falsis, quas & ipsas quomodo operetur ex-
pediam.

Inductis dæmoniis videndum est nunc, si ad causam eos accommodare velimus, quid, vnde, & G
quomodo agant, vt ex illorum potestate cognoscatur eósdem esse dæmonas, & deos gentium.
Propositum igitur, inquit, totius eorum actionis spectat ad euersionem generis humani, partim
inuidia bonorum nostrorum, partim odio dei optimi maximi, quod in protoplasticis parentibus
è vestigio ostenderunt. Cúmque sit illis natura adeò tenuis & exilis, sed tamen violenta & præstan-
tibus viribus, quales omnes spiritus, vt facile animos & corpora hominum inuadere possint, vtili-
que pariter magna sæpe mala impingunt, valetudines, aduersos casus, effrenatásque libidines, at-
que ea quibus & corpus male afficitur & animus obstupescit, ita vt in furorem homines adacti,
sæpius in altos puteos, & ex turribus præcipites se dedant. Lactantius tales ecstases etiam describit.
Ecce aliquis, inquit, instinctu dæmonis percitus dementit, effertur, insanit: quæ omnia certius
ex effectu postremo videntur, quàm cum primum in actu ipso versantur, perinde ac in aliis na-
turæ occultis insensilibúsque potestatibus euenire sentimus. auræ enim illæ veneficæ, quibus af-
flantur sæpe fruges & carbunculantur, & pestilens aer non priùs sentitur à nobis, quàm corpus
infecerit. Sed inter eos errores, quibus circumscribunt decipiúntque hominum mentes, potissimus
ille est, quod ita eos ipsos errores sua arte commendant apud homines, vt ex ea re non honorem
tantum diuinum per sacrificia, sed & pabula sibi comparent (nam vt tota Magia testatur, spiritus
nidore & sanguine delectantur, quod cum alij, tum Homerus in suis necyomantiis non abs re fe-
uauit) ac (quod illis maxime optabile est, & pascua sylua) vt suis præstigiis superstitionibúsque
homines à cultu veræ religionis reuocent.

Omnis

A Omnis spiritus ales est. hoc angeli & dæmones. Igitur momento vbique sunt. Totus orbis illis locus vnus est; quid vbique geratur tam facile sciunt, quam enunciant. velocitas, diuinitas creditur; quia substantia ignoratur. Sic & auctores interdum videri volunt eorum quæ annunciant; & sunt plane malorum nonnunquam, bonorum tamen nunquam. [349] Dispositiones etiam dei, & nunc prophetis concionantibus excerpunt, & nunc lectionibus resonantibus carpunt. Ita & hinc sumentes quasdam temporum sortes, æmulantur diuinitatem; dum furantur diuinationem. In oraculis autem quo ingenio ambiguitates temperent in euentus; sciunt [350] Crœsi, sciunt [351] Pyrrhi. Ceterum [352] testudinem decoqui cum carnibus pecudis, Pythius eo modo renunciauit, quo supra diximus; [353] momento apud Lydiam fuerat. habent de incolatu aeris, & de vicinia siderum, & de commercio nubium cœlestes sapere paraturas; vt & pluuias quas iam sentiunt repromittant. benefici plane & circa curas valetudinum. Lædunt enim primo, dehinc remedia præcipiunt ad miraculum noua, siue contraria: post quæ desinunt lædere, & curasse creduntur. Quid ergo de ceteris ingeniis vel etiam viribus fallaciæ spiritalis edisseram? phantasmata [354] Castorum, & aquam cribro gestatam, & nauem cingulo promotam, & barbam tactu irrufatam; vt numina lapides crederentur, & deus verus non quæreretur.

Diximus quæ operantur dæmones, atque vnde illis hæc facilis suppeditet facultas: restat qua ratione ea conentur explicare. præstigiis enim quibusdam vtuntur, quæ si natura eorum cognoscatur, B facillima illis esse putabimus. Nam cum omnis spiritus tanquam ales volucrísque sit, momentóque temporis huc illuc veluti flabra ventorum permeet, quî fiat illis arduum? si sua hac celeritate captare sibi diuinitatem velint apud eos maxime qui talem naturam ignorantes, facile credunt celeritatem hanc qua cuncta præcipere possunt humana, diuinitatem esse? Cum enim δαίμονες dicantur à scientia rerúmque peritia, qua à primordio insigniti fuerunt, ex præteritis præsentibúsque rebus facile conijcere valent; quando etiam ab his qui spiritu sancto imbuti vaticinantur concionando, aut lectiones scriptorum interpretantur, multa excipere possint. Quæ vero captare non possunt sua celeritate (vt dictum est) cum facta sunt, anteuertunt annunciantes, quale est de testudine relatum à Pythia, quam domi suæ Crœsus cum agnina carne clanculum coxerat, vt in sua Clio commemorat Herodotus: at quæ ambigua per se sunt ac penitus incognita, qualia ex oraculis petere solerent homines, ea callidi tanta amphibologia inuoluunt, vt in quamcunque partem exitus cadat, defendi possint. Ita Pyrrhus Epirotarum rex est deceptus. Aio te, inquit, Romanos vincere posse. Denique nullum est ostentum, quod non facile factum sit in his. hac ratione Castorum phantasmata dicuntur Macedonici belli victoriam eadem hora Romanis annunciasse, virginésque Vestales, altera nomine Tucia cribro continuit aquam, altera Claudia nauem magnæ Matris vado Tiberino inhęrentem cingulo suo ducere potuit, & Domitij fusca barba solo Castorum tactu ruffa enituit, ad fidem dictorum faciendam, vnde Ænobarborum gens in vrbe admodum nobilis. quę omnia cum aliis quamplurimis ab historicis passim relata ob eam causam à dæmonibus sub deorum nomine edebantur, vt homines auersos à deo detinerent. Tempestates enim & quoscunque aëris affectus facillime prędicere possunt, quia cum in natura nihil derepente fiat, continuóque in superiore regione versentur, colligere omnia primi, & denunciare possunt, neque ideo mirum si veneficiorum peritissimi remedia C quoque teneant morborum omnium.

[[355] Porrò si & Magi phantasmata ædunt, & [356] iam defunctorum inclamant animas; XXIII.
si pueros in eloquium oraculi eliciunt; si multa miracula circulatoriis præstigiis ludunt; si & somnia immittunt habentes semel inuitatorum angelorum & dæmonum assistentem sibi potestatem, per quos & capræ & mensæ diuinare consueuerunt; quanto magis illa potestas de suo arbitrio & pro suo negocio studeat totis viribus operari, quod alienæ præstat negociationi?

Locus est, sine quo minus, &c. quo vires dæmonum comprobat, & testificatur esse quales adducuntur. Nam si, inquit, magi in necromantiis animas defunctorum dæmonum potentia concitas percontantur, si in hydromantiis ædunt per pueros oracula, si somnia immittunt, si præstringunt in multis rebus oculos nostros, ita vt non modo boues, capræque loquantur, sed & mensæ apud gymnosophistas, quas Apollonius ille Thyaneus vidisse Philostrato testatur, quanto maiora audebit libera hæc sibi potestas, & quanta patrabit?

Aut si eadem & angeli & dæmones operantur quę & dij vestri; vbi est ergo pręcellentia diuinitatis, quam vtique superiorem omni potestate credendum est? Non ergo dignius pręsumetur, ipsos esse qui se deos faciant, cum eadem ædant quæ faciant deos credi, quàm pares angelis & dæmonibus deos esse? Locorum differentia distinguitur

(opinor) vt à templis deos existimetis, quos alibi deos non dicitis; vt aliter [357] dementire videatur, qui sacras turres peruolat, aliter qui tecta viciniæ transilit; & alia vis pronuncietur in eo qui genitalia vel lacertos, alia qui sibi gulam prosecat. Compar exitus furoris, & vna ratio est instigationis. D

Ex obiectione tacita infert comparationem, ex qua propositum elicit. Nam si, inquit, dicatis hæc quæ sunt à magicis, fieri per angelos siue dæmonas, superiora verò à numine deorum, ita vobis quoque concedendum erit dæmonas atque deos pari inter se potestate præditos esse: quod maxime absurdum est, cum deorum potestas omnibus debeat excellere: magis profectò rationi consentaneum est, vt ipsos dæmonas ita deos se facere credamus, quàm diis illi adæquentur. nisi vero locorum differentia (quod ridiculum sanè est) dæmonas distinguat à diis, & eum qui furore panico percitus se præcipitem dedat ex aliqua sacra turri, melioribus ditis vexari credatis, quàm qui ex prophanis tectis præcipites: & si Gallus sacerdos genitalia sibi prosecet, lancinétque lacertos, furori Matris deûm imputetur: alium vero si gulam sibi dissecet, aut laqueo pendeat, malo dæmoni adiudicetis. at eadem vis est instigationis, quæ eosdem exitus comparat.

Sed hactenus verba, iam hinc demonstratio rei ipsius, qua ostendemus vnam esse vtriusque nominis qualitatem. [358] Ædatur hic aliquis sub tribunalibus vestris quem dæmone agi constet. Iussus à quolibet Christiano loqui spiritus ille, tam se dæmonem confitebitur de vero, quàm alibi deum de falso. Æque producatur aliquis ex iis qui de deo pati existimantur, [359] qui aris inhalantes numen de nidore concipiunt, qui ructando curantur, qui anhelando præfantur. Ista [360] ipsa virgo cœlestis pluuiarum pollicitatrix, iste ipse [361] Æsculapius medicinarum demonstrator, aliàs demorituris [362] scordij & denatij & Asclepiadoti sumministrator, nisi se dæmones confessi fuerint Christiano mentiri non audentes, ibidem illius Christiani procacissimi sanguinem fundite. Quid isto opere manifestius? quid hac probatione fidelius? simplicitas veritatis in medio est. virtus illi sua assistit, nihil suspicari licebit, magia aut aliqua eiusmodi fallacia fieri. Dictis nostis, si oculi vestri & aures permiserint vobis. Quid autem inniti potest aduersus id quod ostenditur nuda sinceritate? E

Maximum hoc est, & quod in iudicium raro producitur; & si producatur, nihil est iudicibus optabilius. Quid enim ad veritatem eruendam certius, quàm ea quæ verbis & coniectura persuadere conabamur, in periculum atque experientiam deducere? Si igitur, inquit, quæ diximus, haud fatis probabilia videntur, quamobrem deos istos vestros nihil aliud esse quàm dæmonas iudicetis, periculum iam fiat in hac re, & ad tribunalia vestra duo ex phanaticis sistantur, quorum alter malo dæmone vexari, alter deo plenus in fumantibus sacris numen exhausisse credatur à vobis, qui etiam pluuias sudúmve repromittat, aut quasi Æsculapius remedia morborum ostendat. hi igitur interrogati à Christiano qui sint, nisi dæmonas se fateantur, de nobis quas velitis sumite pœnas procacitatis. Quid est quod hic desideretur? Veritas simplex est & nuda, nec magicis artibus hoc agitur à Christiano: nulla alia vi cogitur dæmon præterquam Christi, & qui dictis acquiescere nolit, licet oculatus esse huius rei testis quandocunque libeat.

Si [364] altera parte vere Dei sunt, cur sese dæmonia mentiuntur? an vt nobis obsequantur? Iam ergo subiecta est Christianis diuinitas vestra, nec diuinitas deputanda est? quæ subdita est homini, & si quid ad dedecus facit æmulis suis. Si altera parte dæmones sunt vel angeli, cur se alibi pro diis agere respondent? Nam sicut illi qui dij habentur, dæmones se dicere noluissent, si vere dij essent, scilicet ne de maiestate se deponerent: Ita & isti, quos directo dæmones nostis, non auderent alibi pro diis agere, si aliqui omnino dij essent, quorum nominibus vtuntur. [365] Vererentur enim abuti maiestatem superiorem sine dubio, & timendorum: adeò nulla est diuinitas ista quam tenetis; quia si esset, neque à dæmoniis affectaretur in confessione, neque à deis negaretur. Cum ergo vtraque pars concurrit in confessionem deos esse negans, agnoscite vnum genus esse, id est dæmonas. Verùm vtrobique iam Deos quærite. Quos enim præsumpseratis, dæmonas esse cognoscitis. Eadem vero opera nostra ab eisdem diis vestris non tantum hoc detegentibus, quod neque ipsi Dei sint, neque vlli alij. Etiam illud [366] incontinenti cognoscitis, qui sit vere deus, & an ille, & an vnicus quem Christiani profitemur, & an ita credendus colendúsque, vt fides, vt disciplina disposita est Christianorum.

Dubitando veritatem illustrat. forte enim aliquis dicat: Fieri quidem potest, vt qui reuera deus sit nobis, apud Christianos se dæmonem faciat, quasi pro tempore mentiens aut obsequens illis. At hoc, inquit, & turpe est, & parum verisimile. Ita enim diuinitas maiestate sua diminueretur, dúmque studeret obsequ-

A obsequi, duo præcipue peccaret, & quod homini subiici posse præ se ferret, & quod sectatores suos conturbaret. Nec minus is qui à vobis malus habetur dæmon, quique Christiano non modo se dæmonem, sed falso deum alibi agere respondet, nequaquam se aut Apollinem aut Æsculapium appellaret, si in iis nominibus numen aliquod esse cognosceret, veritus omnino, licet improbus, eius autoritatis vsurpationem. Cum pateat igitur ex his dæmonas deósque vestros vnum idémque genus esse, atque ita nullum vobis esse verum deum, agnoscite iam quæ vera religio sit. nam vna (vt aiunt) mercede duas res assequimini; eadem scilicet hac opera nostra non tantum ex ipsis deprenditis dæmoniis non esse deos, sed etiam verum esse & vnicum, quem per Christum nos colimus & veneramur.

Dicent ibidem, ecquis ille Christus cum sua fabula: si homo communis conditionis, si magus, si post mortem de sepulchro à discipulis surreptus, si nunc denique penes inferos, si non in cœlis potius, & inde venturus cum totius mundi motu, cum horrore orbis, cum planctu omnium, si [367] non Christianorum, vt dei virtus & dei spiritus & sermo & sapientia & ratio & dei filius. Quodcunque ridetis, rideant & illi vobiscum: negent Christum, omnem ob æuo animam restituto corpore iudicaturum. Dicant hoc pro tribunali (si [368] forte) Minoen & Radamanthum secundum consensum Platonis & poetarum hoc esse sortitos: suæ saltem ignominiæ & damnationis notam refutent. Renuncient se immundos spiritus esse, quod vel ex pabulis eorũ sanguine & fumo & putidis rogis pecorũ & [369] impuratissimis linguis ipsorum vatum intelligi debuerit. Renuant ob malitiam prædamnatos se in eundem iudicij diem cum omnibus cultoribus, & operatoribus suis. [370]

B Atquin omnis hæc nostra in illis dominatio & potestas de nominatione Christi valet, & de commemoratione eorum quæ sibi à deo per arbitrum Christum imminentia expectant. Christum timentes in deo, & deum in Christo, subiiciuntur seruis dei & Christi. Ita de contactu déque afflatu nostro contemplatione & repræsentatione ignis illius correpti, etiam de corporibus nostro imperio excedunt inuiti & dolentes, & vobis præsentibus erubescentes. Credite illis cum verum de se loquuntur, qui mentiẽtibus creditis. Nemo ad suum dedecus mẽtitur, quin potius ad honorem. Magis fides prona est in aduersus semetipsos confitentes, quàm pro semetipsis negantes. Hæc denique testimonia deorum vestrorum Christianos facere consueuerunt, [371] quia plurimum illis credẽdo, in Christo domino credimus. Ipsi litterarum nostrarum fidem accendunt, ipsi spei nostræ fidentiam ædificant. At colitis illos quod sciam etiam de sanguine Christianorum. Nollent itaque vos tam fructuosos, tam officiosos sibi amittere, vel ne à vobis quandoque Christianis fugentur, si illis sub Christiano volente vobis veritatem probare mentiri liceret.

Quod si, inquit, à dæmonibus propiora adhuc requiritis ac certiora, ecce interrogati de Christo, illum non hominem, non magum, non à suis subreptum de sepulchro profitentur, sed filium esse dei & in cœlis, qui iterum venturus est iudicare mortales in ea maiestate quæ filio dei conueniat, neque illi contemnere possunt quod vos ceu fabulam ridere soletis. Sed esto, dicant, iudicium reseruari nescio cui Radamantho, tria tamen hæc nunquam dissimulare poterunt. Primum, quin à deo damnati ignominiose fuerint. Deinde quin sint immundi spiritus, sicut ex iis etiam patet quibus delectantur mactationibus impurísque carminibus. Tertio non possunt non profiteri se expectare ob nequitiam suam damnationem perpetui ignis vnà cum suis sectatoribus. Cum vero ita nobis subiiciantur, non ob aliam causam quàm per inuocationem Christi, solóque nostro contactu afflatúve inuiti de corporibus expellãtur, quid est cur de Christo illis ipsis testibus non credatis? nulla potest esse suspicio mentiendi in ea re, quæ profitenti dedecori esse potest: inclinátque semper potius fides in eos qui contra se aliquid confiteantur, quàm si negauerint, vnde maior in singulos dies Christianorum numerus fit. Inuitantur enim gentes suorum deorum testimonio credere, & credentes per eosdem cõfirmantur, cum quæ in sacris litteris cognoscunt & sperant, hac fiant ratione certiora. Illud etiam non mediocre est argumentum, spiritus hosce sub Christianis, quando maximè de veritate agitur, mentiri non posse coactos maiori potestate, qui cum à vobis tam laute accipiantur, vt non modo pecudum sanguine, sed & Christianorum satientur, vellent si liceret hæc sibi pabula conseruare, gnari si ad Christum confugeritis, non modo priuari tantis officiis, sed etiam à vobis aliò fugari posse.

C

[372 Omnis ista confessio illorum qua se deos negant esse, quáque non alium deum respondent præter vnum, cui nos mancipamur, satis idonea est ad depellendum crimen læsæ maximè Romanæ religionis. Si enim nõ sunt dei pro certo, nec religio pro certo est: si religio non est, quia nec dij, nec pro certo rei sumus læsæ religionis. At econtrario in vos exprobratio resultauit, qui mendacium colentes, veram religionem veri dei non modo negligẽdo, quin insuper expugnando deum verum, committitis crimen veræ irreligiositatis. [373 Nunc vt constaret illos deos esse, nónne conceditis de æstimatione communi aliquem esse sublimiorem & potentiorem velut principem mundi, perfectæ peritiæ & maiestatis? nam & sic plerique disponunt diuinitatem, vt imperium summæ dominatio- XXIIII.

nis esse penes vnum, officia eius penes multos velint. Vt[374] Plato Iouem magnum in cœlo comitatum exercitu describit deorum pariter & dæmonũ. Itaque oportere & procurãtes & præfectos & præsides pariter suspici. & tamẽ quod facinus admittit qui magis ad Cęsarem promerendum & operam & spem suam transfert, nec appellationem dei ita vt imperatoris in aliquo principum confitetur, cum capitale esse iudicetur alium præter Cæsarem & dicere & audire.

Ex duobus criminibus, quibus maxime Christianos diximus impugnari, alterum erat reatus læsæ religionis, quamobrem omnis hæc disputatio de deo, de Christo, & de angelis producta est. Hanc itaque nunc Tertullianus accommodat à consequentibus. Nam si dæmones cum de deo vero interrogantur à nobis, vnum quem colimus respondentes comprobant, potest hæc confessio omni nos crimine impietatis liberare. Si enim illi dij non sunt, nec vlla religio deorum est: si religio nulla, nullum etiam crimen læsæ religionis, & nos extra crimen, iam vos in crimine, qui falsam religionem amplexantes, veram oppugnatis. Sed videte quę vobis concedã, sint illi vestri dæmones pro comperto dij, à crimine tamen eiusmodi seiungimur, sicuti ex lemmate communis opinionis demonstratur. Nam cum aliquod esse numen aliis omnibus excellentius concedatis, cur eius nos cultores autoritatis facitis reos? cum quise totum ad Cæsarem transfert promerendum, magis sibi & iustitiæ consulere videatur, quàm qui procuratoribus inseruit, neque ipsum nomen imperatoris in nullis præterquam in Cæsare velit agnoscere.

[375] Colat alius deum, alius Iouem, alius ad cœlum supplices manus tendat, [376] alius ad aram fidei, alius, si hoc putatis, nubes numeret orans, alius lacunaria, alius suam animam deo suo voueat, alius hirci. Videte enim ne & hoc ad irreligiositatis elogium concurrat, adimere libertatem religionis, & interdicere optionem diuinitatis, vt nõ liceat mihi colere quẽ velim, sed cogar colere quem nolim. Nemo se ab inuito coli vellet, ne homo quidẽ, [377] atque adeo & Ægyptiis permissa est tam vanæ superstitionis potestas auibus & bestiis consecrandis, & capite damnãdis, [378] qui aliquem huiusmodi deum occiderit. Vnicuique etiam prouinciæ & ciuitati suus deus est, vt [379] Syriæ Astartes, vt Arabiæ [380] Disares, vt [381] Norici [382] Belenus, vt Africæ [383] Cœlestis, vt [384] Mauritaniæ reguli sui. Romanas (vt opinor) prouincias ædidi, nec tamen Romanos Deos earum, quia Romæ non magis colunt quàm qui per ipsam quoque Italiam municipali consecratione censentur: [385] Crustuminiensium Beluentinus, [386] Narniensium Viridianus, [387] Asculanorum Ancaria, [388] Volsiniensium Nersia, [389] Ocriculanorum Valentia, [390] Sutrinorum Nortia, [391] Falisscorum in honore est pater Curis, vnde accepit cognomen Iuno. Sed nos soli arcemur arelligionis proprietate. Lædimus Romanos, nec Romani habemur, quia non Romanorum deum colimus. Bene quod omnium deus est, cuius velimus aut nolimus omnes sumus. Sed apud vos quoduis colere ius est, præter verum deum, quasi non hic magis omnium sit deus, cuius omnes sumus.

Ex τοῦ ἤθους ἀποδείκνυσι τὸ μᾶλλον, impietatem regerens in aduersarios. Nam si libera voluntas omnia solet officia commendare, atque illa nobis gratia grata est quæ non ab inuito animo proficiscitur, quanto magis in ipsa pietate religionis, & in his quæ ad deum pertinent, quem lateat nihil, necessarium videtur vt aliquis sponte agatur? ea nempè maxima in deum contumelia existimanda est, cum trahitur ad aras aliquis inuitus, à quo ne de necessitate deus adorandus. Quæ res, inquit Tertullianus, cum à vobis iudices committitur, nónne ad irreligiositatis titulum pertinet? Pronunciatione vero adiuuanda est cõcessio illa, Colat alius deum, alius Iouem: quæ ex collatione vehementior insurgit. nam colere deum, supplices manus in cœlum tendere, & vt nonnulli irridentes dictitabant, numerare nubes, animámque deo vouere Christianorum est: colere vero Iouem, manus ad aram fidei admouere, lacunaria tholómq; templi suspicere, hircum aut aliquod aliud animal diis mactare, gentium aliarum. Sed quomodocunque sit, nemini fraudi esse deberet, si quis magis hoc quàm illo ritu afficiatur. Et à simili probare licet, quàm inique agitur cum Christianis in hac re: nam cum non regiones modo, sed singula etiam oppida sua numina priuatósque suos habeant deos, solis Christianis præter ordinem negatur deum illum colere, qui omnium verus est deus, & cuius sunt omnia.

CXV. [392] Satis mihi quidem videor probasse de falsa & vera diuinitate, cum demonstrauimus quemadmodum probatio consistat, non modo disputationibus nec argumentationibus, sed ipsorum etiam testimoniis, quos deos creditis, vt nihil iam ad hanc causam sit retra ꝛtandum: quoniam tamen Romani nominis proprie mentio occurrit, non omittam congressionem quam prouocat illa præsumptio dicentium Romanos pro merito religiositatis diligentissime in tantum sublimitatis elatos, vt orbem occuparint, & adeo deos esse, vt præter ceteros floreant, qui illis officium præter ceteros faciant. Si ista merces Romanis à diis pro gratia expensa est, [393] Sterculius, & [394] Mutinus, & [395] Larentina prouexit imperium. Peregrinos enim deos non putem extraneæ genti magis fau-

A fautum voluisse quàm suæ,& [396] patrium solium, in quo nati,adulti,nobilitati,sepultique sunt,transfretanis dedisse.

Cum religionem Christianam Septimius non modo argumentis,sed etiam aduersariorum testimonio satis iam defendisset,locus exigebat vt alteri crimini læsæ maiestatis responderet: sed opinione quadam Romanorum propria impeditur, per quam sibi illi eblandientes volebant veluti experientia duce veros esse deos quos colerent, propterea quod dum illis præter morem aliorum supplicant, potentiores etiam præter cæteros exiterint. Huius igitur obiectionis disceptationem,quia iam apud plerosque præualebat, ne videatur Tertullianus refugere, hoc loco inserit, quatuor illam rationibus dissoluens. Primum ex lemmate probabili, quia eius imperij magnitudinẽ verisimile sit à propriis potius diis quàm ab alienis processisse. Sterculius igitur & Mucunius & Larentia meretrix in causa fuerint tanti imperij: indigetes enim sunt & proprij Romanorum, sed quàm ridiculi sint nomine ipso arguuntur. Deinde non fuisse tales eius regni autores, neque penes ipsos imperia ostendit. Tertio non posse hoc pietatis officiis Romanorum attribui. Postremo quis ille sit cui reuera omnium regnorum distributio debeatur exponit.

[397] Viderit Cybele si vrbem Romanam vt memoriam Troiani generis adamauit, vernaculi sui scilicet aduersus Achiuorum arma protecti, si [398] ad eos vltra transire prospexit, quos sciebat Græciam Phrygiæ debellatricem subacturos? Itaque [399] maiestatis suæ in vrbem collatæ grande documentum nostræ etiam ætati proposuit, cum Marco Aurelio [400] apud Syrmium reipublicæ exempto, die decimo sexto Kalendarum Aprilium [401] Archigallus ille sanctissimus, die nono Kalend. earundem,quo sanguinem impurum, [402]
B lacertos quoque castrando libabat pro salute imperatoris Marci iam interempti solita æque imperia mandauit. O nuncios tardos, ô [403] somniculosa diplomata, quorum vitio excessum imperatoris non ante Cybele cognouit. Næ Deam talem riderent Christiani. Sed [404] non statim & Iupiter Cretam suam Romanis facibus illum concuti sineret, oblitus antrum illud Idæum, & æra Corybantia, & iucundissimum illic nutricis sui odorem. Nónne omni Capitolio tumulum suum præposuisset, vt ea potius orbi terra præcelleret, quæ cineres Iouis texit? Vellet [405] Iuno Punicam vrbem posthabita Samo dilectam ab Æneadarum vtique genere deleri? Quod si, *hic illius arma, Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse Si qua fata sinant, iam tum tenditque fouétque:* misera illa coniunx Iouis & soror aduersus fata non valuit. plane *fato stat Iupiter ipse.* nec tantum tamen honoris Romani dicauerunt fatis dedentibus sibi Carthaginem aduersus destinatum votúmque Iunonis, quantũ prostitutissimę Lupæ Larentinæ.

Ad externorum deorum rationem transit, quos inter Cybele ex Pessinunte Phrygiæ Romam aduecta maxime à Romanis venerabatur,vt quæ ex eo loco fuisset, vnde autor sui generis erat oriundus Æneas, quem vtpote suum alumnum sicut in incendio Ilij seruauit, ita posteris fauere ad eius memoriam credebatur. Si igitur, inquit Tertullianus, tanto illa studio suorum flagrabat, cur potius non prouidit, ne Paris adulter cum Helena transueherent in Troiam, vnde à coniurata Græcia totum illud imperium cum Pessinunte diruendum erat? nimirum ita illa hæc nouerat aut prouidere poterat, vt nuper Marci Aurelij mortem cognouit, cui septimo die post obitum eius apud Syrmium inferioris
C Pannoniæ vrbem Archigallus princépsque sacerdotum eius deæ tanquam viuenti vota persoluebat. Præterea si Iupiter, aut eius soror & coniunx Iuno cuipiam ex gentibus imperium dare potuissent,nónne ille in Cretenses,hæc in Samios aut Carthaginenses potius studium omne suum contulisset? Sed fatis impediebantur. Ergo Iupiter seriem hanc rerum necessariam sibi quoque experitur, & fata supersunt. Iplis tamen fatis excellentioribus(vt par erat)nulla ex iis obsequia præstitere, quibus vel scortum Larentiam promerentur.

Plures deos vestros regnasse certum est. Igitur si conferendi imperij tenent potestatem, cum ipsi regnarent,à quibus acceperant eam gratiam? quem coluerat Saturnus & Iupiter? aliquem opinor Sterculium, sed Romę postea cum indigenis suis: etiam si qui non regnarunt, tamen regnabatur ab aliis nondum cultoribus suis, vt qui nondum dij habebantur. Ergo aliorum est regnum dare, quia regnabatur multo [406] ante quàm isti dij inciderentur. Sed quàm vanum est fastigium Romani nominis religiositatis meritis deputare, cum post imperium siue adhuc regnum religio profecerit? Age iam rébus religio profecerit: nam etsi à Numa concepta est curiositas superstitiosa, nondum tamen aut simulachris aut templis res diuina apud Romanos constabat: frugi religio & pauperes ritus,& nulla Capitolia certantia cœlo,sed temeraria de cespite altaria, & vasa adhuc Samia, & nidor ex illis, & deus ipse nusquam. nondum enim tunc [407] ingenia Græcorum

atque Tuſcorum fingendis ſimulacris vrbem inundauerant. Ergo non ante religioſi Ro- D
mani, quàm magni: ideóque non ob hoc magni, quia religioſi.

Secundum argumentum, quo demonſtratur imperia non à diis gentium, ſed alia de cauſa pendere. Cauſam quidem non præcedit effectus. quod ſi deos facias regnãdi cauſam, fieri non poteſt vt ante illos quiſquam regnarit. Cum vero non modo mortales reges ante veſtros deos fuerint, ſed plerique deorum veſtrorum regnum quandoque tenuerint, manifeſtum eſt eiuſmodi gratiam altius habuiſſe principium, per quam Saturnus in Latio, Iupiter in Creta regnarit. Quanquam ſi rerum ſeriem contemplamur, quàm vanum hoc ſit arguetur, cum religio ipſa, à qua tantum imperium creditur exortum, poſt imperij propagationem, vel certe cum imperio profecerit. Numa enim autor eius ſuperſtitionis Romulo ſucceſſit, & quæ ab eo inſtituta erant, tam diu frugi populus tenuiſque libauit, quam diu intra breues fines continebatur. Aurea ſiquidem vaſa pro Samiis teſtis, & aurea templorum faſtigia, & aras pro ceſpitibus ac ſtatuis, quibus maximè religionem creditis adaugeri, non prius in ſacris dicata fuere, quàm manubiis opes tum publicę tũ priuatæ ſubcreuerunt. At in his quæ ſimul adſunt, non eſt aliquid alio prius aut poſterius.

Atquin quomodo ob religionem magni, quibus magnitudo de religioſitate prouenit? Ni fallor enim, omne regnum vel imperium bellis quæritur, & victoriis propagatur. Porrò bella & victoriæ captis & euerſis plurimum vrbibus conſtant. id negocium ſine deorum iniuria non eſt.[408] Eædem ſtrages mœnium & templorum, pares cædes ciuium & ſacerdotum, nec diſſimiles rapinę ſacrarum diuitiarum & profanarum. Tot igitur ſacrilegia Romanorum, quot trophæa: tot de diis quot de gentibus triũphi: tot manubię, quot manent adhuc ſimulachra[409] captiuorum deorum. & ab hoſtibus ergo ſuis ſuſtinent adorari, E
& illis imperium ſine fine decernunt, quorum magis iniurias quam[410] adolationes remunerasſe debuerant. Sed qui nihil ſentiunt, tam impune lęduntur, quàm fruſtra coluntur. Certe non poteſt fidei conuenire, vt religionis meritis excreuiſſe videantur, qui vt ſuggeſſimus, religionem aut lædendo creuerunt, aut creſcendo lęſerunt. Etiam illi[411] quorum regna conflata ſunt in imperij Romani ſummam, cum eà amitterent, ſine religionibus non fuerunt.

Sententiam aduerſariorum in contrariam partem deducit per ſoritas: imperium enim ex victoriis propagatur. victoria eſt à bello, bellum porrò vrbium euerſiones importat, quas templorum ruinæ ſacrilegiáque ſequuntur. Quid eſt igitur cur Romanorum potentia, à profanis potius geſtis, quàm à ſacris operationibus vires aſſumpſiſſe negetur: aut quis vnquam credere poſſit, eos beneficio religionis opes regni adauxiſſe, qui vel per offenſiones religioſiores euaſerunt, vel dum creſcerent, iniuſtiores? Diruta ſiquidem Carthagine, exciſa Corintho, vnáque illarum templis deiectis creuit imperium Romanum. aut igitur deos pugnare inter ſe, aut nihil potius ſentire putandum eſt.

XXVI. [Videte[412] igitur ne ille regna diſpẽſet, cuius eſt & orbis qui regnatur, & homo ipſe qui regnat, ne ille vices dominationum ipſis temporibus in ſeculo ordinarit, qui ante omne tempus fuit & ſeculum corpus temporum fecit, ne ille ciuitates extollat aut deprimat, ſub[413] quo fuit, aliquando ſine ciuitatibus genus hominum. Quid erratis?[414] prior eſt quibuſdam Diis ſuis ſylueſtris Roma: ante regnauit, quàm tantum ambitum Capitolij extruerentur.[415] Regnauerunt & Babylonij ante[416] pontifices, & Medi ante[417] Quindecimviros, F
& Ægyptij ante[418] Salios, & Aſſyrij ante[419] Lupercos, & Amazones ante[420] virgines Veſtales: poſtremo ſi Romanæ religiones regna preſtant, nunquam retro Iudęa regnaſſet deſpectrix[421] communium iſtarum diuinitatum. Cuius[422] & deum victimis, & templum donis, & gentem fœderibus aliquamdiu Romani honoraſtis, nunquam dominaturi eius, ſi deo non deliquiſſet vltimo in Chriſtum.

Quo magis falſum redarguatur, tertio loco ponit, vnde verum elici poſſit. Nam cum in regnis tempus, locus, & perſonæ requirantur: homines enim in terris per temporum vices imperitant: veriſimile videtur vt omnium harum rerum ſit ille œconomus qui ante hæc omnia fuerit: qui ſeculum, id eſt ætatem illam incertam, in qua nihil prius aut poſterius dignoſcebatur, in ordinem certum vicésque redegit conditis luminaribus: qui omnia denique crearit, & in cuius poteſtate ſunt omnia: mirum profecto eſt tanto hoc errore mentes nonnullorum inuolui, vt à Romana religione imperia diſtribui opinentur: quaſi vero nulli ante eius apparatũ regnarint in terris. Nónne ante creatos Romæ pontifices, ante Quindecimviros Sybillinos, ante Salios, ante Lupercos Perſæ, Ægyptij regnarunt, & Aſſyrij, & ante Veſtales ipſa Amazones apud Thermodoonta flumen? ſed ipſa Roma non prius quoſdam ſuos deos coluit, quàm regnare cœpit: nec Capitolium dedicauit, quàm reges expulerit. Verum hæc omnia dicas ex eodem fonte manare. quid Iudæa contraria penitus & aduerſata ritus veſtros, nónne opulentia ſui regni floruit, vt & fœdus cum illa percuſſeritis? Templúmque illud celeberrimum admirati veſtri imperatores victimis donisque plurimis exornarunt. Admonet ea gens mortales deum patrem & Chriſtum dare & adimere regna, ita vt omnibus exemplo eſſe poſſit.

[423] Satis

A [423 Satis hæc aduersus intentionem læsæ diuinitatis, quod non videamur lædere eam XXVII.
quam ostendimus non esse. Igitur prouocati ad sacrificandum, 424 obstruimus gradum pro
fide conscientiæ nostræ, qua certi sumus ad quos ista peruenianf officia, sub imaginum
prostitutione, & humanorum nominum consecratione. Sed quidam dementiam existi-
mant, quod cum possimus & sacrificare in præsenti, & illæsi abire manente apud animum
proposito, obstinationem saluti præferamus. Datis scilicet consilium quo vobis abuta-
mur. Sed agnoscimus vnde talia suggerantur, quis totum hoc agitet, & quomodo nunc
astutia suadendi, nunc duritia sæuiendi, ad constantiam nostram deiiciendam operetur. Il-
le scilicet spiritus dęmoniacæ & angelicę paraturæ, qui noster ob diuortium ęmulus, & ob
dei gratiam inuidus, de mentibus vestris aduersus nos prælianturo occulta inspiratione, mo-
dulatis & subornatis ad omnem 425 quam in primordio exorsi sumus & iudicandi peruer-
sitatem & sæuiendi iniquitatem.

Breuissimo epilogo longam de religionis crimine disceptationem concludit. non enim esse Christia-
nos, inquit, impios & religionis aduersarios, quia negligũt eam quam conscij sunt omnino nullam esse.
Quo posito multa quæ quasi parepomena accidebant, de quibus à principio dixerat, carptim repetendo
defendit & examinat. Tria potissimum ea sunt, abstinentia Christianorum à sacris: iudicum modo in-
dulgentia, modo sæuitia: & peruersitas iniquitásque quæstionum. Quid igitur, inquit, mirum, si cum à
vobis prouocamur ad sacrificandum, conscientia nostra talem perfidiam non admittit? pro comperto
enim habet illa dæmoniis officia eiusmodi præstari sub expositis imaginibus hominúmque consecra-
B tione: & licet Christum dissimulare possimus, dum thura foculo imponerentur, nolumus tamen hac ra-
tione subterfugere pœnas, atque abuti consilio vestro, quo nobis à quibusdam ceremoniis immunitatem
pollicemini. conscij enim sumus omnia hæc esse technas illius dæmoniaci spiritus satan, qui nostram in
Christo constantiam conatur quomodocunque infringere. insinuat ille se in animum mentémque ve-
stram, ac modo suadela vtitur, modo sæuitiam nobis proponit, atque ita modulatur & mentes vestras &
rei huiusmodi rationem, vt præter morem vestri iuris non pudeat pigeátque vos de Christianis iudicare.

Nam licet subiecta sit nobis tota vis dæmonum & 426 eiusmodi spirituum, vt nequam ta-
men serui metui nonnunquam contumaciam miscent, & lædere gestiunt quos aliàs verẽ-
tur: odium enim etiam timor spirat: præterquam & desperata conditio eorum ex prædam-
natione solatium reputat, fruendæ interim malignitatis de pœnæ mora. & tamen appre-
hensi subiguntur, & conditioni suæ succidunt: & quos de longinquo oppugnant, de pro-
ximo obsecrant. Itaque cùm 427 vice rebellantium ergastulorum, siue carcerum, vel me-
tallorum, vel hoc genus pœnalis seruitutis erumpunt aduersum nos, in quorum potestate
sunt (certi & impares se esse, & hoc magis perditos) 428 ingratis resistimus vt æquales, & re-
pugnamus perseuerantes in eo quod oppugnant, & illos nũquam magis detriumphamus,
quàm quum pro fidei obstinatione damnamur. [429 Quoniam autem facile iniquum vi- XXVIII.
detur, liberos homines inuitos vrgeri ad sacrificandum (430 nam & aliàs diuinæ rei faciun-
dæ libens animus indicitur) certè ineptum existimaretur, si quis ab alio cogeretur ad ho-
norem deorum, quos vltrò sui causa placare deberet, ne præ manu esset iure libertatis di-
C cere, Nolo mihi Iouem propitium. Tu qui es? me conueniat 431 Ianus iratus ex qua velit
fronte. quid tibi mecum est? 432 Formati estis ab iisdem vtique spiritibus, vt nos pro salute
Imperatoris sacrificare cogatis. Et imposita est tam vobis necessitas cogendi, quàm nobis
obligatio periclitandi.

Tacitæ obiectioni occurrit, ex his quę videri contraria possint emergenti. Cùm enim, dicat aliquis, spi-
ritus eiusmodi dæmonásque Christianis subiectos esse paulò ante suaseris, vnde est vt illos nũc vobis tot
infligere mala dicatis? At hoc, inquit Tertull. minimè absurdum, & fieri quidem potest quatuor de causis.
Serui enim nequam cum metu contumaciam coniũgunt, lædere conantes, quos alioqui verentur. præ-
terea timor eiusmodi seruilis odium plerumque parit. Ad hęc cùm se sciant pœnas ęternas iudicij die
manere, in lucro solatióque ponunt frui sua malignitate, quandiu pœna supersedeat, inuidentes penitus
nostrorum bonorum. Quarto loco posse hęc illos aduersus nos dicimus de sententia voluntatéq; nostra.
nã cũ eorũ instigatione, modò pro seruis fugitiuis in ergastula detrudimur, modò in carceré cõiicimur,
modò ad metallorum fodinas damnamur, & ad cloacarum purgationes, ad munitiones viarum vico-
rúmque, & id genus plurima (quanquam illi hęc longè à nobis remoti: nam cum propius nos accedunt,
subiguntur, fatentúrque, & quasi subscribunt suę conditioni) vires nostras dissimulantes cum illis de-
dita opera, tanquam cum paribus congredimur resistimúsque, scientes nihil ingratius illis quam à pa-
tientia nostra oppugnari. Captiuos enim illos in triumphum maximè ducimus, cùm pro fidei obstina-
tione damnamur. Longè verò perniciosissima est eorum malitia, cùm ad rem sacram venitur. Eos enim
stimulos admouent ad eam operationem, vt alterutra pars cogatur aut facere, aut periclitari: nam
libens animus & voluntas in his quæ ad deum pertinent, maximè exigitur. Homines enim exigere

TVLLIANO
A V
16

operas ſolent, deus verò ſolam expendit voluntatem, vt nullius ſit apud illum hecatombe ab inuito: ridiculum ſanè & ineptum videtur, ſi quem cogimus vt ſibi deos propitios faciat, atque inuitum (vt aiſt) E
ſeruare velimus. Cur enim iure ſuæ liberæ voluntatis præ manu & in promptu illa ſibi non adſint? heus tu, quid tua? ſi iratum Iouem non curo, neque bifrontis Iani neutrum ſupercilium extimeſco? Vt igitur aliquid hæc res legitimi continere videatur, fecerunt dæmones vt cum diis hominum poteſtas copularetur, ita neceſſario exigi poſſent operationes, cùm ſcilicet omnes pro ſalute Imperatoris vota apud aras ſuſcipere teneantur. Qui locus opportunus admodum iam eſſe videtur, vt alteri ex manifeſtis criminibus more noſtro reſpondeamus. neque enim lædimus maieſtatem Cæſarum, aut ſi lædimus, nihilo minus eſt veſtrum quàm crimen noſtrum. cuius duo præcipuè erant capita, alterum quod Chriſtiani ſalutem Cæſarum à diis expoſcere dedignarentur, alterum quod feſtos eius dies celebrare abhorrerent, vnde populus nolebat inter Romanos cenſere Chriſtianum.

Ventum eſt igitur ad ſecundum titulum læſæ auguſtioris maieſtatis: ſiquidem maiore formidine & callidiore timiditate Cæſarem obſeruatis, quam ipſum de [433] Olympo louem, & meritò ſi ſciatis. Quis enim ex viuentibus non cuilibet mortuo potior? Sed nec hoc vos ratione facitis potius quàm reſpectu [434] repræſentaneæ poteſtatis, adeò & in iſto irreligioſi erga deos veſtros deprehẽdemini, cùm plus timoris humano dominio dicatis, citius denique apud vos per omnes deos, quàm per vnum genium Cæſaris peieratur.

In expoſitione huius criminis Cæſarij mirum quanta in primis arte beneuolentiam ſibi captet Tertullianus, & fidem detrahat aduerſariis: hanc partem religionis in Cæſares in ſola ambitioſa adulatione verſari demonſtrans, ita vt in tota denique impij proculdubio deprehendantur. Nam cùm auguſtior ſanctiórque Cæſaris maieſtas habeatur apud vos, quàm deorum, triſtiúſque expietur qui deliquerit in Cæſarem, quàm qui in ipſum Iouem, ac maiori cum fiducia in peierando abutantur omnes deorum nomi- F
nibus, quàm Imperatorum: Fítne hoc, inquit, à vobis cum ratione, aut alia de cauſa? Si igitur cũ ratione, vt ex viuentibus aliquis non ſolum Imperator potior vobis ſit quàm quilibet demortuus, quales dij veſtri, laudo vos: mirum tamen cùm de diis ita ſentiatis, adeò in nos eandem ob cauſam deſæuire. Quod ſi alia eſt cauſa, quæ tantum vobis homini præſtare honoris perſuadeat, præſentia ſcilicet Cæſaris & religio ſeruilis, videre quantum diis ipſis detrahatis, maléque dicatis. nimirum multo maior eſt impietas veſtra quàm Chriſtianorum, quibus ſi nihil eſt cum diis, nihil illos penitus eſſe profitentur.

XXIX. [435 Conſtet igitur prius, ſi iſti quibus ſacrificatur, ſalutem Imperatoribus vel cuilibet homini impertiri poſſunt, & ita [436] nos crimini maieſtatis addicite. Si angeli aut dæmones ſubſtantia peſſimi ſpiritus beneficium aliquod operantur, ſi perditi conſeruant, ſi damnati liberant, ſi denique (quod in conſcientia veſtra eſt) mortui viuos tuentur, iam vtique ſuas primò ſtatuas, & imagines, & ædes tuerentur. quæ (vt opinor) Cęſarum milites excubiis ſuis ſalua præſtant. Puto autem hæ ipſæ materiæ de metallis Cęſarum veniunt, & tota templa de nutu Cęſaris conſtant: multi denique dij habuerunt Cæſarem iratum. Facit ad cauſam, ſi & propitium, cùm illis aliquid liberalitatis aut priuilegij confert. ita qui ſunt in Cæſaris poteſtate, cuius & toti ſunt, quomodo habebunt ſalutem Cæſaris in poteſtate? vt eam præſtare poſſe videantur, quàm facilius ipſi à Cæſare conſequuntur.

Totum quod hoc loco ab aduerſariis ſtabat, erat eiuſmodi: Omnes qui diis non ſupplicant pro ſalute Imperatoris, in reatum læſæ maieſtatis offendũt: Chriſtiani non ſupplicant, ergo rei, puniendi igitur. Pro Chriſtianis contra Tertullianus ſic conſtituit, Nos deo ſupplicamus pro Imperatore, ergo non rei. Controuerſia igitur omnis de deo eſt, vter ex his decipiatur in eo nomine. Conſtet igitur, inquit in primis & G
pro comperto ſit, qui dij exorandi ſunt ſalutem Cæſaris, verè dij ſint nécne. nam ſi eorum numen eſt, digni ſumus fateor, vt crimini nos addicatis: ſin autem nulli ſunt, neque aliud quàm animæ defunctorum aut maligni ſpiritus, tantum abeſt vt damnari mereamur, vt laudandi etiam ſimus: vos contra irridendi vituperandíque, qui ſalutem tanti Imperatoris ab his extorquere conamini, qui longè minores Imperatore nihil præſtare de ſe poſſunt præterquam malum. & quidem ſi perditi illi ſunt exuléſque miſeri (vt in ſuperioribus dicebamus) ſi damnati, qui poſſunt aliis ſalutem impendere, ſi denique quorum memorias colitis, mortui ſunt, ſicut veſtra nouit conſcientia, quomodo viuos tueantur? nimirum ſi qua poteſtate præſtarent, in ſe primum ſuíque rebus experirentur. Eſt enim gratia ſtationibus militum habenda, ſi ſtatuæ, ſi templa illorum non penitus expilantur. Præterea ſi effectus non poteſt eſſe nobilior ſua cauſa, veſtri ipſi dij qui à metallis ſupercilióque Cæſarum toti plerunque pendent, atque ita venerantur delpiciuntúrve prout animis ipſius imperatoris ſeſe in illos habebit, nequaquam beneficium aliquod in manibus habere poſſunt, præſertim eius qui veluti cauſa maior illis eſt atque ſuperior.

Ideo ergo committimus in maieſtatem imperatorum, quia illos non ſubiicimus rebus ſuis? quia non ludimus de officio ſalutis eorum, qui eam non putamus in manibus eſſe plumbatis? Sed vos irreligioſi qui eam quæritis vbi non eſt, petitis à quibus dari non poteſt, præterito eo in cuius poteſtate eſt. Inſuper eos debellãtis qui eam ſciunt petere, qui etiam poſſunt impetrare, dum ſciunt petere. [437 Nos
XXX. 1.*Tim.*2. enim pro ſalute imperatorum deum inuocamus æternum, [438] deum verum, deum viuum

A viuum, quem & ipsi imperatores propitium sibi præter ceteros malunt. Sciunt quis illis dederit imperium, sciunt [439] qua homines, quis & animam: sentiunt eum deum esse solum, in cuius solius potestate sunt, à quo sunt secundi, post quem primi, ante omnes & super omnes deos. Quidni? cum super omnes homines, qui vtique viuunt & mortuis antistant. Recogitant quousque vires imperij sui valeant, & ita deum intelligunt, aduersus quem valere non possunt, per eum se valere cognoscunt. Cœlum denique debellet imperator, cœlum captiuum triumpho suo inuehat, cœlo mittat excubias, cœlo vectigalia imponat. Non potest: ideo magnus est, quia cœlo minor est. Illius enim est ipse, cuius & cœlum est & omnis creatura. Inde est imperator, vnde est & homo antequam imperator, inde potestas illi, vnde & spiritus.

Ex his quæ dicta sunt, infert cum diasyrtica interrogatione, id quod apud omnes absurdum iniquúmque videri potest, vt pietas vera damnetur, laudetur falsa & honestetur. Quis enim magis pius in Cæsares, aut quis eorum autoritatem vehementius tuetur quàm Christianus? qui præcipue cauet ne tanta illorum maiestas minuatur, subiiciatúrque rebus possessionibúsque suis: dum ab iis quos diximus in eius esse potestate, & qui mortui sunt, habéntque manus pedésque ex materia compactili, petere salutem cuiusquam imperij, nolint, neque in tanto officio ludere quasi cum laruis. Attamen ea est animorum peruersitas & ignorantia, vt is qui laudandus est, perinde ac impius in Cæsares damnetur ab iis qui in ambitiosis nugis occupati, religiosi amatores dicuntur Cæsarianæ salutis: cum nihil alioqui operétur à quo ea operari possit. Sed vt pateat omnibus quanta in hac re veritate simul & pietate Christianus vtatur, videte à quo, & quomodo, & quid pro imperatore exoptet. Primum enim Deum aduocat is, qui æternus,
B verus & viuus est, vnde omne est imperium, & omnes qui continentur in illo homines, & quæcunque alia viuunt. neque id iam aduersus voluntatem imperatorum facere potest, quando illi ipsi Iouem optimum maximum appellantes sentiunt solum esse verum deum, à quo gaudent esse secundi: nam aliis diis non ipse tantum imperator, sed quilibet viuens homo viribus præstat, tum quod numen illud & sedem illius intelligunt expugnari non posse, imò illinc & corpus & spiritum ducere. Quomodo verò & quid velint imperatoribus Christiani deinceps exponit.

[440] Illuc suspicientes Christiani manibus expansis, quia innocuis, capite nudo, quia non erubescimus, denique sine monitore, quia de pectore oramus, precantes sumus semper pro omnibus imperatoribus, vitam illis prolixam, imperium securum, domum tutam, exercitus fortes, senatum fidelem, populum probum, orbem quietum, quæcunque hominis & Cæsaris vota sunt. Hæc ab alio orare non possum, quàm à quo me scio consecuturum, quoniam & ipse est qui solus præstat, & ego sum cui impetrare debetur, famulus eius, qui eum solum obseruo, qui propter disciplinam eius occidor, [441] qui ei offero opimam & maiorem hostiam, quam ipse mandauit, orationem de carne pudica, de anima innocẽti, de spiritu sancto profectam. [442] Nõ grana thuris vnius assis, Arabicæ arboris lacrymas, nec [443] duas meri guttas, nec [444] sanguinẽ reprobi hominis mori optãtis, & post omnia inquinamenta etiam conscientiam spurcam: vt mirer cùm hostiæ probãtur penes vos à vitiosissimis sacerdotibus, cur præcordia potius victimarum, quàm ipsorum sacrificantiũ
C examinãtur? Sic itaque nos ad deum expansos [445] vngulæ fodiãt, cruces suspendant, ignes lambant, gladij guttura detruncent, bestiæ insiliant, paratus est ad omne supplicium ipse habitus orantis Christiani. Hoc agite boni præsides, extorquete animam deo supplicantem pro Imperatore. Hic erit crimen vbi veritas & dei deuotio est.

Quodcunque verum est, consentanea omnia fiunt. Cerimoniæ ratióque Christianorum in fundẽdis precibus talis quippe est, vt sola veritatem spectare videatur. Non enim, inquit, vt idololatræ summisso vultu Christiani, precamur deum, sed in cœlum oculos mentémque conuertimus, non tenentes manibus aras, aut adductam togam, sed expansis brachiis & manibus, vt quæ innocentiam explicent, nec velato capite, sed nudo, quia liberi non erubescimus: denique dictatas à sacrificulo preces nõ concipimus, sed ex ipsa sede animi spiritúsque nostri cum suspiriis gemitúque non vnus aut alter ambitiose, sed in vna veluti conspiratione cœtus omnis Christianorum vota pro omnibus Imperatoribus exponimus, nõ quæ ad vtilitatem nostram priuatim respiciant, sed qualia ipse sibi proponit exoptanda & homo & Cęsar: exponimus, inquam, ei tantum, quem scimus vnum deum solúmque bonorum præbitorem maxima quidem fiducia. nam cum nos illius serui sumus, opimam quam ipse præcepit hostiam offerentes (verba ea sunt de casto corpore & innocenti animo prolata) debetur nobis impetratio multo citius quàm vobis; qui spurcã coinquinatámque conscientiam habentes, suffitu tantulę stactę tenuíque libatione & sanguine pecudis damnatíve hominis placare deorum numina autumatis. Videte quid vobis Christianus interfit, vt quis pro Imp. deum magis exorare debeat, intelligatis. Maxima vestra diligentia est, vt hostias puras esse probetis: ex equimelio acceptas bidentes, aut si de armento indomitas, cauda non aculeata, quibus lingua nigra non sit, nec auris bifida, aliter non litaretur. A quibus verò flaminibus deo ministrétur sacra, nullo examine perpenditur: sint illi adulteri, rapaces, helluones, factiosi, nihil refert. Cõtra

Christianis euenit: probant illi sese, atque ita à vitiis extricati, simpliciori ritu deo satisfacere credunt D
Nonne igitur hæc est vobis etiam iudicibus vera animi nostri deuotio in deum & gratissimæ preces
quasi tamen hoc sit maximum crimen, nullo non genere tormentorum contenditis nos à veritate deter-
rere, vt falsa ridiculáque vobiscum consectemur.

XXXI. [446 Adulati nunc sumus Imperatori, & mentiti vota quæ diximus ad euadendam sci-
licet vim. Planè proficit ista fallacia. Admittitis enim nos probare quodcunque defen-
dimus. Qui ergo putas nihil nos de salute Cæsarum curare, inspice dei voces, literas no-
stras, quas neque ipsi supprimimus, & plerique casus ad extraneos trãs ferunt. Scito ex illis
præceptũ esse nobis, ad redundantiã benignitatis etiam pro inimicis Deum orare, & perse-
Matth.6. cutoribus nostris bona precari. Qui magis inimici & persecutores Christianorũ, quàm de
XXXII. quorũ maiestate 447 conuenimur in crimẽ? [448 Sed etiã nominatim atq; manifeste: Orate
1.*Tim.2.* inquit, pro regibus, & pro principibus, & potestatibus, vt omnia tranquilla sint. Vobiscum
enim concutitur imperium, concussis etiam ceteris membris eius: vtique & nos (licet ex-
tranei à turbis æstimemur) in aliquo loco casus inuenimur.

Quæ à Christianis de suis pro Imperatore precibus adducebantur, eiusmodi erant, vt non solum non
impugnarentur à iudicibus, sed etiam absolutionem facerent (leuior enim prætextus innocenti reo ve-
niam subministrat) poterant tamen in suspicionem venire, ne à Christianis quæ in hanc partem cadunt,
simulata mente pronunciarentur in iudicio ad euitanda supplicia, & vt Imperatoribus adularentur. Se-
ptimius igitur vt omni suspicione animos iudicum liberet, duas adnectit causas, quibus necessariũ quo-
dammodo Christianis esse testatur, vt quæ de Imperatorum salute loquantur, ea sentiant & operentur.
Prima est à lege diuina. Sicuti scripta, inquit, nostra testantur, quæ nescio quomodo ad extraneos etiam
circũferãtur. monet enim suos sectatores Christus, vt sint inimicorum quoque deprecatores apud deum,
nominatímq; pro regibus principibúsq; totius orbis effundere preces iniungit, vt qua possumus hic vti
pace, non defraudemur cum aliis. nam & si purgamenta sumus apud gentes, & si nullo censu, casus tamẽ
& nobis aliquem in terris locum circumscripsit, vt vtriusque fortunæ non participes esse nequeamus.

Est & alia maior necessitas nobis orandi pro Imperatoribus, etiam pro omni statu im-
perij rebúsque Romanis, quod vim maximam vniuerso orbi imminentem, 449 ipsamque
clausulam seculi acerbitates horrendas comminantem, Romani imperij commeatu sci-
mus retardari. Itaque nolumus experiri, & dum precamur differri, Romanæ diuturnitati
2.*Thess.2.* fauemus.

Quando secundus aduentus domini, quæ clausura erit & finis humanæ huius vicissitudinis, quum
vniuersum genus hominum à triumphante Christo iudicabitur, futurus esset, maxima erat inter primos
Christianos sollicitudo & disceptatio perterritos afflictationibus illis miseris & horrendis, quæ tem-
pus illud præcedent: donec literis Pauli apostoli ad Colossenses moniti crediderunt, non prius hoc fore
quàm de medio impedimentum auferretur, Romanum scilicet imperium. nam quemadmodum Medo-
rum dominatum Babylonij pessundedere, Babyloniorum verò Persæ, Persarum rursus Macedones, Ma-
cedonum porrò Romani, ita Romanorum imperium Antichristus, & Antichristi postremò dominus no-
ster. Igitur Christiani vt illi tempestati non interessent, euitaréntque vexationes tam acerbi temporis,
deum quoties conueniebant, precabantur pro Romani imperij incolumitate. quamdiu enim impedi-
mentum illud commearet procederétque, securi sibi videbantur tantæ perturbationis.

Sed & iuramus, sicut non per genios Cæsarum, ita 450 per salutem eorum, quæ est augu-
stior omnibus geniis. Nescitis 451 genios dęmonas dici, & inde diminutiua voce dæmo-
nia? Nos iudicium dei suspicimus in Imperatoribus qui gentibus illos præfecit. id in eis
scimus esse, quod deus voluit: 452 ideóque & saluum volumus esse quod Deus voluit, &
pro magno id iuramento habemus. Ceterũ 453 dæmonas, id est genios adiurare consueu-
mus, vt illos de hominibus exigamus, nõ deierare, vt illis honorem diuinitatis cõferamus.

Ad exaggerandam inuidiam contra Christianos in hoc maiestatis crimine maleuoli illud etiam ad-
iungebant, ex eo etiam certius apparere Christianos despicere obstinato animo maiestatem Cæsarum,
quod nullo modo cogi possent, vti per genios eorum adiurent, aut eos velint deos appellare. Vtrunque
facile refellit Tertullianus ex officio iustitiæ, demonstrans Christianos omnibus id quod conuenit attri-
buere. Quum enim genij isti nihil aliud quàm dæmonas sonent, stolidum esset, & præter religionem,
iurisiurãdi autoritatẽ venerentur, cùm alioqui à nobis per eius vim sacramẽti longius ab hominibus ab-
gantur. Verum quum in conuentionibus sic aliquid asseueramus, Ita nobis saluus sit Cæsar, ita incolu-
mis regnet, nónne id augustius sanctiúsque est? profectò non ex geniis metimur tanti Imperatoris ma-
statem, sed à deo suspicientes admirantésque iudicium eius, quod ita voluit talem hominem extollere,
vt aliis omnibus præesset, hoc nos maximi facimus, hoc nobis est loco maximæ in iurando æstimationis.

XXXIII. [Sed 454 quid ego amplius de religione atque pietate Christiana in Imperatorem? quem
necesse est suspiciamus, vt eum quem dominus noster elegit: vt merito dixerim, noster

A est magis Cæsar, vt à nostro deo constitutus, itaque vt meo plus ego illi operor in salutem. Siquidem non solum ab eo postulo, eam qui potest præstare, aut quod talis postulo qui merear impetrare, sed etiam quod temperans maiestatem Cæsaris infra deum magis illum commendo deo, cui soli subiicio: subiicio autem cui non adæquo. Non enim deum Imperatorem dicam, vel quia mentiri nescio, vel quia illum deridere non audeo, vel quia nec ipse se deum volet dici, si homo sit. [455] interest homini deo cedere. Satis habeat appellari Imperator. grande & hoc nomen est quod à deo traditur. negat illum Imperatorem qui deum dicit: nisi homo sit, non est Imperator. [456] Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru admonetur. Suggeritur enim ei à tergo, Respice post te, hominem memento te. Et vtique hoc magis gaudet tanta se gloria coruscare, vt illi admonitio conditionis suæ sit necessaria. Minor erat, si tunc deus diceretur, quia non verè diceretur. Maior est qui reuocatur, ne se deum existimet.

Obliqua ratione insinuat Imperatorem non debere à quoquam deum appellari: nam quum odiosum populo videretur, non potuit aduerso statim congressu impugnari. Prius igitur summam sibi beneuolentiam ex ea parte conciliat, ratiocinans Christianorum esse potius quàm aliarum gentium colere venerarique Cæsares. nam qui verum suúmque deum conditorem credunt, & seruatorem omnium, in maxima veneratione habeant necesse est potestates & imperia, vt ab eo non sine ratione facta, & ex omni alia mortalium copia selecta. Tanto igitur studiosiores sunt imperatoris, quanto magis aliis omnibus illum agnoscunt, vt à deo præpositum rebus humanis custodem patronúmque suum. Cùm itaque co-
B gantur Christiani bene cupere Cæsaribus, non odio fit aut dedignatione aliqua si eos nolint appellare deos, sed quatuor potissimum rationibus: primùm quo illi deum magis propitium habeant, alioqui indignabundum si ad mortales numen suum traduci videat: deinde quum homines illi sint, aliter enim Imperatores non essent, sicuti in curru illo triumphali libenter audire solent, mentiar si deos appellem. nulla enim comparatio dei & hominis, mentiri igitur nolo. Tertiò quia hæc tam improba videtur assentatio, vt eo nomine illos deridere viderer, quod profectò non ausim. Præterea quia hoc sibi vsurpare minimè velint, quum de quo deo nobis agatur, intelligant: imò sua hominum interesse putabunt, iustum piúmque esse cedere deo, satis habentes in tanta gloria versari, vt quandoque admonendi sint de conditione sua.

[457 Augustus imperij formator, ne dominum quidem dici se volebat. & hoc [458] enim XXXIIII.
Dei est cognomen. Dicam planè Imperatorem dominum, sed more communi, sed quando non cogor vt dominum Dei vice dicam. Ceterum liber sum illi: dominus enim meus vnus est, omnipotens deus æternus, idem qui & ipsius. Qui pater patriæ est, quomodo dominus est? Sed & gratius est nomen pietatis quàm potestatis: etiam familiæ magis patres quàm domini vocantur. Tanto autem abest vt Imperator deus debeat dici, quod non potest credi nisi turpissima & perniciosissima adulatione, tamquam si habens Imperatorem alterum appelles: nónne maximam & inexorabilem offensam contrahes eius quem habuisti, etiam ipsi timendam quem appellasti? Esto religiosus in deum, qui vis illum propitium Imperatori. Desine alium deum colere vel credere, atque ita & hunc deum dicere, cui deo opus est. Si nō de mendacio erubescit adulatio, eiusmodi hominem deum appel-
C lans, timeat saltem de infausto. [459] Maledictum est ante apotheosin deum Cæsarem nuncupari.

A maiori propositum confirmat. Nam si autores præcipuè rerum dij vocari solent, id Augusto cognomen maximè competebat: ille verò tantum abfuit vt deus appellaretur, vt ne nomen quidem domini voluerit audire: quanquam & hoc etiam dei cognomen proprium est, neque tu credas, cum dominū Imperatorem voco, ita à me intelligi vt dominum Iesum Christum. vulgari vtor abusione. Cùm enim dominus ex eo genere sit vt dicatur ad aliquid, simul seruum me facio, si quem meum appello dominum. Ego verò Christum agnosco dominum, qui me magno quidem redemit, præterea neminem. Sed vos ita studium tenet adulationis, vt contraria simul & ingrata ἐυοματις. Si enim Imperator pater meritò patriæ est & dicitur, qua ratione dominus quoque vocabitur? aut quo magis cognomento gaudebit, cone quod sua pietate celebratur ab omnibus, an quod apud omnes odiosum est? Sed & perniciosam esse & infaustam totam hanc adulationem patet exemplo: nam si viuente tibi Imperatore alterum eodem nomine salutares, vtrique tam salutato quàm salutanti noxæ foret. Quid igitur de deo existimandum, quum immortalem suam tantíque numinis appellationem ad mortales & ephemerios transferri videris? nimirum quem vos propitium Imperatori exoptatis, in perniciem sui capitis prouocatis. Deus enim est qui honorē suum nemini commodat. Porrò quam infaustum sit & ab omni religione damnatum, aliquem vocare deum ante apotheosin, id est antequam de more relatus sit post mortem inter deos, nullus non sacrificulus videt: blasphemia hæc est impia, quàm quæ maximè.

[460 Propterea igitur publici hostes Christiani, quia Imperatoribus neque vanos, neque XXXV.
mentientes, neque temerarios honores dicant, quia veræ religionis homines etiam [461] so-

TULLIANO
A V
16

lennia eorum conſcientia potius quàm laſciuia celebrant. Grande videlicet officium[462] focos & thoros in publicum educere, vicatim epulari,[463] ciuitatem tabernæ habitu abolefacere, vino lutum cogere, cateruatim curſitare ad iniurias, ad impudentias, ad libidinis illecebras. Siccine exprimitur publicum gaudium per publicum dedecus? Hæccine ſolennes dies principum decent, quæ alios dies non decent? Qui obſeruant diſciplinam de Cęſaris reſpectu, ij eam propter Cæſarem deſerunt, & malorum morũ licentia pietas erit: occaſio luxuriæ religio deputabitur? O nos meritò damnandos! cur enim vota & gaudia Cæſarum caſti & ſobrij & probi expungimus?[464] cur die læto nõ laureis poſtes obumbramus? nec lucernis diem infringimus? Honeſta res eſt ſolennitate publica exigente induere domui tuæ habitum alicuius noui lupanaris.

Ad alterum caput læſæ maieſtatis impugnandum cum graui ironia deſcendit. Cùm iam, inquit, ſatis à nobis declaratũ ſit, vbi pro ſalute Cæſarum agitur cũ deo, nullo modo Chriſtianos accuſari poſſe, reſtat vt publici hoſtes habeãtur, propterea quia dicatos Cęſaribus dies ea vanitate temeritatéq; non celebrẽt, qua paſſim in huiuſmodi feſtis alij abutuntur, & quia veræ religionis homines, Chriſtiani ſcilicet, natales eorũ & id genus alios ſolennes dies pura obeant conſcientia potius quàm temulenta laſciuia: quod ſanè nihil aliud eſt quàm in honorem Cæſarum nolint amplecti vitia, & odiſſe virtutem. Quid enim obſecro officij eſt, aut honeſtæ obſeruãtiæ, in veſtris iſtis lectiſterniis per vrbẽ? omnia quæ in tabernis, fornicibus, ac lupanaribus fieri damnaríque ſolent, repræſentãtur. At ſi religioni dicantur ij dies, homines puto cõtinentiores eſſe oportebat, ſanctiores honeſtioréſque, & in tota morum diſciplina diligentiores, quales eſſe ac videri volunt ipſi Chriſtiani: dehoneſtare verò vrbẽ, luxurioſa licentia debacchari, & contra imperatorium decus eſt, & aduerſus deos.

Velim tamen in hac quoque religione ſecundæ maieſtatis, de qua in ſecundum ſacrilegium conuenimur Chriſtiani, non celebrando vobiſcum ſolennia Cæſarum, quo more celebrari nec modeſtia, nec verecundia, nec pudicitia permittunt, ſed occaſio voluptatis magis quàm digna ratio perſuaſit, fidem & [465] veritatem veſtram demonſtrare, ne fortè & iſthic deteriores Chriſtianis deprehendantur, qui nos nolunt Romanos haberi, ſed hoſtes principum Romanorum. [466] Ipſos Quirites, ipſam vernaculam ſeptem collium plebem conuenio, an alicui Cæſari ſuo parcat illa lingua Romana? Teſtis & Tiberis, & [467] ſcholæ beſtiarum.[468] Iam ſi pectoribus ad tranſlucendum quandam ſpecularem materiam natura obduxiſſet, cuius non præcordia inſculpta appararent noui ac noui Cęſaris ſcenam in [469] congiario diuidundo pręſidentis? etiam illa hora qua acclamant, [470] *De noſtris annis tibi Iupiter augeat annos.* Hęc Chriſtianus tam enunciare non nouit, quàm de nouo Cęſare optare. Sed vulgus, inquis, vt vulgus. Tamen Romani, nec vlli magis [471] depoſtulatores Chriſtianorum, quàm vulgus.[472] Plane ceteri ordines pro auctoritate religioſi, ex fide nihil hoſticum de ipſo ſenatu, de equite, de caſtris, de palatiis iſtis ſpirant. [473] Vnde Caſſij, & Nigri, & Albini? [474] vnde qui inter duas lauros obſidẽt Cęſarem? [475] vnde qui faucibus eius exprimendis palęſtricam exercent?[476] vnde qui armati palatium irrumpunt, [477] omnibus Stephanis atque Partheniis audaciores? de Romanis, ni fallor, id eſt de nõ Chriſtianis. Atque adeo omnes illi ſub ipſa vſque impietatis eruptione & ſacrafaciebant pro ſalute imperatoris, & genium eius deierabant, alij foris, alii intus, & vtique publicorum hoſtium nomen Chriſtianis dabant.

Ab apologia regerit more ſuo crimen in aduerſarium. Patet, inquit, populum Rom. feſtos Cæſaris dies non religionis cauſa celebrare, ſed voluptatis: eam nempe occaſionem nacti totos pandunt luxuriæ ſinus, vt qui magis illorum deliret, ſtudioſior principis iudicetur: inſtat tamẽ adhuc plebs & vrget Chriſtianos: Non vos, inquit, conſcientia mouet, non deterret licentia, ſed odium quoddam & inſita in vobis Chriſtianis contra Cæſares ipſos ſimultas. Eſto, inquit Tertullianus, Quid ſi & vos ex eadem (vt dicitur) fidelia Cæſarem dealbatis? Totum enim hoc beneuolentiæ ſtudium in Cæſares & mirifica obſeruantia lucello noui congiarij venalis eſt vobis. Nã ſi quis circa Tiberim maxime regiones vrbis perambulet, quam partẽ plebs iſta tã vehemens in Chriſtianos rabula colit, inaudiet quantas euomat in imperatorem ſuum execrationes, quanto ſubinde voto nouos ac nouos exoptet Cęſares, vt nouam experiatur liberalitatem. Solebant enim Cæſares, vt plauſum ſibi popularem conciliarent, in ipſis plerunque auſpiciis imperij nummos populo diuidere, & in caritate annonæ triticum diuidere, aut vini oleíve congiariſtribuere. Quoties igitur popellus ab aliqua re laboraret, cui Cæſar eſſe præſtò non poterat, aut nollet, præſentem (vt plerunque aſſolet) rerum ſtatum oderat: & pro ipſo plauſu & acclamationibus, quibus imperatorem per vrbem aut in theatrum ingredientem proſequebatur, longe aliter illis animus exoptabat, quàm illa verba ſonarent, De noſtris annis, &c. Facile enim ſi per diaphanon materiam ita à natura comparatum eſſet, vt præcordia hominum inſpici dignoſcíque poſſent, in animis vtique populi appareret veluti ſcena quædam noui deinceps ac noui Cæſaris, qui ſibi ſtatim poſt diuiſum congiarium ſubinde ſuccederent. Tantiſper enim obſeruat Cæſarem plebs, quam diu vtilis eſt, omniſque illa

A illa adulatio à commodis extorquetur, non à vera proficiscitur obseruantia. Christianus autem vt mentiri adulando nescit, ita præsentibus semper rebus acquiescit. Nec aliquis mihi obiiciat, inquit, hanc esse vulgi incóstantiam vltimæque plebis, quæ ad id quod præsens est quasi pecus commouetur, licet hoc ad causam nihil. Romani siquidem nihilominus sunt, & id maxime genus hominum quod Christianos maxime vexet. nam & ceteri ordines, si facta sunt potiora dictis, multo inuenientur infideliores, magisque formidolosi imperatoribus suis quam plebes, licet in sua illa autoritate & fide religiosiores videri velint. Plures enim inuenire est de senatu, de ordine equestri, de præfecturis castrorũ & prætorij, qui cõplures annos & in ipso coniurationis tempore vota pro imperatore susceperint, illum paulo post aut dolo circunuenerunt, aut armis subuertere sunt conati. Nostra siquidem tempestate occisus est irrumpentibus prætorianis iuxta ianitrices illas lauros & pro foribus ipsius palatij, miserabili quidẽ & perniciosõ exemplo Pertinax optimus imperator: cúmque Romano imperio ab Illyricis succurrisset vir cordatus simul & strenuus, & qui à senatu factus esset legitimus imperator Seuerus, nónne proconsul Syriæ Niger vir consularis totum in illum concitauit orientem? nec minus occidentem Albinus vir patricius & Britanniẹ proconsul? quid Aufidius Cassius paulo ante princeps inter Romanos proceres, nónne imperatorem Antiochiæ se appellauit, vt M. Antonio imperiũ extorqueret? Quin & Ælius Lætus castrorum præfectus per Narcissum tanquam palæstritam contortis faucibus Commodum Imperatorem strangulauit? Quid alios referam Parthenios & Stephanos liberros, qui Domitianũ oppressere, crudeliores in Cæsares: nimirum si animum aduertis; Romani isti sunt omnes, & principes viri, Cæsares ipsos vsque ad superstitionem colentes, non modo non Christiani, sed qui Christianos hostium loco haberent.

[478] Sed & qui nunc scelestarum partium socij aut plausores quotidie reuelantur, [479] post vindemiam parricidarum racematio superstes quàm recentissimis & ramosissimis laureis B postes præstruebant? quàm elatissimis & clarissimis lucernis vestibula enubilabant? quàm cultissimis & superbissimis thoris forũ sibi diuidebant? non vt gaudia publica celebrarent, sed vt vota propria iam ediscerẽt, & in aliena solennitate exemplum atque imaginem spei suæ inaugurarent, nomen principis in corde mutantes. Eadem officia dependunt & qui [480] astrologos, & aruspices, & augures, & magos de Cæsarum capite consultant. quas artes vt ab angelis desertoribus proditas, & à deo interdictas, ne suis quidem causis adhibent Christiani. Cui autem opus est perscrutari super Cæsaris salute, nisi à quo aliquid aduersus illam cogitatur vel optatur? aut post illam speratur & sustinetur? nõ enim ea mente de charis consulitur, qua de dominis. Aliter curiosa est sollicitudo sanguinis, aliter seruitutis.

Non esse credendum ambitiosis ceremoniis, quæ à ciuibus exhibẽtur Imperatori, certius adhuc à Tertulliano comprobatur. Tam enim illi qui in ea re curiosiores videntur, hostes esse possunt, quàm qui negligentiores erga Cæsares, beneuoli. Nam factiosi ciues quo facilius omnem de se suspicionẽ conuellãt, nihil de rebus extrinsecis facere prætermittunt quæ ad dissimulationem odij pertineant, vt in persequẽdis Albini Nigríque partibus quotidie intelligebatur. Herodiano siquidem teste, posteaquam Seuerus autores vtriusque factionis deleuit, quos metaphoricè Tertullianus vindemiam parricidarum cognominat, vt qui contra patrem patriæ coniurassent, ad reliquias opprimendas, quasi ad racemationẽ se conuertit. Et in quæstionibus ij sæpius conspirasse deprehendebantur, qui in Cęsaris cultu diligentiores fuissent. nam & in ludis secularibus, quos ille maximo studio celebrauit, & quotãnis natali die, & in triũphis C præcipuè omnem lætitiæ locum explebant. Domos suas festa fronde exornare, in vestibulis ardentes lychnos suspendere, & in lectisterniis per vrbem lectos omnium magnificentissimos parare, non sine peculiari quodam gaudio. Ita enim auspicia imperij captare videbantur, & in eo quasi præludio imperij personam sibi & nomen Cæsaris accommodabant. Quo etiam modo officiosos esse illos existimandũ, qui magos Chaldæósque de vita ac salute Cæsaris consulunt. Isthæc enim superstitio nihil aliud spectat quàm commoda cuiusque sua, quibus post Imperatoris dominíque sui obitum perfrui sperat, impatiens illa moræ, ita suam cupiditatem iactat. Nec est cur mihi dicas, consulimus de Cæsare tanquam de iis qui nobis chari iucundíque sunt. ratio quippe diuersa. aliter enim de cognatis natura cogit cognãtos esse sollicitos quàm de dominis suis seruos. illi enim necessitudinem amplectuntur, hi necessitatem detrectant.

[Si [481] hæc ita sunt, vt hostes deprehendantur qui Romani vocabantur, cur nos qui hostes existimamur, [482] Romani negamur? non possumus & Romani non esse, & hostes esse, cùm hostes reperiantur qui Romani habebantur? adeo pietas & religio & fides imperatoribus dedita nõ in huiusmodi officiis consistit, quibus & hostilitas magis ad velamentum sui potest fungi: sed in iis moribus quibus diuinitas imperat, tam verè quam circa omnes necesse habet exhiberi. neque enim hæc opera bonæ mentis solis Imperatoribus debentur à nobis. Nullum bonum sub exceptione personarum administramus, quia nobis præstamus qui non ab homine aut laudis, aut præmii expensum captamus, sed à deo exactore & remuneratore indifferentis benignitatis. Idem sumus Imperatoribus qui & vicinis nostris. Malè enim velle, malè facere, malè dicere, malè cogitare de quoquam ex æquo ve- XXXVI.

tamur. Quodcũque nõ licet in Imperatorem, id nec in quenquam. quod in neminem, eo D
XXXVII. forsitan magis nec in ipsum qui per deum tantus est. [Si [483] inimicos (vt suprà diximus) ju-
Matth. 6. bemur diligere, quem [484] habemus odisse? item si læsi vicem referre prohibemur, ne de fa-
cto pares simus, quem possumus lædere?

Romani omnes & quibus ius Quiritium impertiebatur, multis gaudebant priuilegiis, & in iudiciis præsertim non vbique neque simili modo diuexabantur. Populus itaque Rom. vt in Christianos sæuire omnibus modis posset, illos tanquam non censos, hostes humani generis appellabat, cum multis (vt dictitabant) de causis, tum quia malè de Imperatore suo sentirẽt: id quod à simili iniquum esse Tertull. ostendit. nam si plures alij (vt dicebamus) Imperatoris hostes, iidem & Romani appellantur à vobis, cur & nobis & hostes & Ro. esse ob eandem causam non licet? præsertim cùm eiusmodi omnes circunstantiæ nulla ratione, sed furiosa quadã assentatione pensentur. Quid enim pietatis est aut religionis in istis officiis, quibus omnes vt Albinus & Niger aliique simulata mente ita abuti possunt, vt eo prætextu maximè nocere possint? In illis profectò moribus stat fides omnis atque religio quibus Christiani conformantur. Iubet enim illis deus vt verè & omnibus semper bene velint, neque alicuius gratia moueantur. id quod libenter etiam exhibent, propterea quod operas eius officij deus exiget, verus omnium remunerator. nolunt enim vt homines illis aliquid expendant in præmium aut in laudem, sed vt suam illi dilectionem gratis acceptam referant. Cum itaque ita sibi præscripserint ex diuino iussu Christiani, vt nemini malè cupiant, quanto minus de Imperatore, quem per deum agnoscunt in tanta dignitate constitutum, male sentire possunt? Quo loco vt certior vobis fiat Christiana benignitas, repetite animo quæ in prioti actione de dogmate nostro disseruimus, quum nobis sæpius præceptum esse dicebamus à Christo, vt inimicos etiam diligamus, & omnem sibi vindictam reseruemus. Qua sanctione neminem iam odisse aut læ- E
dere possumus.

Nam de isto ipsi recognoscite. Quotiens enim in Christianos desæuitis, partim animis propriis, partim legibus obsequentes? Quotiens etiam præteritis vobis suo iure nos inimicum vulgus inuadit lapidibus & incendiis? [485] Ipsis Bacchanalium furiis nec mortuis parcunt Christianis, quin illos de [486] requie sepulturæ, de asylo quodam mortis iam alios, iam nec totos auellant, dissecent, distrahant. quid tamen de tam conspiratis vnquam denotatis, de tam animatis ad mortem vsque pro iniuria repensatis? quando vel vna nox pauculis faculis largitatem vltionis posset operari, si malum malo dispungi penes nos liceret. Sed absit vt aut igni humano vindicetur diuina secta, aut doleat pati, in quo probatur. Si [487] enim & hostes exertos non tantum vindices occultos agere vellemus, deesset nobis [488] vis numerorum & copiarum? Plures nimirum [489] Mauri & Marcomanni, ipsique Parthi, vel quantæcunque vnius tamen loci, & suorum finium gentes, quã totius orbis [490] externi sumus & vestra omnia impleuimus, vrbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, tribus, decurias, palatium, senatum, forum. Sola vobis relinquimus templa. Cui bello non idonei, nõ prompti fuissemus, etiã impares copiis, qui tam libenter trucidamur? si non apud istã disciplinã magis occidi liceret quã occidere. Potuimus & inermes nec rebelles, sed tantummodo discordes solius [491] diuortij inuidia aduersus vos dimicasse. Si enim tanta vis hominum in aliquem orbis remoti sinum abrupissemus à vobis, [492] suffudisset vtique dominationem vestram tot qualiumcunque amissio ciuium. imò etiam & ipsa destitutione punisset. proculdubio expauissetis ad solitudinem vestram, ad silentium rerũ & stuporẽ quendã quasi mortuæ vrbis quæsissetis quibus in ea imperassetis. Plures hostes quã ciues vobis remansissent. nunc enim pauciores hostes habetis præ multitudine Christianorum penè omnium ciuium, penè omnes ciues Christianos habendo. Sed hostes maluistis vocare generis humani potius quam erroris humani. Quis autem vos ab illis occultis & vsquequaque vastantibus mentes & valetudines vestras hostibus raperet? à demoniorum incursibus dico, quæ de vobis sine præmio, sine mercede depellimus. Sufficisset hoc solum nostræ vltioni, quod vacua exinde possessio immundis spiritibus pateret. Porrò nec tãti præsidij compensationem cogitantes, non modò non molestum vobis genus, verum etiam necessarium, hostes iudicare maluistis: qui sumus planè non generis humani tamen, sed potius erroris.

Beneuolentia Christianorum in suos inimicos vltionis negligentia tantum abest à communi mortalium vsu, atque ita naturæ repugnare videtur, vt Tertulliano hoc loco iudices non credant, nisi rem ipsam suis circunstantiis ac testibus comprobaret. Testes itaque nullos alios citat, quam iudices ipsos, vt qui certius omnibus aliis videre possint, quanta vtantur patientia Christiani, in omnes qui de se pessime mereantur, ita vt cum facile vicem rependere valeant, nolint: nam vos, inquit, nõ præterit quã crudeliter tractemur quotidie vel à vestris legibus, vel ad libidinem animi vestri: nullum genus est tormenti quod in nobis non desæuiat, dum vos patientiam deuotionémque animi nostri admirari soletis, cùm ne verbis

quidem

quidem euomatur,quod non placidum sit, quod non honestum.Præterea si cui accidat ex nobis,vt præ-
A tereat iudicium vestrum, quantis ipsius plebis iniuriis exponitur,præsertim ipsis non dico festis,sed furiis
dierum Bacchanalium? Tanta est aliquando ferocitas vulgi, vt cadauera ipsa Christianorum etiam se-
miputrefacta de sepulchris (quod tandem asylum esse debuit) eruant diliciántque: attamen in tanto
contumeliarum tumulo, quem vnquam de nostris, quos inter se dicitis veluti fœdere quodam in genus
humanum coniurasse,notastis illatæ iniuriæ reum fieri ? neque est vt obiiciatis, Ideo iniurias dissimu-
lant,quia suarum virium pœnitet.nam si minus apertè,clam dolóve quicunque lædere potest.quid enim
facilius,si malo malum compensandũ est,quàm noctu subditis facibus vrbem incendio deuastare? quan-
quam si personam hostium vt deputamur agere velimus, non desit nobis militum copia, maior etiam
illarum gentium quæ quotidie contra vos arma mouent. Mauri enim & Parthi atque id genus Barbari,
vna est gens suis præscripta finibus,Christianorum verò infinita est vbique multitudo: non modò enim
vllus est locus, sed ne ordo quidem in quo Christiani non reperiantur,vt si eorũ disciplina armis innite-
retur,nulla vnquam fuisset cõtra Rom. imperiũ conspiratio maior aut formidolosior,siue ad copias,siue
ad deuotionem animorum respiciatis.Erat etiam facilior vindictæ ratio, si iniurias quibus à deo proba-
mur, aufugere libeat, vt semel vnà coacti aliò proficisceremur à vobis. Eiusmodi nempè diuortium sa-
tis superque vltionis afferret. tanta enim esset horum ciuium colonia, vt ipsam metropolim omninò
reliquiarum suarum pœniteret, puderétque suæ in ciues improbitatis. Cùm enim Christiani diligant
omnes,in quibus plures sunt locis,pauciores hostes continentur,non sine maxima vtilitate,cùm in mul-
tis rebus,tum in expellendis dæmonibus,qui mentes corporáque occulto meatu occupantes,domos sæ-
pe conturbant.vnde ciuitatibus Christiana natio non grauis aut molesta videri debet, sed necessaria po-
tius & gratiosa, neque appellari hostis humani generis, sed erroris humani.

[493 Proinde nec paulò lenius inter licitas factiones sectam istam deputari oportebat, à xxxviii.
B qua nihil tale cõmittitur,quale de illicitis factionibus timeri solet.nisi fallor enim, prohi-
bendarum factionũ causa de prouidentia constat ac modestia publica, ne ciuitas in partes
scinderetur,quę res facile comitia,concilia,curias, cõciones,spectacula etiam æmulis stu-
diorum compulsationibus inquietaret, cùm iã & in quæstu habere cœpissent venalem &
mercenariam homines violentiæ suæ operam. At enim nobis ab omni gloriæ & dignitatis
ardore frigentibus, nulla est necessitas cœtus, nec vlla magis res aliena, quam publica.
Vnam omnium rempub.agnoscimus mundum, 494 æque spectaculis vestris in tantum re-
nunciamus,in quantum originibus eorum: quas scimus de superstitione conceptas, 495
cum & ipsis rebus de quibus transiguntur prætersumus, nihil est nobis dictu, visu, auditu,
cum insania circi,cum impudicitia theatri,cum atrocitate arenæ,cum xysti vanitate. Quo
vos offendimus, si alias præsumimus voluptates?si oblectari nouisse nolumus, nostra iniu-
ria est,si forte nostra non vestra. Sed reprobamus quæ placent vobis, nec vos nostra dele-
ctant. Sed 496 licuit Epicureis aliquam decernere voluptatis veritatem, id est animi æqui-
tatem & ampla negocia.

Conclusio,quam à causa rei deinde confirmat. Explicatum longius est Christianos non modo in-
fanticidij, incesti, impietatis, atque omni maiestatis crimine vacare, sed etiam ciuibus suis prodesse:
proinde, inquit, iudices multo vehementius libentiúsque sectam Christianam admittere debebatis,
& inter honestas à vobis factiones recensere, cum nihil in se contineat, quod vrbis aliquam partem
conturbare possit. Sectarum siquidem collegia à prouidenti consilio inhiberi solent, quando ciuitates
C in contrarias partes diuidant, vbi maxime homines, vt cuique maior vis est opum, conduci possunt in
contentionem suæ hæreseos. At vero Christiana res, cum nulla auaritia nullaque ambitione exæstuet,
restat vt ab ea nihil timeri possit.quis enim aut in senatu, aut in concione tumultuabit, cum nullam
aliam publicam rem agnoscat, quam mundum: neque alios ciues, quam omnes homines? Sed & multo
minus spectacula,quibus tantopere populus oblectatur,conturbabit, quando nec res ipsæ quibus con-
tinentur, nihil sua putet interesse, atque omnis origo eorum à superstitione deriuetur: imò nihil odit
magis quam id genus voluptatis, quo sensus omnes corrumpuntur. Quid enim insanius videri potest,
quâ currentes in tanto discrimine quadrigæ in circo? quid turpius audiri, quam quæ recitantur in thea-
tro? quid sæuius intueri, quam ferarum & gladiatorum commissiones in arena & amphitheatro?
quid denique magis vanum, quam in xystis gymnasiísve præludia, quasi ludorum per totum diem
exercere?Habéntne hæc tantum momenti,vt merito nos genus esse hominum triste agrestéque dicti-
temur, quasi duri stipites nulla voluptate delectemur, vitantes spectacula, ludos, choreas, nec nisi
quod naturæ aduersatur sectari? nihil est hoc etiam loco in quo vos offendamus. Nónne præterea li-
bera cuique voluntas est eligendi quamcunque libeat voluptatem, sicuti docemur à vobis & ab
exemplo Epicureorum monemur, qui cum ab autore suo didicissent summum bonum esse volupta-
tem, nulli sibi fraudi est,si eam intellexisse volunt, non quæ in eiusmodi ludicris est, sed quæ prodeat ex
æquitate & ex maximis rebus præclarísque gestis?

[497 Ædam iam nunc ego ipse negocia Christianæ factionis, vt qui mala refutaue- xxxix.
rim, bona ostendam.

TULLIANO
A V
16

Hactenus criminibus responsum est, ita vt non diluta modo sint, sed etiam in aduersarios reiecta, vbi ea de Christo réque Christiana dicta sunt, quæ pro re nata necessaria videbantur. Nunc vero quoniam D oratoris est non solum depulsione criminis, sed etiam à propositæ rei natura suadere, Tertullianus vniuersam rem Christianam ante oculos iudicum exponere aggreditur, vt vnde ea sit, & cuius gratia, per quos fiat, & quomodo, cognoscentes facilius suam agnoscant iniquitatem. quibus quidem locis quæcunque etiam Christianis obiiciebantur, commodius audientur, excidentúrque.

498 Corpus sumus de conscientia religionis & disciplinę vnitate & spei fœdere. 499 Coimus in cœtum & cõgregationem, vt ad deum quasi manu facta precationibus, ambiamus orantes. Hæc vis deo grata est. 500 Oramus etiam pro imperatoribus, pro ministris eorum & potestatibus, pro statu seculi, pro rerum quiete, pro mora finis. 501 Cogimur ad diuinarum litterarum commemorationem, si quid præsentium temporum qualitas aut præmonere cogit, aut recognoscere. Certè fidem sanctis vocibus pascimus, spem erigimus, fiduciam figimus, disciplinam præceptorum nihilominus inculcationibus densamus. ibidem etiam exhortationes, castigationes, & 502 censura diuina. nam & iudicatur magno cum pondere, vt apud certos de Dei conspectu: summúmque futuri iudicij præiudicium est, si quis ita deliquerit, vt à communicatione orationis & conuentus & omnis sancti commercij relegetur.

Quid sint Christiani, breuiter ab efficienti causa definit. Quum enim mutua inter se charitate deuinciantur, systema eorum corpus quoddam meritò dicitur: cuius caput Christus est. Conciliantur autem hæc inter se membra, non vt aliarum hæresium cœtus, sed quia conscij sunt, veram dei religionem per Christum operari, veram eius esse doctrinam, & præmiorum spem certam, quo veluti fœdere continentur in ordine. Cúmque in ecclesiam, id est in cœtum cogimur, nullum aliud nobis propositum est, quàm vt multiplicibus ex vno veluti impetu precibus Deum nobis aliísque propitium reddamus, vt quę vasa sunt indignationis, fiant vasa misericordiæ. Præterea vt temporum tranquillitate perfruamur, & horrendum dei iudicium differatur. Leguntur etiam diuinæ litteræ, quibus maximè prædicta recognoscere possimus ad confirmationem fidei, spémque certiorem faciendam. Nec pauciora sunt præcepta quæ præter litterarum disciplinam afferuntur, vbi pro rerum qualitate alij exhortantur, alij puniuntur exacto quidem examine, vt qui certum habeamus hæc omnia coram deo semper tractari. Quod si quis ceruicosus sit aut improbus, communione aliorum interdicitur: quod quasi præiudicium est venturi iudicij, in quo deus malos à se procul excludet & à suis.

503 Præsident probati quique seniores honorem istum non pretio, sed testimonio adepti. neque enim pretio vlla res dei cõstat. 504 etiam si quod arcæ genus est, nõ de ordinaria summa, quasi redemptæ religionis congregatur: modicam vnusquisque stipem menstrua die, vel quum velit, & si modo velit & si modò possit, apponit: nam nemo compellitur, sed sponte confert. Hæc quasi deposita pietatis sunt. nam inde non epulis, nec potaculis, nec ingratis voratrinis dispensatur, sed egenis alendis humandisque, & pueris ac puellis re ac parentibus destitutis, iámque domesticis senibus, item naufragis, & si qui in metallis, & si qui in insulis, vel in custodiis, duntaxat ex causa dei sectæ, alumni confessionis suæ fiunt. Sed eiusmodi vel maximè dilectionis operatio notam nobis inurit penes quosdam. Vide, inquiunt, vt inuicem se diligant. ipsi enim inuicem oderunt. & vt pro alterutro mori sint parati. ipsi enim ad occidendum alterutrum paratiores erunt. Sed & 505 quod fratres nos vocamus, non alias, opinor, infamant, quam quod apud ipsos omne sanguinis nomen de affectatione simulatum est. Fratres autem etiam vestri sumus, iure naturæ matris vnius, etsi vos parum homines, quia mali fratres. At quanto dignius fratres & dicuntur & habentur, qui vnum patrem deum agnouerunt, qui vnum spiritum biberunt sanctitatis, qui de vno vtero ignorantiæ eiusdem ad vnam lucem expauerint veritatis. Sed eo fortasse minus legitimi existimamur, quia nulla de nostra fraternitate tragœdia exclamat, vel quia ex substantia familiari fratres sumus, quæ penes vos ferè dirimit fraternitatem. Itaque quia animo animáque miscemur, nihil de rei communicatione dubitamus. 506 omnia indiscreta sunt apud nos præter vxores: in isto loco consortium soluimus, in quo solo ceteri homines consortium exercent. qui non amicorum solummodo matrimonia vsurpant, sed & sua amicis patientissimè subministrant, ex illa (credo) maiorum & sapientissimorum disciplina 507 Græci Socratis & 508 Romani Catonis, qui vxores suas amicis communicauerunt, quas in matrimonium duxerant liberorum causa, & alibi creandorum, nescio quidem an inuitas. Quid enim de castitate curarent, quam mariti tam facile donauerant? O sapientiæ Atticæ, ô Romanæ grauitatis exemplum, Leno est philosophus & censor. quid ergo mirum si tanta charitas conuiolatur?

Sed

A Sed ne tumultuarius quidam cœtus is esse credatur, præsunt, inquit, omnibus ij qui à Græcis presbyteri, à nobis seniores dicuntur, non omnes, sed qui communi omnium testimonio probantur, nullo ambitu intercedẽte. nihil enim sacrum apud nos precio comparatur delegatúrve, minimè de pecuniaria re sollicitos. si quid tamen in arcula nostra nummorum tenetur, ex collatione singulo quoque mense collectorum, non quod onus hoc & tributum quasi pro adepta vera religione imponatur (quando enim quisque velit aut possit, confert) quicquid id est, non in palati gratiam, sed totum in pietatis officia erogatur. Sepeliuntur, aluntúrve pauperes, pupilli, imbecilles, senes, naufragi, & qui profitentes Christum in insulis, aut in fodienda metalla, aut in carceribus macerantur, tanquam veræ fidei alumni. quam extraordinariam charitatem gentes aliæ videntes non possunt non admirari, sed vt qui se inuicem odisse & interimere quoque solent, suo nos modulo metientes, omnia semper in peius distrahunt, dissimulántque hoc, & damnare etiam volunt, præsertim quod Christiani sese fratres ex dilectione appellent: quam nominis vsurpationem facile nobis est, inquit, defendere apud vos, etiam quibus nullus est consanguineus, nisi ambitione verborum. facta siquidem vestra declarant, nulla non commoda præferri necessitudinibus, vt incredibile videatur nomen hoc alicui ecclesiæ conuenire posse. Si ergo à natura, à moribus, à simili suaderi potest aliquid, omnia congruere in nomine hoc, neque temerè impositum esse videbitis. Nam si ad communem omnium parentem naturam respiciatis, quid est cur nó modo eiusdem sectæ homines, sed vniuersi mortales fratres inter se meritò appellari non possint? licet vos hanc ita naturæ legem antiquastis, vt non modo non fratres, sed ne homines quidem dici mereamini. Quod si communiter omnibus. præcipuè tamen Christianis conuenit, qui vnum patrem vnúmque verum deum agnoscentes, eadem sancti spiritus hæreditate fruuntur, qui ex eodem ignorantiæ vtero prodeuntes, veritatis aura refrigerantur: nisi fortè minus ideo fratres dicendi, aut quia in fraterna summàque pace viuimus, nec de nobis aliqua sumitur materia digna theatro, quales in Phœ-
B nissis de Eteocle & Polynice: qualis etiam Romulus vestri generis autor in fratrem: aut quia in rebus domesticis legem fraternam exercere non videtis, vt suam quisque portionem rerum auferat, altérque succedat alteri, quæ causa frequens est apud vos, vt omnia iura violentur. Quàm multi enim sunt, qui vt soli hæreditates inuadant, fratres de medio tollunt? At nos qui vna omnes anima & communi animo viuimus, rem quoque quæ multo minoris est, communicare inter nos volumus: denique omnia Christianorum communia, præter vxores: hic tantummodo consortium omne communionémque penitus castitatis amore dissoluimus, vbi ceteri turpiter labuntur. Quid enim si sapiens ille Socrates apud Græcos, vxorem suam tanquam armenti matricem amico suo ad propagandam sobolem concessisset, & Cato apud Romanos Marciam suam Hortensio flagitanti, de coniugiis aliorum sperandum?

Nam & cœnulas nostras præterquam sceleris infames, vt prodigas quoque suggillatis. de nobis scilicet Diogenis dictum est, [509] Megarenses obsonant, quasi crastina die morituri, ædificant vero quasi numquam morituri. [510] Sed stipulam quis in alieno oculo facilius perspicit, quàm in suo trabem. Tot [511] tribubus, & curiis, & decuriis ructantibus acescit aer. [512] Saliis cœnaturis creditor erit necessarius. [513] Herculanarum decimarum & pollictorum sumtus tabularij supputabunt: [515] Apaturiis, Dionysiis mysteriis Atticis, coquorum delectus indicentur, ad [516] fumum cœnæ Serapicæ sparteoli excitabuntur, de solo triclinio Christianorum retractatur.

Cœna Christianorum quòd infanticidij incestíque scelere taxetur, dictum est in superioribus: cum verò luxus etiam factionisque nomine damnaretur, hoc loco Tertullianus cuiusmodi ea foret, aper-
C tius narrat, dolens primò iniquitatem hominum, qui tanta odij cęcitate feruntur, vt quo illi maximè crimine laborant, in Christianos effutiant. quasi vero securi, gulæ perinde atque alij indulgere possint, neque continuo mors eorum ceruicibus immineret, ita vt quod in Megarensium voracitatem Diogenes lusit, ex parte Christianis conueniat. Sed quod ingenium hominum est, aliorum errata ante oculos nobis proponimus, crimina vero nostra à tergo mantica seruat. Nam si luxuria epularum in sacris debet in inuidiam críménque vocari, omnes aliæ gentes rectius accusari posse videntur quam Christiani. Si enim cuiusque tribus conuiuia quæ Romæ parantur in curiis à suis curionibus, si quæ cœnæ in decuriis iudicum quotidie fiunt inspicias, ex cruditate tot hominum eructantium, ipsum quidem aera tantum non acescere senties. Quid Salij? nónne suas cœnas tanto instruunt sumptu, vt principibus publicanorum decumanis, Herculis decimas locare cogantur? vnde & opiparæ lautioréque epulæ Saliares vulgò vocantur. In funerum quoque locatione quam multa pollinctores ingurgitent, ex supputatione cognoscitur tabularij & cauponis. Nec apud Græcos minor est insania gulæ: nam & apud Athenienses sacra Liberi patris, quæ Apaturia dicuntur, tanto studio Phratriarum curantur, vt coquorum etiam delectus habeatur. Ægyptiorum quoque culinæ in sacris Serapidos quanto luxu frequentantur, admonet vis illa sparteolorum & fiscellarum, quæ vndique concurrunt. Attamen cum ita res apud alias gentes habeat, Christianorum tantummodo mensa examinatur, quæ nihil habet in se quod non honestum, quod non sanctum videatur, vt ex hoc loco docebimus.

[517] Cœna nostra de nomine rationem sui ostẽdit. vocatur enim ἀγάπη, id quod dilectio penes Græcos est. Quantiscunque sumptibus constet, lucrum est pietatis nomine facere sumptum. siquidem inopes quoque refrigerio isto iuuamus, non qua penes vos parasiti affectant, ad gloriam famulandæ libertatis, sub autoramento ventris inter contumelias

TULLIANO
A V
16

ſaginandi, ſed qua penes deum maior eſt contemplatio mediocrium. Si honeſta cauſa D
eſt conuiuij, reliquum [518] ordinem diſciplinæ de cauſſa æſtimate, quid ſit de religionis of-
ficio. nihil vilitatis, nihil immodeſtiæ admittit. non prius diſcumbitur quàm oratio ad
deum præguſtetur. editur quantum eſurientes capiunt. bibitur quantum pudicis eſt vtile:
ita ſaturantur, vt qui meminerint etiam per noctem adorandum deum ſibi eſſe: ita fabu-
lantur, vt qui ſciant dominum audire. [519] Poſt aquam manualem & lumina vt quiſque de
ſcripturis ſanctis, vel de proprio ingenio poteſt, [520] prouocatur in medium deo canere;
hinc probatur quomodo biberit. Æque oratio conuiuium dirimit: inde diſceditur non in
cateruas cæſionum, neque in claſſes diſcurſationum, nec in eruptiones laſciuiarum, ſed ad
eandem curam modeſtiæ & pudicitiæ, vt qui non tam cœnam cœnauerint, quàm diſci-
plinam.

Ονοματικὸς ὅρος, qui cum aliis locis negocio adiunctis oſtendit conuiuium Chriſtianorum, ſi partes
eius, ſi euentus conſiderentur, penitus eſſe diſſimile ab aliorum compotationibus, contrariúmque ab
opinione & calumnia aduerſariorum. nam cum agape dilectio charitáſque ſignificet, nomináque ſem-
per à primarum partium rebus imponantur, ſatis conſtat maius illic momentum dilectionis eſſe, non
ſumptus: vbi ſane ditiores nihil ſibi præter modum apponentes ſuis epulis indigentiores refrigerant,
non quaſi paraſitos gnatonéſque, qui cum liberi ſint, gloriæ loco ponunt ſeruitutem & contumelias,
ob eam ſanè mercedem & autoramentum vt ventri ſatisfaciant: ſed quia tenuiorum curationem gra-
tiſſimam eſſe deo exiſtimant. A minori igitur, ſi ipſa cœna tam honeſtam cauſam habet, nec ſine religio-
nis officio perfungitur, quid de reliqua Chriſtianorum diſciplina dicendum? nimirum cætera, vbi
maior religio deſideratur, maiori etiam pietate tractantur, quando ea pars vitæ maxime à ſacris aliena E
tam ſanctè exigatur, vt nihil vile aut ſordidum ibidem appareat. De die verò cœnaſſe antiquos omnes
litteræ docent, ita vt ſecunda menſa ad tenebras vſque extenderetur, quo tempore lotis manibus & in-
flammatis lychnis aut talis operam ludebant, aut ſaltationibus cantileniſque, ſæpe etiam in propinatio-
nibus vino efferueſcentes aut inter ſe rixabantur, aut ebrij per vrbem diſcurrentes cateruatim, obuium
quemque cæſionibus verberibúſque accipiebant, niſi in turpes laſciuias prorumperent; quæ omnia ita
Chriſtiana norma emendauerat, vt non vitia tantum fugaret, ſed optimos etiam mores reponeret, nec
maior vbique corporis ratio haberetur, quàm ipſius animi.

Hæc coitio Chriſtianorum meritò ſanè illicita, ſi illicitis par: meritò damnan-
da, ſi quis de ea queritur eo titulo quo de factionibus querela eſt. In cuius perniciem
aliquando conuenimus? Hoc ſumus congregati, quod & diſperſi, hoc vniuerſi, quod &
ſinguli: neminem lædentes, neminem contriſtantes, quum probi, cùm boni coeunt,
XL. quum pij, cùm caſti congregantur, [521] non eſt factio dicenda, ſed curia. [At [522] ècontrario
illis nomen factionis accommodandum eſt, qui in odium bonorum & proborum con-
ſpirant, qui aduerſum ſanguinem innocentium conclamant, prætexentes ſanè ad odij
defenſionem illam quoque vanitatem, quod exiſtiment omnis publicæ cladis, omnis po-
pularis incommodi Chriſtianos eſſe cauſſam. Si Tiberis aſcendit in mœnia, ſi Nilus non
aſcendit in arua, ſi [523] cœlum ſtetit, ſi terra mouit, ſi fames, ſi lues, ſtatim Chriſtianos ad
leonem. [524] Tantos ad vnum?

Factionis calumniam, qua conuentus cœnáque Chriſtianorum laborabat, per locum à partium enu- F
meratione diluit. Concedo enim, inquit, ſi noſtra hæc coitio ſimilis eſt illicitis prohibitiſque collegiis,
veluti de Bacchanalib. quandoque cautum eſt, vt noſtra quoque damnetur: ſi præterea habet in ſe eas
partes cauſáſque quibus factioſi conueniuntur in iudicium, nihil moror quin meritis pœnis afficiatur.
Verùm cum ratio diuerſa ſit, neque in vllius perniciem conueniamus, neque in diuerſa ſtudia propter
imperij cupiditatē diſcedamus: ſemper enim & vbique Chriſtianus idē eſt, idémque ſentit ſolus quod in
cœtu, nequaquam factio dicenda noſtra eccleſia eſt, curia potius, vt quæ omnia bene curet. Veſtra verò
iudices collegia videte ne quæcunque ſunt factioſos contineant. Conſpirāt enim in perniciem innocen-
tium ſub prætextu publicæ charitatis: odio quidem maligno quæcunque naturæ iniuria accidunt, vt ſi
cœlum pluuiam denegat, ſi concutiuntur inundantúrve vrbes, Chriſtianis imputantes, & ad pœnas vo-
cantes immaniſſimas, & vt leonibus obiiciantur.

Oro vos, ante Tiberium, id eſt ante Chriſti aduentum, quantæ clades orbem & vrbem
cæciderunt? Legimus [525] Hierapolim, & [506] Delon, & Rhodon, & [527] Coon inſulas multis
cum milibus hominum peſſum abiiſſe. [528] Memorat & Plato maiorem Aſiæ & Africæ
terram Atlantico mari ereptam. [529] Sed & mare Corinthium terræmotus ebibit. & [530] vas-
vndarum Lucaniam Italiæ abſciſam in Siciliæ nomen relegauit. Hæc vtique non ſine in-
iuria incolentium accidere potuerunt. Vbi verò tunc non dicam deorum veſtrorum con-
temptores Chriſtiani, ſed ipſi dij veſtri, cùm totum orbem [531] cataclyſmus aboleuit? vel [532]
vt Plato putauit, campeſtre ſolummodo? Poſteriores enim illos clade diluuij conteſtantur
ipſe

A ipsæ vrbes in quibus nati mortuíque sunt, etiam quas condiderunt. Neque enim aliàs in hodiernum manerent, nisi & ipsæ posthumæ cladis illius. Nondum Iudæum ab Ægypto examen Palæstina susceperat, nec iam illic Christianę sectę origo consederat, quum regiones ac fines eius Sodoma & Gomorra igneus imber exussit. Olet [533] adhuc incendio terra, & si [534] qua illic arborum poma conantur, oculis tenus, ceterum contacta cinerescũt. Sed nec Tuscia atque Campania de Christianis querebatur, quum [535] Volsinios de cœlo, [536] Pompeios de suo monte perfudit ignis. Nemo adhuc Romæ deum verum adorabat, cum [537] Annibal apud Cannas per Romanos annulos cædes suas modio metiebatur. Omnes dij vestri ab omnibus colebantur, cum [538] ipsum Capitolium Senones occupauerunt. Et [539] bene quod si quid aduersi accidit vrbibus, eædem clades templorum quæ & mœnium fuerunt: vt iam hoc reuincam, non à deis euenire, quia & ipsis euenit.

Sæpius obiecerunt Christianis calamitates suas aliæ gentes, temerario (vt diximus) odio simultatis magis, quam quòd crederent indignari deos noua religione. nam ante id temporis incendium vrbis à Nerone in Christianos reiectum est. multis deinde post annis vltimam vrbis deuastationem eadem causa accidisse plerique hominum dictitabant: in qua re diluenda diuus Augustinus suam Ciuitatem maiori ex parte condidit. Tertullianus autem breuiter more suo calumniam eiusmodi ridiculam esse per rationem temporum ac testes ab ipsis aduersariis reuincit: & in enumeratione maiorum calamitatum (nulla enim iam Samos est, nulla Delos inter insulas) quæ ante Christum obuenere, magis semper aduersarios vrget, communibus omnium gentium infortuniis prouinciales vicinósque adiungens. Pompeij siquidem oppidum in Campania, & Volsinium Tusciæ. Vltimo loco ad propria ipsorum Ro-
B manorum deuenit: tantúmque abest, inquit, vt ira vel ope vestrorum deorum eiusmodi iniuriæ inferantur, vt plurimæ humano generi acciderint priusquam nascerentur. Saturnia enim & Ianiculum oppida à Saturno Ianóque condita nullus non confitetur, & ab aliis alia quamplurima post cataclysmum vniuersaléque diluuium, alioqui nulla eorum monumenta restarent. Cum itaque tanta generis humani internecio præcesserit vestros deos vt posthumi sint illius, concedendum aliam habuisse causam. Atqui quando est tanta iam superstitione, à vobis venerati periuri Annibalis causam aut impiorum Gallorum partes potius quàm vestras suscepisse credendum, si qua fuissent vnquam potestate præstantes. Ex quo illud etiam obiter cognoscitur, quàm bene sit & opportune, vt nulla vnquam oppida expugnentur, quin & templa deorum simili damno mulctentur. certius enim colligitur aliunde pendere tantorum causam malorum.

Semper humana gens male de deo meruit. primo quidem vt inofficiosa eius, quem cum intelligeret ex parte, non requisiuit, sed & alios insuper sibi commentata est quos coleret: dehinc quod non inquirendo innocentiæ magistrum, & [540] nocentiæ iudicem & exactorem, omnibus vitiis & criminibus inoleuit. Ceterum si requisisset, sequeretur vt cognosceret & recognosceret requisitum, & recognitum obseruaret, & obseruatum magis propitium experiretur quàm iratum. Eũdem ergo nunc quoque scire debet iratum, quem & retro semper priusquam Christiani nominarentur. Cuius bonis vtebatur ante editis, quàm deos sibi fingeret: cur non ab eo etiam mala intelligat euenire, cuius bona esse non sensit? Illius rea est, cuius & ingrata.

C

Disiecta falsæ causæ opinione, veram substituit, deum ostendens, qui ante omnia & per quem omnia, tribus iustis de causis humano generi veluti iratum, iustitiæ legibus vti & malè de se merentes malè aliquando tractare. Prima est, quod homines licet indocti reos se diuinæ maiestatis fecerunt, quod quem deum aliqua ex parte intelligerent (nam per ea quidem quæ videmus, facile in cognitionem venimus eorum quæ non videntur à nobis. Cœli siquidem enarrant gloriam dei, & opera manuum eius annunciat firmamentum) neglexerunt: doctiores vero quod pro comperto habentes, quicquid moueatur, ab alio moueri, neque infinitum esse processum: aliquid tandem immobile confiteri debuerint, qui deus est: præterea cum nihil à seipso generetur, ad eam denique causam deuenire, quæ increata & immobilis alia omnia moueat & generet. Per hos itaque naturæ igniculos cum aliqua deum intelligerent, tantum abfuit vt studio eius cognitionem augerent aut indagarent, vt alios sibi deos temere fingerent, & creatis (vt inquit Apostolus) diuinum honorem tribuerent creatore neglecto. vnde secundæ causæ aditus est factus, vt virtutis scilicet autore & duce repudiato, omni genere vitiorum contaminati merito plectantur: id quod in contrarium recidisset, si prælucentibus naturæ facibus, verum deum requisissent. tantam enim illius numinis maiestatem vimque cognouissent, vt pro suis quisque viribus ipsum coluissent, maximáque pietate prosecuti essent, atque ita semper propitium (vt pridem quandoque) sensissent, quem nunc iratum experiuntur, expertíque sæpe numero fuere multo ante sectam Christianam. ex quibus tertia exorta est causa ingratitudinis. Cum enim iam à principio mortales fructum bonorum quæ parauerat ediderátque deus ceperint, & immemores aut nullam gratiam habuerint, aut in indignos transtulerint, quid mirum, si cuius bona sentire noluerunt, mala tandem experiantur?

TULLIANO
A. V.
16

Et tamen ſi priſtinas clades comparemus, leuiora nunc accidunt, ex quo Chriſtianos à deo orbis accepit. Ex eo enim & innocentia ſeculi iniquitates temperauit, & deprecatores dei eſſe cœperunt. Denique [541] cum ab imbribus æſtiua hyberna ſuſpendunt, & annus in cura eſt, vos quidem, quotidie paſti ſtatimque pranſuri, balneis & cauponis & lupanaribus operati, [542] Aquilicia Ioui immolatis, nudipedalia populo denunciatis, cœlũ apud Capitolium quæritis, nubila de laquearibus expectatis, auerſi ab ipſo & deo & cœlo. Nos vero ieiuniis aridi, & omni continentia expreſſi, ab omni vitæ fruge dilati, in ſacco & cinere volutantes, inuidia cœlum tundimus, deum tãgimus, & cum miſericordiam extorſerimus, Iupiter honoratur. [543] [Vos igitur importuni rebus humanis, vos rei publicorum incommodorũ, vos malorum illices ſemper, apud quos deus ſpernitur, ſtatuæ adorantur. Etenim credibilius haberi debet eum iraſci qui negligatur, quam qui coluntur. aut næ illi iniquiſſimi, ſi propter Chriſtianos, etiam cultores ſuos lædunt, quos ſeparare deberent à meritis Chriſtianorum.

XLI.

A collatione. Amplius, inquit, tantum abeſt vt Chriſtiani ſint in cauſa calamitatum, quibus orbis terrarum affligitur, vt affirmare proculdubiò poſſim, ex quo talis diſciplina introducta eſt, multo minores incubuiſſe clades. Si enim deus tangitur ira, & precib. mortalium conciliatur, gratiórque eſt illi continentia quàm libido atque luxuria, Chriſtianos nimirum deprecatores magis quàm alios accipiet. nam in cõparatione inſtitutionũ, quibus in eiuſmodi caſibus vtitur vterque noſtrum, liquidò apparet quanto cum virtute preces nos fundimus, tanta vos impietate contendere. Si enim ſudum ſit, & tamdiu ſerenus aer deneget imbres, vt æſtiua continuentur cum hybernis, & maxima ſollicitudine torqueãtur eius anni homines, vos nullum intemperantiæ genus remittentes, pedibus tantum nudis procedentes, creditis nouo genere ſacrificij, aquiliciis ſcilicet ex ipſis laquearibus Capitolij deſcendere nubes. Nos verò eo tempore quo magis miſericordiam dei exoremus, continentiam geminamus, & in omnia humilitatis genera deſcendimus. Ieiuniis, ſacco, cinere voluntates quidem noſtras contundentes caſtigantéſque, cœlum vero ipſum in inuidiam pene & in crimen vocantes, quod tam mœſtis afflictiſque hominibus pluuiam deneget: cúmque noſtra deinde opera propitius deus pluat, vos Iouem Capitolinum quaſi eius muneris autorem veneramini. Vnde iuſtioribus de cauſis inferre poſſimus, in vos omnes eadem merito diuinitus poſſe quæ Chriſtianis imputantur. Nam ſi quis dei cultus eſt, & ſtatuis id mortalium dedicetis, nonne terras iram dei allicitis, vt vobiſcum omnes alij plectantur? profecto quicunque liber eſt ab odio, iudicabit vos equidem inter homines importunos eſſe & noxios, & quibus incommoda publica aſcribi debeant. Quod ſi dij veſtri quos tanto ſtudio colitis, benigni ſunt, calamitates tamen non defendant, reſtat vt ab alio quod negligitis numine proueniant: alioquin ſi poſſint illi auertere, nec velint, iniqui ſunt, & nulla benemerentium gratia mouentur, quoniam inſontes vos à nocentibus non ſegregent.

Hoc, inquitis, & in deum veſtrum repercutere eſt. Siquidem & ipſe patiatur propter prophanos etiam cultores ſuos lædi, admittite prius diſpoſitiones eius, & non retorquebitis. qui enim ſemel æternum iudicium deſtinauit poſt ſeculi finem, non præcipitat diſcretionem, quæ eſt conditio iudicij, ante ſeculi finem. Æqualis eſt interim ſuper omne hominum genus & [544] indulgens & increpitans. communia voluit eſſe & commoda proſunis, & incommoda ſuis, vt pari conſortio omnes & lenitatem eius & ſeueritatem experiremur. quia æquitatem didicimus apud ipſum, diligimus lenitatem, metuimus ſeueritatem: vos contra vtramque deſpicitis: & ſequitur vt omnes ſeculi plagæ nobis ſi fortè in admonitionem, vobis in caſtigationem à Deo obueniant. Atquin nos nullo modo lædimur: in primis quia nihil noſtra refert in hoc æuo, niſi de eo quàm celeriter excedere debemus: hinc, quia ſi quid aduerſi infligitur, veſtris meritis deputatur. ſed & ſi aliqua nos quoque perſtringunt vt vobis cohærentes, lætamur magis recognitione diuinarum prædicationum, confirmantium ſcilicet fiduciam & fidem ſpei noſtræ. Sin verò ab eis quos colitis, omnia vobis mala eueniunt noſtri cauſa, quid colere perſeueratis tam ingratos, tam iniuſtos? qui magis vos in dolore Chriſtianorum iuuare & aſſerere debuerant, quos ſeparare deberent à meritis Chriſtianorum.

Quam Tertullianus anſam aduerſariis dediſſe videbatur, è manibus nunc aufert, ignorantiæ addicens. Cùm enim miſericordiæ iuſtitiæque diuinæ participes omnes homines eodem tempore fiant, & gentes aliæ cum Chriſtianis, & Chriſtiani cum aliis plectantur, à quocunque id numine eueniat, iniquum videbatur iis qui rem ipſam de proximo intuerentur. Chriſtiani verò homines prouidentiæque œconomiæque dei conſcij, æquo omnia ferentes animo, ab eo ordine ſeriéque rerum quam à principio deſtinauit in nobis nimirum recedere arbitrantur. Cùm enim conſtituerit deus in clauſula ſeculorum iudicare omnes homines, nimium inuidioſè videretur aut improbè, ſi quos ad arbitrium ſuum in terris viuere voluerit, ſub iiſdem conditionib. ante ſtatutum tempus, & quaſi indicta cauſa viribus iudicij exercerentur

A cerentur distinguerentúrque mortales. Sed & quos amat deus tanquam filios statim corrigit,ita vt bonorum hic animos leniter expurget, malos in grauiores pœnas reseruet. Timentibus enim deum omnia cooperantur in bonum.seueritate siquidem diuina admonentur,à qua cæteri puniuntur. Sed quantumuis ab iniuriis conflictentur Christiani,tribus potissimum causis persuadentur nullo vnquam affici detrimento. primò quia cùm se peregrinos in terris agere credant, quo citius vitam cum morte commutantes,ad veram patriam peruenerint,eo magis secum feliciter autumant, vt qui ad mortem cruciatúsque distracti canere solent.Respice anima mea in requiẽ tuã, quoniam deus benefecit tibi. Deinde quicquid interea perpetiuntur,ascribitur illis à deo inter vera certáque merita. Postremò in his malis tã tum abest vt Christiani perturbentur,vt ex his fiduciam maiorem & quasi arrabona accipiant promissorum bonorum,cum eadẽ recognoscant à sacris vatibus tanto prius tempore prædicta. vnde vestra sunt omnia hæc mala.Si verò(vt dictitatis) nostra culpa sæuiant dij,admiror patientiam vestram, qui tam ingratos colatis & iniquos. debuerant illi egregiam erga vos operam nauare, & beneficientiores esse, vos iamdudum sibi, quasi suos asserentes comprehendentéſque, vt inuidia simul & dolore destituti Christiani disrumperentur,nedum seorsum ab illis vos seiungere, expertéſque facere nostrorum demeritorum.

[545] Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamur,& infructuosi in negotiis dicimur.quo XLII.
pacto homines vobiscũ degentes, eiusdẽ victus, habitus, instructus,eiusdẽ ad vitam necessitatis? neque enim [546] Brachmanæ,aut [547] Indorũ gymnosophistę sumus,syluicolæ & exules vitæ.Meminimus gratiam nos debere domino Deo creatori,nullum fructum operum eius repudiamus.planè temperamus, ne vltra modum aut perperam vtamur. Itaque non sine foro, non sine macello, non sine balneis, tabernis,officinis, [548] stabulis, nundinis ve-
B stris, cæterisque commerciis cohabitamus in hoc seculo. nauigamus & nos vobiscum & [549] militamus, & rusticamur, & mercamur, proinde miscemus artes, opera nostra publicamus vsui vestro. Quomodo infructuosi videamur negociis vestris, cum quibus, & de quibus viuimus, non scio. Sed si cerimonias tuas non frequento,attamen & illa die homo sum. non lauor diluculo [550] Saturnalibus, ne & noctem & diem perdam: attamen lauor honesta hora & salubri, quæ mihi & calorem & sanguinem seruet. [551] rigere & pallere post lauacrum mortuus possum. [552] Non in publico liberalibus discumbo, quod bestiariis suprema cœnantibus mos est: attamen vbi vbi de copiis tuis cœno. [553] non emo capiti coronam. quid tua interest, emptis nihilo minus floribus quomodo vtar? puto gratius esse liberis, & solutis, & vndique vagis. Sed & si in coronam coactis, nos coronam naribus nouimus,viderint qui per capillum odorantur. Spectaculis non conuenimus: quæ tamen apud illos cœtus venditantur, si desiderauero liberius de propriis locis sumantur. Thura planè non emimus. Si Arabiæ queruntur, [554] sciant Sabæi pluris & carioris suas merces Christianis sepeliendis profligari,quàm diis fumigandis.Certè, iniquitis, templorum vectigalia quotidie decoquunt, stipes quotusquisque iam iactat. non enim sufficimus & hominibus & [555] Deis vestris mendicantibus opem ferre,nec putamus aliis quam petentibus impertiendum. Denique porrigat manum Iupiter, & accipiat, cùm interim plus nostra misericordia insumit vicatim, quàm vestra religio templatim. Sed cætera vectigalia gratias Christianis agunt ex fide dependentibus debitum, qua alieno fraudando abstinemus:
C vt si ineatur quantum vectigalibus pereat fraude & [556] mendacio vestrarũ professionum, facile ratio haberi possit, vnius speciei querela compensata pro commodo cæterarum rationum.

Contra maximas huc vsque calumnias disputatum est à Septimio, læsæ & diuinæ & humanæ maiestatis,quorum reatus morte mulctari solet. quæ restant vulgares penitus sunt, & ex odij abundantia ab infima indigentíque plebe in Christianos profusæ.deriuantur sanè ex eodem fonte immutatę religionis. nam cum Christiana lex ita componat animos hominum,vt omnia cum virtute peragant, necesse erat vt eius sectatores in multis rebus aliorum viuendi ratione dissentirent. cum itaque Christiani homines immodestos quosdam mores exuti haud ita frequentes tabernis,balneis officinisque vterentur, iudiciorúmque cõtentiones summopere deuitarent, factum est vt apud multitudinem genus hominum appellarentur non modo extraneum,sed inutile quidem & nullius inter homines vsus,vt à quibus nihil compendij aut lucri sperari posset.Quæ maxima quidem iniuria est contra ciues.Nati enim ea cõditione sumus omnes,vt non modo nobis,sed aliis etiam prodesse debeamus.Tertull.igitur vt ab hac quoque calumnia Christianos liberet,quam immeritò talia de Christianis iactentur ostendit à simili potissimum, & à dissimili reprobans auaritiam simul & ineptias plebis.Nam si,inquit, Christiani aliquã oceani insulã quomodo gens illa superstitiossima Brachmanarũ incolerent seorsum ab aliis hominibus,aut in syluis velut Indorum philosophi gymnosophistæ relegati viuerent,poterant aliquo modo infructuositatis accersiri: verum cùm eadem loca,eundẽ cultũ, easdem vitæ necessitates prosequantur, vobiscum eadem munia obeuntes,non video cur eius nominis insimulari possint, nisi fortè in epularum balneorúmque ratione modum tempúsque legitimum seruare,vitaréque luxuriam,reponatur in culpa. Quid ergo mi-

TVLLIANO
A V
16

nus ego merear vocari ciuis, ſi aut crudus aut temerè nolim quacunque hora vobiſcum in balneum de- D
ſcendere, à quo facilè & pallere rigeréque poſſim? nanque hoc mihi mortuo licebit. Si verò in ludis li-
beralib. in publico conuiuari non placet, quid hoc ego magis importunus fio rebus humanis? damnãdus
hic mos potius erat. nam & qui beſtiis damnantur, ita palàm ad nouiſſimas epulas diſcumbunt. Præterea
ſi mihi flores emo, vt manibus tantummodo geſtare iuuet, aut ſpargere potius dum cœno, quam capi-
ta corollis adumbrare, nónne magis rationi conſentaneum, vt odorati ſuauéque colorati flores narib.
potius admoueantur & oculis, quam inutiliter capiti? at ſi ad cœtus nundinaſque non venio ad merces
emendas, ſed potius in ſua quemque taberna opificẽ inſtitorémque conuenio, nónne ciuitas de meo fa-
cit eundem quæſtum? ſed ne mercatores quidem exotici conqueri de Chriſtianis meritò poſſunt. nam ſi
odores Arabicos ad ſuffitus deorum non emimus, in ſepeliendis tamen cadaueribus maiorem copiam
thuris abſumimus. Quod ſi templorum æditui clamitent, ex quo Chriſtiani ſunt, corbonas fieri indies
maligniores, neque ideo nos minus vtiles hominibus, aut in deos magis impios credant, quum paupe-
riores eleemoſynis noſtris ſubleuentur, ita vt multó plus per ſingulos vicos hominibus petentibus ſti-
pem impendamus, quàm vos diis veſtris per templa offeratis. Cæterum tantum abeſt vt inutiles nos ci-
uitates exiſtiment, vt maiorem à nobis in ſuis vectigalibus prouentum experiantur, qua compenſatione
omnis eiuſmodi querela facilè tolli poteſt. neſciunt enim Chriſtiani fallere, ſummóque ſtudio cauent
ne fraudem aliquam committant, tributorum vectigaliúmque debita ſemper ex fide dependentes, quæ
alij omnes minus ſemper quàm inferant profitendo, defraudare geſtiunt. Igitur cum diſſimiles omnia
degamus ab iis qui infructuoſi habentur, neque adeò noſtra viuendi ratio ſit à veſtris vſibus aliena, qua-
mobrem dicimur in negociis inutiles, & in homines minus officioſi?

XLIII. [557] Planè confitebor qui conqueruntur. nam ſi qui fortè verè de ſterilitate Chriſtianorũ
conqueri poſſint primi erunt lenones, [558] perductores, [559] aquarioli, tum ſicarij, venenarij, E
magi: item arioli, aruſpices, mathematici. his infructuoſos eſſe magnus fructus eſt: & ta-
men quodcunque [560] diſpendium eſt rei veſtræ per hãc ſectam cum aliquo præſidio com-
penſari poteſt. quantos habetis, non dico [561] qui iam de vobis dæmonia excutiant, non
dico iam qui pro vobis quoque vero deo preces ſternant, quia fortè non creditis, ſed à
quibus nihil timere poſſitis.

Quæcunque dicuntur ad perſuadendum, duabus præcipuè rebus, aut ratione, aut perſonarum au-
toritate communiri ſolent: ita fit vt modo ratio in oratione examinanda ſit, vtrum neceſſariò aut pro-
babiliter concludat, modo de perſonarum qualitate diſceptari conueniat, ſi eiuſmodi ſint vt fidem fa-
cere poſſint. non enim quicquid à quoquam dicitur probandum: neque ſi prodigus nimium per-
parcè fieri ſumptus queratur, idcirco aſſentiendum. Cùm igitur Tertullianus rationes eorum qui
Chriſtianos dicerent, detrimento ciuitatibus eſſe confutaſſet, à qualitate nunc perſonarum oſtendit,
non modo non accipiendas eſſe talium querelas, ſed lucro potius gratiæque ponendas. Sunt enim tria
hominum genera qui de Chriſtianis potiſſimum conqueruntur, ciuitatibus omnibus maximè impor-
tuni. Qui enim magis animis hominum inſidiantur, quàm lenones, internuncij, & aquarioli, id eſt
impudicarum mulierum (vt inquit Feſtus) ſordidi adſeclæ? Quænam feræ in corpora mortalium tam
atrociter ſæuiunt, quàm ſicarij, venenarij, veneficíque homines? qui porrò rebus maiori fraude inſi-
diantur, quàm aruſpices, Chaldæi, mathematicíque illi omnes, qui prædicere omnia profitentur? mi-
mirum eiuſmodi homines à ſecta Chriſtiana deprehenſi, meritóque damnati lamentantur maligniores
nunc eſſe quæſtus, cum quod illis deperit inhoneſtis, addatur ingenuis, & magnus ſit prouentus alis
illorum detrimentum. Sed videte quàm multa vero conſonant. Eſto accipiant vrbes aliquod à Chri-
ſtianis damnum, tantum adeſt ex alia parte boni, vt cumulatè compenſatum æquius ferri poſſit. nam (vt
omittam à vobis expelli per Chriſtianos infeſtos dæmonas, & pro vobis verum deum quotidie de-
precari) quotquot Chriſtianos habent ciuitates, totidem homines habent à quibus nihil timen-
tes ſperare omnia bona poſſunt. Ea enim noſtra lex eſt, quæ omnibus benefacientes, nullis eſſe detri-
mento præcipiat.

XLIIII. [562] At enim illud detrimentum Reipublicæ tam grande quàm verum nemo circumſpi-
cit, illam iniuriam ciuitatis nullus expendit, cùm tot iuſti impendimur, quum tot inno-
centes erogamur. Veſtros enim iam conteſtamur actus, qui quotidie iudicandis cuſto-
diis præſidetis, [563] qui ſententiis elogia diſpungitis: tot à vobis nocentes variis criminum
elogiis recenſentur, quis illic ſicarius? [564] quis manticularius? quis ſacrilegus, aut corruptor,
[565] aut lauantium prædo? quis ex illis etiam Chriſtianus aſſcribitur? aut cùm Chriſtiani
ſuo titulo offeruntur, quis ex illis etiam talis, quales tot nocentes. de veſtris ſemper æſtuat
carcer, de veſtris ſemper metalla ſuſpirant, de veſtris ſemper beſtiæ ſaginantur, de ve-
ſtris ſemper munerarij noxiorum greges paſcunt. nemo illic Chriſtianus, [566] niſi planè tan-
tum Chriſtianus, aut ſi & aliud iam non Chriſtianus.

Quemadmodum polyandria, id eſt multitudo ciuium maximè optanda eſt cuique Reipublicæ, ne-
que ab alia aliqua re maiora commoda expectare debet vlla ciuitas, quàm à ſuorum ciuium frequen-
tia, vnde leges de maritandis ordinibus prodierunt, iúſque trium liberorum: ita nulla pernicioſior
Reipu-

A Reipublicæ calamitas accidere potest, quàm amissio ciuium & solitudo, quod ex offensione belli, aut aliqua pestilentia intelligi potest, aut quacunque ciuili discordia, vbi optimi ciues aut periclitantur, aut tolluntur è medio: perinde ac omnibus locis eueniebat, in quibus Christiani exagitabantur. quam rem secum Tertull. reputans: Vestra, inquit, Romani ridicula charitas est in Rempublicam, quæ minimo damno infimæ plebis commota, quod maximum est & verum detrimentum negligit, damnatio scilicet & diuexatio optimorum virorum, quam quoties Christianos damnatis exercetis. Tunc enim Rempublicam iustis optimísque ciuibus orbatis, quod facilè vobis per inductionem persuaderi potest, quam de vestris actibus eruam á vestris iudices sententijs, quibus elogia titulíque nocentum quos in custodiis continetis, definitis atque vltimam manum imponitis. Si igitur quum à vobis scelesti recensentur, neque Christianos inter sicarios & homicidas, neque inter manticularios & fures crumenarúmque attrectatores, neque inter sacrilegos, neque inter id genus facinorosos homines deprehenditis (tales enim inter nos non admittimus) patet nos esse innocentes, atque adeò iniustè & cum maximo Reipublicæ damno damnari. Quod si tamen inter scelestos vestri generis homines, quorum ea multitudo est, vt refertus carcer æstuare videatur, & fodinæ metallorum suspirare, de quibus etiam bestiæ saginantur: & munerarij, id est ciues illi qui spectacula populo ædunt, greges sibi parant ad eiusmodi munera: Christiani quoque homines annumerantur, ij nullo alio titulo damnantur, quàm quod Christiani sunt. nam si quo præterea eulogio insignirentur, vt furti, & homicidij, iam Christiani non sunt, neque eiusmodi homines in talem amplius sectam recensentur.

[567] Nos ergò soli innocentes. Quid mirum si necesse est? Enimuero necesse est, innocentiam à deo edocti, & perfectè eam nouimus, vt à perfecto magistro reuelatam, & fideliter custodimus, vt ab incontemptibili dispectore mandatam. Vobis autem humana æstimatio innocentiam tradidit, humana item dominatio imperauit, inde nec plenæ, nec adeò timendæ estis disciplinæ ad innocentiæ veritatem. Tanta est prudentia hominis ad demonstrandum bonum, quanta autoritas ad exigendum, tam illa falli facilis, quàm ista contemni. Atque adeò quid plenius, dicere non occides? an docere ne irascaris quidem? Quid perfectius, prohibere adulterium, an etiam ab oculorum solitaria concupiscentia arcere? Quid eruditius, de maleficio, an & de maliloquio interdicere? Quid instructius, iniuriam non permittere, an nec vicem iniuriæ finere? dum tamen sciatis ipsas quoque leges vestras quæ videntur ad innocentiam pergere de diuina lege vt antiquioris formæ mutuatas. [568] Diximus iam de Mosi ætate. Sed quanta autoritas legum humanarum? quum illas etsi euadere homini contingat, & plerunque in admissis delitescere, & aliquando contemnere ex voluntate uel necessitate delinquendi, recogitata etiam breuitate supplicij cuiuslibet, non tamen vltra mortem remansuri? [569] Sic & Epicurus omnem cruciatum dolorémque depreciat, modicum quidem contemptibilem pronunciando, magnum verò non diuturnum. Enimvero nos qui sub deo omnium speculatore dispungimur, quique æternam ab eo pœnam prouidemus, meritò soli innocētiæ occurrimus, & [570] pro scientiæ plenitudine, & pro latebrarum difficultate, & pro magnitudine cruciatus non diuturni, verùm sempiterni, eum timentes quem timere debebit & ipse, qui timentes iudicat, deum non proconsulem timentes.

B XLV. Math. 5.

C

Symperasma sanè probabile. nam si qui carent scelere, sunt innocentes, Christiani vt ex vestris actibus probatum est, sceleribus carent; sunt ergo innocentes: id quod nemini mirum videri debet, imò aliter fieri non posse, si autorem innocentiæ nostræ disciplinæque rationem contemplatus cum aliarum gentium legislatoribus conferat. Deus enim præceptor noster est, qui quum olim alloquutus sit maiores nostros per prophetas, nouissimè loquutus est nobis in filio. qui sanè talis est, vt à discipulis sectatoribúsque suis duo illa, quæ potissimùm in vnaquáque methodo desiderantur, de se maximè probet, vt perfecta scilicet sint & vera quæ doceat. Nihil enim non perfectum à deo manat, ac eius autoritatis vt contemni non possit. Quid enim aut latere deum potest, aut viribus eius resistere? vobis autem leges innocentiæ præscripserunt homines, quorum iudicium & autoritas ea est, vt illud facilè falli possit, hæc autem negligi. Sed verba nunc nostrorum dogmatum perpendantur, quæ Christus non in tabulis lapideis ceratíuve, sed in pectoribus nostris inussit tanta virtute prædita, vt commenta omnia humana, quibus philosophia mores animorum concinnari studeat, longè superauerit. Fingunt illa quidem studiosum hominum, Christus verò præstat. non modo enim ille facinora damnat, aut voluntatem in scelera pronam, sed motus ipsos naturales non necessarios statim resecat, ita vt homo per Christum renatus, seipsum abneget. Vestris siquidem legibus cauetur, ne homicidium committatur, Christianis verò præceptis, vt ne irascamur quidem. At quid plenius absolutiúsque est dicere, non occides, an ne irascaris quidem? nimirum & illud perfectius, oculos à sua voluptate continere, quàm adulterium cohibere? atque ita de singulis. Sed & vos obiter illud recognoscite, quascunque leges innocentiæ sanxistis, ab exemplari diuinæ legis esse mutuatas: vt quum de Mose agebamus, intelligi potuit: nunc verò pœna neglectæ legis vtrinque expendatur, cuius sanè metu continentur homines plerúnque in ordine. Leges enim humanæ earúmque ministri paucos ex his qui eas non seruent

TULLIANO
PAMELII
A V
16

deprehendunt, & deprehensos puniunt: & facilè plerúnque est aut delitescere aut euadere. Et si voluntas vehemens vrgeat aut necessitas, etiam contemnere. Recogitatis enim nullum post mortem scelera manere supplicium, & quamdiu vixerit aliquis, dilemma quod in suis Cyriadoxis posuit Epicurus, satis ostendit omnem esse dolorem negligendum. At nos quum legislatorem habeamus, qui nostra quoque pectora penetret, & ab eo diiudicemur, qui docuit æternam animis pœnam aut præmium constitutum, cuius plena & perfecta scientia est, quem, vt diximus, nullus latere potest, quid mirum si soli innocentiam amplectamur, timentes illum, quem is aliquando etiam timebit, qui respectum magis habens ad homines quàm ad deum, damnat timentes deum, absoluit autem proconsulem prætorémve timentes.

XLVI. [572] Constitimus, vt opinor, aduersus omnium criminum intentionem, quæ Christianorum sanguinem flagitat. Ostendimus totum statum nostrum, & quibus modis probare possimus ita esse sicut ostendimus, ex fide scilicet & antiquitate diuinarum litterarum. item ex confessione spiritualium potestatum. Quis nos reuincere audebit non arte verborum, sed eadem forma qua probationem constituimus de veritate? Sed dum vnicuiqve manifestatur veritas nostra, interim incredulitas [572] dum de bono sectæ huius obducitur (quod vsui iam & de commercio innotuit) non vtique diuinum negocium existimat, sed magis philosophiæ genus: eadem, inquit, & philosophi monent & profitentur, innocentiam, iustitiam, patientiam, sobrietatem, pudicitiam. Cur ergò quibus comparamur de disciplina, proinde illis non adæquamur ad licentiam impunitatemque disciplinæ? vel cur & illi vt pares nostri non vrgentur ad officia, quæ nos non obeuntes periclitamur? quis enim philosophum sacrificare, aut deierare. [573] aut lucernas meridie vanas proferre compellit? [574] Quinimmo & deos vestros palàm destruunt, & superstitiones vestras commentariis quoque accusant, laudantibus vobis. Plerique etiam in principes latrant sustinentibus vobis. Et facilius statuis & salutariis remunerantur, quàm ad bestias pronunciantur. Sed meritò. philosophi enim non Christiani cognominantur. Nomen hoc Philosophorũ dæmonia non fugat. quidni? quùm secundũ deos philosophi dæmonas deputant. [575] Socratis vox est, Si dæmonium permittat. Idem & quum aliquid de veritate sapiebat, deos negans, Æsculapio tamen gallinaceũ prosecari iam in fine iubebat. Credo ob honorem patris eius, quia Socratem Apollo sapientissimum omnium cecinit. O Apollinem incõsideratum: sapientiæ testimonium reddidit ei viro, qui negabat deos esse.

Cùm longior in dicendo Tertullianus fuisset, breui epilogo iudicum animos reficit, duo præcipuè illis, quæ totius orationis maxima sunt capita ac veluti scopi, commemorans: quod scilicet criminum calumniam disiecerit, quibus Christiani damnantur, atque eius sectæ statum esse à deo ostenderit, ita quidem rationibus, quas haud sanè quisquam reuincere poterit: si modo sophistarum commentis relictis, nihil enim est quod verbo redargui non possit, in rei simplicitate versetur, quomodo scilicet nos formam veritatis constituimus. Atque ex hoc loco perorandum fuisset, nisi nonullorum commacia constaret, nobis aliud ex incredulitate negocium facessens. Nam cùm ipsi ex diuturno iam commercio cum Christianis persuadeantur, & vi quodammodo cogantur confiteri talem sectam bonam esse, & bonorum studiosam, attamen quale est incredulitatis ingenium, gloriam eius rei ad alios autores retorquere conantur: neque alia per Christum decerni, quàm quæ olim à philosophis inuenta? disputatáque sint, oblatrant. restat igitur vt collationem eorum faciamus, quò certius appareat Christianum dogma non ab homine pendere, neque ex homine propagatum, si tamen illud prius quæramus, Cùr si Christianorum disciplina eadem est, quæ & philosophorum, non eodem quoque modo accipiatur. Debebat enim comparationis argumentum paria vtrisque facere: & qua licentia philosophi vtuntur in docendis suis placitis, permittere quoque Christianis: rursus quæcúnque iubentur Christiani philosophos non excludere, vt illi quoque & sacrificare, & per genium Cæsaris deierare cogerentur. quod si per festos Cæsarum dies pro foribus exornatis lucernas in meridie, quando lucente vera face solis, nullo opus est lumine, non inflammarent, fraudi perinde illis esset atque Christianis: nimirùm lex illa iniqua quæ de æqualibus non æquabiliter promeretur. Quod si philosophos dicas, ob eam causam impunè quæcúnque fari, quia deos vestros non impugnant, neque Cæsarum maiestatem læduntur, falsa penitus hæc est obiectio atque ridicula. nam quam vos potissimum sectam probatis, multis suis scriptis & Latinis & Græcis omnem deorum censum penitus tollit, atque ea verborum libertate semper illi vtuntur, vt ne principibus quidem parcant in dicteriis cauillisque suis: vos tamen tantum abest vt bestiis, quomodo Christianos, obiiciatis, vt salariis quoque aut conducatis, aut alatis, & positis statuis famam illorum propagetis. Sed totum hoc odium (vt à principio dicebamus) nominis est non rei, quod à contraria ratione sumitur. nam illud potius amandum fuerat quod maioris esset autoritatis & emolumenti. Per Christi siquidem nomen malos vobis dæmonas expellimus, quod per nullius philosophorum non licet. neque id mirum, quum illi dæmonas pro diis habeant & venerentur: quod quum alij quamplurimi, tum Socrates illet estimonio Pythij Apollinis sapiens iudicatus duobus comprobat argumentis. Nam quum dæmone quodam vteretur, nihil de se nisi secundum illam exceptionem permite-

A mittebat. Si per genium licebit. & in carcere gallinaceo fecit Æsculapio. In qua re non possum satis admirari & hominis & eius dei inconstantiam: ille quum deos nullos esse diceret, Æsculapio tamen sacrificauit: hic sapientem iudicauit, qui sua negaret numina.

In quantum odio flagrat veritas, in tantum qui eam ex fide præstat, offendit. Qui autem adulterat & affectat, hoc maximè nomine gratiam pangit apud insectatores veritatis, quà illusores & corruptores. Mimicè philosophi affectant veritatem, & affectando corrumpunt, vt qui gloriam captant. Christiani eam necessariò appetunt, & integrè præstant, vt qui saluti suæ curant, adeò neque de conscientia, neque de disciplina, vt putatis, æquamur.

De eadem fidelia (vt aiunt) duos nunc Tertullianus parietes dealbat. Dum enim opponit quæ sit inter Christianos & philosophos differentia, rationem quoque assignat, quamobrem alteros gentes ament, alteros tanto odio persequantur. Vetus quippe adagium est, Veritas odium parit: ita à contrario hypocrisis beneuolentiam, apud eos maximè qui voluptatibus implicati veritatem insectantur. Hanc itaque Christiani quum necessariò inquirant, ac pro viribus fideliter præstent, id est ὑπέχωσιν, neque dissimulent vllo modo, vt qui ex ea salutem sibi finem proposuerint: Philosophi contra veritatem tantisper curent, quantum ad gloriam assequendam faciat, quo fine proposito necesse habent à veritatis tenore in gratiam hominum declinare: manifestum fit, quamobrem Christianos plerique hominum fugitent. Accedit etiam talem esse rationem philosophorum, vt quum videantur affectare veritatem, eo nomine & causa maiorem sibi gratiam concilient apud homines, quàm ij qui liberè illudunt atque corrumpunt. Veritatis igitur illi nomine abutentes, veluti mimi aliter re ipsa se habent. Quocirca alia B est conscientia Christiano, alia philosopho: & quum in fine vterque maximè differat, distare quoque disciplinam necesse est.

576 Quid enim Thales ille princeps physicorum sciscitanti Cræso de diuinitate certum renunciauit, commeatus deliberandi sæpè frustratus? Deum quilibet opifex Christianus & inuenit, & ostendit, & exinde totum quod à Deo quæritur, re quoque assignat: 577 licet Plato affirmet factitatorem vniuersitatis, neque inueniri facilem, & inuentum enarrari in omnes difficilem. 578 Cæterum si de pudicitia prouocemus, lego partem sententiæ Atticæ in Socratem corruptorem adolescentium pronunciatam. Sexum nec fœmineum mutat Christianus. 579 Noui & Phrynen meretricem Diogenis supra recubantis ardorem subantem. 580 Audio & quendam Speusippum de Platonis schola in adulterio periisse. Christianus vxori suæ soli masculus nascitur. 581 Democritus excæcando semetipsum, quod mulieres sine concupiscentia aspicere non posset, & doleret, si non esset potitus, incontinentiam emendatione profitetur. At Christianus saluis oculis fœminam videt, animo aduersus libidinem cæcus est. Si de probitate defendam, ecce lutulentis pedibus 582 Diogenes superbos Platonis thoros alia superbia deculcat: Christianus nec in pauperem superbit. Si de modestia certem, 583 ecce Pythagoras apud Thyrios, Zeno apud Prienenses tyrannidem affectant: Christianus vero nec ædilitatem. Si de æquanimitate congrediar, 584 Lycurgus apocarteresin optauit, quod leges eius Lacones C emendassent: Christianus etiam damnatus gratias agit. Si de fide comparem, Anaxagoras depositum hostibus denegauit: Christianus etiam extra fidelis vocatur. Si de simplicitate consistam, 585 Aristoteles familiarem suum Hermiam turpiter loco excedere fecit: Christianus nec inimicum suum lædit. Idem Aristoteles tam turpiter Alexandro regendo potius adulatur, quàm 586 Plato à Dionysio ventris gratia venditatur. 587 Aristippus in purpura sub magna grauitatis superficie nepotatur. & 588 Hippias dum ciuitati insidias disponit, occiditur. hoc pro suis omni atrocitate dissipatis, nemo vnquam Christianus tentauit.

Post totius summæ breuem comparationem ad partes descendit. & quid primò differat in theologia, quæ totius philosophiæ scopus est & finis, disciplina philosophorum à Christiana exemplo Thaletis demonstrat. nihil enim philosophi de deo certi proferre ausi sunt, vix per negationem edocentes quod cum affirmatione vulgaris quilibet Christianus commonstrare potest. Deinde partes eius philosophiæ, quæ ad mores pertinet, examinans, exemplis per virtutis capita productis admonet, quam negligentiores semper illi fuerint & incontinentiores, quàm Christiani, qui multò arctioribus circunstantiis virtutem circumscribentes sibi melius imperare, atque affectus omnes sedare didicerunt.

589 Sed dicet aliquis, etiam de nostris excedere quosdam à regula disciplinæ, desinunt tum Christiani haberi penes nos, philosophi vero illi cum talibus factis in nomine & in honore sapientiæ perseuerant. Quid adeo simile philosophus & Christianus, Græ-

ciæ discipulus & Cœli? famæ negociator & vitæ? verborum & factorum operator? rerum D
ædificator & destructor? amicus & inimicus erroris? veritatis interpolator & integra-
XLVII. tor? furator eius & custos. [590 Antiquior omnibus ni fallor? & hoc mihi proficit antiqui-
tas præstructa diuinæ litteraturæ, quo facilè credatur thesaurum eam fuisse posteriori cui-
que sapientiæ. Et si non onus iam voluminis temperarem, etiam excurrerem in hanc quo-
que probationem. Quis poëtarum, quis sophistarum, qui non omninò de prophetarum
fonte potauerit? inde igitur philosophi sitim ingenij sui rigauerunt, vt quæ de nostris ha-
bent, ea nos cõparent illis. 591 inde opinor & à quibusdã philosophia quoque eiecta est,
à Thebanis dico, à Spartiatis, & Argiuis, dum nostra conantur, & homines gloriæ (vt dixi-
mus) & eloquentiæ solius libidinosi, si quid in sanctis scripturis offenderunt digestis,
pro instituto curiositatis ad propria opera verterunt, neque satis credentes diuina esse,
quo minus interpolarent, neque satis intelligentes, vt adhuc tunc subnubila, etiam ipsis
Iudæis obumbrata quorum propria videbantur. Nam & si qua simplicitas erat veritatis,
eo magis scrupulositas humana fidem aspernata mutabat, per quod incertum miscuerunt
etiam quod inuenerant certum. Inuentum enim solummodo Deum non vt inuene-
rant, disputauerunt, 592 vt & de qualitate & de natura eius & de sede disceptent. Alij in-
corporalem asseuerant, alij corporalem vt tam Platonici quàm Stoici: alij ex atomis, alij
ex numeris, sicut Epicurus & Pythagoras, alij ex igne, qualiter Heracleto visum est. Et
593 platonici quidem curantem rerum; contrà Epicurei ociosum & inexercitum, & vt ita
dixerim, neminem humanis rebus; positum vero extra mundum Stoici, qui figuli modo E
extrinsecus torqueat molem hanc; intra mundum Platonici, qui gubernatoris exemplo
intra illud maneat, quod regat. 594 Sic & de ipso mundo natus innatúsve sit, decessurus
mansurúsve sit, variant. 595 Sic & de animæ statu, quam alij diuinam & æternam, alij dis-
solubilem contendunt, vt quis sensit, ita intulit aut reformauit. Nec mirum si vetus in-
strumentum ingenia philosophorum interuerterunt. Ex 596 horum semine & nostram
hanc nouitiolam paraturam viri quidam suis opinionibus ad philosophicas sententias
adulterauerunt, & de vna via obliquos multos tramites & inextricabiles sciderunt. Quod
ideo suggesserim, ne cui nota varietas sectæ huius, in hoc quoque nos philosophis ad-
quare videatur & ex varietate defensionum iudicet veritatem.

Ex necessaria anthypophora propositum magis suum corroborat; nam obiicere statim aliquis po-
terat, non ideo dissimilem esse philosophum à Christiano, quia nonnulli ex philosophis temperantiam
aut probitatem quam tradunt seruare nequiuerint: nam & hoc ipsum in secta etiam Christiana euenit,
vt fiant apostatæ. Verum hoc, inquit, est, sed ratio diuersa succedit. Philosophus enim licet aberrari,
eius nominis autoritatem non amittit. Diogenes enim Zeno & Aristoteles inter principes philosopho-
rum nihilominus habentur, Christianus vero simulac à disciplina declinat, ex albo Christianorum era-
ditur: neque vllo modo eo dignatur nomine aut censu. Sed definitas rei partes percurramus, iam pro-
fecto patebit, quàm non possint inter se comparari. Discipulus nempe Græciæ & hominum philoso-
phus est, at Christianus cœli & dei philosophus totum se ad famam comparandam dirigit, Christia-
nus vt honestè viuat: ille verbo tenus laudabilis, hic etiam factis: ille suis placitis religione sublata ne-
sciens principibus seruire coniurat contra res humanas dissipátque concilia, huic nihil est antiquius
quàm mutua charitate omnia simul deuincta conseruare. alter porrò quum in vniuersa natura proui-
dentiam videat, suis tamen sophismatis in errore versari contendit, alter sua simplicitate errorem quam
maximè potest abigit à se: alter interpolat fucóque veritatem commendat, id est elegantia tantum ver-
borum & syllogismis, alter exprimit ipsa re. Præter hæc tantum philosopus à Christiano differt, quan-
tum is qui furatur & veritatem quasi precario tenet, ab eo qui suo antiquo iure ac mancipio tempo-
ssedit. Omnia siquidem Moseos gesta & scripta, aliorum monumentis præcedunt, vt nemini du-
bium sit, illa fuisse fontem, vnde posteriores naturali discendi studio satisfacientes præcepta sapientiæ
elicerent. Quam rem si longius, non tam apologia quàm volumen ipsum ad iustam magnitudinem
congestum euagari posset, facilè comprobarem. Præoccupatione tamen hac summatim percurrit eam
rem Tertullianus. Quis enim est, inquit, poëtarum sophistarúmve qui prophetarum nostrorum com-
mentaria non legerit? quanto magis philosophi, qui pro rerum inuestigatione totum orbem terra-
rum peragrarunt antiquissima omnium monumenta perscrutati. Atqui vnde originem mundi, cogni-
tionem dei animorúmque & aliarum rerum notitiam commodius accipere potuerunt, quàm ex He-
bræa gente? ita nimirum hoc illi sibi vsurparunt, vt iam comparatio quæcunque ea sit, non alium
de prodeat, quàm quòd nostra recognoscuntur in illis, qui dum crederent de stercore gemmas de-
bi eruere, erutas potius gemmas suo lenocinio deturparunt, ita vt nonnulli populi videntes tali phi-
losophia homines, à cultu deorum, id est à fundamento omnium virtutum auerti, scholas illorum ca-
cerint, neque id mirum, si eorum rationem secum quisque reuoluat. Homines enim ij fuerunt, quorum
plerique gloriæ tantum studentes satis sibi fecisse videbantur, si quæ alioqui sacra, sed ab inconcinna
quadam

A quadam & indiligenti curiositate digesta, sua elegantia veluti mangones oblinirent, quando nec illa satis crederent, neque intelligerent, vt quæ sublimia eo quoque tempore essent, vt nunc vel ipsis Iudæis, quibus scripta viderentur obscura. Fecit etiam vt homines curiosi illa maiori ex parte commutarent simplicitas quædam, qua tota sacrascriptura deducitur, ignari omnia illic à spiritu sancto dictata referri & quidem rethorica lex præscribit, vt in dictatis recitandis pura sit simplexque oratio, neque vllum figuræ genus interponatur: licet simpliciter etiam de Deo tanquam manifesto loquatur, de condito orbe, & de animorum immortalitate, in quibus philosophi non contenti quod sit quicque nouisse, dum volunt propter quid illud inuestigare, mentes omnium perturbant: quemadmodum videre est in his opinionibus rerum quæ diuinum quid præ se ferunt: tam illæ diuersæ sunt inter se, quàm incertæ & inutiles. quod à simili quoque confirmatur. Quid enim, inquit, mirũ tam longo intercedente tempore, si homines suis commentis vetus instrumentum confuderunt, quum & nostra hac tempestate illud quod nouum nobis parauimus suis sophismatis in plures hæreses scindere conentur, dum de carne Christi disputant, an ægritudinibus obnoxia, an phantasma fuerit: num illi cum patre æqua potestas, atque alia eiusmodi, quæ instigante diabolo homines humanæ sapientiæ proponunt, vt his disceptationibus permixta veritatis simplicitas inter fabulosa scripta connumeretur, & fides infringatur.

Expeditè autem præscribimus adulteris nostris, illam esse regulam veritatis quæ veniat à Christo, [597] transmissa per comites ipsius, quibus aliquanto posteriores diuersi isti commentatores probabuntur. Omnia aduersus veritatem de ipsa veritate constructa sunt, operantibus æmulationem istam spiritibus erroris. Ab iis adulteria huiusmodi salutaris disciplinæ suborta, ab his quædam etiam fabulæ immisse, quæ dissimilitudine fi-
B dem infirmarent veritatis, [598] vel eam sibi potius euincerent: vt qui sic ideo non putet Christianis credendum, quia nec poëtis, nec philosophis. Vel ideo magis poëtis & philosophis existimet credendum, quia non Christianis. Itaque & ridemur Deum prædicantes iudicaturum. Sic enim & poetæ & philosophi [599] tribunal apud inferos ponunt. Si gehennam comminemur, quæ est ignis arcani subterraneus ad pœnam thesaurus, proinde decachinnamur. [600] Sic enim & Pyriphlegethon apud mortuos amnis est. Et si [601] paradisum nominemus, locum diuinæ amœnitatis recipiendis sanctorum spiritibus destinatum, maceria quadam ignea illius Zonæ à notitia orbis communis segregatum, [602] Elysij campi fidem occupauerunt. Vnde hæc ([603] oro vos) philosophis aut poëtis tam consimilia? non nisi de nostris sacramentis. si de nostris sacramentis vt de prioribus. Ergo fideliora sunt nostra, magisque credenda, quorum imagines quoque fidem inueniunt. Si de suis sensibus, iam erga sacramenta nostra imagines posteriorum habebuntur, quod rerum forma non sustinet. nunquam enim corpus vmbra, aut veritatem imago præcedit. [604] Age iam si qui philosophus affirmet, vt ait [605] Laberius, de sententia [606] Pythagoræ, hominem fieri ex mulo, colubrum ex muliere, & in eam opinionem omnia argumenta eloquij virtute distorserit, nonne consensum mouebit, & fidem infiget etiam ab animalibus abstinendi? propterea persuasum quis hoc habeat, ne fortè bubulam de aliquo proauo suo obsonet. At enim Christianus si de homine hominem, [607] ipsumq; de Caio Caium reducere repromittat, lapidibus magis, nec saltem cædibus à populo exige
C tur. Si quæcunque ratio præest animarum humanarum reciprocandarum in corpora, cur non in eandem substantiam redeant, quum hoc sit restitui, id esse quod fuerat? Iam non ipsæ sunt quæ fuerant, quia non potuerunt esse quod non erant, nisi desinant esse quod fuerant. Multis etiam locis ex ocio opus erit, si velimus ad hanc partem lasciuire. Quis inquam bestiam reformari vidit? Sed de nostra magis defensione, qui proponimus, multo vtique dignius, credi hominem ex homine rediturum, quemlibet pro quolibet, dum hominem. [608] Vt eadem qualitas animę in eandem restauretur conditionem, & si non effigiem. Certe quia ratio restitutionis destinatio iudicij est, eo quod omnino de iudicio dei pati debent, necessario idem ipse qui fuerat exhibebitur, vt boni seu contrarij meriti iudicium à deo referat. Ideóque repręsentabuntur, & corpora, [609] quia neque pati quicquam potest anima sola sine stabili materia, id est carne: & quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ non sine carne meruerunt, intra quam omnia egerunt.

Mat. 25
Mat. 5.
Gen. 2.
XLVIII.

Edictum omnibus ecclesiis proponendum. Sed ne quis inquit, hac in varietate veritatis adulteratæ confisus verè sibi videatur suas instructiones defendere, illud pro comperto habeat, Christianorum ecclesiam nullam aliam regulam veritatis admittere, quàm quæ à Christo nobis est per suos discipulos tradita, à quibus istos hæresiarchas & tempore & scientia posteriores aberrare docebimus, cum aduersus Marcionem, Hermogenẽ, Praxeam, & alios stylum perstringemus. VEL IDEO magis poëtis.

TULLIANO
A V
16

Correctio. Laborat ſpiritus erroris, vt in quibus poëtæ, philoſophi Chriſtianíque conueniunt, eadem D
æſtimatione accipiantur. Succedit hoc cumulate, tanto pleríque odio in Chriſtianos feruntur, qui-
libet ſcriptor modo Chriſtianus non ſit, magis probatur, quàm ſi Chriſtianus eadem ratione referat
probabiliori. Nam ſi de vniuerſali illo iudicio, quando iudicabit Chriſtus humanum genus, memi-
nerimus: ſi infernum ignis fornacem, in quo ſcelerati diſtorquentur, prædicemus: ſi contra paradiſum
locum beatis ſanctiſque deſtinatum, ignea ſpe munitum proferamus in medium, multo omnia hæc de-
rident cachinnantúrque gentes, magis quàm id genus multa quæ apud alios auctores lectitantes decan-
tant: quaſi hæc de ſuis ſenſibus philoſophi habeant tanquam priores, nos vero tanquam poſteriores
imitemur illos, verum quanto noſtra monumenta antiquiora ſunt illis, tanto maiorem fidem cuique
facere deberent. niſi forte ita ſeſe res habeat, vt vmbra potius quàm corpus eſſe poſſit, & exemplaria
præſtent veris rebus. Sed præcipue mortuorum reſurrectionem ſubſannant, quaſi tale myſterium pe-
nitus inauditum ſit, neque id vllo modo natura permittat. At vero metempſychoſis illa Pythago-
reorum, quam Laberius veſter tanto verborum apparatu exornat, affirmans homines ex mulo aut ex
boue fieri, & è contra, ita vt cauendum ſit, ne dum quis animalium carne veſcatur, de proauo ſuo co-
medat, nonne magis à vero diſtare videtur, quàm quemadmodum Chriſtiani dicunt, hominem reponi
ex homine? Et de Caio, verbi cauſa, eundem Caium refici? ideo tamen Pythagorici celebrantur, Chri-
ſtiani lapidibus (ſi non etiam cædibus) expetuntur. At ſi animas hinc illuc reciprocare libenter auditis,
nonne facilius concedere debetis, vt in eadem ſubſtantiam reſtituantur? id verò cur in corporibus ma-
gis abſurdum videri poteſt, quàm in ipſis animis, quas qui conſiderat, quid ipſæ nunc ſint, videbit iam
non eſſe id quod fuerant. nam quum omnis motus deturbandi vim habeat, expellatur neceſſe eſt quod
ante erat, quum noua forma inducitur. & quod ſemel factum conceditis, iterum fieri quid mirum? Sed
ſi velimus totam hanc ſententiam Pythagoræ luxuriante oratione explicare, quàm falſum ſit, vt quis E
poſſit in aliquam temere beſtiam transformari, multis argumentorum locis maiorique ocio opus ſit.
Sed hæc alij, nos de noſtris placitis, vt verioribus & quæ magis conuenientia repromittant. Nam quum
ad thronum dei omnes cogendi ſint, vt ratione quiſque ſuarum actionum reddita mercedem ſuam re-
cipiat, ratio videtur exigere, vt corporum reſurrectio præcedat, vt in quo velut inſtrumento operata
eſt anima iudicetur. Altera eſt etiam cauſa, à poſterioribus theologis damnata, merito fortaſſe, ſed idcir-
co Tertulliani ſcripta refugienda non cenſeo, tanquam ab orthodoxa fide aliena. Eo ſiquidem tempore
quum fides Chriſtiana ita exagitaretur, vt radices altius adigere non poſſet, in his tantum quæ maxima
erant occupabatur, neque ſe vndique expolire, aut omnes ſuas partes perſcrutari poterat: vnde ſæpius
factum eſt, vt cum his quæ pro certis non erant determinata, naturalem philoſophiam coniungere
non vereretur. Quæ quum animam expertem ponat iniuriarum, & pœna ſceleribus puniendis conſtituta
ſit, neceſſarium videbatur, vt ſuæ illa priori materiæ copularetur ad ſenſum doloris reſumendum.

Sed quo modo, inquis, diſſoluta materia exhiberi poteſt? Conſidera temetipſum ô
homo, & fidem rei inuenies. Recogita quid fueris, antequam eſſes, vtique nihil. meminiſ-
ſes enim ſi quid fuiſſes. Qui ergo nihil fueras prius quàm eſſes, [610] idem nihil factus quum
eſſe deſieris: cur non poſſis eſſe rurſus de nihilo eiuſdem authoris voluntate, qui te voluit
eſſe de nihilo? Quid noui tibi eueniet? qui non eras, factus es: quum iterum non eris, fies.
Redde ſi potes rationem qua factus es, & tunc require qua fies. Et tamen facilius vtique
fies, quod fuiſti aliquando, quia æquè non difficile factus es quod nunquam fuiſti aliquan F
do. Dubitatur credo de dei viribus, qui tantum corpus hoc mundi de eo quod non fuerat
non minus quam de morte vacationis & inanitatis impoſuit animatum ſpiritu omnium
animarum animatore, ſignatum & ipſum humanæ reſurrectionis exemplum in teſtimo-
nium vobis. Lux quotidiè interfecta reſplendet, & tenebræ pari vice decedendo ſucce-
dunt, ſidera defuncta viueſcunt, tempora vbi finiuntur, incipiunt, fructus conſummantur
& redeunt. Certè ſemina non niſi corrupta & diſſoluta fœcundius ſurgunt, omnia pe-
reundo ſeruantur, omnia de interitu reformantur. Tu homo tantum nomen, [611] ſi intelli-
gas te, vel de titulo Pythiæ diſcens, dominus omnium morientium & reſurgentium, ad
hoc morieris, vt pereas? Vbicunque reſolutus fueris, quæcunque te materia deſtru-
xerit, hauſerit, aboleuerit, in nihilum prodegerit, reddet te. Eius eſt nihilum ipſum,
cuius & totum.

Argumenta hæc à naturalibus rebus ſumpta, quibus inſinuare corporum reſtitutionem Tertullianus
conatur, videbuntur iis qui in fidei Chriſtianæ baſi iam reſident, aut nulla eſſe aut friuola: ſed ij meminerint quibus cùm res agitur, eſſe gentes pleráſque Epicureas, quæ tantum aberant vt robuſtiſſimum cibum conficerent, vt vix fidei noſtræ lac exugerent. paulatim itaque procedendum fuit, & quæ comparari alioqui non poſſunt, in comparationem committere, vt fides apud ignaros myſteriorum dei, aliquo rationis inuolucro protenderetur. Si ergo, inquit, tuam priorem conditionem animaduertas, mentéque tecum reuoluas, nihil fuiſſe prius quàm factus es, multo facilius eſſe putabis, poſtquam reſolutus es, iterum vt prodeas in vitam. Neque tu mihi obiicias, Sol & homo faciunt hominem, &c. nam qua tu es, non à proximis cauſis ſumo, ſed ad primum autorem te reuoco, qui & ſolem & hominem

A minum ſeminarium fecit, & naturæ chaos illud almo ſuo ſpiritu non tantùm ab inanitate vindicauit, ſed & animauit etiam: poſtremo ſuo tempore mortuus ipſum ſibi corpus excitauit ad vitam, vt propoſito nobis tali teſtimonio, ſpem certam ex tantis mortuorum primitiis amplecteremur, habitum ex priuatione poſſe reponi. Quòd ſi de veſtri Epicuri ſententia ſolem ignéſque cœleſtes quotidiè extingui & accendi naturali quodam concurſu putatis? quid adeò mirum, ſi idem nobis quoque euenturum ex volũtate authoris ipſius naturæ dicamus, apud quam multò quidem minoris ſunt fructus, quos per anni tẽpeſtates terra ex corruptione ſeminis excitat pulchriores, quàm cuius cauſa illi ſunt: homo qui quùm vel teſtimonio veſtri Apollinis dominus omnium ſit, haud veriſimile eſt, vt ille hac prærogatiua defraudetur, atque ita pereat, vt non ſuo tempore reſurgat.

Ergo, inquitis, ſemper moriendum erit, & ſemper reſurgendum. Si ita rerum dominus deſtinaſſet, ingratis experireris conditionis tuæ legem. At nunc non aliter deſtinauit quàm prædicauit. Quæ ratio vniuerſitatem ex diuerſitate compoſuit, vt omnia æmulis ſubſtantiis ſub vnitate conſtarent ex vacuo & ſolido, ex animali & inanimali, ex comprehenſibili & incomprehenſibili, ex luce & tenebris, ex ipſa vita & morte: eadem æuum quoque ita deſtinata ac diſtincta conditione conſeruit, vt prima hæc pars ab exordio rerum quam incolimus, temporali ætate ad fidem defluat: ſequens verò quam expectamus, in infinitam æternitatem propagetur. Quùm ergo finis & limes medius, qui interhiat adfuerit, vt etiam mundi ipſius ſpecies transferatur æquè temporalis, quæ illi diſpoſitioni æternitatis aulæi vice oppanſa eſt: tunc reſtituetur omne humanum genus B ad [612] expungendum quod in iſto æuo boni ſeu mali meruit, & exinde pendendum immenſam æternitatis perpetuitatem. Ideóque nec mors iam, nec rurſus ac rurſus reſurrectio, ſed erimus iidem qui nunc, nec alij poſt. Dei quidem cultores apud Deum ſemper, ſuperinduti ſubſtantia propria æternitatis. Profani verò & qui non integri ad Deum, in pœna æquè iugis ignis, habentis ex ipſa natura eius diuinam ſcilicet ſubminiſtrationem incorruptibilitatis. [613] Nouerunt & philoſophi diuerſitatem arcani & publici ignis: ita longè alius eſt qui vſui humano, alius qui iudicio Dei apparet, ſiue de cœlo fulmina ſtringens, ſiue de terra per vertices montium eructans. [614] Non enim abſumit quod exurit, ſed dum erogat, reparat: adeò manent montes ſemper ardentes, & qui de cœlo tangitur, ſaluus eſt, vt nullo iam igni decinereſcat. & hoc erit teſtimonium ignis æterni, hoc exemplum iugis iudicij, pœnam nutrientis: Montes vruntur & durant, quid nocentes & Dei hoſtes?

Hæc adiungit, ne quis exemplis ſuperioribus perſuaſus, vices quoque perpetuas in hominibus eſſe putaret, præſertim neſcius œconomiæ noſtri Dei, qui ſolus eſt in his rerum conſtitutionibus conſulendus. Nam ſi libuiſſet ei, vt tu quoque totidem vices obires, ne tu tibi ſapias, velis nolis experireris. Sed ex alto ſuo conſilio, quod à ſeculo abſconditum, hoc tempore nobis per filium ſuum reuelauit, ſemel hoc in homine fore decreuit. Ea etenim ratio & logos, quod alii verbum & ſermonem vocant, quæ ex voluntate patris hoc vnum veluti corpus ſyſtemáque naturæ ex elementis inter ſe quaſi de primis ſemper partibus decertantibus condidit, eadem æuum æternitatis menſuram ita diſtinxit, vt C tota ea pars quæ iudicium præceſſerit, tempore certo delata claudatur, reliqua perpetuo ſemper ſtatu gaudeat. Quando igitur id quod ſupereſt, prioris fuerit exantlatum, & cœlum ipſum totáque hæc natura exuta vices fluxúſque temporarios, ſpeciem induet æternitatis, & humanum genus ad æternitatem quoque inſtauratum liberum ab omnibus, quibus nunc conficitur ægritudinibus, aut perpetuò cum Chriſto gaudebit in excelſis, aut cum malis dæmonibus torquebitur apud inferos in gehenna, cui non defore materiam & philoſophorum rationes, & plurima incendia in natura vobis probare poſſunt.

[615] Hæ ſunt quæ in nobis ſolis præſumptiones vocantur, in philoſophis & poëtis ſummæ ſcientiæ & inſignia ingenia. Illi prudentes, nos inepti. Illi honorandi, nos irridendi, immò eò amplius & puniendi. Falſa nunc ſint quæ tuemur, & meritó præſumptiones, attamen neceſſaria: inepta, attamen vtilia: ſiquidem meliores fieri coguntur qui eis credunt metu æterni ſupplicij & ſpe æterni refrigerij. Itaque non expedit falſa dici, nec inepta haberi, & expedit vera præſumi nullo titullo damnari licet, quæ proſunt omninò. In vobis itaque præſumptio eſt hæc ipſa, quę damnat vtilia. proinde nec inepta eſſe poſſunt. Certè & ſi falſa & inepta, nulli tamen noxia. nam & multis aliis ſimilia, quibus nullas pœnas irrogatis, vanis & fabuloſis inaccuſatis & impunitis, vt innoxiis. [616] Sed in eiuſmodi error ſi vtique irriſioni iudicandum eſt, non gladiis & ignibus, & crucibus, & beſtiis. De qua iniquitate ſæuitiæ non modò cæcum hoc vulgus exultat & inſultat, ſed & quidam veſtrûm, qui- XLIX.

bus fauor vulgi de iniquitate captatur, gloriantur. quasi non totum quod in nos potestis, D
nostrum sit arbitrium. Certè si velim Christianus sum, tunc ergo me damnabis, si damna-
nari velim. quum verò quod in me potes, nisi velim, non potes, iam meæ voluntatis est
quod potes, non tuæ potestatis. Proinde & vulgus vanè de nostra vexatione gaudet, pro-
inde & nostrum est gaudium, quod sibi vindicant, qui malumus damnari quàm à deo ex-
cidere. contrà illi qui nos oderunt, dolere non gaudere debebant, consecutis nobis quod
eligimus.

Quum multis hactenus argumentis, tum in hoc comparationis loco verissimum illud esse cognoui-
mus, ἑνὸς ἀτόπου δοθέντος, πάλλα συμβαίνει. Quum enim aliquid homines semel oderint, nulla aliqua
ratione coacti, nulla iam hoc ex parte commendare posse videntur, licet ab aliis non diuersum imò eius-
dem notæ. Si philosophus, si poeta aliquis de constitutione mundi, de animis, de inferis meminerit, mi-
rum quàm hæc pensitentur celebrentúrque, quasi à certa ratione proficiscantur. Si verò Christianus ea-
dem pertentet ex εὐδοκίας τε καὶ οἰκονομίας. Dei, inanes conceptus habentur & inepti. quum tamen si
quid à fine commendandum est, vtilia hæc & necessaria sint hominibus, vt quæ duo calcaria, spem scili-
cet & metum exacuant. Sed vide iniquitatem. Esto, sint falsa, & inepta, quia tamen innoxia, nullis esse
fraudi debebant, quomodo cum aliis de iisdem rebus sæpius actum est, quorum nullus reus, nullus fa-
ctus est noxius. Amplius inepta irrideantur, non sæuissimis carnificinis expendantur. In qua re haud ego
amplius vulgus insipiens, sed vos iudices satis mirari non possum. nullo quidem iure, sed graui quadam
ambitione perculsos, ita de nostris tormentis gloriari, quasi eius rei causa à vobis tota sit, & in manibus
vestris: an nescitis in voluntate cuiusque positum sectari Christum, aut negligere: atque ita iudicium ve-
strum aut subire aut declinare posse? Euenit nobis quod optamus dum cruciamur. quòd si nos inimico-
rum locò censetis, gloria hæc vestra & gaudiũ, dedecus potius vobis & ingens dolor habendus est, quan-
do vestra opera votorum suorum compotes fiant inimici vestri. E

[617] Ergo, inquitis, cur quærimini quod vos insequamur, si pati vultis, cùm diligere de-
1. beatis per quos patimini quod vultis. planè volumus pati: verùm eo more quo & bellum
miles. Nemo quippe libens patitur, cùm & trepidare & periclitari sit necesse, tamen &
præliatur omnibus viribus, & vincens in prælio gaudet, qui de prælio querebatur, quia &
gloriam consequitur & prædam. Prælium est nobis quod prouocamur ad tribunalia, vt il-
lic sub discrimine capitis pro veritate certemus. Victoria est autem pro quo certaueris
obtinere. Ea victoria habet & gloriam placendi deo, & prædam viuendi in æternum. [618]
Sed obducimur certè cùm obtinuimus: ergo vicimus, cùm occidimur: denique euadi-
mus, cùm obducimur. Licet nunc [619] sarmenticios & semarios appelletis, quia ad stipitem
dimidij axis reuincti sarmentorum ambitu exurimur. Hic est habitus victoriæ nostræ, [620]
hæc palmata vestis, tali curru triumphamus. meritò itaque victis non placemus. propterea
enim desperati & perditi existimamur. sed hæc desperatio & perditio penes vos in causa
gloriæ & famæ, vexillum virtutis extollunt. [621] Mutius dextram suam libens in ara reli-
quit. O sublimitas animi. Empedocles totum sese Catanensium Etneis incendiis donauit,
ô vigor mentis. [622] Aliqua Carthaginis conditrix rogo se secundum matrimonium dedit, ô
præconium castitatis. Regulus ne vnus pro multis hostibus viueret toto corpore cruces
patitur. ô virum fortem, & in captiuitate victorem. [623] Anaxarchus quùm in exitium ptis-
sanæ pilo contunderetur, Tunde, tunde, aiebat, Anaxarchi follem. Anaxarchum enim non
tundis. ô philosophi magnanimitatem, qui tali de suo exitu etiam iocabatur. Omitto eos
qui cum gladio proprio alióue genere mortis mitiore de laude pepigerunt. Ecce enim &
tormentorum certamina coronantur à vobis. [624] Attica meretrix carnifice iam fatigato,
postremó linguam suam comestam in faciem tyranni sæuientis expuit, vt expueret & vo-
cem, ne coniuratos confiteri posset, si etiam victa voluisset. [625] Zeno Eleates consultus à
Dioniisio, quidnam philosophia prestaret, quum respondisset, contemptum mortis impal-
sibilis flagellis tyranni obiectus sententiam suam ad mortem vsque signabat. [626] Certè La-
conum flagella sub oculis etiam hortantium propinquorum acerbata tantum honorem
tolerantiæ domui conferunt, quantum sanguinis fuderint. O gloriam licitam, quia huma-
nam, cui nec præsumptio perdita, nec persuasio desperata reputatur, in contemptu mor-
tis, & atrocitatis omnimodæ, cui tantum pro patria, pro imperio, pro amicitia pati per-
missum est, quantum pro Deo non licet. & tamen illis omnibus & [627] statuas defunditis, &
imagines inscribitis, & titulos inciditis in æternitatem, quantum de monumentis pote-
stis: scilicet præstatis & ipsi quodammodo mortuis resurrectionem. hanc qui veram à Deo
sperat, si pro Deo patiatur, insanus est.

Obie-

A Obiectioni respondet, qua gentes continuo Christianis insultabant, & totum huius apologiæ propositum diruebatur. Nam si per nos, inquiunt, voti compotes estis, quid tu tanto verborum apparatu vicem Christianorum dolens de nostra semper iniquitate quereris? ad quos Tertullianus, Homines, inquit, sumus, atque eo sensu qui tormenta si fieri possit, naturaliter & quasi milites strenui refugiamus, qui si possint sine puluere & sudore pace potiri velint, alioqui iniurias propulsantes, pro Imperatore si sit opus, vitam cum morte commutant. Quanquam ratio diuersa est aliorum à nostro prælio victoriáque. Alij enim eo consilio militant, vt gloriam sibi & patriæ comparent. nostra verò gloria est placere deo, illi ex victoria spolia opésque sibi prædantur, nos vt in æternum viuamus. præterea illi abiguntur trahunturque captiui, si victoriam non obtinuerint, nos cùm obtinuimus: illi etiam victi occiduntur, nos victores, ac maximè tunc effugimus hostium manus cùm captiui circumducimur. Omnis verò vester apparatus in tormenta, triumphum nobis ex victoria subornat, tantum abest vt vestris conuiciis aut opinione moueamur, nos cum sarmentarios semissariósque & perditos homines desperatíque consilij dictitatis. Sed mirum quàm iudicij examen ab amore & odio inuertatur. Putat amans decora vitia in amica, & vt ait ille, Cæsia Palladion est, næuosa & lignea Dorcas, Paruula pumilio, &c. Contra in odioso vitia vocantur, quæ in aliis maximæ virtutes. Vos itaque deuotionem animi & patientiam in tormentis, pro Deo vituperantes in Christianis, in aliis quacunque de causa mirificè extollitis, vt quæ à fortitudine omnium excellentissima proficiscantur: ita sublimes animos non Romanorum tantum, sed Græcorum, nec virorum solummodo, sed etiam mulierum admirantes, & in sermone laudatis, & memoriæ commendari curatis.

Sed hoc agite boni præsides, meliores multo apud populum, si illis Christianos immolaueritis. Cruciate, torquete, damnate, atterite nos. probatio est enim innocentiæ nostræ B iniquitas vestra. Ideo nos hæc pati, deus patitur. nam & proximè ad [628] lenonem damnando Christianam potius quàm ad leonem, confessi estis labem pudicitiæ apud nos atrociorem omni pœna & omni morte reputari, nec [629] quicquam tamen proficit exquisitior quæque crudelitas vestra, illecebra est magis sectæ. plures efficimur quoties metimur à vobis, semen est sanguis Christianorum. Multi apud vos ad tollerantiam doloris & mortis hortantur, vt [630] Cicero in Tusculanis, vt Seneca in Fortuitis, vt [631] Dio genes, vt [632] Pyrrhon, vt Callinicus. [633] Nec tamen tantos inueniunt verba discipulos, quantos Christiani factis docendo. Illa ipsa obstinatio, quam exprobratis, magistra est. Quis enim non contemplatione eius concutitur, ad requirendum, quid intus in re sit? Quis non vbi requisiuit, accedit? vbi accessit, pati exoptat? vt totam dei gratiam redimat, vt [634] omnem veniam ab eo cōpensatione sanguinis sui expediat? omnia enim huic operi delicta donātur. Inde est quod ibidem sententiis vestris gratias agimus vt est æmulatio diuinæ rei & humanæ, cùm damnamur à vobis, à Deo absoluimur.

Conuersio hæc vltimo loco ad antistites eo artificio referta est, vt nullibi cesset vllum verbum, sed quod illis permittere videtur, sua ironia deiiciat atque deturbet, dum causam quamobrem illi Christianos damnent adducit, & ex ea re proferat effectus in contrariam partem: quæ omnia si quis rationis exiguæ pariceps expendat, non modo iniquam Christianorum vexationem videbit, sed intempestiuam & à proposito Imperatoris penitus alienam. potissima enim causa est, cur Christiani damnentur, quia populo iudices satisfacere cupiunt, Successus verò rei stare id pro Christianis manifestè declarat. nam quo C sæuius cruciantur, eo probantur meliores: quantóque plures intereunt, tanto maior seges excrescit. Admirātes siquidem homines patientiam eorum in tormentis (illecebra enim & delicium carnificina videtur talis sectæ hominibus) causam eius rei requirunt, & requisitam ita plerúnque amplectuntur, vt in eorum sententiam conuolent, præsertim edocti humana hæc cum diuinis nequaquam congruere. Sed ea inter se veluti æmulatione pugnare, vt quod altera pars damnet, absoluatur ab altera: atque ita oritur occasio incrementi, ea ratio quę in exitium iustitiæ est comparata, vt satius sit contra stimulum non calcitrare.

ADNOTATIONES IACOBI PAMELII IN APOLOGETICVM.

1. PRo Christianis.] *Istud in titulo huius libri adiecimus ex 1. Vatic. cod. præsertim consentientibus Eusebio, Nicephoro, & Cedreno hist. Eccl. locis infra adductis T. 4. inter fragmenta Tertulliani, qui hunc citantes,* ἀπολόγιαν ὑπὲρ τῶν κριστιανῶν *inscribunt.*

CAP. I.

2. Si non licet vobis Romani Imperij Antistites.] *Caput hoc 1. plerique MS. et exc. cod. inscribunt:* De ignorantia in Christo Iesu. *sed Vatic. cod. alter clarius:* Quod religio Christiana damnanda non sit, nisi qualis sit prius intelligatur. *Imitatur autem in hac veluti præfatione & postea frequenter Iustini Martyris Apologiam ad Antonin. Pium.* Antistites *verò appellat (inquit Franciscus Zephyrus in suis quæ nostris coniunximus scholiis) ipsos Pontifices, quorum auctoritas rem sacram, ceremonias, omnem denique religionem admini-*

ſtrabat, in quibus interpretandis ſumma Reip. verſabatur, vnde & principes publici conſilij à Cicerone appellantur, & deorum immortalium antiſtites. Atqui inter hos etiam ipſos imperatores fuiſſe conſtat ex inſcriptionibus antiquis in quibus Pont. Max. vocantur.

3. In aperto & ædito.] *Adſcripſit:* ædito, *Rhenanus 2. edit. ex Gorzienſi cod. vti teſtatur in ſcholiis, cui conſentiunt cæteri omnes MS. codices,*

4. Palam diſpicere.] *Egnatius & 1. Vat. cod.* deſpicere. *Rhen. vbi ſupra & alter Vat. cod.* deſcribere. *ſed placet vulgata & aliorum MS. lectio.*

5. Si ad hanc ſolam ſpeciem.] *Iuriſconſ. ſermo (inquit Rhenanus) In aliis (inquit Zephyrus) iudiciorum formis, ne dicam ſpeciebus (quod etiam Cicero abhorruit) ſtudioſa eſt auctoritas veſtra in perſcrutanda iuſtitiæ norma, ne quis inſons opprimatur, neque plebis teſtimonium veretur. Sola hæc quæ ad Chriſtianos pertinet, neglecta penitus temere condemnatur à vobis. Dictum vero hoc eſt ex eadem figura qua Terent. Ad eam rem, inquit, ſi quis magiſtrum cepit improbum, id eſt ſuper eam rem.*

6. Domeſticis indiciis nimis operata.] *Pro:* onerata, *inquit Rhen. cui conſentiunt S. Bauonis, Elnon. Puteani & 1. Vatic. MS. codices, debet ſcribi:* operata. *Nam quemadmodum auctores dicere ſolent operari ſacris, vocabant etiam operationes ipſa ſacrificia veteres, Acrone Grammatico teſte: ſic Tertullianus* operari *ſubinde cum datiuo conſtruit, pro inſiſtere & vacare. ita cap. 15.* Cetera laſciuiæ ingenia, *inquit,* etiam voluptatibus veſtris per deorum dedecus operantur. *Rurſum cap. 40.* Balneis, *inquit,* & cauponis, & lupanaribus opetati. *Hic autem locus indicat Ethnicos conatos ab his qui familiariter cum Chriſtianis verſabantur, à famulis (inquam) & ancillis, inueſtigare & deprehendere crimina, de quibus noſtri infamabantur vulgo, vt in ipſas etiam eorum domos, in ipſas baſilicas & conuenticula nec opinantibus illis irruerent. Sed nihil vnquam deprehenſum eſt. hoc idem queritur cap. 7.* Etiam domeſticis noſtris obſidemur, quotidie prodimur, in ipſis plurimum cœtibus & congregationibus noſtris opprimimur. *Atqui de tormentis adhibitis vt flagitia illa de Chriſtianis ſerui comminiſcerentur vide Iuſtinum Martyrem Apol. 1. ad Senat. Roman. in Puteani etiam libro eſt;* operata infeſtatio ſectæ huius *vocum ordine mutato vti ſupra* domeſticis iudiciis, *non* indiciis, *& infra,* obſtruit veritati, *omiſſa voce illa,* viam. *quam ineptos homines de ſuo adieciſſe iudicat Carrio. eſt enim obſtruere alicui phraſis Ictorum propria: & alioqui eadem vox iam iam repetitur.*

7. Nihil illa, de cauſa ſua deprecatur.] *Primus Zephyrus ſubſtituit:* deprecaretur; *ſed reſtituimus quod habent tam MS. omnes quam prius excuſi codices.* Deprecari *vero (inquit ille) eſt pro reo à iudice vel pro amico à principe viro veniam precari. Cicero ad Pontif. Amici illi tui te vno amico tecti, &c. Quibus autem verbis* deprecatio *fiat idem Cicero pro Ligario docet:* Ignoſcite iudices, errauit, lapſus eſt, non putauit. ſi autem poſt hac, &c. *Vox,* illa, *abeſt à libro manuſcripto omnium antiquiſsimo, qui apud Clariſs. virum CL. Puteanum eſt.*

8. Ceterum genus.] Ceterum *(inquit Zephyrus) idem quod:* vero. *ſignificat differunt tantum conſtructione, illud enim ſemper præponitur hoc contra: perinde ac apud Græcos.*

9. Quid hic deperit legibus.] *Sic MS. omnes & exc. ante Zephyr. qui legit:* Quid hinc. *Ex iiſdem MS. vocem Tertullianicam:* quo, *ſubſtituimus, pro,* quod. Odium erga. *Liber Puteani;* odij. *quod aperte verum cenſet Carrio. non enim cauſam odij reddit, ſed cauſam iniquitatis odij. item* Chriſtianorum *non* Chriſtianum, *habet idem liber.* Mereretur.) *ita repoſuimus ex Rhenani omnes tamen libri,* meretur. *quod probat Carrio. vt ſit aduerſarij interrogantis an ſit iniquum odiſſe quod ignoretur, etiamſi res meretur odium: & antea ita diſtinguatur:* etiamſi res meretur odium? *vt in libro Puteani eſt.* propterea oderint.) *liber Puteani;* oderunt. *eleganter.*

10. Qui retro oderant.] *id eſt, antea & retroactis temporibus. In qua ſignificatione (inquit Zephyr.) apud ſuperiores latinos raro vſurpatum eſt. neque ideo minus eſt doctior qui ſuorum temporum verbis vtitur, cum alia temporibus alia videmus in omni dialecto vſurpari. Sic Cicero nunquam dixit alioqui, pro quo interdum vſus eſt ceterqui. num poſteri apud quos illud eſt frequens, ideo expiandi? Is qui toties alibi vſus eſt: antea, etiam hoc locu petere poterat, ſed ſua tempeſtate* retro *occurrebat paſſimque audiebatur. Nec tamen auctoritate caret. nam multo ſuperior Papinius in ſua Soteria, Genus ipſe, inquit, ſuæ præmiſſáque* retro *nobilitas, nec origo latet, &c.*

11. Vtique de comperto.] *Cum adſeueratione (inquit idem) legendum, quaſi dicat, non temere neque de repente, ſed è re comperta ſibique perſpicua Chriſtiani fuerit. Neque hæc figura dicendi noua eſt, nam & Lucretius: de ſubito, Cicero de reliquo; deſcripto, frequenter vſus eſt. In illo quidem nimia temporum negligentia animaduertitur, ſi, remiſsius, legatur.* Simul vt deſinunt, (*vocem, vt, expungit Carrio: quod nec in libro Puteani ſit, & antiquiſsima locutio* ſimul *pro* ſimul ac, *vt apud Horatium Carminũ lib. 1. od. 4.* quo ſimul mearis, &c. *exempla apud Plautum, Virgilium, Lucretium, Horatiũ, & ipſum Ciceronem frequentia ſunt.* ceſſent &. *liber Puteani:* ceſſant & odiſſe.

12. Et ſunt tanti quãti.] *Videtur (inquit idẽ) ſignificatũ continui ad numerũ retuliſſe, qui per tot quot vtitur ſolet. Sed cum multitudinem ingẽtem qui ad Chriſtianiſmum quotidie magis conſluebant exprimere ſignificatius vellet, quaſi ſtolos & agmina; non contentus diſcretis relationibus, continuis coniunctiſque vti voluit: quidem etiam ſumma multarum rerum concipitur. vt Cicero, Vnquam nullam vidi tantam concionem, quanta nunc veſtra eſt. Et: Quid eſt in terris commune tantum tamque ſuue conſilium, quod non de meis rebus geſtis pulcherrime iudicarit?* Tanti *igitur* ſunt, *perinde ac ſi dixiſſet,* tanti *eſt, eorum multitudo, quantam vos non præterit, ſed indicatis, ac deploramini multa proclamatione dolentes ſub prætextu iuſtitiæ, & quaſi accepto detrimento obſidentibem hac Chriſtiana religione, & ad hoc nomen omnes homines confugere, vt merito de Eccleſia Horatianum illud decantari poſſet:*

Merſes profundo, pulcrior euenit;
Luctere, multa proruet integrum Cum laude victorem.

13. Denotamur.] *Sic è MS. omnibus pro:* denotantur, *& paulò poſt:* hoc ipſo modo.) ipſo, *abeſt à libro Puteani.* mærent, *pro* mœrent. *in Puteani* mirent.

14. Alicuius latentis boni.] *Sic ex MS. & exc. ante Zephyrum poſt quem perperam vbique:* labentis, *legitur. Ex iiſdem vtrobique* licet, *pro:* libet *etſi in Puteani poſterius eſt,* libet. *&:* Hic tantum, *pro:* vtbanum *MS. item omnibus* humana curioſitas, *pro:* vrbana

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

inmusicos, *vocem Tertullianicam pro*: non musicos.

15. Anacharsis.] *Laertius in eius vita*: θαυμάζειν δὲ ἔφη πῶς τοῖς ἕλλησι ἀγωνίζονται μὲν οἱ τεχνῖται κρίνουσι δὲ οἱ μὴ τεχνῖται. *Hoc est interprete Rhenano: Mirari autem se dixit quomodo apud Græcos artifices quidem certarent, verum iudicarent qui non essent artifices. Vide supra l. de Pall. num. 95.*

16. Malunt nescire.] *Similiter ex MS. & excusis prioribus restitui:* Malunt, *pro:* malint, *& proxima periodo:* præformantur, *pro:* performantur. *&:* damnati, *pro* condemnati. *Atqui:* inquit, *pro*, inquiunt, *Tertulliano vsitatum esse alicubi adnotat Rhenanus.*

17. Vel fato vel astris imputant.] *De astrologis latius Tom. 2. lib. de Idolol. vbi* de illis ne loquendum quidem *dicit.* fato *autem & astris nihil imputandum prolixe prosequuntur DD. August. de Ciuitat. Dei lib. 5. ab initio vsque ad c. 12. Chrysost. de prouid. Orat. 2. 3. 4. 5. & 6. Ambrosius hexam. l. 9. c. 4 Gregor. Nyss. Philos. l. 6. & latissimè omnium Eusebius de præpar. Euang. l. 6. c. 5. 6. 7. 8. & 9. vbi multa aduersus* fatum *adfert testimonia tum ethnicorũ Oenomai. l. de mal. artib. Diogeniani aduersus Chrysippum & Alexandri Aphrodisæi l. de fato; tum scriptorum Ecclesiasticorum, Bardesanis Syri dial. de fato ad Anton. Imperat. & Origenis in Genesim. Qui idipsum paucis tractat. hom. 3. in Hierem. Quemadmodum etiam DD. Prosper lib. 1. de vocat. gentium. Hieron. in Isai. c. 38. Prudent. aduersus Symmachum l. 2. Epiphan. in Pharis. & Iustinus Mart. Apolog. ad Anton. Cæsarem, ac Orat. aduersus gentes: Minutius denique in Octauio. Ipsius etiam Tertull. fragmentum ex lib. de fato habes infra Tomo. 4.*

18. Christianus vero.] *Ita MS. cod. & olim ex Gorziensi cod. Rhen. pro eo quod postea iterum irrepsit:* Christianis. *quemadmodum & paulopost:* interrogatus, *ex iisdem MS. lego:* naturalia mali: *pro:* naturam. *etsi codex Puteani habet*; natura alia mali. *vt infra*; quod hoc malum est cuius reis *pro vulgato*; quid hoc mali.

CAP. II.

19. Si certum est denique &c.] *Caput 2. inscribitur a plerisque:* contra inquisitionem; *sed rectius in alt. Vat cod.* Peruersitas quæ in damnandis & absoluendis Christianis obseruatur, *Atqui etiam hoc argumentum ex Iustino sumpsit.*

20. Quodcunque dicimur.] *Reposuimus hoc ex MS. & priorib. exc, cod, pro*; dicimus.

21. Quando nec liceat indefensos & inauditos damnari.] *Alludit hauddubiè (vti rectè adnotauit Rebur. l. 1. Var. c. 7.) ad l. 1. re requir. reis, quæ dicitur lata (iuxta cod. emendiatores) à diuis Seuero & Antonino quod adeo factum oportuit paulo antequam liber hic in lucem prodiit.* cognoscitis.) *Puteani liber*; quando si de aliquo nocente cognoscatis.

22. Vt de vestris elogiis loquar.] *Ex 1. Vat. cod. legimus:* vestris, *pro eo quod alij manuscripti omnes* nostris; *quia de ethnicis hic loquitur.* elogiis, *vero legi debere id est accusationum titulis cum Rhenano*; *non:* eclogiis, *vt post Zephyrum exc. cod. aut:* eulogiis, *vti MS. omnes & exc. vet. patet: tum ex eo quod infra legitur lib. ad Scapulam*, Christianum in elogio concussione eius intellecta dimisit, scisso elogio, *& sub finem Scorpiaci infra T. 3.* tribunorum elogia, *& c. 5. l. de Cor. Milit.* elogiũ sacrilegij *tum quod vox prior in eadem significatione Iureconsultis sit peculiaris & à Spartiano quoque in vita dicti Seueri Imperatoris hac eadem ætate vsurpata. vti ad priorem librum latius ex Rhenano. Addidimus autem paulopost ex Rhen. & MS. omnibus* numerum. De nobis.) *hic liber Puteani ponit caput secundum*; contra inquisitionem: *& pro*, extorquere, *legit* extorqueri.

23. Quot incesta contenebrasset.] *Id iterum restituimus ex MS. omnibus, quod antea Rhen. ex Gorz. cod. castigauerat, pro:* concelebrasset, *nam in tenebris (inquit ille) peragi mentiebantur gentiles, de quo aliisque huc pertinentibus latius infra c. 7. 8. et 9. Similiter:* eruisset; *pro:* inuenisset. *Eruendi enim (inquit idem) verbum Tertull. frequens est. Sic infra:* Nisi enim fallor leges malos erui iubent *id est manifestari. Ex MS. deinde vocem Tertullianicam:* Atquin *pro*; Atqui.

24. Plinius enim secundus, &c.] *Est locus hic vnus ex illis qui infra Tom. 4. Græcè editur ex Eusebij Eccles. hist. l. 3. c. 32. seu 27. repetitus à Hieron. in addit. ad Eusebij Chronicon. Niceph. eccl. hist. l. 3. c. 17. Hugone Floriacensi Rom. hist. l. 9. c. 3. Orosi. 7. c. 12. & Paulo Diacono; Et reperiuntur Epistolæ Plinij ex Prouincia (vti adnotat Zeph.) Bythinia, seu potius Asia ad Traianum & Traiani ad Plinium Secundum inter huius Epistolas l. 10. epist. 103. & 104. E quibus & MS. tum Tertulliani tũ Eusebij codicibus adiecimus iterum vocula:* tunc, *& reposuimus*: ad confederandam disciplinam: *pro eo quod erat substitutum:* conferẽdam; *tum quod ad illud magis accedat Græca vox:* ἀλαφυλάσσειν *quod conseruare rectè vertit Langius in Niceph. tum illud ipsius Plinij Secundi* sacramento obstringere. *Atqui MS. cod. Elnonensis Puteani S. Bau. & 2. Vatic. legunt:* de sacramentis eorum *pro:* sacris. *De quibus sicuti & de cantu Ecclesiastico infra latius c. 39.*

25. Mandat puniendos.] *Hoc etiã ex MS. & Rhen. restituimus, pro:* puniri, *& ex iisdem sic legimus:* si non inquiris, cur non & absoluis; *vbi verba erant transposita, Item:* vestigandis, *& paulopost:* oblatio; *pro:* oblationem, *& in Puteani libro est*, oblationem: *& postea:* de confessione decedere. *pro*, temetipsum, *in Puteani erat*, temetipsam.

26. Militaris Statio sortitur] *Id est (Rhen. interprete) per sortitionem adsignatur.* Sortior *verò (inquit Zeph.) à verbo sortio contrarij affectus significationem gerere, Nonius ex auctoritate Varronis commemorat. Hinc autem Stationarij milites nuncupabantur.* Damnatis ergo. *Puteani liber*, damnatis itaque.

27. Præsumpseratis.] *Præsumere (inquit idem)* προλαμβάνειν, *& quasi animo aliquid præoccupare. Plin. hanc ego vitam voto & cogitatione* præsumo. *Item: Rerum quas assequi cupias præsumptio ipsa iucunda est.* Negatis laniari.) *dicere*, homicidas. *Puteani*, homicidæ *Carrio legendum putabat*, negate laniari iubere sacrilegum si confiteri perseuerauerit: si non ita agitis circa nos nocentes. *Sic enim liber Puteani; nisi quod habet, nega, pro* negate *quamquam frequenter in istis Apologeticis numeri mutantur, vt* inquit *pro*: inquiunt. *sicut apud Arnobium sæpissimè.*

28. Suspecta sit vobis.] *Priores exc. cod.* Suspecta sit nobis. *Vtraque lectio commoda. Puteani liber, suspecta sit nobis.*

29. Vos ministret.] *Id est, vt interpretatur Latinius: vobis ministris vtatur, qui addit Plinij & Ciceronis testimonia à Zeph. citata nihil ad rem facere.*

30. Hoc senatusconsulta, hoc Principum mandata.] *Rursum voces Iureconsultis vsitatæ, quorum illa à Senatu hæc auctoritate Principum constituuntur. D. lib. 1. de orig. Iur. l. 2. §. ita.*

TULLIANO
ex Bibliotheca
PAMELII.
A V
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

31. Ciuilis non tyrannica dominatio vestra est.] *Iterum ex MS. cod. sic legimus pro:* damnatio, *& cum Rhenan. ex iisdem:* apud vos soli quæstioni temperatur; *pro eo quod Zephyr.* styli quæstionis temperantur. *Item vocem Tertullianicam:* expungendus, *pro:* expugnandus. Expungitur *enim debito pœnæ nocens (inquit Rhenan.) cum debitum pœnæ persoluit. Ciuilis non) liber Puteani*; hoc imperium, cuius ministri estis, ciuilis non tyrannica dominatio est. *quod probat Carrio.* adhibentur) *Puteani; adhibebantur. vti infra pro:* vestram illis, &c. *habet* vestram illis seruate legem vsque ad confessionem necessariam. etiamsi confessione præueniantur vacabunt.

32. Iterum Christianus.] *MS. cod. & antea Rhen.* inter Christianos. *eligat lector quam velit. priorem scripturam agnoscit Puteani.*

33. Cum igitur in omnibus in nos aliter disponitis quam in ceteros nocentes.] *Ita cæteris melius mea quidem sententia Rhenan. Licet codex Puteani habeat:* cum igitur in omnibus nos aliter dispositis quam cæteros nocentes, ad vnum contendendo vt de eo nomine excludamur. *item;* si faciamus; *pro,* si facimus. *Item paulopost:* Hoc primum agentes, *etsi liber Puteani habet* agens *cui etiam magis placet deinceps:* æmulationis inimicum, *quod habebat Gorzienſis cod. quam quod reliqui MS. & exc.* æmulæ ratio nis.

34. Denique quid de tabella recitatis] *Olim (inquit Rhen.) sententia animaduersionis capitalis de tabella recitabatur. Quod confirmatur ex Vita D. Cypriani per Pontium & Paulum Diaconũ; adeo vt existimen etiam in Sermone D. Aug. sic legi debere pro eo quod est:* ex libello, *nisi quis pro eodem libellum accipiat.*

35. Si & homicida.] *hoc etiam ex MS. omnibus, sicuti & illud:* Christianus si nullius criminis reus est, nomen valde infestum. *etsi Puteani liber habet. Christianus* si nullius criminis nomen reus est, valde incestum &c.

CAP. III.

36. Quid quod ita plærique clausis oculis.] *Cap.* 3. De nominis exprobratione *inscribitur plerũque: in altero vero Vat. cod.* De odioso Christianitatis titulo. *Multa autem etiam in hoc cap. ex Iustino & Athenagora desumta videntur.*

37. Bonus vir Caius Seius] Caius *siue* Gaius (*vti MS. legunt*) Seius & Lucius Titius (*quod semel hic legunt MS.*) *Iureconsultis sunt frequentissima, vbi exẽpli gratia aliquid inculcare volunt de personis in genere. Simile est illud (vt adnotat Latinius) Opt. Mileuit lib.* 3. *&* 6. *adu. Parmen.* Cai Sei, *aut* Caia Seia. *Ræuar. in* 12. *Tab. cap.* 21. *adfert ex Plutarcho quod boni illud ominis caussa frequentabant nubentes:* Vbi tu Gaius, ego Gaia, *existimans id ortum ab vxore Prisci Tarquinij quæ prius Tanaquil postea* Caia Cæcilia *appellata sit; ad quam etiam alluserit Cicero Orat. pro Murena. Cui consentit* Onuphr. *lib. de Antiq. nominib. vbi de mulierum nominibus agit. Sed malus tantum) liber Puteani delet voces illas*, Sed malus *& legit*, Bonus vir C. Seius tantum quod Christianus. *ſtẽ abest vox* defero: *&*, irrumpunt *pro:* corrumpunt.

38. ex ipso denotant quo laudant.] *Ita ex Rhen. scholiis; præsertim quum MS. omnes legant:* quod laudant, *pro eo quod perperam legebatur:* collaudant, *sicuti paulopost iterum:* vxorem iam pudicam; *&* seruum fidelem dominus; *priori loco adiicientes, & posteriori auferentes voculam:* iam. filium subiectum) filium *abest à Puteani: & infra,* est: quanti odium Christianorum.

39. Nisi si aut barbarum.] *Legendum omnino ita est (inquit Zeph.) vt vet. cod. habet, neque (vt à nonnullis creditur)* si, *vacat. Græci* πλὴν ἐὰν *dicunt, id est* præterquam. *Isocrates,* πλὴν ἐὰν ὁμοίως συμφέρῃ τοῖς πράξεις σιωπᾶσθαι σοὶ τετῶ λεγοντι κακεῖνοις τις ἀκκῶσιν, *Ouid. in quinto suæ Metamorphoseos* Nisi si *crudelis id ipsum Exigis vt pereat. Plin. lib.* 6. *Iuba qui videtur diligentissime prosecutus hæc, omisit in hoc tractu* (nisi si *exemplarium vitiatum est*) *Berenicen alteram. Plaut. in Menæchm. Quin nos hinc domum redimus,* nisi si *historiam scripturi sumus.*

40. Sed & cum perperam Chrestianus.] *Ita cum Pithoeo & Latinio restituimus hunc locum ex MS. omnibus pro:* Christianus. *quod etiam in sua Paraphrasi, confirmat Zephyrus, præsertim quum ita loquatur Lactantius lib.* 4. *cap.* 7. *Ignari rerum nostrarum Christum* Chrestum, *& Christianos* Chrestianos *vocabant.* χρηστὸς *autem bonus & commodus dicitur; Et Suetonius in vita Claudij Christum* Chrestum *nuncupet, sicut & Iudæi quidam in Hæbraica historia. Proinde etiam si verti debere existimo illud Iustini Martyris:* Chrestiani enim esse deferimur; *atqui* χρηστὸν *id est commodum & bonum odisse, iniustum est. Nec minus apud Tacitum lib.* 15. *& Orosium lib.* 7. *cap.* 6. *& fortassis etiam apud Plinium secundum epist.* 109. *ad Traianũ ac eius responsi,* Certa est notitia) *vocem,* certa, *ex libro Puteani addidit Carrio.*

41. Oditur ergo.] *Priscis verbis (inquit Zephyr.) delectatur Tertullianus.* Odiri *verbum apud antiquos fuisse, osus adhuc, vt Festus docet, & perosus demonstrant. in Puteani est;* oditur itaque *non ergo.*

42. Platonici, Epicurei, &c.] *Sectas præcipuas Philosophorum enumerat; quorum quidam ab auctoribus, vtpote:* Platonici, Epicurei, Pythagorici; *alij à locis conuenticulorum nuncupentur vt* Stoici, Academici; *de quorum omnium sententiis latè disputat D. Aug. de Ciuitat. Dei lib.* 8. *& de iisdem earumque Auctoribus singulis infra latius ad cap.* 47. *ac lib. de Anima.*

43. Æque Medici ab Erasistrato.] *Ita MS. cod. pro:* Atque. Erasistrati *vero & aliorum medicorum fit mentio etiam lib. de Anima infra Tom.* 3. *vbi de illis latius.*

44. Et Grammatici ab Aristarcho.] *Is tam castigato iudicio fuit vt tradat Ælianus Homeri versus non putatos nisi quos ipse probaret: vsqueadeo vt tum apud Horatium in Arte Poetica, & apud Ciceronem epistol.* 9. *lib.* 1. *ad Atticum tum ab aliis Aristarchus nominetur, quisquis scriptorum bonus censor est.* Aristarchum *inter antiquiss. qui de Homero scripserunt Grammaticos enumerat Tatianus Orat. contra Græc. citatus etiam ab Euseb. de præp. Euang. lib.* 10. *c. vlt. Certe Suetonius de claris Gramm. Cratetem, quem primum enumerat, Aristarcho æqualem dicit. Plinius interim l.* 36. *c.* 17. *Tiberium Erotem Grammaticæ conditorem dicit.*

45. Coci etiam ab Apicio.] *De* Apicio *(inquit Zeph.) qui à Plinio nepotum omnium altissimus gurges appellatur, cum plures alij, tum Seneca ad Elbiam matrem meminit. Vide Suidæ historica.*

46. Planè si qui probat.] *Ita pro:* probauit *ex MS. &*

& Rhen. qui adnotat phrasin Tertullianicam: si qui, *pro:* si quis. *in Puteani tamen est*; probarit.

CAP. IIII.

47. Atque adeo quasi præfatus hæc ad suggillandam, &c.] *Cap. 4. a plerisque inscribitur:* De illicitis legibus; *ab altero Vat.* Quod leges Principum & Senatusconsulta nonnunquam errare possunt atque adeo repurgari. *MS. 2. Vat. cod. habent:* sigillandam. *Odij erga nos.) hinc apparet, inquit Carrio, rectè superius emendatum esse,* odij, *pro,* odium.

48. Qui obiiciunt.] *Iterum hoc reposui ex MS. omnibus pro:* quæ, *qui legunt etiam.* homines; *pro:* omnes. *Ex isdem paulo post:* occurrit, *&* de legibus, *pro quo irrepserat:* de quibus; *pro adstruatur Puteani habet. obstruitur. Non male autem interpretatur Zeph. vocem:* ingratis, *quasi per vim. de qua latius infra ex Rhen. T. 3. ad lib. aduers. Valentin. Item non multo post legimus cum Rhen.* exercetis dominationem *pro:* exarce. *malebat tamen Carrio illud,* ex arce, *consentientibus omnibus veteribus libris retinere. Notum enim est vt illi qui arces & summa ciuitatum loca occupant, de dominatu & tyrannide suspecti sint. historia de optimo consule editio re loco adificante nota est.* Iam primum.] *hic liber Puteani ponit caput quartum de illicito.*

49. Sine dubio id non debet licere quod male fit.] *Etiam hoc ex prioribus exc. & MS. omnibus restituimus, pro:* id quod non debet licere fit. *Ac deinde ex Rhen. & MS. omnibus:* nonne ex illo preiudicio prohibere me non potest; *pro eo quod priores exc.* minime, &c. prohibere me potest. *ac Zeph.* nomen, ex illo prohibere, &c. *Et rursum:* Miramini hominem aut errare potuisse inlege condenda aut resipuisse, *pro:* recepisse se: *quod interim vnus Vat. legit.*

50. Nonne & ipsius Lycurgi leges, &c.] *hæc est (inquit Rhenan.) illa* Ἀποκρυπτέρεσις *Lycurgi, de qua infra c. 47 & vtrobique in Paraphrasi Zephyrus. Iustinus histor. lib 3 In Creta insula interiisse* Lycurgum *scribit. fortassis itaque apud August. quoque ita legendum pro:* Crissa.

51. Principalium Rescriptorum, & Edictorum.] *Rursum Iureconsultorum phrasis. D. l. 1. de Orig. Iur. l. 2. de qua sic Zephyrus:* Rescripta Principalia, *mandata Principis dicebantur, quibus sponte sua vel precibus exoratus imperator, alicui priuatæ personæ vel communitati aliquid aut concedebat aut excludebat: quæ ex eo nomen traxerunt, quia vt Tacitus scribit, moris fuit Principem quamquam præsentem scripto adire, quæ scripta libelli supplices à Martiale dicuntur, nostra tempestate, supplicationes. Ad ea igitur scripta quod Imperator rescribebat,* rescriptum *proprie appellabatur, nomen deinde latius patere cœpit, ad quæcunque præcipua mandata fecisset: nam* edicta *omnem in omnibus auctoritatem magistratuum præ se ferunt.*

52. Nonne vanissimas Papias leges quæ ante liberos suscipi cogunt, quam Iuliæ matrimonium contrahi.] *Ad easdem alludit Auctor infra Tom. 2. Ad vxorem lib. 1. cap. 5. in hæc verba:* Nimirum necessaria est soboles, quærenda nobis onera sunt quæ legibus locantur. *vnde Rhenanus,] rectè in schol. eius loci adnotat, varias esse leges de priuilegiis eorum qui liberos sustulissent, & pœnis eorum qui in cœlibatu permanerent, vbi etiam aliquot eiusmodi leges adnotauimus. n. 31. Et rursum Tom. 5. l. De exhortat. Castit.* Ad quos (inquit) suscipiendos homines legibus compelluntur, *ad quem locum idem Rhenan. (propius ad institutum nostrum) intelligi illic dicit,* legem Papiam Poppæam *de pœnis cœlibum, & exponi quodammodo eum locum verbis modo citatis ex Apologetico. Demum etiam pœnam dicta lege inter cetera adiectam his verbis indicat Auctor dicto Tom. 5. lib. de Monog.* Legibus (*inquit*) Iuliis agi credũt, & existimant cœlibes & orbos ex testamento Dei solidum non posse capere. *De qua interim pœna illic latius. Meminerunt etiam* legis Papiæ Poppææ *Sueton. in Claud. Cæsar. cap. 19. ac 23. Ausonius alicubi, Tacitus denique latissime Annal. lib. 3. & varia commentati sunt in Sueton. B. Egnatius ac Glareanus, & ante eos in Tacitum Sabellicus, Beroaldus, Rhenanus, & Æmilius Ferretus, ac ad annum vrb. cond. 761. Cuspinianus comment. in Castiod. Consules, in hunc denique locum Zephyrus; sed tota aberrantes via. Nos partim ex Fastis Consularibus Onuphrij, & Goltzij, partem ex Tacito ipso, Suetonio, & Dione, denique ex Isidoro ac Zozomeno (nam Sigonium de Iure vet. Rom. hactenus videre non contigit) verum huius loci intellectum nactos deo fauente putamus. Imprimis itaque* Iuliæ leges de matrimoniis, *quæ etsi ab Augusto Imperatore editæ in honorem tamen Iulij Cæsaris* Iuliæ *ab eo sunt nuncupatæ, certam ætatem præscripserunt (fortassis iuxta Platonis leges) annorum xxxv. qua ad contrahendum matrimonium cogerentur. Eam (vt Suetonij verbis vtar Octauij cap. 34.) de maritandis ordinibus inscriptam. Augustus postea seuerius emendauit. De Papius vero legib. sic habet Isid. Etymol. l. 5. c. 15. prout citatur etiam à Gratiano Dist. 2. c. 7. sub Octauiano Cæsare suffecti Consules Papius & Poppæus (iuxta quod legimus ex MS. pro eo quod antea Pompeius) M. inquam, Papius M. F. M. N. Mutilus, & Q. Poppæus Q. F. Q. N. Secundinus, Consules suffecti ex Cal. Iuliis, legem tulerunt, quæ à nominibus eorum appellatur* Papia Poppæa (*sic iterum ex MS.*) *continens Patrum præmia pro suscipiendis liberis. Atque hoc ipsum est quod refert Dio. cœlibes à maritis Augustũ multa decreuisse. Item illud Taciti iuxta emendatiores codices, quod legem* Papiam Poppæam *senior Augustus post* Iulias *rogationes, incitandorum cœlibum pœnis & augendo ærario sanxerit, (nam post horum Consulatum quinquennio non toto superuixit) Et quod* lege Papia Poppæa *præmiis inducti essent ne si à priuilegiis parentum cessaretur, velut parens omnium populus vacantia bona teneret. Lex enim hæc inter cetera Zozomeno teste lib. hist. Eccl. c. 9. ac Rufi. Trip. hist. etiam l. 1. c. 9.) vetuit cœlibes si annum ætatis xxv. præteriissent (en Papiam legem quæ cogit ante liberos suscipi quam Iuliæ matrimonium contrahi) paribus cum his qui nuptias contraxissent priuilegiis frui; etiam vt nihil commodi etiamsi genere propinqui essent, ex testamento suorum caperent, saltem nisi intra centum dies cœlebs legi pareret. vt habet Vlp. in fragmen. 17. de caducis legatis. Quinetiam eos qui nullos habebant liberos dimidiata (aut saltem vt alij decima) bonorum parte multauit. Idque (inquit) eo consilio, vt non vrbem Romam solum sed etiam ceteram ditionem suam hominum multitudine complerent; quandoquidem haud longo tempore ante latam hanc legem quam plurimos bellis intestinis ac ciuilibus amiserant. Verum causam hanc vanissimam fuisse, atque adeo rectè vanissimas leges Papias dici, vel ipse Tacitus iam sub Tiberio Augusti successore conqueritur; dicens relatum fuisse de moderanda* lege Papia Poppæa; *quod non ideo coniugia & educationes liberorum frequentarentur, sed quod hac occasione prœualida orbitas secuta fuerit atque adeo multorum fuissent excisi sta-*

tus ni Tiberius statuendo remedio, quinque Consularium, quinque è Prætoriis, totidem è cetero senatu sorte duxisset, apud quos exsoluti plerique legis nexu. Quod autem remedium ille adhibuerit, non ita constat; nisi quod apud Sueton. in Claudio cap. 23. subobscurè sic legatur: Capiti Poppææ legis *à Tiberio Cæsare quasi sexagenarij generare non possent, edito, abrogauit. Ex quo loco constat, etiam à Claudio aliquid immutatum in dicta lege, præsertim cum cap. 19. apud eundem hoc legatur: Constituit pro conditione cuiusque ciuis vacationem* legis Papiæ Poppææ. *Porrò si & à Tiberio & à Claudio Imperatoribus aut ex parte aut in totum vacatio sepedictæ legis constituta sit; quidni etiam credendum Tertulliano, qui addit:* post tantæ seueritatis auctoritatem, heri, *id est iam a paucis diebus*, constantissimus Cæsarum Seuerus exclusit. *quid inquam obstet quominus ipse Seuerus Imp. dictam* Papiam legem *excluserit, relictis aliis contra cælibatum legibus, iam initio conditæ vrbis latis; quas postea Constantinus Cæsar testibus Euseb. vitæ eius lib. 4. cap. 26. Zozom. loco citato, ac Niceph. lib. 7. c. 46. abrogauerit. Aut si etiam illam iuxta Zozomen. sustulerit, potuit iterum introducta fuisse illa post Seueri obitum, sicuti Constantini abrogationem non multo post tempore viguisse patet vel ex eo quod iterum longo post tempore Honorius & Arcadius coacti fuerint similem constitutionem edere. quæ etiamnum extat tit. de infirmandis pœnis cælibum. Si denique verum sit quod refert Zephyrus, dicta* Papia Poppæa *(nam sic etiam ille restituendis* lege *etiam præmiis affectos, qui ex concubitu illicito liberos sustulissent; (quod verisimile facit locus Iuuenalis infra citatus lib de Monogamia, de lege simili quam caducam etiam vocat Vlpian. in fragment. Iust. tit. 16.) certè prohibitos à Seuero illicitos concubitus, ex legibus ab eo editis manifestum est. Exempli gratia D. L. 48. Tit. 5. l. 13. iuxta emendatiores codices exstat Lex Seueri & Antonini de sponsa, quod iuxta legem Iuliam adulterij accusari poterit. Qui locus facit ad intellectum illius Tertull. nostri quod habet adu. Valentin.* Credas vti de loco in locum transmigratur, leges quoque Iulias interuenire, *quemadmodum ibi latius.*

53. Sed & iudicatos in partes secari ac creditoribus leges erant.] *Alludit Auctor (vt clarius dicamus quod Zephyrus paulo obscurius) ad legem 12. Tabularum c. 8. de Nexis, in qua sic legitur:* Tertiis nundinis capite pœnas luito, aut trans Tyberim peregre ito. Aut si plures erunt rei *(id est vt interpretatur A. Gellius lib. 20. c. 1 si plures sint quibus reus adiudicatus est)* Tertiis nundinis partes secanto, si plus minúsue secuerunt, sine fraude esto. *Tum etiam ad legem Consularem, qua (non sola desuetudine vt opinatur Zephyrus) expresse Lex illa Decemuiralis abrogata est anno ab Vrbe condita 630. L. Papirio Mugellano Cursore & C. Pætelio 11. Conss. & (vt rectè ex hoc loco Tertull. obseruauit Contius) poena capitis in bonorum proscriptionem conuersa est. Hæc ex Roeuardo nostro in LL. 12. Tabularum.* bonorũ proscriptione.) *liber Puteani;* bonorum prosciptis.

54. Licet damnant cum iniquas dicimus.] *Hic iterum ex MS. cod. pro eo quod Rhen. substituerat:* damnétur, *pro,* cum iniquas, *liber Puteani;* quomodo iniquas. *Qui etiam paulo post cum MS. legit:* incestum cur non requirunt, infanticidia cur, &c. *sed quia sequitur:* in Cæsares aliquid committo; *placet magis vulgata lectio:* incestus, *seu* incestuosus sum: *&* infanticida. *Lego interim cum illis ac prioribus excusis:* quo purger; *pro* quod purgem.

Cap. 5.

55. Vt de origine aliquid retractemus. [*Cap. 5. in quo etiam Iust. Mart. imitatur plerúmq; inscribitur:* Cõtra idola, *in altero Vatic. cod.* Quod erronea fuit lex definiens non licere Christianum esse, & ideo abroganda. *In exc. vero antiquis rectius:* Quod Romani Imperatores Christianum nomen probauerint, & qui oderint. *Atqui:* Vt, *pro eo quod post Zephyrum* At, *legebatur: habent non modo MS. & exc. priores codices omnes, sed etiam Euseb. Eccles. hist. lib. 2. cap. 2. etiam Græce legens* οὐτῶς. *& Niceph. lib. 2. cap. 8. apud quos hunc locum Græcè (sicuti infra quoque Tom. 4. inter fragmenta) & Latinè reperire est. Ex quibus etiam & MS. ac excusis prioribus reposui:* ne qui Deus, *phrasi Tertullianica de qua supra item:* nisi à Senatu probatus.] *Decretum autem istud exstat apud Crinitum de hon. discipl. lib. 10. cap. 3. ex Pontificum libris in hæc verba:* Separatim nemo sit habens deos nouos siue aduenas. Nisi publicè adscitos priuatim colunto.

56. Vt M. Æmilius de Deo suo fecit Alburna. Facit & hoc:] *Ita hunc locum restituimus, partim ex MS. & prioribus excusis ac interpretibus Eusebij & Nicephori variis, qui omnes legunt;* Facit & hoc: *partim ex Græco Eusebio, qui primo loco habet:* πεποίηκεν, *& postea repetit:* πεποίηκεν. *Atqui de* Deo Alburno *latius infra Tom. 3. lib. 1. aduersus Marc. vbi pro* Metellus, *legendum haud dubiè* M. Æmilius, *nam & Græcè est:* Μαρκὸς Αἰμύλιος *apud Euseb.; & Latinè apud eius & Nicephori Interpretes omnes. Liber Puteani eleganter;* Scit M. Æmilius de deo suo Alburno. facit & hoc, &c.

57. Tiberius ergo cuius tempore nomen Christianum in seculum introiuit.] *Sic infra cap. 7.* Census istius disciplinæ à Tiberio est. *Atqui etiam hunc locum Græcè apud Eusebium ac infra Tom. 4. item Latinè apud eius ac Nicephori Interpretes omnes vbi supra ad verbum reperire est, ac eandem historiam de Christi resurrectione adnunciata Tiberio per Pilatum Syriæ Palestinæ præsidem latius apud eosdem ac Euseb. in Chronic. Oros. lib. 7. cap. 4. & Cedrenum Græcè ac Latinè. posteriores denique historicos omnes. Quibus fidem non adhibere tam probatis scriptoribus vanum foret. Etsi enim Act. 4. nominetur Pilatus cum Herode inter persecutores Apostolorum; nihil tamen obstat, quominus potuerit Cæsarem Tiberium certiorem facere de iis quæ in prouincia sibi commissa contigerant. Nec contrariatur quod Act. 11. primum dicantur Antiochiæ discipuli cognominati Christiani, quia qui Hierosolymis & in Samaria iam ante crediderant, in Christum cui dubium, quin à Christo etiam Christiani nuncuparentur, vt verisimile sit Lucam loqui de primis Christianis inter gentes.*

58. Quod illic veritatem illius diuinitatis reuelauerat.] *MS. omnes & Christophorsonus in versione Eusebij ac prius excusi legunt:* quæ, *pro:* quod; *sed hoc magis placet, vt referatur ad* nomẽ Christianum. *Clarius ex Græco vertit Langius apud Nicephorum: & adnuntiatam sibi ex Palestina veritatem dogmatis istius, ibi enim prima initia sumpserat, ad Senatum retulit, &c. Atqui reuelationem diuinitatis eam intelligo, quæ per resurrectionem Christi facta est.*

59. Consulite commentarios vestros.] *Rursum voce Iureconsultorum vtitur. Alludit ad Annal. Cornelij Taciti qui disertis verbis id habet lib. 15. aut potius ad Suetonium in Nerone; nam in fine Scorpiaci infra T. 3. hisce verbis*

id ipsum explicat: vitas Cæsarum legimus, orientem fidem Romæ primus Nero cruentauit. *Atqui etiam hunc locum ad verbum ediderunt Græcè Eusebius histor. Eccl. l. 2. c. 24. & Nicephorus l. 2. c. 37. Et certè D. August. l. 18. de Ciui. Dei c. 52. Seuerus, Eusebius, Orosius, Sulpitius, ac Beda cæterique omnes in Chronicis, primâ gentiũ sub Nerone Christianorum per gentiles persecutione collocant; nam illa quæ in Iudæa & Samaria Act. 8. recensetur, particularis erat nec adeò adeò atrox & à Iudæis nõ a gentibus facta est.* Dedicatorem, *vero pro incœptore accipi phrasi Tertullanica, rectè adnotauit Rhenanus. Hoc obiter hic adnotandum aut in Nicephoro periodum integram esse transpositã, aut quæ præterea illic habet de DD. Petri & Pauli martyrio, desumpta esse ex lib. de præscript. aduersharet. vel ex Scorpiaco Tertulliani.*

60. Tentauerat & Domitianus portio Neronis de crudelitate.] *hanc lectionem ex MS. cod. ac prioribus excusis restituimus, pro eo quod Zephyrus damnauit:* Domitianus prænomine Neronis, *præsertim cum confirmetur lectione Græca apud Euseb. eccles. hist. vbi supra & lib. 3. cap. 20. seu 15. ac Niceph. l. 3. cap. 10. vbi legitur:* μέρος ὢν τῆς τοῦ νέρωνος ὠμότητος. *Et certe secundam persecutionem veteres omnes sub hoc Domitiano collocant.*

61. Sed qua & homo, facile cœptum repressit.] *hoc etiam ex MS. cod. & prioribus exc. phrasi Tertull. pro:* quia, *& pro eo quod mendose irrepserat:* receptum. *Atqui reuocatos ab exsilio & propinquos Christi & Christianos à Domitiano, testantur vbi supra Euseb. & Niceph.*

62. Quos & ipsi damnare consuestis, &c.] *Neronis iniustitia, impietas & turpitudo plus satis nota est, et late à Suet. Tacit. aliisque describitur, qui ipsum crudelitatis damnarunt. Sicut etiam de Domitiani actis rescissis per Senatum & Nerua eius successorem, tum ex iisdẽ, tum ex Euseb. & Niceph. in Eccles. hist. Quid quod Nerua (si Dioni creditur) omnes qui rei erant impietatis in Deos, Christianos scilicet, absolui voluit.*

63. Ceterum de tot exinde Principibus, vsque ad hodiernum, diuinum humanumque sapientibus.] *Magis placet hæ Rhen. & priorum editionum distinctio, cum sit hæc aduersatiua, quà* Principes diuinumhumanúmque sapientes *opponit impiis iniustis turpibus; quam vt referamus cum Zephyro ad* hodiernum diuinum humanúmque *principem Seuerum. Quod sic vacaret particula:* sapientibus; *& non sit credibile diuinum appellari à Tertulliano qui deũ non nosset.*

64. Si litteræ Marci Aurelij requirantur.] *Extant etiamnũ hæ litteræ, tũ in Appendice Apolog. Iustini Martyris Græcè, & Latinè ex triplici versione, Perionij Gelenij, ac Langij, tum in comment. Onuphrij in fast. Roman. l. 1. ex exemplari vaticano. Meminit eiusdem victoriæ in Marcomannorum finibus per Christianorum preces Auctor, paucis infra ad Scapulam, citatus etiam cum Apollinari ab Euseb. l. 5. hist. Eccles. c. 5. & in Chron. vbi hæc ipsa verba reperire est. Et latè Niceph. Eccles. hist. l. 4, c. 12. citans tum verba prolixissima Euseby tanquam ex Apologia quadam ad Senatum Romanum (quam perperam, nisi mendosus sit codex, vti apparet, Tertulliano adscribit,) cum ipsa hæc verba ex Tertulliani Apologetico nominatim. Ad quem locum Langius in margine præterea adnotauit verba Orosii l. 7. c. 15. Iulij Capitolini, (quanquam ille hoc potius ipsi Imperatori tribuat vt rectè adnotat dictus Auctor apud Niceph. quia Christianum nomen oderat) Dionis item, qui vnam legionem imbrem impetrasse scribit, quæ* Κεραυνόβολος *id est fulminatrix dicta sit; & Eutropij seu potius Pauli Diaconi l. 10. Atqui damnatio tetrior in accusatores erat, vt viui comburerẽtur. Eodẽ pertinet Rescriptũ L. Generaliter. §. fin. D. de Decur. Eis qui Iudaicam (ita vocant Christianam quod à Iudais orta) superstitionem, sequuntur, Diui Verus & Antoninus honores adipisci permiserunt. sed & necessitatem eis imposuerunt qui superstitionem eorum lederent.* Germanicam sitim] *addidit vocem, illam, Carrio ex optimo libro Puteani in quo etiam erat:* sicut non palam.

65. Quales ergo leges istæ, &c.] *Etiam hunc locum ibidem Nicephorus penè ad verbum citat (vbi ex MS. cod. & exc. prior. restituimus:* vani, *pro:* varij.) *præterquã quod iuxta ordinem quo imperarunt Vespasianum ante Traianum collocet, & Veri mentionem non faciat. Hic autem liber Puteani ponit caput sextum de legibus.*

66. Quas Traianus ex parte frustratus sit.] *Eleganter id quidem de Traiano, quippe qui tertiam quidem in Christianos persecutionem mouerit, sed post acceptas Plinij litteras de quibus supra 2. c. Christianos inquiri vetuerit.*

67. Quas nullus Hadrianus, &c.] *Procul abẽst vt* Hadrianus *Imperator Christianos persecutus sit, quin potius per Apologias Quadrati & Aristidis & Serenum Gratium legatum admonitus, pœnam talionis iniustis accusatoribus constituit, Rescripto edito ad Minutium Fundanũ quod exstat in calce dictæ Apologiæ Iustini Mart. apud Euseb. l. 4. c. 9. Niceph. l. 3. c. 28. & Paulum Diac. l. 10. & insuper (sicut ex Ælio Lampridio ad Constant. Imper. adnotauit Crinitus de honest. disc. l. 10. c. 5.) de adorando Christo cogitauit, eidemque templa inchoauit, sed ab instituto destitit à præfectis sacrorum seductus, veritus ne cetera templa desererẽtur. Quare non placet quod solus Seu. Sulpitius sub isto quartam persecutionem collocat.*

68. Quanquam curiositatum omnium explorator.] *Iste (inquit Paulus Diaconus) facundissimus latino sermone, Græcis litteris eruditiss. fuit, peritus etiam & in ceteris disciplinis canendi, psallendi, mèdendique scientia; Musicus, Geometra, pictor, fictorque ex aëre et marmore; vt elegantius nunquam quicquam res humanæ expertæ sint, &c. prolixitatis gratia prætermittimus.*

69. Nullus Vespasianus quamquam Iudæorum debellator.] *Notior est historia belli Iudaici partim à Vespasiano partim eius auspiciis à Tito filio confecti, ad destructionem vsque Hierosolymæ, quam vt pluribus sit opus. Videat Lector Ioseph. lib. 3. 4. 5. 6. & 7. de bello Iudaico. ac Egesippum de excidio Hierosol.*

70. Nullus Pius.] *Etiam de Antonino* Pio, *ad quẽ dictam Apologiam scripsit Iustinus Mart. verum est hoc testimonium; quippe qui in contrarium Constitutionem ediderit, pro Christianis, quæ exstat apud Euseb. Eccl. hist. lib. 4. cap. 13. Niceph. lib. 3. cap. 28. ac Paulum Diaconum dicto l. 10.*

71. Nullus Verus.] *Hoc opus, hic labor est disquirere quomodo nullus leges* Verus *aduersus Christianos impresserit, quippe quum Euseb. Eccl. hist. l. 4. cap. 15. 16. & 17. ac post eum Niceph. l. 3. c. 32. 33. 34. 35. & 36. Martyria enumerent DD. Policarpi & Iustini aliorũque plurimorum martyrum in Asia, quæ contigisse scribit sub M. Aurelio Vero Antonini Pij filio & Lucio, præsertim cum etiam Eutropius ac post eum Paulus Diaconus & M. Aurelio & Lucio cognomen* Veri *adtribuat. quibus consentit Iul. Capitol. in vita M. Aurelij, dicens quod M. Annius Verus 18. anno ætatis adoptatus fuerit ab Antonino Pio Consulatu eius 11. & pro Annio*

TERTULLIANO
Adnotationibus
RAMELLI.
A V.
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

Aurelius cœperit uocari, & cum eo L. Verus simul adoptatus ambo Cæsares appellati sint; ac Dion & Ælius Spartianus in vita Hadriani, qui scribunt eosdem illos mortuo Pio pariter imperasse Diuos fratres appellatos. Itaque dicendum L. Verum *Imperatorem (iuxta quod videtur sentire Nicephor. l. 3. cap. 34.) defunctum antequam persecutio quarta cœpisset; cui fauere videtur Apologia pro Christianis D. Athenagoræ, non ad M. Aurelium & L.* Verum *sed ad M. Aurelium & L. Commodum eius filium, quem post fratris obitum Cæsarem declarauit: & proinde Tertulliano non alium fuisse notum* Verum, *quam L.* Verum, *ad distinctionem M. Aurelij; pro qua sententia etiam faciunt D. August. Oros. Seuer. Sulpit. locis supra citatis ac Martyrologium Romanum (in festo D. Policarpi) qui omnes quartam persecutionem ponunt sub Aurelio Antonino, quam tamen postmodum moderatus sit vt supra diximus, tum præsertim Paulus Diaconus, qui disertis verbis dicit, post obitum L.* Veri *sui fratris ab eo persequi cœptos Christianos. Si id non placet aut dicendum, quod loco persecutionis hanc non habuerit Tertullianus, quia solum Asiam & Galliã, nõ vero Africam peruagata sit; quod confirmatur ex eo quod D. Cyprianus longo post hunc tempore primus Episcoporum in Africa sacerdotales insulas sanguine suo decorarit, vt in vita eius à me dictum est: Aut quod nullæ leges à* Vero *aduersus Christianos sint editæ. Aut denique (quod magis probo) legendum est cum 1. Vatic. & Leodiensi cod.* Nullus Seuerus; *quippe qui hactenus cum scriberetur Apologeticus nullas leges in Christianos edidisset, quinimo, si Tertull. ad Scapulam credendum est,* clarissimas quasdã feminas & clariss. viros sciens huius sectæ esse, non modo non læserit, verum & testimonio exornauerit & populo furenti in os restiterit. *Niceph. hunc locum citans* Veri *nullam facit mẽtionem, sed in Pio finit periodũ, fortassis ex proposito hoc comma prætermittens.* Facilius itaq; *) liber Puteani:* facilius vtique.

CAP. VI.

72. Nunc religiosissimi legum, &c.] *Inscribitur caput hoc 6. vbique in MS. codicibus.* De legibus, *sed quia nimis generale hoc est, placet magis Tit. veterum excusorum codicum:* Quantum à pietate & maiorum suorum legibus Romani desciuerint. *Atqui ex MS. omnibus substituimus:* vltores *pro:* cultores; *&:* in nullo exorbitauerunt, *pro:* in illo.

73. Quonam illæ leges abierunt sumptum & ambitionem comprimentes] *Alludit ad Leges Sumptuarias & de ambitu, quas partim retractasse, partim ex integro sanxisse Augustum Imperatorem: testis est Suetonius in Octauio cap. 34. E quibus de Licinia siue centussi satis aptè Zephyr. in sua Paraphrasi; sicut & de Censoria quæ ex censura Fabricij Lucini iuxta Valer. Max. l. 2. c. 4. 10 argenti libras Senatori dũtaxat concedebat; & ea qua spectacula interdicta sunt; ac de dignitatum ingenuorũmque insignibus; vt pluribus non sit opus quod ad eas 4. leges adtinet. Præterquam quod de iis & earum Auctoribus ad Gellium & Macrobium, Paulum denique Manutium de legibus Romanorum, lectorem remittamus, & Legem Fanniam hic adiiciamus ex Crinito lib. 14. de hom. disc. c. 6 Ludis, inquit, Romanis, Plebeis & Saturnalibus, & aliis quibusdam diebus, æra centena in dies singulos impendunto, & alius diebus x. in singulis mensibus trigena sunto. Si quis plus faxit, dicta pœna damnatus esto. Calphurniæ etiã legis de ambitu meminit in sua Præfatione Zephyrus.* quonã illæ. *liber Puteani,* quomodo illę.

74. Quæ dignitatum.] *Castigationem hanc Rhen. pro:* dignitatem, *confirmant Vaticani codices. etsi in Puteani est,* dignitatem. *Erant enim apud Veteres Romanos non modo ingenuorum quæ enumerat Zephyr. sed etiã Cõsularia, Senatoria, Quæstoria, & Equestria insignia, de quibus latè tractat Pet. Faber Præses Tolosanus Semestrium l. 2. c. 6. ac 22. vsq; ad 129. et præsertim de annulis aureis quos iã à tẽpore Augusti Libertinis concedi cœptos tradit.*

75. Video enim & centenarias cœnas.] *Adfert similem phrasim dicto loco Crinitus ex C. Plinio de centenariis porticibus, ac* centenariis *argenteis sculptis, ex Lampridio.*

76. Et in lances.] *De lancibus centenarij ponderis Syllæ, &* Drusillani *serui* Claudij promulside quinquagenaria *(ad quas hic alludit) vide supra l. de Pallio c. 5. num. 102. & 103.*

77. Primi Lacedemonij penulam ludis excogitauerunt.] *Restituimus:* ludis, *pro:* nudis, *ex MS. omnibus & exc. prioribus, Atqui:* penula, *quæ & lacerna (inquit Rhen. alicubi) vestimenti genus itinerarium & arcendæ pluuiæ accommodatum apud veteres, teste Ælio Lampridio.*

78. Video & inter matronas atque prostibulas.] *Etiam hunc locum latius tractat supra lib. de Pallio c. 4.*

79. Quum aurum nulla norat præter vnico digito.] *Iterum ex MS. omnibus & exc. lectionem hanc restituimus (vt iuxta Rhenan. sicuti etiam alibi accipiatur:* præter, *pro:* præterquam *more Græco qui ita τὴν πλὴν vsurpant) pro eo quod quasi elegantius substituerat Zephyr.* nulla membra norant præter vnicum digitum. *Atqui quod addit:* quem sponsus oppignorauerat pronubo annulo, *Videtur sic intelligendum, vt pro ferreo annulo, qui teste Plinio hist. nat. l. 37. sponsæ mittebatur aureum annulum postea dare consueuerit sponsus & sic illam quasi* oppignorare.

80. Cum mulieres vsqueadeo vino abstinerentur.] *hanc vocem Tertullianum pro:* abstinerent; *substituimus ex MS. omnibus.*

81. Vt matronã ob resignatos cellæ vinariæ loculos] *Intellexit (inquit Rhenan.) promptuaria quibus signa etiam imprimebantur, quæ dum auellerentur* resignari, *dicebantur. Sic in Exhort. cast.* resignandos loculos *dixit, lib. de habitu Mulieb.* arboris illius resignatrix; *lib. de Vel. Virgin.* cum *virginitatem resignasset, & ibidem c. 11.* per quæ primum resignauerunt pudorem spiritu. *Vox sicuti & historia ad verbum pene desumpta ex Plinio nat. hist. lib. 14. c. 13. qui id adfert ex Fabio Pictore, præterquã quod legat* resignatos loculos *in quibus erant claues cellæ vinariæ.*

82. Impune à Mœcenio marito trucidata sit.] *Ita ex 4. MS. cod. pro:* est *qui etiam legunt:* Metennio, *sed prior lectio leguttima est, quum Plinius ibidem Mæceni j legat, qui vxorem fuste cum interfecisset quod vinũ bibisset, à Romulo absolutus est.*

83. Idcirco & oscula propinquis offerre etiam necessitas erat.] *Adiecimus:* etiam, *ex MS. omnibus. Cato (inquit ibidem Plinius) ideo* propinquis feminis osculum dare *instituit, vt scirent an temetũ olerent, hoc tum nomen vino erat, vnde & temulentia appellata, spiritu* indicarentur. *Puteani;* iudicarentur.

84. Qua per annos ferme sexcentos ab vrbe cõdita, &c.] *Repudium (inquit Val. Max. l. 2. c. 1.) inter vxorem & virum, à condita Vrbe vsque ad vicesimum & quingentesimum annum nullum intercessit. Primus autẽ sicuti etiam adnotauit Zephyr. in Paraphr. vxorem sterilitatis causa dimisit Carbilius Spurius.*

85. Etiam circa ipsos Deos vestros quæ prospectè.] *Ex MS. omnibus id substituimus pro:* perfectè.

86. Liberum patrem cum mysteriis suis.] *Ex iisdem adiecimus:* suis. *Liberi Bacchique sacra sublata fuisse Sp. Postmio Albino & Q. Martio Philippo Coss. anno Vrbis* D. LXVIII. *Auctor est Liu. 4. dec. lib. 9. Idipsum repetit D. August. lib. 6. de ciuit. Dei cap. 9.*

87. Serapidem & Isidem & Harpocratem cum suo Cynocephalo, &c.] *De his adfert Zephyr. carmen Lucani huic instituto optimè conueniens.*

Nos in templa tuam Romana accepimus Isim
Semideósque canes, & sistra iubentia luctus.

Et certè Serapis *&* Isis *Ægyptiorum dij omnibus probè noti sunt. De* Harpocrate *silentij Deo latè tractat, hunc quoque locum citans Politan. Miscell. cap. 83. ex Catullo, Plutarchi libro de* Iside *&* Osiride *Abammone Ægyptio ad Porphyr. siue Iamblicho, Lucil. Epigr. ad Dionys. Varrone lib. 3. de lingua Latina, Plin. nat. hist. lib. 33. cap. 21. & Ouid. 9. Metamorph. qui omnes Serapidi (siue Osiridi) & Isidi Harpocratem coniungunt tanquam illorum filium. D. Augustin. denique lib. 18. cap. 5. de ciuit. Dei in hæc verba:* Quando (*inquit*) ferè in omnibus templis vbi colebantur Isis & Serapis, erat simulacrum quod digito labiis impresso admonere videretur vt silentium fieret; *Hoc significare Varro significat, vt homines eos fuisse tacerent. Vbi latissimè & D. August. & Ludouic. Viues in schol. integram historiam & fabulas inde ortas horum Deorum Ægyptiorum prosequitur.* Cynocephali *id est canini capitis Dei ibidem meminit D. Aug. lib. 2. cap. 13. & explicat Viues in commentario, dicens eundem esse, de de quo Virg. Æneid. 8.* Et latrator Anubis; *putans eam effigiem ortam, quod eiusmodi insignia gestarit Anubis Osiridis filius Ægypti Rex, de quo plura in Adn. nostris in D. Cypr. lib. ad Demetrianum num. 32.*

88. Piso & Gabinius consules.] *Consulatum gesserunt L. Calphurnius L. F. L. N.* Piso *Cæsoninus, & A.* Gabinius *A. F. Nepos, anno ab Vrbe Cond.* D. C. XCV. *Quod autem illis cœperũt, aris dictorũ Deorũ euersis; perfectũ videtur anno post hunc octauo* V. C. DCC. III. *à L. Æmilio Paulo consule, qui, cum (teste Val. Max. lib. 1. cap. 4.) Senatus* Isidis *&* Serapis *phana diruenda censuisset, eaque nemo opificum adtingere auderet; posita prætexta securim arripuit, templique eius foribus inflixit, de quo infrà latius cap. 9. num. 123.*

89. Ipso denique sermone proauis renuntiastis.] *Subindicat, sua ætate iam corruptam sermonis Romani latinique elegantiam, quod manifestius est quàm vt comprobatione sit opus. Notanda interim phrasis:* nouè de die viuere, *pro:* indies. *Et ex MS. omnibus substituimus:* custoditis, *pro:* custoditis, *& è contrario paulo post ex Belg. MS.* 2. destinatis, *pro:* destinastis. *ac ex iisdem MS. & Vaticanis, tũ hic tum postea frequenter:* proinde, *pro:* perinde. vt iam inde ad manifestiora pergam.) *eleganter liber Puteani; vt* viam mihi ad manifestiora purgem.

CAPVT VII.

90. Dicimur sceleratissimi.] *MS. partim hoc caput inscribunt:* De infanticidio, *partim:* De fama incestus. *Vatic. 1. hoc modo:* Inanis est fama quæ Christianis obiicitur. *qui etiam multò post hoc caput incipiunt; sed maximè placet hæc duorum capitum in vnum composita Rhen. cum aliis exc. inscriptio:* Quod de grauissimis sceleribus accusati Christiani, numquam tamen conuicti sunt, nisi de fama sola cui non credendum. *Secutus est autem hic vel maximè Iustinum martyrem & Anaxagoram. Rem ipsam satis explicat Zephyrus in sua paraphrasi, & latius Suffridus noster in Anaxagoram. Nos itaque nihil aliud quam de singulis calumnis locos etiam aliorum Scriptorum indicabimus, quibus illæ tractantur. Ad quas certè iam ab ipsis Christianæ fidei iucunabulis alludit D. Petrus 1. Epist. cap. 2. in hæc verba:* Conuersationem vestram inter gentes habentes bonam; vt in eo quod detractant de vobis tamquam de malefactoribus, ex bonis operibus vos considerantes, glorificent Deum in die visitationis: *& paulo post:* Quia sic est voluntas dei, vt benefacientes obmutescere faciatis imprudentium hominum ignorantiam. *Auctor etiam supra non semel cœpit hoc argumentum adtingere nempè cap. 1. vbi de* domesticis indiciis *agit; cap. 2. cum bis teruè repetit Christianis obiici nomen* homicidæ, sacrilegi, incesti; *& nominatim* infanticidiorum, incestorum, cocorum, canum, & comesorum infantium. *meminit: & cap. 3. cum dicit:* singula quæ in occulto admittere dicimur in ipsos retorquebo qui obiiciunt: *& iterum:* incesti & infanticidæ *mentionem facit & rursum in calce præced. cap.*

91. De sacramento infanticidij & pabulo inde.] *Iterum reposuimus cum Rhen. ex MS. cod. omnibus:* inde, *id est ex sacramento infanticidij, pro eo quod tamquam elegantius (vti alias ex coniectura frequenter, quod semel adnotasse sufficiat) substituit Zephyrus:* crudæ. *Præterquam enim quod Iustinus, Anaxagoras, Tatianus, in suis Apologiis aduersus gentes, Theophylus ad Autolycum lib. 3. Minutius felix in suo Octauio aut Euseb. Eccl. hist. lib. 4. cap. 8. hanc calumniam tractantes, nusquam crudæ carnis meminerint; & Thiesteæ epulæ quas Christianis falsò adscribebant lautissimè coctæ fuerint ab Atreo illius fratre, certè Auctor supra cap. 2.* cocorum *meminit. Causam porrò huius suspicionis dedisse existimat Eusebius illa tum Simonis Magi, tum Menandri, Saturnini, Basilidis, Carpocratis & eius discipulorum cruenta & funesta sacrificia; de quibus præterea scripserint D. Clemens Rom. in vita D. Petri, & Niceph. lib. 2. Eccl. hist. cap. 14. Qualia etiam de Cataphrygibus & Pepuzianis referunt Epiph. ac D. August. de hæresibus.*

92. & post conuiuium incesto.] *Sicuti antea & postea vbique ita hic:* incestum *neutro genere vsurpatur; vt & à Minutio felice; & Anaxagoras qui præ aliis supracitatis etiam hoc argumentum latius tractant.*

93. quod euersores luminum canes, &c.] *Iam ante me adnotauit G. Canterus, non rectè* canes *tum supra cap. 2. tum hic interpretari Zephyrum lenones impudentes aut qui canum more humanas carnes vorarent; quin potius proprij nominis* canes *intelligendos, patet vel ex eo, quod sequ. cap. habet auctor:* præterea candelabra & lucernæ & canes aliqui, & offulæ quæ illos ad euersionem luminum extendant. *Atqui:* eruistis, *pro:* eruitis, *iterum ex MS. omnibus reposuimus, ac paulo post:* & quidẽ propij, *nempè hostes, pro:* propriè, *ex prioribus &c. licet manuscripti habeant;* propriè. tenebrarum & libidimini, *putabat Carrio copulam, & elegantius omitti posse. idque probante Puteani libro.*

94. Quis cruenta *&c.* Cyclopũ & Sirenũm ora iudici reseruauit.] *Ita hunc locum ex Vat. 1. cod. castigauimus, pro:* Syrenarum ora iudicium reseruauit. *Nota est fabula Poliphemi & Cyclopum hospites suos deuorantium in Sicilia & Italia, vel Plinio teste nat. hist. lib. 7. cap. 2.* Sirenes *vero aues erant, teste Dione, quæ vbi*

TVLLIANO
Amstaldonibus
PAMELII.
A V
16

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

homines cantu demulsissent, somno deinde grauatos lacerabant, vt est apud Plinium lib. 10. nat. hist. cap. 49. Hinc Zephyrus etiam ad Sirenes *refert quod delatos ad se occidisse & delibasse fingantur. Tert. infrà T. 3. l. 3. adu. Marcionem vocat* Sirenes monstruosas fabulosasque cantatrices. *Liber Puteani*; Cyclopũ & sirenum ora iudici reseruauit.

95. ipsos trahens homines.] *Ita ex MS. cod. & prior. exc. pro eo quod mendose irrepserat*: ipsos vendens; *præsertim cum sic etiam interpretetur in sua paraphrasi Zephyrus & ante eum Rhen.* trahens *nempè* ad *Præsidem siue in iudicium.*

96. cum vel ex forma omnibus mysteriis silentij fides debeatur.] *Id indicasse Harpocratis statuam supradiximus cap. præced. ex D. Aug. & Varrone.*

97. Samothracia.] *In Samothrace insula (inquit Zephyr.) initiationes quædam fuisse dicuntur ad remedia nonnullarum periclitationum; vbi & Corybantum mysteria & Hecates sacra celebrabantur, cui canes ad antrum Zerinthum immolabant. Lact. lib. 1. cap. 15. & 17. in Samo etiam Iunoni Sacra scribit celebrata.*

98. & Eleusinia reticentur.] *Haud absimiliter Auctor infrà tom. 3. aduers. Valent.* Eleusinia Valentiniana fecerunt lenocinia sancta silentio magno, sola taciturnitate cælestia. *Quare etiam hic ex MS. restituimus*: Eleusinia, *pro*: Eleusina. *Meminerunt eorundem & turpissima fuisse declarant Athenagoras initio Apolog. Arnob. aduers. gent. lib. Minutius in Octauio. Clemens Alexand. exhort. ad Græcos, Lact. lib. 1. cap. 21. Euseb. præpar. Euang. lib. 2. cap. 3. Gregor. Nazianz. in serm. Epiph. D. August. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 20. & Theodoret. de affect. Græcorum. Vide Suffridum in Athenag. & Viuem in D. August. qui Cereri & Proserpinæ dicata fuisse hæc sacra memorant, & in Eleusi pago Atticæ à Museo instituta.*

99. Interim etiam humanam. &c.] *Hoc similiter ex MS. & vet. exc. restituimus, pro eo quod primus Zephyr.* interiment, iam *&c. qui non malè tamen explicat illud*: dum diuina, *id est, secreta*, seruantur. *Puteani liber optime*; prouocabunt. *pro*; prouocabant.

100. Cum etiam impiæ initiationes arceant prophanos.] *Ipsis verbis veterum ethnicorum vtitur, qui solos* initiatos *& Romanos ad Cereris mysteria* Eleusinia *admittebant, vnde ortum illud Poëta:*

Procul ô procul este prophani. *& illud:*

Odi prophanum vulgus & arceo.

101. Natura famæ omnibus nota est. Vestrum est. Fama malum, *&c.* Cur fama malum? *Ita iterum distinximus ex MS. omnibus & Rhen. pro eo quod irrepserat*: omnibus nota est, vestrum Est, fama malum. *Est autem etiam versus Maronis ex 4. Aeneidos, quem pulcerrime explicat. Imitatur etiam hunc locum ad verbum ferè Minutius in Octauio. Ab hoc autem loco liber Puteani orditur caput septimum de infanticidio.*

102. Hoc Romæ aiunt factum.] *Etiam hoc ex MS. restituimus, pro eo quod erat*: fama est hoc Romæ factum. *& paulò post adiecimus*: est. *Ac rursum*: Omnium est æstimare, *pro*: existimare. *& addidimus*: illa. *Item*: obscurat, *pro*: obscurant. *in libro Puteani alia longè est distinctio & scriptura*: ab vno aliquando principe exorta sit necesse est. exinde in traduces linguarum & aurium serpit. *& ita &c.*

103. etiam quod fama non distulit.] *Id est (inquit Rhen.* dissipauit. *Sic etiam loquitur Tacitus.*

CAP. VIII.

104. Vt fidem naturæ ipsius appellem.] *Præ ceteris huius capitis titulis arridet iste Vatic. 1. cod.* flagitia quibus infamantur, nedum falsa sunt, sed de Christianis incredibilia. *Imitatur etiã hic Athenagoræ apologiã sub finem, Ironicè autẽ loquitur dum dicit*: Ecce proponimus horum facinorum mercedẽ, vitam æternam repromittimus; *reliqua satis explicat Zephyr. in paraphrasi quibus pauca quædam adijcimus.* Ecce proponimus.] *liber Puteani ponit caput octauum de fama incesti. & certè superiora illa*, vt fidem naturæ, &c. *præcedentibus cohærere neque ab iis auelli posse censebat Carrio.*

105. Fugientem nouam animam exspecta.] *Iterum reposuimus ex MS. ac exc. prioribus, pro*: specta. *& infra* si tanti æternitas, *pro*: sit. *faciunt autem ad intellectum huius loci quæ apud Minutium in Octauio Christianis falsò obiicit Cæcilius ex castigatione Fr. Balduini*: Iam de initiandis (*inquit*) tyrunculis fabula tam detestanda quam nota est. Infans, farre contectus vt decipiat incautos, apponitur ei qui sacris imbuatur. Is infans, à tirunculo, farris superficie quasi ad innoxios ictus prouocato, cæcis occultísque vulneribus occiditur. Huius (pro nefas) sanguinem lambunt, huius certatim membra dispertiunt, hac federantur hostia, hac conscientia sceleris ad silentium mutuum pignerantur; Hæc sacra sacrilegiis omnibus tetriora. *Benè est autem quod ille etiam fabulam vocet. Restõdet interim illi Octauius iisdem penè verbis quibus hic Auctor.* Illum iam velim (*inquit*) conuenire; qui initiari nos dicit aut credit de cęde infantis & sanguine. Putas posse fieri vt tam molle tam paruulũ corpus fata vulneru capiat, vt quisquam rudem illum sanguinem nouelli & vixdum hominis cædat, fundat, exhauriat? Nemo hoc potest credere, nisi qui possit audere.

106. Cynophanes.] *Ita rectè primus Zephyr. pro eo quod Vet. exc. & MS. Eln. S. Bauon. Puteani ac 2. Vatic.* Cynopennæ, *ac Rhen. 1. edit.* Cyclopes; *dicens*, Cynophanes *capite canino quos Plinius refert venatu & aucupio vesci & loquitur quidẽ de talibus Indiæ populis Plin. lib. 7. cap. 2. sed nullo adscripto nomine, in fine interim capitis* Cynocephalos *collocat in Africæ solitudinibus; & Gell. lib. 9. cap. 4.* Cynocephalos *nuncupat vti & Cicer. 6. ad Attic.*

107. Aut Sciapodes.] *Consentanea Zephyro de his tradit Plinius ibidem, sed longè eos à Trogloditis abesse scribit, quantum apparet in India, non in Lybia.*

108. Sed ignorantibus subiicitur.] *Supposita, inquit Zephyr, impersonaliter eam gerunt significationem, quam apud Græcos* τὸ ὑποβάλλεσθαι καὶ ὑποθέσεις, *id est, fraudem facere & decipere, vnde subijcis testamentum & impostores, De qua plura ad Epistolam 2. Cypriani ad Donatum num. 40, Reposuimus autem*: asseuerati; *& ex MS. omnibus vocem Tertullianicam*: Atquin.

109. Itẽ panis quo sanguinis iurulentiã colligas.] *Ita nunc primum ex MS. quinque pro eo quod Rhen. & antea excusi*: qui sanguinis virulentiam colligat.

120. Præterea candelabra, &c.] *Multum etiam illustrare posit hunc locum disputatio Cæcilij & Octauij apud Minutium sicuti edita est à Fr. Balduino. Quorum ille*: Et de conuiuio, *inquit*, notum est, passim omnes loquũtur, id etiã Cirtẽsis nostri testatur oratio: Ad epulas sollemni die coeunt, cum omnibus liberis, sororibus, matribus, sexus omnis homines & omnis ætatis. Illic, post multas epulas, vbi conuiuiũ caluit,

uit, & inceſtæ libidinis ebrietate feruor exarſit; canis qui candelabro nexus eſt, iactu offulæ vltra ſpatium lineæ qua vinctus eſt, ad impetum & ſaltum prouocatur. Sic euerſo & exſtincto conſcio lumine, impudentibus tenebris nexus infandæ cupiditatis inuoluunt per incertum ſortis; etſi non omnes opera, conſcientia tamen pariter inceſti. *Econtrario Octauius*: Et de inceſto, *inquit*, conuiuio fabulam grandem aduerſus nos dæmonum concio mentita eſt, vt gloriam pudicitiæ, deformis infamiæ auerſione, macularet; vt ante exploratam veritatem homines à nobis terrore infandæ opinionis auerteret. Sic de iſto & tuus Fronto, non vt affirmator teſtimonium fecit, ſed conuicium vt orator aſperſit. Hæc enim potius de veſtris gentibus nata ſunt. *& cetera quæ è ſequenti capite etiam penè ad verbum deſumpta ſunt.* Quid tum etſi.) *Puteani*; quid nunc etſi iſta.

CAP. IX.

121. Hæc quo magis, refutauerim.] *Huius capitis inſcriptionem partim ex excuſis deſumpſi, quandoquidem MS. hic diſtinctionem nullam faciat. Hanc nempe:* Quod quæ Chriſtianis obiiciuntur in ſacris ipſorum gentilium tum in aperto, tum in publico committantur. *Atqui etiam hic Iuſtinum martyrem & Athenagoram imitatur, ipſum vero penè ad verbum Minutius in Octauio.*

122. Infantes penes Africam Saturno immolabantur, &c.] *Eodem modo Octauius apud Minutium*: Quia Saturnus filios ſuos expoſuit nõ vorauit; merito ei in nonnullis Africæ partibus à parientibus infantes immolabantur, blanditiis & oſculo comprimente vagitum, ne flebilis hoſtia immoletur: *Idipſum paucis ſed in genere iam antea Iuſtinus Martyr. Apolog. 1. ad Senat. Rom. Lactant. latius lib. 1. diuin. Inſtit. cap. 21. de eodem ſacrificij genere tum in latio quod ſublatum ſit ab Hercule, tum Carthagini ex Peſcenio feſto. D. Auguſt. denique lib. 7. de ciuit. Dei cap. 19. & ibi latiſſime Viues in ſuis Adnotat. citans præterea Oroſ. lib. 4. c. 6. Trogum, Platonem in Minoe Dionem Halicarnaſſæum, Theod. Cyrenſem in ſacrif. Euſeb. præpar. Euang. Diodorum bibliothecæ lib. 20. & hunc Tertulliani locum. Atqui* penes Africam (*inquit Zephyrus*) *dixit in ſecretiori Africæ parte, qua ſignificatione vtitur frequenter Liuius. Omni penes militem noxa erat, id eſt tacita inerat militibus.*

123. Vſque ad Proconſulatum Tiberij.] *Quod hic Tertull.* Tiberio *tribuit de ſacerdotibus Saturni in cinerem actis, referunt Ioſeph. Antiquit. Iudic. lib. 18. cap. 4. ſen. 7. & Hugo Floriacenſis hiſt. Rom. lib. 7. cap. 14. de ſacerdotibus Iſidis & templo eius deſtructo ac ſtatua in Tiberim merſa. Plin. lib. 30. cap. 1. Tiberio etiam adſcribit quod Gallis Druidibus humanas victimas interdixerit, quod Suetonius Claudio tribuit. Videtur ſimile quid feciſſe Tiberius in Africa cum ibi Proconſulatum ageret ante Imperium. Porro huiuſcemodi ſacra tam antea ſub Auguſto ciuibus Romanis interdicta fuerunt, iã & toto orbe ceſſarunt principatu Adriani, præterquam Iouis Latiaris de quo infra. Nos autem cum Rhen. ex MS. cod. reſtituimus phraſim Tertull.* aliqui Deus, *pro*: aliquis. Perſeuerat hoc ſacrũ.] *Puteani liber*; perſeueratur. *vtique infra*; libentes reſpondebat; *pro*; exponebant.

124. Maior ætas apud Gallos Mercurio proſecatur.] *Hand abſimiliter Minutius*: Mercurio Gallos humanas vel inhumanas hoſtias cædere; *& de maioribus D. Aug. vbi ſupra; præterquã quod etiam Saturno ſacra hæc adtribuit, niſi mendoſi ſunt codices. Alij vt Plinius vbi ſupra, Solinus, Mela, Cæſar, Lucanus, & Lactantius vbi ſupra, Eſo & Theutanti ea adtribuunt; ſed rectè adnotat illic Viues. eundem Theutantem eſſe quem Mercurium, (ad quem lectorem remitto.) quia Hugo Floriacenſis apud me MS. hiſt. Treuirorum ſeu Gallorum lib. 1. cap. 14. diſertis verbis ſcribit, eiuſcemodi ſacrificia Mercurio à Druidibus immolata.*

125. Remitto Tauricas fabulas.] Tauris (*inquit Minutius*) *Ponticis & Ægyptio Buſiridi, ritus fuit hoſpites immolare. Et Lactantius: Erat lex apud Tauros vti Dianæ hoſpites immolarentur. Et ante eos Athenagoras: Diana quæ apud Tauros colitur, hoſpites cædit. Similiter Tertull. infra tom. 3. Lib. 1. adu. Marcion.* Nihil illic niſi feritas calet, illa ſcilicet quæ fabulas frenis dedit, de ſacrificiis Taurorũ, &c. *ac latius in Scorpiaco*: Sed enim, *inquit*, Scytharum Dianam aut Gallorum Mercurium, aut Afrorum Saturnum; hominum victima placari apud ſæculum licuit. Et Latio in hodiernum Ioui media in vrbe humanus ſanguis inguſtatur. *Atque hoc eſt quod ſequitur.*

126. Ecce in religioſſima vrbe, &c.] *Hodieq; (inquit ſimiliter Minutius) à Romanis Latiaris Iupiter homicidio colitur, & quod Saturni filio dignum eſt, mali & noxij hominis ſanguine ſaginatur. Quod iſdem penè verbis repetit Lactantius etiam tum in Latio fieri, immo adhuc ætate ſua Euſebium id ſcribere, aſtruit Viues vbi ſupra. Quare & apud Plinium lib. 8. cap. 22. vbi idipſum de Arcadibus refert, cenſeo legendum Ioui Latio, pro Lyceo.*

127. Sed beſtiarij.] *Rhen. in ſchol.* beſtiariorum; *ſed magis placet hæc etiam MS. lectio, quod ſequatur.* mali hominis. *Interpretatur ille* beſtiarios *viliſſimos homines, qui cum beſtiis ſpectante populo depugnabant addens* beſtiarij *cuiuſdam qui, Germanus fuit meminiſſe Senecam. Rectius Zephyrus damnatos ad beſtias. Cum quo ex MS. & Vet. exc. iterum legimus:* ſolum patris filium de crudelitate.

128. Qui natos ſibi liberos enecent.] *Vos enim video (inquit Minutius) procreatos filios nunc feris & auibus exponere, nunc ad ſtrangulatos miſero mortis genere elidere; & multo latius Lact. lib. 6. cap. 20. cuius verba quædam adfert Zephyrus.*

129. Ferro enim mori ætas quoque maior optauit.] *Repetitio eſt eius quod antea dixit:* Maior ætas apud Gallos Mercurio proſecatur. *in libro Puteani eleganter*; optauerit. *vti infra*; deliberatur; *pro*; delibetur.

130. Homicidij feſtinatio eſt prohibere naſci.] *Sic iterum ex MS. & prioribus exc. & :* an naſcentem diſturbet, *pro*: naſcentium. *ac*: fructus omnis, *pro*: hominis. *Sunt (inquit Minutius) quæ in ipſis viſceribus, medicaminibus epotis originem futuri hominis extinguunt, & parricidium faciunt antequam pariant. in Puteani*; etiam fructus.

131. (Eſt apud Herodotum opinor) *Mirum eſt cur hanc periodum omiſerit Zephyrus, niſi putarit eſſe ex margine contextui additam; verum eandem habent non modo Vet. exc. ſed & MS. Belgici, Gallici, & Vaticani omnes, & ipſe Zephyr. locum Herodoti citat lib. 9. de Scytharum fæderibus ſicuti etiam Plin. lib. 7. verum ibi fæderum talium nullam mentionem reperio.* Diffuſum ſanguinem.] *Puteani*; defuſum. *quod elegantius videtur Carrioni.*

132. Neſcio quid & ſub Catilina deguſtatũ eſt.]

TULLIANO
PAMELII.
A V
16

Haud aliter Minutius: Ipsum credo nempè Saturnum, docuisse, sanguinis fœdere coniurare Catilinam. De quo sic Sallustius: Fuere ea tempestate qui dicerent, Catilina oratione habita, cum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse. sic eum locum emendauit Carrio.

133. Aiunt apud quosdam gentiles Scytharum, &c.] *Latè agit Plin. dicto lib. 7. cap. 2. de Scythis, Cyclopibus, Lestrigonibus, & aliis tum trans Alpes tum ad Septentrionem* ἀνθροποφαγοῖς *quorum quosdam addit supra boristhenem ossibus humanorum capitum bibere, cutibúsque cum capillo pro baltheis ante pectora vti. Hinc illa Prouerbia apud Tertull. lib. 1. adu. Marc. infra tom. 3.* Scytha terrior, Massageta inhumanior.

134. Hodie isthic Bellonæ sacratus sanguis de femore proscisso in palmulam exceptus suis datur signatis,] *Ita denuo ex MS. omnibus ac prioribus. exc. pro:* in parmulam. *Porrò haud absimiliter Minutius: & Bellonam, inquit, seruum suum haustu humani cruoris imbuere. De quo latius Zephyr. in paraph. verbis mutuatis ex Lact. lib. 1. cap. 20. in libro Puteani;* in palmulam exceptus & sui datus signat.

135. Item illis qui munere, &c.] *MS. & vet. exc.* illi. *Intelligit autem (Rhen. interprete) gladiatorium munus. Minutius paucis ita expressit hunc locum: & comitialem morbum, hominis sanguine, id est, morbo grauiore sanare. Restituimus vero:* hauserunt, *ex MS. pro:* auferũt.

136. Vbi sunt item illi qui de harena.] *Etiam hoc his verbis repetit Minutius: non dissimiles, qui de harena feras deuorant illitas & infectas cruore, vel membris hominis & viscere saginatas. Atqui iterum reposuimus ex MS.* colluctando, *pro:* conculcando; *&:* iactauit, *pro:* iacuit, *licet in Puteani libro sit;* iacuit. Ipsorum vrsorum aluei; *pro:* alui. *Item:* Ructatur proinde: *pro:* deinde. *pro:* cruditantes, *liber Puteani; cruditantibus.*

137. Minus autem & illi faciunt,] *Ironicè loqui rectè adnotauit Zephyr. & Gagneius ad Marg.* τὸς λεσβιάζαντας *notat; cum quo rursum legimus:* ad spurcitiam consecrantur: *pro:* à spurcitia.

138. Christianis, qui ne animalium quidem sanguinem, &c.] *Nobis (inquit Octauius apud Minutium) homicidium nec videre fas nec audire; tantumque ab humano sanguine cauemus, vt nec edulium, pecorum sanguinem in cibis nouerimus. Porrò (vt adnotat Rhen.) non ita diu est, quod Christiani vescimur suffocato & morticina carne. Nam Betanus (seu Beda) presbyter & Hrabanus in Pœnitentiario, sed & quotquot de hac re supra* CCCC. *annos scripserunt, certum pœnitentiæ tempus præscribunt siquis Apostolicam hanc legem fuerit præuaricatus quæ in Actis exstat Apost. (nempè cap. 15.) vbi statuitur vt abstineant se à sanguine & suffocatis. Atqui ex MS. legimus:* ne quo modo sanguine contaminemur; *& iterum adiecimus integrum orationis comma ex MS. & priorib. exc.* certissimi scilicet, illicitum esse penes illos, per quod exorbitare eos vultis. *Item:* ipsum proinde examinatorem *ac postea:* alioquin.

139. Vt foculum & acerram.] Acerra *hic accipitur iuxta secũdam interpretationem Festi, pro arcula thuraria in qua thus reponebatur.* custodias *autem nuncupat captiuos ipsos, vti adnotat Rhen.* Alioquin negandi) *putabat Carrio vitio admodum familiari legendum;* alioquin necandi.

140. Proinde incœsti qui magis, quam quos ipse Iupiter docuit.] *Similis locus est apud Cypria. epist. 2. ad Donatum. vbi videat lector adnot. nostras num. 33. Idem gentibus improperat Iust. Apol. 1 ad Senat. Rom. & apertius de* Ioue *Athenagoras. Qui, inquit, ex matre Rhea & ex filia puella prolem suscepit, & propria sorore pro coniuge abusus est. Et Arn. lib. 5. Etiamne in matrem, etiamne in filiam efferati pectoris appetitionibus adhinniuit? &c. Immo etiam Octauius apud Minutium, & Lactan. lib. 1. cap. 10.*

141. Persas cum matribus misceri Ctesias refert.] *Similiter Minutius: Ius est apud Persas misceri cũ matribus. Vide Zephyri Paraphrasin. Exstãt quædã huius Ctesiæ Cnidij fragmenta edita Græcè ab Henrico Stephano.*

142. Cum primum Oedipum Tragædiam.] *Hinc Athenagoras concubitus quos Christianis obiiciebant Oedipodios appellat, quod* Oedipus *matrem Iocastam nescius vxorem duxerit; sic & Lact. vbi infra.*

143. ἔμεεν ἐις τὴν μητέρα.] *Priores editiones habebant duntaxat:* ἔμηνε. *pro quo substituit Rhen.* μέμηνε ἀ μαίνομαι. *id est, insanit, ac si dicat Oedipum visum Macedonibus insanire, qui tantopere de incæsto doleret. Eln. & S. Bauon. & Puteani. MS. cod.* ἔλλυνε ἐις τὴν ἀλίγηα. *Placet magis prima lectio quam Zephyro acceptam debemus; vt* ἔμεεν *ab* ἐμέω *id est euomo deriuetur. Præsertim cum Vat. cod. idem habuisse coniiciam, quod 4. amanuenses qui illa contulerunt nullam hic diuersitatem adnotarint, alioquin diligentissimi præsertim in Græcis phrasibus.*

144. Suppeditante materias passiuitate luxuriæ.] *Hanc Rhen. restitutionem confirmant quinque MS. cod. quare iterum reposuimus, præsertim cum* passiuitas *vox sit Tertulliana de qua supra lib. de Pallio. n. 86.*

145. Imprimis filios exponitis suscipiendos ab aliqua prætereunte misericordiæ extraneæ.] *Ita hunc locum restituimus partim ex MS. & exc. prioribus qui omnes habent:* misericordia extranea; *partim ex hac Minutij verbis: dum etiam domi natos alienæ misericordiæ frequenter exponitis. Quem eundem abusum illis improperat Iust. Mart. Apol. 2. ad Anton. Pium. & Lact. lib. 6. cap. 20. Manifestum dicens illum fieri exemplo docti Oedipodis duplici scelere confusum, quod nempe expositio ipsius adhuc infantis materiam subministrarit incæsti.*

146. Cuius vbique saltus facilè possunt alicubi ignaris filios pangere. *Rursum etiam hoc restituimus ex MS. cod. pro eo quod irrepserat:* saltu: & ignari. *Iterumque paulò post adiecimus:* & fidelissima.

147. Quidam multo securiores totam vim huius erroris virgine continẽtia.] *Sic etiam ex MS. omnibus, pro:* virginea. *Locus insignis pro Christianorũ primorum etiam virorum perpetua continentia, aduersus eos qui omnes ad matrimonium volunt adigere; de quo alibi latius.*

148. idem oculi renuntiassent vtrũque.] *Etiã hoc ex MS. & priorib. exc. pro:* idem renuntiasset; *vel:* idem: *accipiatur more veteri pro:* iidem.

149. Sic per omnia ostendam.] *Priores exc. duntaxat habebant:* Sic per omnia. *Zephyr. in contextu nihil tale, sed tamen interpretari videtur in paraphrasi lectionem hanc MS. quinque codicum, addendo illud: considerabitur. Quia tamen adhuc locus obscurus est, coniicio legi potius debere;* Sic per omnia offendunt.

CAPVT X.

150. Nunc de manifestioribus dicam. Deos, inquitis, non colitis.] *Caput hoc x. inscribitur fere in MS. cod.* De non colendis idolis. *sed inscriptio plaeuis*

aut quam habent exc.cod. Deos quos colunt, non esse deos. *cum similem titulum, libro suo Cyprianus eiusdem argumenti inscripserit, aut illa 1. Vat. cod.* Quod Saturnus, Iupiter, & alij Dij, homines fuerint, & non verè Dij. *Liber Puteani ab eo,* Deos inquitis, *&c. incipit caput 1 x. de non colendo idola.* non impenditis, *liber Puteani;* non penditis.

151. Altera quæ desperat, altera quæ recusat.] *Sic iterum ex MS. ac priorib. exc. pro:* desperet, *ac:* recuset. *Item:* desinimus, *pro:* desiimus. *In Puteani libro est;* disperat. *quod rectum putat Carrio pro eo quod est, separat aut potius causam diuidit. mutabant enim in compositis a in e. vt à paro repero. & similia. sic infra semper, sepero, pro, separo.*

152. Et de ciuitatibus in quibus nati sunt. &c.] *Hoc & quod de sepulchris subiungit ad Iouem refertur, cuius Antrum (Cypriano teste vbi supra) in Creta visitur & sepulchrum, de quibus illic latius in Adnot. nostri num. 8. Quod vero de regionibus habet in quibus vestigia sunt relicta; ad Saturnum, de quo mox latius. Athenag. pro Christian. Deos omnes genitos, ex Orpheo & Homero demonstrat; latissimè id etiã Arnob. lib. 1. & frequenter Lactant. D. August. denique lib. 7. de ciuitate Dei cap. 18. nec ego;] liber Puteani; Nunc ergo.*

153. Nouos, veteres, Barbaros, Græcos, Romanos, &c.] *Variæ Deorum appellationes quorum 30. milia censeri ab Hesiodo testis est Euseb. lib. 5. de præpar. Euang. cap. 15. Lactant. lib. 1. cap. 1. & 16. eo quod masculi sint dij & feminæ, quum quotidie noui Dij nascantur Deorum innumerabilium plena dicit omnia. Atqui* Deos Nouos *videtur intelligere qui dicebantur Minorum gentium, quales Castor & Pollux vel Amphiaraus.* Veteres, *maiorum gentium, quales Saturnus, Iupiter, Apollo, Vulcanus, Mercurius.* Barbaros *qui à gentibus Barbaris colebantur.* Græcos & Romanos, *habes distinctim apud Cyprian. vbi supra, & Minutium in Octauio.* Peregrinos, *qui aliundè accersebantur, quales Isis & Serapis.* Captiuos, *sicuti Penates Troia adductos, quiue in triumpho primùm aduecti etiam venerationi esse cœperunt.* Adoptiuos, *qualis Antinous.* Proprios, *id est cuique genti peculiares de quibus infra cap. 24.* Communes, *tam Græcis quam Romanis.* Masculos feminas, *vt Iouem & Iunonem.* Rusticos, *Faunos nempè & Satyros.* Vrbanos, *qui in vrbibus colebantur.* Nauticos, *vt Leucotheam & Palemona.* Militares, *vt Martem & Bellonam. Ante Saturnum.*] *liber Puteani caput decimum ponit; de Saturno & Ioue.* Quantum litteræ.] *liber Puteani; si quantum litteræ. vt infra; si quantum rerum argumenta, pro;* si quæras rerum argumenta.

154. Neque Diodorus Græcus.] *Etiam hic locus ex MS. Eliun. Puteani & S. Bamonis ac exc. priorib. restitutus est, pro eo quod nescio vnde Zephyr. substituerit:* Theodorus. *Quemadmodum Carrio in suis Antiquis lectionibus rectè emendauit. præsertim cum priori lectioni consentiat iisdem penè verbis Lact. lib. 1. cap. 13. Omnes, inquit, non tantum Poëtæ, sed historiarum quoque ac rerum antiquarum scriptores, hominem fuisse Saturnum, consentiunt, qui res eius in Italia gestas memoriæ prodiderunt; Græci;* Diodorus & Thallus; *Latini,* Nepos, & Cassius & Varro *verbis mutuatis à Minutio Felicis in Octauio. Intelligit autem Diodorum Siculum, de quo in hæc verba Iust. Mart, Orat. ad. gent.* Et qui apud vos historicorum omnium illustrissimus est Diodorus, qui Bibliothecas in compendium redegit, & 30. totis annis, quemadmodum ipse scriptum reliquit, Asiam & Europam propter exquisitam diligentiam peragrauit, spectatorque rerum plurimarum fuit, quadraginta integris editis historiæ suæ libis. *Meminit eiusdem Bibliothecæ Afric. apud Euseb. lib. 10. de præp. Euang. cap. vlt. Eiusdem hist. lib. 1. de Ægyptiorum Theologia magnam partem, cum laude citat Euseb. de præpar. Euang. lib. 2. cap. 1. vbi hæc de Saturno verba reperire est ad quæ Tertull. alludit:* Deos, *inquit. mortales homines fuisse adserunt Ægyptij sed virtute ac beneficiis immortalitatem consecutos; quorum nonnulli Reges fuere. Et paulopost: Solem aiunt primum omnium apud Ægyptum regnasse. Soli cælesti cognomine; quamuis nonnulli sacerdotum Vulcanum contendunt primum igne inuento regnum obtinuisse; deinde Saturnum, qui sorore Cybele in vxorem ducta, Osirim & Isim genuit, aut vt plurimi dicunt Iouem & Iunonem. Hos vniuersum orbem imperio subiugasse & quinque Deos procreasse aiunt, Osirim, Isim Typhona, Apollinem, ac Venerem; Osirim Dionysium, Isim Cererem esse antumant. Exstat dictus Diodori, lib. 1. Poggio Florentino interprete & Græci lib. eius 15. ex 40. Vixisse autem se testatur lib. 6. sub Augusto Cæsare.*

155. Aut Thallus.] *Etiam hoc & infra cap. 19. ex MS. Belgicis ac Lactantio pro* Tallus, *præsertim cum consentiat Iust. Mart. vbi suprà. Et proindè ita etiam castigandus Africanus apud Euseb. de præp. Euang. lib. 10. cap. vlt. vt è* Diodori, Thalli, *Castoris, Polybij, Pflegetontisque historiis patet. Nam paulopost sequitur: Castor &* Thallus, *in hoc conueniunt qui Syriacam historiam diligenter tractarunt.*

156. Neque Cassius Seuerus.] Cassij *meminerunt etiam Lactant. vbi supra & ante eum Minutius. Plin. lib. 35. multa se desumpsisse tradit ex* Cassio Seuero, *& Seneca alicubi* Cassij Seueri *Rhetoris meminit qui multas lucubrationes scripserit.*

157. Neque Cornelius Nepos.] *Etiam huius meminerunt alicubi Minutius, & Lactant. vbi suprà, & quãplurima ex illo citantur à Plinio in omnibus penè libris hist. Natur. Atqui ex MS. restitui:* eiuscemodi antiquitatum; *&:* promulgauerunt.

158. Postquè Attica hospitia.] *MS. legunt:* postquam. *Verum illud magis placet: præsertim cum ita sit in Puteani.*

159. Exceptus à Iano vel Iane vt Salij dicunt, &c.) *Hæc eadem tractant iisdem penè verbis Minutius in Octauio, & Lactant. lib. 1. cap. 3. Vide etiam paraph. Zephyri, ac Adnot. nostras in D. Cyprian. lib. de idol. vanit. num. 9. 10. 11. 12. 13. & 14. Atqui ex MS. cod. omnibus restituimus:* incoluerat, *&:* depalauerat, *pro:* debellauerat, *& addidimus quæ nescio quo casu prætermissa erant in editione Zephyri & deinceps:* vsque nunc est. Tota denique Italia post Oenotriam Saturnia cognominabatur. Oenotriam *vero dictam tradit Stephanus aut ab* Oenotrio Arcade, *aut à bonitate vini, vt* οἰνώτεια *scribatur.*

160. Mons quem incoluerat Saturnius dictus est.) *Hunc locum videtur desumpsisse ex Varrone lib. 4. de ling. Lat. citatum etiam à D. August. lib. 7. de ciuitate Dei cap. 2.* Mons, *inquit,* in quo Capitolium est ante Tarpeius dictus est. *Hunc antea* montem Saturnium *appellatum prodiderunt, & ab eo latè* Saturniam *terram vt etiam Ennius appellat. Antiquum oppidum in hoc fuisse* Saturnium *scribitur. Eius vestigia etiam nunc manent tria; quod Saturni fanum in faucibus; quod*

RTULLIAN
Sumptat omnibus
PAMELII.
A V
16

Saturnia poëta quam Iunius scribit quam nunc vocant Pandanam, *quod post ædem Saturni in ædificiorum legibus, parietes, postici, muri, sunt scripti. In quem locum adfert Scaliger ipsos Ennij & similes Maronis versus de Ianiculo. facit etiam ad huius loci intellectum quod habet Minutius, docuisse Saturnum litteras imprimere, & instrumenta conficere; hoc est enim quod dicit Auctor*; Ab ipso primum tabulæ.

161 Tamen si homo Saturnus, vtique ex homine.] *Lact. cap. 11. lib. 1. docet ex Trismegisto natum fuisse Saturnum ex eo homine cui Vranio nomen fuit.*

162. qua ignoti &c. de cælo superuenisse dicuntur, &c.] *Imitatur Athenagoram qui ex Sybilla hos versus adfert:*

Ætas humani generis cum dena vigeret
Ex quo diluuio gentes periere priores;
Saturnus, Titan, regnabant Iapetúsque
Quos homines cœli sobolem terræque vocantes
Eximiam, cœlo nomen terræque dederunt,
Quod virtute forent reliquis præstabiliores.

Ipsum autem de verbo ad verbum penè Minutius felix in Octauio & Prudent. lib. 1. adu. Synn. Lactantius vero lib. 1. cap. 11. postquã verba Felicis citauit addit & aliam rationem: Potuit, inquit, & sic argumentari. Saturnum cum potentissimus Rex esset, ad retinendam parentum suorum memoriam, nomina illorum cælo terræque indidisse, cum hæc prius aliis vocabulis appellarentur; qua ratione & montibus & fluminibus nomina scimus imposita. D. Aug. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 19. fortius argumentatur. Sed ecce, inquit. Saturnus, *si Cœli est filius, Iouis est filius, Cœlum enim esse Iouem innumerabiliter & diligenter adfirmant. Ita ista quæ à veritate non veniunt, plærumque & nullo impellente, seipsa subuertunt.* Repentino aduentu.] *à libro Puteani abest vox*, aduentu. *& infra legit*; ostendemus *pro*, ostendimus. *Atqui castigauimus ex 2. Vatic.* cælitem contingit dici; *& si in Puteani & alis est*; contingit. *Et adnotat Rhenan. Tertull. vsitatum esse* seminis sui par, *cum genitiuo, sicut etiam infra*: quorum pares deos; *ac infra tom. 2. lib. de Patientia*: magnitudinis par, *ac alias sæpenumero.*

CAP. XI.

163. Et quoniam sicut illos homines fuisse, &c.] *Caput hoc partim ex cod. exc. partim ex argumento sic inscripsimus:* Cur cum homines essent, facti sint ab hominibus Dij; caussas esse vanissimas.

164. Mancipem quendam diuinitatis.] *Venustè (inquit Rhen.)* mancipem diuinitatis *vocat Deum illum superiorem ac potiorem, qui reliquis diuinitatem communicarit, sicuti sutrinæ magistrum Plinius* mancipem *vocat, & in qualibet re qui summi sunt* mancipes *dicuntur. Vide Adnot. nostras in Epist. 69. D. Cypr. num. 21. Paulopòst iterum ex MS. restituimus & prioribus excusis*: nec alius præstare &c. nisi qui propriè possidebat: *& postea*: ministeria, *pro*; mysteria.

165. Totum enim hoc mundi corpus. &c.] *De mundo varias Pythagoræ Platonis & ceterorum philosophorum sententias videre est apud Theodoretum lib. 4. de Græc. affect. curat. vbi lectorem remittit ad Commentarios Xenophontis, Ætij philosophorum Placita eorundem Plutarchi compendium & Porphyrij Philosophorum historiam. Platonis autem ipsissima verba de mundo genito adfert ibidem ex Tymæo, & lib. de Rep. ac Politico. Atqui legimus ex MS. paulopòst*: perfecit, *& ad.ec.mus*: sint.

166. Et ipsum Iouem quæ in manu eius imponitis fulmina timuisse.] *Hoc iterum adiecimus ex MS. & priorib. exc. Similiter Minutius in Octauio: illic* Iouis, *inquit*, fulmen *cum Æneæ armis in incude fabricatur, cum cælum & fulmina & fulgura longè ante fuerint quam Iupiter in Creta nasceretur, & flammas veri fulminis nec Cyclops potuerit imitari, nec ipse Iupiter non vereri.*

167. Item omnem frugem ante Liberum, Cererem, & Mineruam.] *Aut alludit ad ætatem Saturni, quem scribit Macrobius in Latio primum agriculturam docuisse, & vini quoque vsum demonstrasse Seruius in 8. Æneid. Virg. aut certè ad historiam Geneseos vbi cap. 3. dicitur: Emissus Adam de paradiso voluptatis vt operaretur terram, & cap. 2. Abel pastor ouium fuisse dicitur & Cayn agricola; cui consentiens Ioseph. 1. Antiquit. Iudaic. addit, Cain agri fructus Deo obtulisse; & cap. 9. post diluuium Noë vir agricola cœpisse excolere terram, & plantasse vineam, cuius filius Iapetus cum (vt supra dictum est) tempore Saturni vixerit non potuit Liber vitis inuentor esse sed potius* ostensor nouæ frugis, *vt paulopòst Auctor adfirmat & similiter Lact. lib. 1. cap. 13.*

168. Male cum Lucullo actum est, &c.] *Nominus lepidè quam verè idipsum D. Hieronymus ad Marcellam. (Plin. hauddubiè secutus lib. 15. natur. hist. cap. 25.) Accepimus, inquit, & canistrum cerasis refertum talibus & tam virginali verecundia rubentibus, vtea nunc à* Lucullo *delata existimarem. Siquidem hoc genus pomi, Ponto & Armenia (bello nempè Mithridatico anno vrb. cond. 680.) subiugatis, de Cerasunte primus Romam pertulit, vnde & de patria arbor nomen accepit.* Ostensor & inuentor. *à Puteani libro absunt illa; &* inuentor *& rectè.*

169. quas illis stationes & potestates distribuistis. *Alludit ad stationes & officia militaria quæ vanè distribuuntur ab Imperatoribus.*

170. Et hinc concedetis opinor,] *Restituimus ex Rhen.* hinc; *pro*: hic. *ex MS. omnibus & prioribus exc. Item paulopòst*; cum vultis, *pro*: cum multis.

171. Quique in parentes & sorores incesti. &c.] *In Iouem qui Opt. Max. dicebatur competere incestum supra diximus cap. 9. num. 140. De adulteriis eius, rapta virginum & pueri Ganiimedis latè tractatur à Lactant. lib. 1. cap. 10. sicuti & de sæuitia eius in patrem, quem regno expulit.*

172. Et qui occidunt & qui furantur, & qui decipiunt.] *Homicidã Martem & furem ac nebulonem Mercurium (vt cum Lactant. ibidem loquar) hic intellegit Auctor. Atqui restituimus ex MS. cod. cum Rhen.* Quem neminem *pro*: hominem, *sine interrogationis nota. &*: Atquin vt. *Item ex Puteani & Vat. 1. cod. ac*: sciuit, *pro*: acciuit. *& ex eodem Vaticano*; Deos facitis, *pro*: facite. *ac*: Sed vt omittam.

173. Quot autem potiores viros apud inferos reliquistis.] *Locus adnotatu dignus aduersus Erasmum & alios qui tantum non inferis excludunt Socratem, Tullium, ac alios viros insignes tam Græcos quam Latinos, quorum hic fit mentio; quorum ferè omnium excellentia in prouerbium venit, de quibus adeo latius inter Prouerbiales formulas. Hic adnotatu dignè voces Tertullianæ:* militarior, *ac*. clusit, *pro*: clausit.

CAP. XII.

174. Cesso iam de istis.] *Cap. hoc. 12. paucis sic inscribunt exc. priores codices*: Quam vana deorum simulacra. *Vat. 1. cod. non absimiliter*: Simulacro colere

alienum est prorsus ab omni ratione. *Puteani liber ponit caput vndecimum de* simulacris. *Imitatur autem hic Iust. Mart. Apolog.2. Vide Zephyrum in Paraphrasi ac omnes aduersus gentes Apologias.*

175. Quam materias sorores esse vasculorum.] *Adiecimus iterum* sorores, *ex MS. omnibus & prioribus exc. ac si dicat, ex eadem materia fieri deorum simulacra & vascula domestica, immo (vt cap. sequ.) in vasa nonnunquam commutantur, vbi iam contrita & contusa sunt. Quare & magis placeret lectio* 1. *edit.* matres & sorores esse vasculorum, *nisi MS. omnes legerent:* materias.

176. Quasi fatum consecratione mutantes, &c.] *Sic etiam Minutius in Oct. Imagines consecratas vulgus dicit publicè colere, dum opinio & mens imperitorum artis concinnitate decipitur, auri fulgore perstringitur, argenti nitore & candore eboris hebetatur. Et non multo post: Nondum, inquit, Deus saxum est lignum vel argentum. Ecce ornatur, consecratur, oratur, tunc postremò Deus est, cum homo illi valuit & dedicauit. In consecratione autem (teste Cicer. pro Domo sua) statuebantur aræ quæ religionem afferrent, & fiebant consecrationes à Pontificibus aut à Tribunis plebis. Atqui reposuimus iterum:* contumeliosissimè. *ex MS. & exc. prioribus.*

177. Crucibus & stipitibus imponitis Christianos.] *Pulchrè deducit, iisdem supplicis affici ab illis Deos suos, quibus in Christianos animaduertebant, quæ erant Cruces, Stipites, vngulæ, capitis pœna, bestiæ, ignes, & in metalla ac insulas relegatio. Imitatur antè etiã hic per omnia Tertullianum Minutius, distinguens interim inter simulacra; vt in ligneum competat suspendi, cædi, dolari, runcinari, fabricari, construi; in æreum vel argenteum conflari, fundi, plumbari, tundi malleis, & incudibus figurari; in lapideũ denique cædi, sculpi, lævigari, & erigi. Atqui illud:* argilla deformat cruci & stipiti superstructa, *ita explicat Ioseph. Scaliger in Festum, vt alludit Auctor ad deriuationem* stipitis *à stipa, quæ proprè crux est cui argillam imponunt plastæ.*

178. Dedicatur.] *Sic supra Neronem dixit dedicatorem damnationis Christianorum, accipiens,* dedicare, *pro incipere; in quo illum imitatur etiam D. Cyprian. vti adnotauimus ad epist. eius* 33. *num.* 9.

179. Asciæ, runcinæ, scobinæ.] *Instrumenta sunt fabrilia penè eadem.* Asciæ, *quibus ligna dolantur.* runcinæ, *quibus leuigantur.* scobinæ *à scobe quibus limantur. Vide Varronem de Ling. Lat. lib.* 5. *&* 6.

180. Ante plumbum & glutinum & gomphos.] *Zephyrus:* gomphos, *magnos clauos interpretatur, Græca enim vox* γόμφος, *clauum significat.*

181. Ad bestias, &c. quos Libero & Cybele & Cereri.] *MS. quinque* Cælesti, *& quidem eadem quæ alibi Ceres, in Africa Cælestis dicebatur, vt infra latius cap.* 24. *Cetera requirat lector in Paraph. Zephyri.*

182. Inde censentur dij vestri.] *Eadem significatione supra dixit cap.* 7. Census istius disciplinæ à Tiberio est. *& cap.* 10. ab illo (*Saturno nempè*) census totius vel potioris diuinitatis est. *& in lib. de Monog. iuxta MS. cod.* Census noster transfertur in Christum. *ac paulantè:* secundum initium quod tibi & in Adam censetur, & in Abraham recensetur. *nec absimiliter Arnobius non semel Deorum censum dixit. Alludit autem ad morem Romanorum apud quos lex erat (Cicerone teste* 3. *de Leg.) Censores populi æutates soboles familias pecunia censento.* Solet in insulis.) *Liber Puteani:* solet & in insula, aliqui Deus vester, *more Tertulliani inquit Carrio.*

183. Qui Senecam aliquem,] *Sic supra (inquit Rhen.) dixit* aliquem de sapientia Socratem. *Ac si dicat (vt adnotauit Latinius) non quemlibet sed egregium & insignem. Sic enim solet Tertull. vocem hanc,* aliqui, *vsurpare. Quemadmodum lib.* 4. *adu. Marc.* Sed erat vnus aliqui deputandus. *& initio lib.* 5. nouus aliqui discipulus. *Senecæ autem librum de superstitione citari adnotauit Gagnæus in margine ab Aur. August. nempè lib.* 6. *de ciuit. Dei cap.* 10. *vbi non modo quæ in Paraph. Zephyrus sed multo plura ex eodem libro (qui deperiit) allegantur tam huic loco conuenientia, vt non dubium sit Auctorem hunc illius etiam verba quædam imitatum esse. Similem vero locum ex libris Senecæ Moralibus etiam adfert Lactant. lib.* 2. *cap.* 2. *vbi multa in hanc sententiam etiam cap.* 3. *&* 4. *prosequitur.*

184. Igitur si statuas & imagines frigidas mortuorum suorum simillimas non adoramus.] *Quia locum hunc Magdeburgenses detorquent aduersus vsum imaginum in Ecclesia vsitatum; posim idipsum vno verbo respondere, quod Patres Synod.* 7. *General. Nicen.* 2. *Act.* 6. *restonderunt ad falsam Synod. contra imagines editam: Ea quæ diuini viri contra idola locuti sunt, hæc isti homines, etiam post cognitionẽ veritatis & confessionis sanctæ, detorquent in imagines sacras. Verum quia etiam Zephyrus censet eius temporis Christianos nihil in templis habuisse præter Crucis insigne super aram ad Orientem (de quo infra latius cap.* 16.) *operæpretium fuerit hic antiquitatem Apostolicæ traditionis etiam aliarum imaginum quanto fieri poterit compendio, commonstrare, remittentes Lectorem pro latiori huius argumenti intellectu ad totam dictam Synodum* 7. *Damascen. & Ionæ Aurelianensis de imaginibus libros, & Reuerẽdissimi Episcopi Vltraiectini Frederici Schenckij, Sanderi Anglí, & Ioan. Molani, eadem de re tractatus peculiares, aliósque omnes quotquot hac tempestate hæreticos oppugnarunt. Alani denique Copi Dial.* 4. *&* 5. *contra Magd. & adnotat. Feuardentij in Iren. lib.* 1. *cap.* 25. *n.* 3. *Imprimis autem Tertull. non dicit,* Christianos *(vti calumniantur Magdenburgenses) odisse statuas & imagines, sed non adorare; quod certè (vti frequentissimè inculcant Patres dictæ* 7. *Synod. ac Damascen. & Ionas) nemo vnquam nostrum tentauit; si de adoratione Latriæ intelligatur, quæ soli Deo debetur, quæ inter gentes vsurpabatur; secus si sermo sit de ea adoratione quæ salutationem significat, & in scripturis est frequentissima, quali nempè Abraham & Dauid etiam homines & angelos prosecuti sunt; nihil enim obstat quominus ita imagines Christi & sanctorum atque homines ipsos veneremur. Deinde de illis dumtaxat agit statuis & imaginibus quæ mortuorum simillimæ sunt; nempè quæ Deos referunt, qui reuera non sunt; atqui Deus viuorum est non mortuorum, & præciosa in conspectu Domini mors sanctorum eius. Ad rem nunc veniamus, ostendamusque iam à Christi Apostolorumque temporibus, Christi ipsius Deiparæque virginis & Apostolorum imagines, in vsu ac veneratione fuisse & proinde etiam Tertulliani ætate. Hoc satis constat; tum ex lib. de Pudicitia vbi Calicum picturas recenset in quibus pastor Christus cum oue perdita depingebatur, tum ex cap.* 16. *infra, vbi Christianos Crucis religiosos non diffitetur, quemadmodum ibi latius, tum denique ex lib.* 2. *adu. Marc. vbi pulcerrimè explicat. interdictas lege Moysi non alias imagines quam idololatriæ substantiam continentes. Eodem pertinet quod recenset D. Ireneus lib.* 1. *aduers. hæres. cap.* 24. *de Eucratitis, imaginibus Iesu & Pauli abutentibus; & post eum Epiph. hær.* 22. *eadem verba citans.*

TERTULLIANO
Commentatorum
PAMELII.
A V
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

ac Theodor.lib.1. hæret. fab. Item quod Spartianus refert de Alexãdro Seuero quod imaginem Iesu in Larario suo habuerit. Encratitæ enim paulo ante Tertull.vixerunt, Alexander vero paulopost aut cum illo. Illud vero quod ab ætate Apostolorum imagines vsitatæ fuerint, vel inde imprimis conuincitur, quod in actionibus omnibus & singulis 7. Synod. Nicen. secundæ aduersus Eiconoclastas frequentissimè dicatur esse veterem Ecclesiæ legislationem & Apostolicam Traditionem imaginum vsum in Ecclesia,quæue octingentos annos iam obtinuerat;vti videre est.tom.3. Concil. pag. 53. 54.65.67.68.73.74.75.80.81.82.83.103. 111.113.120. 123.127.138.139.142.144.150.154.170.172.182.187. Latissimè autem in Epist. S.Gregorij Papæ ad S.Germanum Constantinopolitanum, Adriani Papæ primi ad Imperatores Constantinum & Irenem & ad Synodum, Tharasi Patriarchæ ad Patriarchas Antiochenum Alexandrinum & Hierosolymitanum, ac eorundem responsis duobus;ac ipsius Tharasij & Synodi ad Imperatores; in conclusione denique vltimæ Actionis vbi exclamant Patres omnes in hæc verba: Hæc est fides Apostolorum, hæc est fides Patrum, hæc est fides orthodoxorum,hæc fides orbem terrarum confirmauit. Nos antiquæ Ecclesiæ legislationi insistimus, nos decreta Patrum custodimus. Quam huius Concily sententiam etiam disertis verbis recenset Photius Patriarcha epist. ad Michaëlem Bulgarum de 7. Synod. Ad eundem modum loquitur frequenter idem Adrianus Papa l. de imaginibus, aduersus Pseudocarolinum librum, qui exstat eodem T. 3. Concil. p. 199. & sequ. citans etiam suos prædecessores Gregorium vtrumque, Zachariam, Stephanum vtrumque, & Paulum Romanos Pontifices, ac celebratæ duo Romana Concilia contra Eiconoclastas, tum sub Gregorio 2. tum sub Stephano 11.Neque vero nudam hanc adfirmationem faciunt, sed citant imprimis Act. 1. in dictorum suorum confirmationem, Canonem Apostolorum in Synodo Antiochena in hæc verba: Seruatos non debere amplius ad idola aberrare, sed certandum esse ante manuscriptam colũnam Dei, hominisque Iesu Christi. Quod significantius Græcè legitur: χειροποιητειν τὴλαν. Quem germanum esse & legitimum comprobat Turrian. lib.1. pro Can. Apost. cap. 25.ex verbis D. Basilij Epist.ad Iulianum Imperatorẽ dict.Syn. Act.2. ab Adriano Papa citatis: Historias (inquit):imaginum illorum(nempè Christi, Deiparæ, Apostolorum, Prophetarum & Martyrum) honoro & palam adoro, hoc enim nobis traditum à sanctis Apostolis, non est prohibendum, sed in omnibus nostris Ecclesiis historias eorum erigimus. Item ex Pamphylo martyre.Deinde pluribus locis citant historiam quam narrat Eusebius lib.7.cap.8.aut 14.de Christi statua in Paneade erecta ab Hemorroissa, ad cuius fimbrias vestimenti creuerit herba, quæ omnes morbos curaret; cuius præterea mentionem faciunt Theodorus martyr. in Actis passionis suæ sub Diocletiano & Martiano apud Suriũ 8.Iulij. Ioan. Antioch. & Damasc. de imaginibus,Niceph.lib.Eccles.histor.6.cap. 15. Zozom.lib. 5. cap. 20. Antipater Bostrensis Orat.de mult.lab.D. Gregor. ad Germ. Constantinop. Theophyl. in cap. 9. Matth. Rursum ad idem institutum citant historiam imagines Christi ad Abagarum missæ quam vidisse se Edisse ea ætate in ea ipsa Synodo Leo Lector Constantinopolitanus confitetur.Cuius præterea mentionem faciunt Damasc. lib.4. de Orthodoxa fide cap. 17. Enarr.lib. 4.hist:cap. 16. Nicephor.lib. 2.cap.7.& Constantinus Polphyrogenitus Roman.Imperat.Oratione quæ exstat apud Surium 16. Adferunt præterea p.96.D. Athanasij historiam imaginis Christi à Nicodemo factæ è qua per Iudæos confossa,sanguis & aqua Beryti effluxit, qui missus est per Asiam.Africam, & Europam, cuiusque festum Græci celebrant 9.Nouembris.Quibus addere licet imaginem Christi per D.Thomam missam iuxta Nicephorum. Item illa quam Regi Persarum missam tradit Nicephor.lib. 2. cap. 43. lib. 6. cap.16.& lib.14.cap. 2. Omitto effigiem Christi, quam Veronicæ in sudario dedisse traditio est, quæ etiamnum Romæ exstat, tanta in Veneratione vt de illa dubitare posthac non modo miracula non permittant, sed nec aspectus ipse, cuius interim fit mentio olim apud Albericum in suo dictionario ante annos ab hinc ferè trecentos, anno Domini 1350. & exstat in Bibliotheca Vatican. eius imaginis Romam sub Tiberio aduectæ historia grauiter conscripta, & antiquiss. charact.MS. quam totam perlegisse se mihi retulit Carissimus Theol. Thomas Stapletonus Anglus. Eodem pertinet quod describatur imago Christi quales ad viuum fuerit (taceo de Epistola Lentuli ne forte à quibusdam reiciatur) à Niceph.Eccl. hist. lib. vnico qui excusus est olim cum Tripartita historia, & à Nicephor. Calisto hist.Eccl.l. 1. cap.vlt. Præterea de imagine Deiparæ virginis à D. Luca depicta,mentionem faciunt Theodor.Lector initio Comment. in Lucam & Niceph. Calistus Eccl. hist. lib. 2. cap. 43.lib. 6.cap.15.lib.14. cap.2. ac lib.15.cap.14.cuius etiam festum à Græcis celebrari solet, & exstant etiamnum Romæ & Cameraci duæ, quas ab illo delineatas traditur;quo pertinet etiam D. Virginis forma & statura quam ex Epiphanio adfert Niceph. lib. 2. cap. 23. Apostolorum denique, præsertim Petri & Pauli; imagines, ab initio depictas vel illud testatur, quod formam illorum disertis verbis ad viuum exprimat Nicephorus Calistus hist. Eccl. lib. 2. cap. 37.dicens eas etiam à D.Luca depictas lib.1.cap.43. & lib. 6.cap.15.Quarum etiam vsum fuisse non ita multo post Tertullianum, testis est in historia suæ conuersionis ad religionem Christianam Constantinus Cæsar, citata à dicta 7.Syn. Act.2.in Epist.Adriani Papæ 1.ad Augustos quæ exstat T. 1. Concil. p. 330. Earundem etiam suæ ætate meminerunt Euseb.Eccl.hist. (vbi antiquas fuisse dicit) lib. 7. cap. 14. & D.August.lib.1.de cons.Euang.cap.10. & lib.22. contra Faustum cap.70. His adiuciantur Patrum loci qui imaginum sacrarum mentionem faciunt ad ætatem vsque Tertulliani,D.Dionysij Areopagitæ de angelorum imaginibus.Cæles. Hierarch. cap.1.& 2. quem citat Adr. 1. libro aduersus Pseudocarolinũ ad Car. Magn. Irenei vt supra l.1.c.24.& aliorũ qui infra citantur de crucis imagine. Vt vero etiã Zephyro satisfiat;cum, quid ante Constantinũ obseruatũ sit non ita constet, eo quod paucissimæ ad eũ vsq; die ob persecutiones x.Cæsarum ethnicorũ Ecclesiæ ædificatæ fuerint;certè hoc cõstat,Constantinũ in ædificatis à se tẽplis, non modo signũ crucis erexisse, sed & alias imagines collocasse, locuples eius rei testis est Damasus in Pontificali de S. Siluestro Pontifice,vbi dicit Constantinum in Basilica Constantiniana hæc dona dedisse,fastigium argẽteum habens in fronte Saluatorem sedentẽ in sella & 12. Apostolos cum coronis,item à tergo in abside respicientem saluatorem sedentem in throno,& angelos quatuor ex argento purissimis; Candelabra denique ex aurichalco numero 7.interclusa sigillis prophetarum cum ornatu ex argento. Et rursum in labro fontis vbi baptizatus est,agnum ex auro purissimo, ac ad dexteram agni,saluatorẽ ex argento purissimo,ac in læua agni B.Ioannem Baptistam ex argẽto tenentem titulum scriptum: Ecce agnus Dei ecce qui tollit peccata mũdi.Quem adeo ipsum locũ citat Adrian.1.ep.supradicta ad Augustos.Idipsum patet ex monitis patriũ testimoniis citatis in sepe dicta Syn. 7.& Adrian. papæ.l.de imagin.ad Carolũ Magn.de S.Põtificibus Romanis qui quinq; Synodos Generales approbarũt Siluestro,Damaso, Celestino, Leone, Vigilio;quibus adiungere licet ipsius 6.Syn. in Trulla

in Trullo can.82.citatum à Tharasio dictæ Syn.7. A.3.Et nominatim ex Basilio ad Iulianũ Imperatorẽ, Athanas.ad interrog. Antioch.Euseb.Cæsar.hist.l.7.c.14.Prudentio de Martyriis Cassiani, Hippoliti et aliorũ, Greg.Niss.in Theodor.mart.Helladio Basilij successore in Eutychij vita qui 5. Syn.interfuit apud Suriũ 6. Aprilis.Paulino Nolano epist. 11.& 12.ad Seuerũ, & Nat.Fol.8.9.& 10. qui nõ modo D.Martini ac aliorũ Sanctorum,sed & totius Vet. & Noui Testamẽti historiæ icoibus pictas celebrat Ecclesias. Vt pateat vel in illo hallucinatum Zephyrum;quod dicat, multitudinẽ imaginũ hodie cẽsurã prouocare,quæ tamẽ iã tũ vsitata fuit.Eodẽ pertinẽt quæ Act.6. Syn.7.reperiuntur prolata de ætate Cõstantini Imp.Per illa tẽpora(inquit Epiphanius diaconus) Christianorũ cœtus diuina æmulatione ducti,tẽpla construxerũt,partim Christi nomine,partim Sanctorũ martyrũ.Atque illi quidẽ historiã humanæ Christi dispensationis in iis pinxerũt, hi vero martyrũ gestis effigiãdis operã collocarũt,alij id tabulis expressere etc. Et sane euidenter hæc ad nostra vsque,inquit, tẽpora ostẽduntur.Hæc hoc loco sufficere putaui,dũmodo hoc adiuciã, primus Eiconoclastas fuisse Iulianũ Apostatam;Samaritas hæreticos aduersus quos citatur Act.5. dictæ Syn.7.Epist. S.Simeonis Stilitæ ad Iustinũ Imp. deinde Saracenos; item Xenẽũ & Philoxenũ Manicheos,quorum ibidẽ fit mentio; itẽ Arrianos,Theopaschitas,Seuerũ (qui crucẽ teste Epiph. Tyrio in 5. Synodo lapidauit;& Petrũ fullonem hæreticos ea de caussa Christi imagines repudiasse,quod eum verum hominẽ negarent;sicuti narratur eiusd. Syn. Act.6.p.167. ad quod alluditur etiam in Epist.Tharasij ac totius Concilij quæ exstat Act.7.Iam antea quidem leguntur Donatistæ apud Optatũ & D.Aug.variis in locis,& Arriani apud Athanasium imagines confregisse; sed illi etiam ipsas Ecclesias destruebant.En quales (vt phrasi Tertullianica loquar) dedicatores damnationis suæ imagines Christi & Sanctorum nactæ sunt.

185. Quas milui & mures & araneæ intelligũt.] *Explicatius hæc Minutius:Quanta, inquit,de Dius vestris animalia muta naturaliter iudicãt;mures,hirundines milui;nõ sentire eos sciunt,norunt, inculcant, insident, ac nisi abigatur,in ipso Dei vestri ore nidificant. Araneæ vero faciem eius intexunt & de ipso capite, sua fila suspendunt.*

CAP. XIII.

186. Sed nobis dei sunt inquitis.] *Caput hoc sic rectè inscribitur in altero Vatic.cod.* De ludibrio in Deos tum lares, *id est*;domesticos, tum publicos. *Atqui scripsi:*præstruximus, *pro:* præstrinximus *ex Vat. cod. Vide infra lib.4.aduers.Marcionem, vbi vtrumque explicat Rhen. Alludit autem Auctor ad initium cap. 5. pro;* inquitis:*liber Puteani*; inquis. *more Apologeticis sollemni mutandi numeros: & infra*; si mentior: *pro*; si mentiar.

187. Quia nec electio sine reprobatione.]*Si non ad hunc nescio quem locum alludat D.Aug.his verbis lib. 7.de Ciuit.Dei cap.1.Quã in re non dico, inquit, quod facetius ait Tertullianus fortasse quam verius: Si Dij eligũtur,vt bulbi, vtique ceteri reprobi iudicantur.*

188. Domesticos Deos quos Lares dicitis.]Lares *non modo dici* Domesticos *illos genios,ex nympha quam Lar dicebant Mercurióque genitos,sed omnes Deos quos domi suæ quisque coleret, rectè adnotauit Zephyrus. De iisdẽ latius ex Nigidio & Varrone Arnobius lib.3.aduers.gentes; & Lact. matrem Larium mutam Deam etiam vocatam adferit lib.1.cap. 20. Paulo aliter* Lares *accipit D. Aug.lib.19.de ciuit.Dei cap.11.vbi inter* Lares *&* Larvas *distinguit ex Apuleio,sed de illis latius infra vbi de Dæmonibus & Geniis agitur cap.22.& lib. de Spect.cap. 5.num.41. hic autem liber Puteani ponit caput duodecimum; de* Laribus.

189. in cacabulũ de Saturno,aliquã do in trullam de Minerua.)*Ita rursum locus hic mutilus alioqui restitutus est ex MS.& prioribus excusis ante Zephyrũ; etiam ex editione Gagnei; qui adnotauit in marg.* cacabulum *diminutiuũ esse à cacabo;& eodẽ modo Varro l.4.de ling. Lat.* Trullã *à Trua deducit, vt illa magna sit, hæc parua, ita à trauiciendo dictam,quod per eam aqua traiiciatur.*

190, Vt quisque dominus sanctiorem expertus est domesticam necessitatem.*Etiam hanc veterem lectionem ex MS.omnibus restituimus,pro:* dominum sanctiorem expertus est & dom. necess.

191. Publicos æquè publico iure fœdatis.) Publicos Deos *interpretatur Zephyrus gentis alicuius aut ciuitatis Deos qui inter manubias captiui væneunt. Rhen. in Scholiis Publicas Deorum statuas; qui etiam adnotat* Hastario *locum auctionis intelligi.*

192. si Capitolium.] Capitolium, *(inquit Varro lib.4.de ling.Lat.)sic dictum, quod hoc cum fundamenta fodirentur ædis Iouis, capitis humanum inuentum dicitur. addit Arnobius;hominem Tolum vocatum fuisse.*

193. si Olitorium forum.] *Quo conferunt (inquit non ita multo post Varro)suas controuersias,& quæ vendere vellent,& quo quæque ferrent;*forum *appellarũt.*forũ vero Olitoriũ *erat antiquũ Macellũ vbi olerũ copia.*

194. Sub eadem voce præconis, sub eadem hasta, sub eadem adnotatione quæstoris.) *Sic Cicero offic. 1.dixit,* hastam *in foro* ponere, *&* bona ciuium voci subiecere præconis; *cui addit Tertull.*adnotationem Quæstoris,*Nã Quæstor(inquit Rhen.)aut illud inscribebat Cõmentario suo, aut rei elocatæ aut venditæ Syngraphã dabat;Cui addit, Adnotationis vocabulum sacris scriniis Cæsarum non fuisse incognitum. Liber enim cui titulus Notitia Orientis & Occidẽtis, indicat, Magistriũ memoriæ solitum adnotationes omnes dictare & emittere, & precibus respondere.Verum hoc huc non pertinet.*

195. Circuit cauponas religio mendicans, &c.] *Alludit ad mendicantes:pro matris Deorum simulacro,de quibus Clemẽs Alexand. Oration.ad Gẽtes in hæc verba: Menander certè Comicus in auriga, in Actu qui dicitur Suppositiius inquit:Nullus mihi placet Deus foris ambulans, cum vetu a neque in domos ingrediens.* In tabula Metragyrtes.*Tales enim erant Metragyrtæ.Vnde eis mẽdicantibus merito dicebat Antisthenes: Non alo matrem Deorum,quam Dij alunt. Pulchrè vero totam amplificationem hanc irrisoriam explicat in Paraphrasi Zephyrus. Atqui iterum hũc locũ ex MS. & prioribus restituimus, vt legatur* ædes proinde, aras proinde: idẽ habitus. &c.vt ętas,vt ars,vt negotiũ mortui fuerit;ita Deus est.)*Scribitur autem etiam hic:* idem, *plurali numero.*

196. Quo differt ab epulo Iouis silicernium.) Silicernium *rectè interpretatur Zephyr. quantum apparet ex Nonio conuiuium funebre; de quo latius Ioseph. Scaliger in Festum,ex Glossario,vt dicatur quasi* selucernũ *quod lucernæ in conuiuiis talibus non adhiberentur, quæ Natali die in vsu erant. Alij dictum malunt quod cum silentio cernerentur conuiuium celebrare.*

197. A simpulo obba,]*pro:* simpuuio. *quod primus legit Zephyrus restituimus ex MS.cod. quod habebant antea excusi:*simpulo, *quia sic Varro l. 4.de ling. Lat. Quo vinũ dabãt vt minutatim funderẽt a gutteis guttiũ appellarunt;& quo sumebant minutatim à sumendo* simpulũ *nominauere.In huiusce locũ in conuiuiis è Græcia successit*

TULLIANO
Apologetico
BAMBERG.
A V
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

Epichysis & Cyathus, in sacrificiis remansit guttum & simpulum. *Cicero etiam prouerbialiter dixit. Fluctus* simpulo *excitare. Eadem significatione Plin. lib. 35. cap. 12. in sacris,* simpulis *prolibari dixit. Cum autem etiam apud Festum & in Glossario* simpulum *legatur & Nonius Varronem citet; videtur & apud Nonium legi debere:* simpulum, *non:* simpuuium. *Quamquam interim Iuuen. Sat. 6. Simpuuium Numæ celebret.*

198. Nam & aruspex mortuis apparet.] *His verbis explicat quo soleat officio* pollinctor *fungi vt pote, mortuorum curator.* Apparere, *pro:* ministrare, *tum hic tum lib. de Resurrectione Carnis; ac;* apparitio, *pro:* ministerio, *lib. de Præscript. adu. hæret. tom. 3. Tertulliano familiaria sunt, vti rectè adnotauit Rhen. id ex Asconio cõfirmans. Vnde* Apparitores *dici vult viatores qui iudicibus præsto sunt, & ministrant. Paulo post restituimus vetexe. lectionem ex MS.* & viuentibus eum addicitis *pro:* adiicitis; *præsertim cum sequ. cap. priori voce vtatur.*

199 Larentinam publicum scortum, &c.] *De eadem infra cap. 25. Fuit autem (inquit Lactant. l. 1. cap. 20.) Faustuli vxor, nutrix Romuli, & propter vulgati corporis vilitatem Lupa inter pastores, id est, meretrix nuncupata est. MS. cod. omnes & hic & infra legunt:* Larentinam. *& Lactant. ibidem, Larentinalia sacra eiuscemodi nuncupat. Vide Adnotationes nostras in D. Cypr. lib. de Idolol. van. num. 26. & Viuem in D. August. lib. 6. de Ciuit. Dei cap. 7. vbi etiam* Laurentina *vocatur iuxta MS. cod. (nam excusi male habent:* Laurentinã *) Quare omisimus vulgatam lectionẽ quæ habebat:* Larentiã. *Atqui* Laidẽ *celebrarũt scriptores omnes* Phrynen *Auctor infra c. 47.*

200. Simonem Magum statua & inscriptione sancti Dei inauguratis.] *Sicuti alia multa ita etiam hoc ex Iust. Mart. Apol. 2. desumptum; qui etiam locus citatur ab Euseb. Eccl. hist. lib. 2. cap. 13. sen. 12. ac Niceph. lib. 2. cap. 14. sicuti & Irenæi ex lib. 1. Adu. hæres. cap. 20. super quo loco citat præterea Feu-ardentius in suis Adn. n. 2. Cyrill. Hieros. cath. 6. ac Theodor. l. 1. hæret. fab.*

201. De Pœdagogiis aulicis.] *Orientis (inquit Rhen.) ac occidentis Notitia testatur sub distributione Castrensi fuisse* Pædagogia. *Vtitur eadem voce Tertull. infra tom. 3. aduers. Valent. vbi addit Rhen. sub Castrensi sacri palatij illa fuisse, & inde fieri mentionem* Pædagogianorum *apud Ammian. Marcell.*

202. Nescio quem cynedum.] *Antinoũ (inquit idẽ) Adriani Cæsaris delicias; cuius etiam meminerunt Iust. Mart. Apol. 2. Athenag. in Apol. Hier. in Isaiã c. 2. Prudẽtius l. 1. adu. Symmach. Epiph. in Epit. cath. fid. et Ancorato. Euseb. Chron. ad annum Domini 132. & Niceph. l. 7. c. 26. ac 10. c. 36. liber tamen Puteani habet;* synhodi Deum. *qui idem liber ab iis verbis,* Volo & ritus, *orditur caput decimumtertium;* de sacrificando.

203. Capitula & vngulas.] Capitulum *pro paruo capite etiam Plauto vsitatum in Curcul. & Terent. in Eununch. & ipsi Tertull. supra lib. de Pallio. Elegantissimè autem, vt ante me adnotauit Ios. Scaliger, circumloquitur, quæ Festus & antiqui vocant Ablegmina id est partes quæ Diis porriciebantur.*

204. de decima Herculis.] *Vide infra c. 39. n. 513. Hic sufficiat illud Ciceronis l. 3. de Nat. Deor. Neque* Herculi decumam *quisquam vouit vnquam, si sapiens factus esset. Ad quod fortassis alludit, dum adiicit* Laudabo magis sapientiam; *quod iterum ex MS. restituimus.*

CAP. XIIII.

205. Sed cõuersus ad litteras vestras.] *Maximè placet hæc huius cap. inscriptio, partim ex exc. antiquis cod. partim ex ipso cõtextu:* Quæ Poetæ & Philisophi de diis ludibria conscripserint. *Imitatur autem Athenagoram, Iustinum, Tatianum in Apol.*

206. Deos inter se propter Troianos & Achiuos. &c.] *Ad Homerum haud dubiè alludit qui deorum pugnas latè prosequitur in Iliade. Quas etiam gẽtibus improperant Cic. de Nat. Deor. l. 2. Iust. Mart. Orat. ad gent. & latè Auctore imitatus Minutius vbi supra: Has fabulas, inquit, & errores ab ipsis studiis et disciplinis elaboramus, carminibus præcipuè Poëtarũ. Et Plato ideo præclarè Homerũ illũ inclitũ, laudatũ, & coronatũ, de ciuitate quã in sermone instituebat eiecit. Hic enim præcipuus bello Troico, deos vestros etsi ludos facit, tamẽ in hominũ rebus & actibus miscuit.* Hic (*en ipsa penè Tertull. verba*) eorũ paria cõposuit. Venerẽ sauciauit; Martẽ vinxit, vulnerauit, fugauit; Iouem narrat à Briario liberatum, ne à Diis ceteris ligaretur; & Sarpedonẽ filiũ quoniam morti non poterat eripere cruentis imbribus fleuisse: & cesto Veneris illectum flagrantius quàm in adulteras soleat, cum Iunone vxore cõcubuisse.

207. dedecorator. *Planè & hoc restituimus cum MS. pro, eo quod irrepserat in editionẽ Zephyri & deincepsdecorator.*

208. Hic Apollinẽ, &c. ille Neptuni &c.] *Latè de hoc loco etiã ex Lact. in Adn. nost. ad lib. D. Cypr. de idol. Vanit. num. 7. Nec aliter Minutius:* Alibi, *inquit,* Apollo Admeto pecus pascit; Laomedõti vero muros Neptunus instituit, *nec mercedem operis infelix accipit.*

209. Pindarum dico, qui Æsculapium. &c.] *Similia est videre apud D. Cypr. & Min. vbi supra, de quibus latius in Adnot. illic nostris n. 5. Hoc vnum adiciã, quod non solum Lact. sed & Cic. lib. 3. de Nat. Deor. vno loco Apollinis filium dixerit; quanquam eodem lib. dum tres distinguit Æsculapios faciat eum qui fulmine interiit filium secundi Mercurij. Atqui* Pindari *verba ad quæ alludit hæc reperiuntur in Athenag. ex versione Langij:*

Sed quæstu etiam sapientia obstringitur;
Mouit namque illum mercede splendida
Coruscans durum in manibus.
Ergo & manu Saturnius iaciens vtraque
Spiritum è pectore exemit ilico,
Fulménque coruscum intulit necem.

Atqui de fulmine Iouis vide supra cap. 11. n. 185. pro; qui medicinam: *liber Puteani:* quia medicinam. *& c. pro:* vindicatum, *habet* iudicatum.

210. Tragici aut Comici.] *De Tragedis & Comicis, Tragedia ac Comedia, vide Adnot. Viuis in 2. lib. D. Aug. de ciuit. Dei cap. 8. vbi idem argumẽtum tractatur, & infra latius sequ. cap. Atqui MS. omnes legunt:* præfentur, *pro:* præ se ferant.

211. Taceo de Philosophis, Socrate contentus.] *Quod damnatus sit* Socrates *quia Deos destruebat, obiciunt etiam gentibus Iust. Mart. Apol. 1. & 2. Lact. lib. 5. cap. 14. Euseb. de præp. Euang. l. 3. c. 14. Lact. etiam deirationis meminit per canem & anserem, & ante hos omnes Ioseph. contra Apionem lib. 2. aut potius tertio: Cuius, inquit, rei gratia* Socrates *mortuus est. Respondet autem, Quia noua iuramenta iurauit, & quoddam dæmonium significasse referebat, serio sitne ludens, sicut quidam dicit: propter hoc cicutæ poculo morte multatus est.*

212. Tamen cum pænitentia sententiæ] *Vide D. Aug. lib. 8. de ciuit. Dei c. 3. & Viuis ibidem Adnot.*

203. Sed & Diogenes nescio quid in Herculẽ lusit.] *Cod. Leodiensis:* ludit *vide Zephyrum in hæc verba; Diogenes in herculem quid lusserit nondum occurrit. Du-*

Diagoras vero Melius quum in diuersorio quodam nulla sibi esset materia ad coquendam cœnam præter Herculis idolum. Age (inquit) Hercules certamen nobis obeas decimumtertium, & excoquito lentem. Aut itaque legendum: Diagoras. *Aut loquitur de Diogene comico qui Tragœdiam scripsit inscriptam: Incredibilia teste Epiphan. hær. 33. Aut de Diogene Smyrneo seu Cyreneo qui cum Diagora Deos non esse asseruit.*

214. Et Romanis Cynicus Varro.] *Liberè (inquit Rhen.)* Varro *locutus est de Diis gentium; id quod vel ea sententia satis arguat, qua citari solet de Extispicijs: Non solum otiosos sed sordidissimos fuisse Deos, si in iecorum & viscerum sterquilinio sua occuluerunt consilia, hominibus ab insanis sacerdotibus manifestanda Idem Satyras suas Menippeas à Cynico agnominauit.*

215. Trecentos Ioues (siue Iupiteres dicendum) sine capitibus introducit.] *Sic ex MS. omnibus, pro:* introduxit, *qui etiam legunt:* Iupiteros *&* Puteani; Iupitros. *Sed vulgata lectio magis placet, eo quod apud Priscianum legatur, Iupiter Iupitris vel* Iupiteris. *Locus autem Varronis quem citat, hodie non exstat, sed qui varia Iouis nomina eaque numerosa videre cupit, consulat Adu. Vuis in D. Aug. de ciuit. Dei lib. 7. cap. 11. Videtur autem huc alludere Minutius dum dicit: Et ne longius multos Ioues obeam, tot sunt Iouis monstra quot nomina.*

CAPVT XV.

216. Cetera lasciuiæ genera.] *Optimè mihi placet hæc exc. cod. huius cap. inscriptio:* Quam sint fœda quæ in theatris ac Scena de Diis repræsentantur. *liber Puteani ponit caput* XIIII. de fabulis & minus deorum & fœditatibus. *Imitatur autē etiam hic Iust. & Athenagoram. Ipsum vero Minutius in Octauio, Arnob. lib. 4. & alicubi Lactantius.*

217. Dispicite Lentulorum & Hostiliorum venustates, &c. vtrum mimos an deos vestros in iocis & strophis rideatis.] *Hoc modo iterum locum hunc ex MS. restituimus & suppleuimus. Rhen. in schol. & Vatic. 1. legunt:* vetustates, *sed magis placet:* venustates; *eo quod vt rectè adnotauit ad marg. Gagneus* Lentulus & Hostilius *Mimographi fuerint. Meminit autem* Lentuli *supra lib. de* Pallio *cap. 4. & eius fabulæ quam* Catinenses *inscripsit à* Catina *Siciliæ vrbe, qui à mollicie malè audiebant tanquam qui pumice se leues & glabros redderent. hinc illud Iuuenalis: Attritus Catinensi pumice lumbum. liber Puteani;* despicite.

218. Mœchum Anubim, &c.] *Vide supra cap. 6. num. 86. de Cynocephalo. Eundem enim esse patet ex lib. 6. adu. gent. Arnobij verbis istis:* Anubis *canina cum facie. Sunt autem hæ fabularum inscriptiones de quibus loquitur:* Mœchus Anubis, Mascūlus Luna: Diana flagellata; Iouis testamentum, Hercules Famelicus. *quas cum illi composuisse videantur in Deorum derisum, frustra quis singularum caussam inquirere nitatur; vide Paraphrasin Zephyri. Lact. lib. 1. cap. 21. cur sacra* Herculis famelici *cum risu & execratione celebrentur, latè explicat.*

219. Sed & histrionū litteræ.] *Ex MS. iterum restituimus:* litteræ, *sicuti habebant priores excusi, pro:* latera.

220. Luget Sol filium. *Phaëtonta intelligi rectè sentit Zephyrus.*

221. Et Cybele pastorem suspirat fastidiosum, non erubescentibus vobis.] *Adiecimus hæc iterum ex MS. cod. omissa citra editionem Zephyri incuria impressoris, nam ipse in paraphrasi explicat. Paulo post vero hoc explicat Auctor cum dicit:* Vidimus aliquādo castratum Atten illum deum ex Pessinunte. *Et latius Minutius: De* Cybele, *inquit, Dyndimena pudet dicere, quæ adulterium suum infeliciter placitum, quoniam & ipsa deformis & vetula & multorum Deorum mater, ad stuprum illicere non poterat, execuit, vt Deum scilicet faceret eunuchum. Tractat idipsum D. Aug. De ciuit. Dei lib. 6. cap. 7. & lib. 7. cap. 25. & 26.*

222. Et sustinetis Iouis elogia cantari.] *Acsi dicat Iouis criminum titulos, nam id significare* elogia *supra diximus. cap. 2. num. 22.*

223. Et Iunonem, Venerem, Mineruam à pastore iudicari.] *Etiam Paridis iudicium satis notum est, vel ex Luciani Dialogis. Quod sequitur autem alibi Tertullianus apertius sic dicit:* ipsos Deos vestros sepè noxij personas induunt, *quo etiam pertinet iocus ille Apulei: Dei dignati pedibus humanis incedere prodeunt; de sacrorum pompa loquens in qua sepè etiam noxij personas Deorum induebant. pro;* ignominiosissimum *liber Puteani; ignominiosum.*

224. Planè religiosiores estis in cauea.] *De* cauea, *circo, & scena, latius infra tom. 2. lib. de spect.*

225. Ex Pessinunte.] *Veterem hanc lectionem iterum ex MS. omnibus restituimus, pro:* Pessimunte. *Confirmatur enim illa tum ex Strabone lib. 12. & Ptolomæo lib. 5. cap. 4. tum vel ex illo Ciceronis de Aruſp. resp. Lege Tribunitia Matris Deūm Pessinuntius sacerdos expulsus & spoliatus sacerdotio est.*

226. Et qui viuus ardebat, Herculem induerat.] *Alludit ad Herculis concremationem in Oeteis montibus, de qua plura in Adnot. nostris in D. Cypr. lib. de Idol. vanit. num. 8.*

227. Inter ludicras meridianorum crudelitates.] *Similiter Suetonius in Claudio cap. 34. bestiariis* meridianisque *adeo delectabatur, vt etiam prima luce ad spectaculum descenderet, & meridie dimisso ad prandium populo præsideret, vtpote; Gladiatorum genus intelligens qui hora meridiana digladiabantur.*

228. Mercurium &c. & Iouis fratrem, &c.] *Fabulam explicat Zephyrus de* Mercurio *Cauterio examinante, ac Plutone malleo & iucude confirmante mortuorum cadauera.*

229. obsoletāt.] *Hoc est, inquit Rhen, obsoleta reddūt.*

230. in templis adulteria componi, inter aras lenocinia tractari.] *Iisdem penè verbis hæc prosequitur Minutius: in Octauio. Exemplum autem reperire est apud Suetonium in Tiberio cap. 44.*

231. Sub iisdem vittis, apicibus, purpuris.] Vittæ, *&* purpuræ *ornamenta erant capitis flaminum quibus in sacris Deorum vtebantur. Sine* apice *vero nec sub diuo esse fas erat, vt constat ex lege flaminica quam citat Ioseph. Scaliger in Festum.*

232. Libidinem expungi] Expungi *(inquit Zeph.) extingui & exprimi dixit, quo verbo vsi sunt frequenter Doctiores. Plautus in Amphitryone: Vt metuō ne victis hostibus dipartitam expungat gloriam. Et qui ex albo iudicum vel ex classe eximebantur, expuncti dicebantur. Sic Persius & Martialis. Confirmatur id tum aliis multis Tertull. locis, tum illo Minutij* libido *defungitur.*

233. Christiani templa nec interdiu norunt.] *Similiter eadem penè ætate loquuntur Minutius. D. Cyprianus, Arnobius, Lactantius, non semel, nec tamen inde colligere est templa Christianis interdicta sed dumtaxat ingressum templorum Idolorum, maximè eo tempore quo illic celebrabatur Idololatria. Nam (vti Auctor inquit lib. de Spect. cap. 18.)* etiam templa ipsa sine

TVLLIAN
Ad nostat omnibus
PAMELII.
A V
16

periculo disciplinæ adire seruus Dei potest, vrgente causa simplici dumtaxat, quæ non pertinent ad proprium eiusloci negotium vel officium.

CAP. XVI.

234. Nam vt quidam somniastis caput asininum, &c.] *Caput hoc ferè & in MS. & in exc. sic inscribitur :* De capite asinino & ceteris insignibus quæ videntur colere Christiani. *Alter cod. Vat. hoc pacto:* Quod Christiani non caput asininum, (*his adde:* aut Solem) adorent, vt eis impingebant, sed verum deum & signum crucis. *Imitatur autem Tertullianum in hoc capite Minutius in Octauio. Puteani liber cum priore inscriptione ponit caput* XV.

235. Hanc Cornelius Tacitus, &c.] *Tam latè exordium libri quinti historiæ Cornelij Taciti quemadmodum nunc prodit castigatus à Lipsio explicat, vt pluribus non sit opus; præterquam quod Tacitus dicat ab Occhore Rege Ægypti id genus hominum alias in terras exsulare iussum, quodque asinos agrestes dicat, quos Tertull.* onagros; *quod demque effigiem eius animalis penetrali sacrauerint. Cui proindè rectè opponit quod paulopost in eadem historia post vnam atque alteram paginam refert Tacitus; Cum Cn. Pompeius templum iure victoriæ ingressus esset, inde vulgatum, nulla intus Deum effigies, vacuam sedem & inania arcana. Et proinde rectè* mendaciorum loquacissimum *nuncupat Auctor, quia mera sunt mendacia quæ de Iudæorum origine, nomine, & religione, latissimè dicto libro describit. Neque interim nouam esse hanc Taciti suspicionem rectè adnotauit F. Baldeuinus in Minutij Octauium quod ad eandem idem responderit Ioseph. lib. 2. contra Apionem, quod Tertull. Mentitos enim esse Posidonium & Apollonium Molonis, qui commenti erant in sacrario asini caput collocasse Iudæos eumque coluisse donec Antiochus Epiphanes spoliato templo tale ex auro compositum caput inuenisset; vel inde conuincit, quod cum legibus semper vtantur iisdem; & Pompeium magnum, & Licinium Crassum, & Titum Cæsarem nihil huiuscemodi reperisse constet, pro;* quinto; *rectè liber Puteani:* quinta. *Atqui ex 4. MS. restituimus:* refert, *pro:* infert *&* : locis aquarum egentissimis; *Item ex iisdem & prior. exc. suppleuimus:* Iudaicæ religionis propinquos; *&*: propterea que. quia verebatur. *rectè Puteani;* quia nec verebatur.

236. Solis enim sacerdotibus adire licitum, & conspectus ceterorum velo oppasso intercidebatur. *Ita ex MS. pro :* velo oppanso intercidebatur. *Scripturas vero ad quas alludit, tum hic tum alibi posthac; ad marginem adnotauimus, vt ne prolixiores sint adnotationes nostræ.*

237. Et iumenta omnia & totos cantherios cum sua Hippona, &c.] *Idem sic expressit Minutius: nisi quod vos & totos asinos in stabulis cum vestra Hippona consecratis, & eosdem asinos cum Iside religiosè deuoratis, nec Ægyptiorum sacra damnatis instituta serpentibus crocodilis, beluis ceterisque, & auibus & piscibus quorum aliquem Deum si quis occiderit etiam capite punitur. qui de asinis refert quod Tertull. de* cantheriis. *Quo pertinere videtur illud Plauti:* Cãtherino ritu adstans somniat. Hipponæ *autem stabulorum Deæ meminit etiam Apul. lib. 3. de Asino aur. & Iuuen. Satyra 8. hoc versu:* Hipponam, & facies olida ad præsepia pictas. *Iustin. Mart. Apol. 2. & asinum Libero patri adsignat quem in eius sacris circum ducere soleant, & Bellerophontẽ memorat cum equo Pegaso. Puteani liber,* sua Eponа. *quod rectius putat Carrio. maximè cum apud Iuuenalẽ legatur;* solam Eponã. *item vt apud Prudẽtium. qui tamẽ locus illic etiamnũ corruptus mãsit. & alibi sexcẽties.*

238. Sed & qui crucis religiosos nos putat.] *Vtcumque intelligatur locus iste; certè facit pro religione crucis quod lib. de cor. milit. infra tom. 2. habet Auctor ex traditione Ecclesiastica :* ad omnem, *inquit*, progressum, &c. quæcumque nos conuersatio exercet frontem crucis signaculo terimus; *Quod si quis de signo crucis dictum velit dumtaxat, certè quæ habet latissime de figuris crucis ex Vet. Testam. infra lib. aduers. Iud. & tom. 3. lib. 3. aduers. Marcionem & lib. de idolol. non possunt non de imagine crucis intelligi, præsertim cum dicat serpentem illum æneum, à Moyse erectum post interdictam omnis rei similitudinẽ crucis vim in dæmones significasse & Adu. Marc. lib. 3. vbi figuram crucis ad instar litteræ T. describit. Et vero* crucis imaginem *iam ab ætate Apostolorum vsitatam fuisse apud Christianos & proinde etiam ætate Tertulliani, vel ipsa obiectio ad quam respondet satis indicat; sicuti etiã illud quod Cæcilius Octauio apud Minutiũ Crucis ligna feralia obiiciebat. Super quo respondens Octauius prima quidem facie videtur fauere Magdeburgensibus Centuriatoribus dum negat Cruces à Christianis aut coli aut adorari. Sed si de adoratione & cultu latriæ intelligatur vt supra c. 12. n. 184. Tertulliani explicuimus, nihil pro illis facit. Et genuinum eum esse intellectum vel hinc patet quod paulo prius neget Christianus hominem summo supplicio punitũ colere; cum tamen etiam cultu latriæ Christus à nobis colatur, etiam inquantũ homo propter adiunctã diuinitatem. Sobriè enim primos illos scriptores oportuit de arcanis Christianæ religionis disserere, ne occasionem darent ethnicis in sua idololatria permanendi. Quod vsque adeo verum est, vt etiam Tertull. infra c. 21. non ausus fuerit dicere Christum Christianos colere, sed Deũ per Christũ. Ne tamen quis hic hærere pergat, inprimis huc pertinent quæcumque supra dicto c. 12. de Imaginum Apostolica traditione diximus. Quibus licet aduersus figuras Crucis Veteri Testamento præsignatas, de quibus modo hunc ipsum Auctorẽ allegauimus, & aliquid diximus Adn. nostris ad l. 3. Test. D. Cypriani adu. Iud. n. 104. et 105. vbi Tertull. imitatur. Itẽ prædictionẽ Christi de futuro iudicio: Tunc apparebit signũ filij hominis; quod omnes Veteres de signo crucis interpretãtur. Deinde Abdiam hist. Apost. l. 1. 3. 8. & 10. vbi de SS. Apostolis agit Petro, Andrea, Bartholomæo, & Philippo. Apostolorũ quoque discipulus Martialis Epist. ad Burdegal. c. 8. vult fideles Crucẽ Domini semper non solũ in mente & in ore, sed & in signo habere. Iustin. martyr aduers. Tryphonẽ à Tertull. non dissentit, cũ inter ceteras crucis figuras iisdem penè verbis æneum serpentem & verũ in quo assus fuit agnum Paschalis à Iudæis, & cornu vnicornium cõmemorat; post quam multa alia ligni crucis symbola ex Vet. instrumento adtulisset. maximè autem per hæc verba: Infidelibus autem hoc idem signum (siue hæc figura, vt transtulit Gelenius) in excidium & condemnationem ostentatur. Et rursum Apol. 2. eadem penè verba adfert quæ paulo post Tertull. addens, se etiam figura ea (crucis nempe quæ palam cernitur) Imperatores ad placabilitatem adhortatum; & paulò post citans Platonem. Ad hunc, inquit, modum hisce lectis (nempè dicta historia signi crucis in eremo à Moyse erecti) scripsit Plato. Verum quod non certo nosset neque intelligeret Crucis esse figuram, sed decussationis formam quæ litteram X. refert intelligentia complecteretur; eam quæ secundum Principem Deum est virtutem, decussatam esse in vniuerso dixit. Verba Graeca Platonis & sicuti à Cicerone translata sunt lib. de*

Vniu.

Vniu.habes in Ad.m.apud Io. Langum ad eum locum; qui ibidem pulchrè explicat decussare tamquam ad decussis signum redigere vt inter se litteræ x. speciem præbeant. Addens ex Euseb.l.1.de Vita Constantini,in vexillo cruce insignito litteram P.per litteram x. in medio fuisse decussatam, vnde & maiores nostros sic nomen Christi scripsisse XPC. *his addantur,quæ scribit Ireneus de quadripartito Crucis habitu l. 2. c. 42. Item Origenes paulopost Tertullianum lib.6.in Epist. ad Romanos; vbi vim crucis anteoculos positæ extollit. Et Seuerianus Gabalonensis in serm. de S. Cruce citato ab Adr. Vr. aduersus Pseudocarolinum. Eodem pertinet Lactantio illud adscriptum carmen:*

Quisquis ades mediique subis in limina templi
Siue parum;insontēq; tuo pro crimine passum
Respice me,&c. *& paulopost:*
Cerne manus clauis fixas tinctosque lacertos,
Atque ingens lateri vulnus,cerne inde cruorem
Sanguineum,fossosque pedes,artusq; cruentos.

Item quæ recensentur in passione S. Procopij Mart. sub Diocletiano auctore Metaphraste,citata a Syn.7. Vbi imprimis(sicuti postea Constantino Cæsari)narratur illi apparuisse Cruc crystallo similis cum Christi effigie, & proinde cruem similem illius iussu confectam ex auro & argento,quam secum deferens aduersus Saracenos victoriam obtinuerit. Quæ præterea de Constantini cruce scribunt Euseb. & de cruce patrum post eum Testimonia breuitatis gratia omitto; remittens Lectorem ad Democharis de Sacrificio lib.4.c.28. Multa etiam citantur in sēpdicta 7.Syn.pro Imaginibus. Certè vel Iuliani Apostatæ obiectio in Christianos huic loco deberet sufficere,quæ dicit: O miseros mortales qui crucis lignum adoratis, imaginem illius in fronte & ante domos pingentes. Super quo respōdet.Cyrill.l.6.Ligni illius picturam ad recordationem omnis virtutis fieri.Restat itaque hoc dumtaxat aduersus Rhenanum & Zephyr. adserere; etiam id temporis non nudam cruem semper solere depingi, sed Crucifixi effigiē pictam aut sculptam subinde cruci addi solitam.Vt itaq; omittam dicta Lactātij & Procopij manifesta testimonia, ipse Tertull.l.3.adu.Marc. cōparans serpētem æneum cum Cruce dominica,illum pendentis habitu *& l.de Idolol. c.5.*suspensi in modum *dicit in spectaculum salutare propositum.Et ante eum D. Iustin. Mart. haud absimiliter,vbi agit de figura Agni paschalis loco supra citato. Minutius etiam desertis verbis vbi hunc locum imitatur, dicit:tropæa victricia non tantum simplicis crucis faciem verum & adfixi hominis imitari. Eodem pertinet quod in Missa sua Chrysostomus quam Erasmus Latinam fecit, meminit imaginis Christi,ad quam conuersus sacerdos caput inflectit portans Euangelium; loqui autem de Christi imagine in cruce vel hinc patet, quod idem Chrysost. lib. quod Deus sit Christus,dicat,in mēsa sacra crucem Christi fulgere. Item quod Chrysost.hom.55. in Matth. postquam de cruce multa dixit, subiunxit: Si ergo gentilium quispiam tibi dixerit:Crucifixum ne adores;noli dubitare clara voce & læta facie dicere: Et adoro;& adorandi nunquam finem faciam. Et illud Ambr. serm. 56. (vbi ad infrascripta Tertull.& Minutij verba alludit:) figura enim sacramenti crucis quædam est velum à nautis in arbore suspensum, quasi Christus sit exaltatus in cruce. Illud quoque D. Hieron. de S.Paula: Prostrātáque ante crucem,quasi pendentem dominum cerneret, adorabat. Et expressius id adserit Auctor.l.2.de Visit.infirmorum qui eidem adscribitur: Adicitur,inquit,super crucem quædam hominis patientis imago,per quod salutifera Iesu Christi nobis renouatur passio,illud addens:*

Nec Deus est nec homo,præsens quam cerno figura
Sed Deus est & homo quem signat sacra figura.

Item illud Sedulij l.1.Carm.

En signo sacrata crucis vexilla coruscant:
En Regis pia fata micant.

Denique Lex Theodosii Imperat. Tit, 8.l.1.c.1.nostram sententiam confirmat quæ statuit Nemini licere signū Saluatoris Christi humi vel in silice vel in marmore sculpere aut pingere; & conforme decretum Patrum 6. Syn. c.73.Quæ de cruce effigie Christi insignita intelligi debere ipsa docet nunc in hunc vsque diem Ecclesiæ obseruatio, qua videmus quidem in veteribus monumentis humi crucis depictas sed nusquam Christi in cruce figuram.

239. Consecraneus erit noster.] *Veterem vocem:* consecraneus,*iterum restituimus ex MS. omnibus, pro eo quod substituerat Zephyrus:* consectaneus. *Simili enim modo Maximinus Imperator apud Iul.Capitol.milites suos vocat* consecraneos *commilitones.*

240 Quinto distinguitur à crucis stipite Pallas Attica aut Ceres farrea, &c.] *Palladem sive Minerrvam & Cererem inter Rusticorum 12. Deos numerat Varro initio lib.1. de re Rustica.Quorū simulacra plerumque solent sine effigie in sede quapiam aut informi ligno, tum in domorum limitibus, tum in agris erigere, & vt Deos adorare,iuxta illud Lucani.l.3.*

Simulacraque mœsta Deorum
Arte carent cæsisque exstant informia truncis.

Palladem *autem* Atticam *vocat quod Athenis peculiariter coleretur;* Cererem farream *quod farris feratur esse inventrix.etsi in libro Pateani est;* Ceres faria. *Castigauimus autem ex 1.Vat.cod.*prostant *pro:* prostat.*Item* Pars crucis;*ex MS.et prioribus exc.omnibus, pro eo quod vitio typographico in editionem Zephyri(quippe qui illud interpretatur) irrepserat:* Par crucis.*sic enim legendum constat vel ex his verbis Minutij: Vos plane qui ligneos Deos consecratis,cruces ligneas vt Deorum vestrorum partes forsitan adoratis.Quemadmodum supra etiam locutus est Auctor c.12.Cum iisdem omnibus iterum legimus:si forte,tum hic tum paulopost pro:sic fortē;nam & alibi illud Tertull.familiare est.*

241. Sed & victorias adoratis, &c.] *Hunc locum his verbis imitatur Minutius in Octauio:Trophæa vestra victricia,non tantum simplicis crucis faciem, verum & adfixi hominis imitantur. Quod aptissimè ab illo dictum est,quia Nonio teste:spolia capta in stipitibus fixa,trophæa dicebantur, quod tum è picturis antiquis tum ex fastis Goltzij manifestum est,præsertim vero ex nummi veteris inscriptione hic adiuncta.*

L. SEPT. SEVE. PERT. AVG. IMP. V.

242. Signa veneratur, signa iurat, signa omnibus diis præponit.] *Iterum ex MS.cod.adiecimus:* Signa. *Adorabatur vero à militibus præsertim Labarium quod Imperatori præferri solebat, de quo paulopost latius.*

243. Omnes illi imaginum suggestus, monilia crucium sunt.] *MS. omnes & hic & paulopost* crucum;*exc.*crucium. *Aquilus vero intelligit Rhen.vultus Imperatorum & genios, quorum imagines in signis castrensibus depingi sollenne erat.vnde & signa dicuntur. Quod manifestius fit ex altera nummi veteris inscriptione paulopost adiuncta.*

244. Sipara illa vexillorum.] *ImitaturIust.Mart. hæc verba Apol.2.ad Antonin.Pium: Quin, inquit, & signa vestra figuræ huius vim præferunt & declarant,per quæ progressus à vobis in publicum quouis locorũ fiũt,imperij & potestatis iudicia in hisce ostendentibus;licet hoc non intelligẽtes faciatis.Locũ etiã hunc his verbis expressit Minutius: Nã & signa ipsa & cantabra & vexilla castrorũ,quid aliud qua inauratæ cruces sunt & ornatæ? Itidẽ D.Hiero. Epist.ad Lætam de Inst.filiæ:Vexilla militiũ, Crucis insignia sunt,atque ardentes diadematum coronas patibuli Saluatoris pictura condecorat. Atqui* Sipara *interpretatur Rhen.eadem esse quæ siparia,de quibus infra l. aduers.Valentin.T.3.Sed rectius meo iudicio Ioseph.Scaliger:*Sipara *dici putat eadem significatione, qua Nonius, Lucanus & Seneca Suppara uela quædam nauium appellant et Festus* Supparos *siue* Suppara *vela linea in crucem expansa.Etsi in libro Puteani est,*sifara.

245. Et Cantabrorum.] *Ante editionem Zephyri, excusi omnes* labarorum; *post quam quantum mihi apparet,incuria typographica:*& candelabrorum. *Et proinde Scaliger Castigationibus in Festum, coniecit legendum:*& candes labarorum,*eo quod ex antenna* labarorum *pendebat cãdiis quod est genus paludamenti Barbarici,quemadmodum visitur in veteribus monumentis* labarum *depictum; vt candes idem sit quod Græce* κάνδυς *Quæ quidem coniectura plausibilior esset;si aut excusi veteres aut MS.legerent:*candelabrorũ.*Verum cum MS.Eln.S.Bauon.Leodiensis,Puteani & Vatic.2.habeant non obscure:*cantabrorum *& Minutius vt supra:*cantabra,*certè in Minutio dicta diuinatio locum habere non potest.Non dubito itaque veram lectionem esse:*cantabrorum,*Quia tamen nusquam alibi eo significatu (nam Cantabrum furfur est Apicio & Celio) hactenus eam vocem reperire datum est,ad marginẽ adposui:* labatorum *cum Rhenen.ex tribus MS. Gelenio ex cod.britannico.Turnebo Adu.l.15.c.16.ac Onuphrio,qui etiam in Minutio legendum putant* labara *pro* Cantabra;*an rectè,iudicent alij. Hãc lectionem confirmat quod iam ante ætatem Tertulliani non modo sub Hadriano sed & sub Augusto* labara *in vsu fuisse constat,ex variis numismatibus antiquis apud Hubertum Goltzium M. Antonij & Hadriani imperatoris. E quibus confirmatur Onuphrij. Pauinij sententia;quatuor apud Veteres Romanos post oppressam rempublicam fuisse in castris signarum genera. Nam,inquit, manipulorum & equitum,vexilla; cohortium, signa; legionum,Aquilæ; totius vero exercitus siue Imperatoris labarum vocabatur;quorum omnium & singulorum exemplaria videre est in numis veteribus tumHadriani Cæsaris, & M. Antonii iam dictis tum ipsis Constantini, quæ ad maiorem intellectum mecum communicata ab Huberto Goltzio hic subiecimus.*

HADRIANI.

ANTONII.

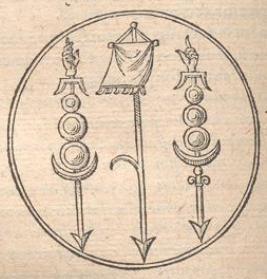

CONSTANTINI. MAX.

Ex quibus videre licet lectori quomodo non tantum tempore Constantini sed etiam iam longè antea omnia signa militaria formam quandam crucis habuerint; & vela illa siue sipara *ab antenna dependentia* stolæ *seu ornamenta quædam* crucium *fuerint;prorsus eadem forma qua hodie vexillis cruces ornantur in Ecclesia præcipuè à Pascha in Pentecosten. De quo qui plura desiderat, videat Comment.Onuphrii in l.2.fastorum.Latè etiam de* labari,*Constantini exemplari,tractant Euseb.. Eccl.hist. l.9.c.9.iuxta versionem seu potius Paraphrasin Rufini, ac de Vita Constantini l.1.c.24.& 25.Socrates hist.Eccl. l.1.c.1.Sozomenus l.1.c.4.Niceph.l.7.c.29.qui omnes dicunt vexilli id genus à Romanis* labarum *nuncupatum. Latina ergo vox videtur non Græca.*Labari *quoque mentionem videre est apud D.Prudent.l.1.adu.Symmach.& D.Amb.epist.29.ad Theodosium Imperat. quorum ipsa quidem verba citantur apud Rhen.in scholiis sed cõpendij gratia prætermittimus,remittentes lectorem ad Onuphrium loco citato, aut ad fontes ipsos. Quinetiam cod.lib.12. tit. 18.Lex exstat de Præpositis* labarorum,*sicuti primus Acciatus rectè restituit,pro eo quod corruptè legebatur:*labarum. *Quæ olim Augusto inscribebatur, nunc vero Imp. Honorio & Theodosio Augustis.Data III. Idus Nou. Theodo-*

Theodosio A. VII. & Palladio Coss.

246. Ad Persas si forte deputamur.] Persas *Solem & ignem adorasse affirmatur Sept. Syn. Act. 6.*

247. Nos ad orientis regionem precari.] *Hanc consuetudinem qua Christiani ad Orientem versus precantur, pulchre explicat siue D. Iust. Martyr siue alius Auctor respons. ad Orthodoxos quid* 118. *ostendens eam à Sanctis Apostolis acceptam in Ecclesia, non quod habitaculum diuinum existiment solis clima, sed quod Oriens præstabilior sit hominum opinione ceteris mundi partibus. Meminit eusdem Orig. hom. 5. in Numer. & Epiph. adu. Ossen. hæresin inter Elxai hæretici errores posuit, quod ad Orientem orare suos sectatores prohibuerit. Si quis hic coniectura locus, existimo eam introductam, vt different à Iudæis, qui ad occidentem precabantur, si Celio Rhodigino credendum qui id adserit lib. 12. antiqu. lect. c. 9. Aliis hac causa probabilior videtur quod Christus sol oriens iustitiæ eiusque Aduentus splendor adueniens in scripturis nuncupetur Psal. 71. & 84. Isai. 60. Mat. 4. & Isai. 62. & Abacuc 3. Deinde vocatur ipse Christus, Oriẽs Zach. 3. & Luc. 1. quo alludit Auctor infra T. 3. l. adu. Valent. c. 3. his verbis.* Amat orientem Christi figurã, *vti illic adnotauimus n. 21. Pro,* in affectatione: *longè rectius liber Puteani:* plerique vestrum aliquando affectatione & cælestia adorandi.

248. Æque si diem solis lætitiæ indulgemus, &c. Diem solis *rectè interpretatur in schol. ad marg. Gagnæus* Diem dominicum, *quem Christianos celebrare tradit Auctor D. Iust. Mart. imitatus in fine Apol. 2. vt distinguantur à Iudæis qui* diem Saturni, *id est,* Sabbathum *solemniter etiamnum ocio decernunt. Atqui de Dierum tum veteri tum noua nomenclatura, latissimè & exactissimè tractat Brissonius Obseru. diu. & hum. Iur. l. 1. sub initium, ad quem lectorem compendij gratia remittimus; & de Die Dominico videantur Adu. nostræ in Epist. 33. D. Cypr. num. 7. Hic adiicimus, meminisse præter veteres ibi citatos Dominici diei. D. Ignat. ad Magnes. Dionys. Corinth. apud Euseb. l. 4. Eccl. hist. c. 17. eũdem Eusl. 3. Eccl. hist. c. 27. vbi de Ebionæis agit. D. August. Epist. 119. ad Ianuar. Gaudẽtium in sermonibus & Zozomenum alicubi. & ipsum Tertull. nominatim infra T. 2. de Coron. milit.* Die dominico (*inquit traditiones recensens Apostolicas*) ieiunium nefas ducimus; vel, de geniculis adorare.

249. Deus Christianorum Ononychites.] *Quod picturæ huius monstri simillimæ alibi mentio non reperiatur, haud mirum: cum non nisi Carthagini edita sit à Gladiatore in contumeliam Christi.* Ononychitis *vero vox fictitia est, composita ab* ὄνος *quod asinum &* ὀνοχίτης *quod vngulatum significat, eo quod pingeretur auribus asininis, & altero pede vngulatus; quare non placet quod habent MS. Belgici: & Gallici,* onochoitis, *neque quod Vaticani:* onochorsitis.

250. Biforme numen.] *Huic lectioni Rhenan. ex Gor. Zod. consentiunt MS. omnes, pro eo quod irrepserat:* nomen.

251. Et canino & leonino capite commixtos, &c.] *Hunc locum sic reddidit Minutius: Item boum capita, & capita veruecum & immolatis & colitis; de canum vultu deos dedicatis. Nonne & Apim bouem cum Ægyptiis adoratis & pascitis? Alludit etiam ad hæc Deorum monstra Prud. lib. 1. adu. Symmach. his versibus:*

Quos penes omne sacrum est, quicquid formido tremendum
Suaserit; horrificos quos prodigialia cogunt
Credere monstra Deos.

Atqui de Cynocephalo *supra c. 7. diximus. Albricus etiam lib. de Deorum imaginibus, sub pedibus Apollinis depingi solere scribit monstrum terrificum, cuius corpus serpentinum, tria habens capita caninum, lupinum, & leoninum; Pana idem describit cornutum, pedibus & cruribus caprinis; Mercurium vero capite (quod Tertull.* de tergo *adserit) & talis alatum: Satyros denique cornutos. Haud aliter adnotat Zephyr. in Paraphrasi Iouem Ammonem arietino capite, de aliis remittit ad Ouid. 5. l. Metam. D. quoq; Hieronymus in vita Pauli Eremitæ Faunos describit homunculos fronte cornibus asperata, cuius extrema pars corporis in caprarum pedes desinebat. Porro ex MS. iterum restituimus:* irrepercussum *pro:* impercussum; *& MS. S. Bauon.* repurgauimus, *pro:* repurgabimus.

CAP. XVII.

252. Quod colimus nos, Deus vnus est.] *Huius capitis titulum tres MS. habent:* De Deo; *sed magis placet alterius. Vat. MS. lectio & excusorum veterũ:* Quod deus vnus sit, multis argumentis probari posse. *liber Puteani ponit caput XVI. de Deo. Atqui addidimus iterum:* nos *ex MS. Vat. id aliis veteribus abest. Imitatur autem Iustin. Mart. vtraque Apol. ac præsertim de Monarchia; qui plurimas adfert Ethnicorum in hanc rem sententias; & Athenagoram pro Christian. Ipsum autem imitantur Minutius in Octauio latissimè D. Cypr. l. de vanit. idol. & Lactant. Iust. diuin. l. 1. c. 2. 3. 4. 5.*

253. Vnde & Græci nomen mundo κόσμον.] *Vide infra T. 3. l. 1. ad Marc. & l. adu. Hermogenem.* adeo verus.) *liber Puteani;* ideo verus.

254. Dum æstimari non capit.] *Rectè adnotauit in margine Gagn. accipi:* capit, *pro:* ἐντέχεται; *impersonaliter nempè pro:* capax non est. *sicuti etiam frequenter adnotauit Rhen. præsertim sub finem lib. de Præscript. adu. hæret. lib. 1. c. 2. 3. & 4. adu. Marc. & lib. de resur. carn.*

255 Ita eum vis magnitudinis.] *Ita legimus ex MS. omnibus pro:* enim; *& paulo post reposuimus quod habebant Vet. exc.* est, *prætermisimus quoque:* &, *& addidimus iterum:* quibus sustinemur. *pro;* obiecit. *liber Puteani;* obiicit.

256. Ex animæ ipsius testimonio.] *Quia peculiarem librum conscripsit Auctor de Testimonio animæ aduersus idola quod vnus sit Deus, vbi latius hæc tractantur, ad eum differimus quæ hic erant adnotanda.*

257. Et sanitatem suam patitur, Deum nominat.] *Latinius coniicit legendum:* potitur; *pro:* patitur. *Zephyr. vero communem exc. & MS. cod. Lectionem sic interpretantur ac si dicat: afficitur sanitate mutuata significatione à Græcis qui* παθῆ *&* πάσχειν *tam in bonũ quam in malum accipiunt. Secundum autem MS. omnes prætermisimus: & ante illud:* Deum nominat.

CAP. XVIII.

258 Sed quo plenius & impressius. &c.] *Caput hoc quod rectius hic quam postea incipitur, inscribitur varie, maximè autem placet ista:* De scripturis Dominicis, *siue* diuinis, *aut:* sacris, quæ opera Ptolomæi Philadelphi in Græcam linguam tralatæ sunt. *Atqui iterum cum exc. legimus:* siqui; *pro* siquid; *Item* spiritu diuino; *rursum:* est, *in eo quod sequitur.*

259 Hic enim est verus Prometheus. *Eodẽ modo loquimur l. 1. adu. Marc. & ad idem alludit lib. de car. Christi, infra T. 3. vbi ex Rhen. latius.*

TULLIAN
ANELLI.
A V
16

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

260. Sed & obseruantibus præmia destinauerit.] *Ita etiam ex MS. pro:* obseruationibus. *Quocunque autem modo legas, locus est insignis pro meritis & præmiis operum quales complures videre est tum in D. Cypr. tum in huius Auctoris indicibus.*

261. In ignem æquè perpetem.] Perpetem (*inquit Zephyr.*) *perpetuum continuumque significare, vel ille Plautinus Sosia testatur: Neque ego inquit, hac nocte longiorem me vidisse censeo, nisi item vnam verberatus quam pependi* perpetem; *reperitur autē id in Amphytrione. Atqui de ignis inferni perpetuitate infra latius cap. 48.*

262. Ad vtriusque meriti dispunctionem.] *Vat. 1. dispositionem, sed illa vox Tertullianica est.* de vestris fuimus,) *Puteani*; de vestris sumus. Quos diximus.) *hic liber Puteani ponit caput xvij. de propinetis.*

263. Prophetæ de officio præfandi dicuntur.] *Rursum ita legimus cum Rhen. ex cod. Gorzienſi & Belgicis 2. cod. MS. & Puteani pro:* prophetandi; *nā (vt rectè adnotauit suis ad me missis obseruationibus Io. Harrisius.) etiam infra in fine c. 20. sic loquitur:* vnum tempus est diuinationi, futura præfari, *iuxta veriorem lectionem vt ibi latius. Sic, vbi legitur:* ad fidē diuinitatis, *errorem Typographicum ita castigauimus, qui iterum irrepserat:* finem; *cum tamen iam antea Rhen. in schol. ita legendum iudicasset, hoc sensu; vt diuinæ crederentur.*

264 Ptolomæorum eruditissimus quem Philadelphum supernominant.] Supernominant (*inquit Rhen.*) *pro: cognominant, phrasi Græca* ἐπονομάζεται. *fuit is tertius post Alexandrum Ægypti Rex Lagi filius. Rem autem totam de Edit. lxx. prosequuntur ante Tertullianum. Iust. in Parenet. ad Gentes & Apol. 2. Iren. l. 3. adu. hæ. c. 25. Clem. Alexand. 1. stromat. Philo Iudæus l. 2. de vita Mysi. Iosephus Antiqu. l. 12. c. 2. ac contra Apion. l. 2. &* Aristæas *hic citatus libro ex professo de illis edito. Post eius obitum, Hilar. præfat. in Psalmos & in Psalm. 2. Epiph. de pond. & mens. Theodor. præfat. in psal. D. August. de doctrin. Christ. l. 2. c. 15. epistolis ad D. Hieron. & aliis locis citatis ab Eugypio lib. Thesaur. D. August. c. 328. & sequ. Theodorus Antioch. in 1. c. Sophon. prophetæ. Cyrill. Hierosol. catach. 4. Euseb. præpar. Euang. lib. 8. c. 1. Chrysost. in 1. c. Matth. Homil. 5. ac in 1. c. Genes. hom. 4. Procop. Gazeus in c. 1. Genes. Iust. nan. Imp. Nouell. constit. 146. Latissimè denique totam historiam prosequuntur August. Iustinian. libro peculiari de Interpret. LXX. & D. Hiero. ac Leo Castrensis suis prologomenis de transl. sacr. scripturæ in Isaiam, ad quos diuos lectorem breuitatis gratia remittimus.*

265 Cum studio bibliothecarum Pisistratum, opinor, æmularetur.] Pisistratus *primus omnium in Græcia Athenis publicam Bibliothecam instituisse legitur quam Athenienses accuratius auxerunt, eandem à Xerxe in Persas asportatam Seleucus Nicanor Athenas referri curauit.* propria scilicet,) *scilicet, deest Puteani libro.*

266. Ex suggestu Demetrij Phalerei.] *Disertis verbis hoc habent etiam Iosephus & ante illum ni fallor* Aristeas *locis supracitatis; Viues in D. August. de ciuit. Dei, addit,* Demetrium *hunc Athenis antea maximis dignitatibus functum, ciuium inuidia pulsum, à* Ptolomæo *fuisse susceptum, &* bibliothecæ *præfectum; quod ex Diogene Laertio sumpsit in vita eiusdem* Demetrij, *vbi librum ab eo etiam conscriptum dicit qui* Ptolomæus *inscribebatur. & alterum de Rhetorica; qui fortassis occasionem dedit Tertull. vt vocet eum* Grammaticorum tunc probatissimum; *quem interim tanquam Antiquitatum scriptorem citat infra cap. sequ. Igitur.) hic Puteani ponit caput xviij. de scripturis dominicis.*

267. Septuaginta duobus Interpretibus indultis.] *Tot fuisse editionis illius veteris interpretes constat vel ex numero 12. tribuum, quippe cum ex singulis tribubus sex missi adstruantur ab ipso Iosepho; quo fit vt & apud ipsum legi oporteat* LXXII. *pro:* LXX. *Vulgo tamen duntaxat* LXX. *nuncupari adnotat vbi supra Viues, vt breuius atque expeditius loquamur quemadmodum Iudices illi Romani qui ad hastam de rebus minoribus iudicabant, Centumuiri appellabantur:) cum tamen essent centum & quinque, terni nempe ex singulis tribubus.*

268. Quos Menedemus quoque Philosophus prouidentiæ vindex,] *Vnus vat. cod.* pro prouinciæ iudex, *sed illam lectionem confirmat iisdem penè verbis, ad quæ alludere videtur, Iosephus: Quos sermones (inquit, loquens de quæstionibus, vti ipse interpretatur in mensa habitis) cum non solum Rex admiratus esset, sed* Menedemus etiam Philosophus *fateretur omnia gubernare* prouidentiam, *eoque facilius tueri hanc sententiam; finis est huic quæstioni impositus. Meminit eiusdem & Aristæas. Eum uero inter Cynicos enumerat Diog. Laertius. l. 6.*

269. De sententiæ communione suspexit.) *facit hic locus pro D. August. sententia, de 70. cellulis siue locis separatis, quas Iustin. Martyr in Pharo se vidisse refert & dissentis etiam verbis meminerunt Philo Iudæus D. Ireneus, Hilarius, Eusebius, Chrysostomus, & Theodoretus, locis supra citatis.*

270. Affirmauit hæc vobis etiam Aristæas.) *Certat hunc eundem Iosph. loco citato vbi ad verbum ea multa desumpsit, & Philo etsi non nominet verbis tamen eius vtitur, Euseb. de Præpar. Euang. l. 9. c. 1. ac vlt. multa ex eodem adfert, ipse quoque D. Hieron. Præfat. in Pentateuchum vbi ipsum* ἀφασπίστην *id est, satellitem Ptolomæi regis nuncupat, sicuti & ipse* Aristæas *non obscurè subindicat. Quorum & Tertulliani auctoritas maiori pluris est, quam L. Viuis vbi supra, qui putat eum qui exstat librum* Aristææ de LXX. *Interpretibus à recentiori quipiam confectum. Eundem cum Sigism. Gelenius in Iosepho & Eusebius* Aristæum *nuncupet, videtur idem Auctor qui Ptolomæi, Philadelphi gesta & Orbis mirabilia ac fabularum librum conscripsit, Eiusdem Iudæorum historiam de Iob citat Euseb. de præpar. Euang. l. 9. c. vlt. certe in libro Puteani apertè Aristæus nominatur.*

271. Hodie apud Serapæum, Ptolomæi bibliothecæ, &c.) *locum apparet fuisse Alexandriæ vicinum, forte Serapidis templo vicinum quo* bibliotheca *seruabatur* Ptolomæi, *quam & Iosephus & ante eum Aristæas 200. milia librorum habuisse scribunt iam ante euocatas sacras litteras, & Demetrium Phalereum Rex addidisse ad 500. vsque milia.*

272. Vestigalis libertas vulgo additur.) *Hoc est (inquit Rhen.) pecun a redimitur libertas, id est, liberum est vt adeas si numeraueris pecuniam.*

CAP. XIX.

273. Primam instrumentis istis auctoritatem summa antiquitas, &c.) *Caput hoc sic rectè inscribitur in vno Vatic. cod.* Quod antiquitas scripturarum possit ex Moysis ætate, & supputatione temporum facile probari. *Imitatur etiam hic Iosph. imprimis deinde D. Iust, Martyrem & Tatianum eius discipulum. Atqui cum vet. exc. iterum ex MS. adiecimus:* istis. *Hic præterea adnotandum citari hunc locum sub finem libri se-*

bri sequ. De Testimonio animæ aduersus idola, *& proinde hunc illo prius conscriptum.*

274. Venas veterani cuiusque styli vestri.] *Iterum adiecimus ex MS.* Venas, *nam sic explicat etiam Zephyr.* Venas (*inquit*) cuiusque styli *metaphoricè fontes vocat & origines scripturæ. Sic enim Valerius: Asinius Pollio non minima pars styli Romani.*

275. Historiarum caussas & memoriarum.] *Similiter Iustin. martyr Orat. ad Gentes: Vt intelligatis, omnibus vestris siue sapientibus, siue Poetis, siue historicis, siue Philosophis & Legislatoribus multo antiquiorem fuisse primum religionis nostræ doctorem Mosen; sicuti nobis Græcæ declarant historiæ. Quod ipsum iam antea etiam Iosph. de Solone & Lycurgo tradit lib. 2. seu potius 3. adu. Apionem.*

276. Ipsas denique effigies litterarum.] *Hoc secundum eam sententiam dicit, qua supradixit c. 10. à Saturno primum tabulas siue litteras (vt habet Minutius) inuentas. Eodem pertinet quod Plinius l. 7. c. 56. Assyrias litteras semper fuisse arbitratur, eo quod Ægyptiæ litteræ quæ antiquissimæ habentur, longè post Assyrias fuerint. Et confirmatur ex eo, quod Phœnicas ex Ægypto litterarũ inuentum intulisse Græciæ, refert Corn. Tacitus lib. 1. hist. Aug. Quæ ipsa latius prosequitur Ioseph. contra Apionem lib. 1.*

277. Ipsos inquam Deos vestros.] *Ad eũdẽ modum Euseb. præfat. sua in Chronicon: Nam Moses (inquit) quos Græci antiquissimos putãt, senior deprehenditur, Homero scilicet & Hesiodo, Troianoq; bello; ac multo superior Hercule, Musæo, Lino, Orpheo, Castore, Polluce, Æsculapio, Libero, Mercurio, Apolline, & ceteris Diis Gentiũ sacrifique, vel vatibus; ipsius quoque Iouis gestis, quem Græcia in arce diuinitatis collocauit, etiam si Cecropis tempore vixisse putetur. Cui similia etiam habet l. 10. de præpar. Euang. c. 3. vbi priorem locum citat, & latius Clemens Alexãdr. Strom. l. 1.*

278. Si quem audistis interim Moysen, Argiuo Inacho par est ætate.] *Sic locũ antea corruptũ ex MS. 4. restituimus, pro eo quod erat:* Siquidem audistis, &c. Inacho parẽ. *ab hoc autẽ loco liber Puteani incipit c. xix de Moyse propheta in quo etiã est,* Argiuo Inacho pariter ætate est. *Porro non solus Tertullianus* Inacho parẽ *facit* Moysen, *sed ante illum (iuxta quod citãtur disertis verbis ab Eusebio præfat. Chronic. & de præpar. Euang. l. 10. c. 3. Iudæi iustus hist. Iudaic. & Ioseph. l. 1. contra Apionem, Porphyrius adu. Christian. l. 4. Africanus Annal. l. 5. Clemens Alexandr. l. 1. Strom. & Tatianus Orat. aduersus Græcos. Quibus adde illius magistrum D. Iustinum Martyrem oratione aduersus gentes. Cassianum. l. 1. Exeget. à Clemente citatum, & Epiphan. initio operis Panarij. Quamquam interim, vt ingenuè fatear, ipse Eusebius magis probet, & magis cum histor. conueniat vt iuxta calculum quem in Chronicis sequitur, primum dicatur floruisse Moyses tempore Cecropis 300. circiter annis post Inachum, quem sequitur etiam D. August. l. 18. de ciuitat. Dei c. 8. Non possumus tamen non retinere hanc Tertulliani sententiam, præsertim cùm ab Eusebio, Africano, Iosepho, & Tatiano ac Clemente citentur iidem Auctores ethnici paulo post ab Auctore nominati, vbi de singulis latius.*

279. Quadringentis penè annis, nam & septem minus, Danaum, & ipsum, &c.] *Locum hunc corruptissimum, ita vt vix mederi liceret, ex MS. Eluon. S. Bauonis Leodiensis, Puteani, & 2. Vaticanis castigauimus, pro eo quod antea legebatur:* octingentis penè annis ante vrbem conditã. *& deinde noua periodo:* Nam & centum septuaginta Danaum ipsum. *Secundum quam lectionem quomodo sibi constabit (vti iam nuper ad mè scripsit F. Balduinus) historia; cum mox sequatur,* mille circiter annis Priami cladem antecessisse Moysen? *An igitur Roma ducentis annis fuit condita, antequam Troia euerteretur? Quod cùm sit absurdissimum; nimis libera fuit Egnatij coniectura, qui primus hunc librum edidit, qua addendum putauit contra MS. cod. fidem:* ante vrbem conditam: *& non minor Zephyri dormitantia, qui pro eo quod vt ne contrarietatem verba implicarent, excusum erat:* trecentos circiter cladem Priami, *ipse secundum MS. omnes, rectè quidem substituit:* mille; *sed tamen retinuit illud:* ante vrbem conditam. *Verissimã autem esse MS. cod. nostrorũ lectionem Iosephus loco citato satis indicat verbis istis: hæc quidem Manethon. Palam vero est ex prædictis annis tempore computato, quod qui vocabantur Pastores, id est, nostri progenitores ex Ægypto liberati, ante tres & nonaginta atque trecentos annos hanc prouinciam (nempe Ægyptum) inhabitauere, quàm Danaus ad Argos accederet. Nemini enim dubium quin 393. anni,* septem minus *quam* quadringentos annos *constituant.*

280. Mille circiter cladem Priami antecedit.] *Etsi etiam hoc cum veritate historiarum non per omnia consentiat: tamen veram eam esse lectionem, patet ex Iosepho vbi supra; qui adfirmat Iudæorum egressum ex Ægypto ita antiquissimum, vt* penè mille annis bellum præcedat Iliacum. *Cui astipulatur satis Lactant. l. 4. c. 5. dicens Mosen annis nongentis Troiano excidio superiorem fuisse, & ante eum Theophyl. l. 3. ad Autolycum. Quare non placet quod ante Zephyrum excusi habebant:* trecentos circiter; *cùm, qui vel minimum quadringentos annos numerent ab Inacho vsque ad Troianum excidium.*

281. Possem dicere quingentis amplius & Homerum, habens quos sequar.] *Euseb. de Præpar. Euãg. l. 10. c. 3. & Tatianus vbi supra hunc locum pulcrè explicant; Cum enim (vt illi referunt)* Homerum *post bellum Troianum Crates anno dumtaxat octogesimo constituat, Eratosthenes centesimo, Aristarchus 140. Philochorus 180. Apollodorus 240. & nonnulli Olympiade prima anno 400. alij (inquiunt) Archilochi æqualem fuisse contendunt, qui fuit Olympiade 23. temporibus Gigæ Regis Lydorum. Et apertius Clemens Alexandr. 1. Strom. iisdem penè opinionibus narratis. Quinetiam (inquit) Theopompus in 43. Philippicarum rerum refert,* Homerum fuisse quingentis annis post eos qui in Ilio militarunt.

282. Etsi Moysi postumant.] *hoc est. (inquit Rhenan. in schol.) posteriores sunt Moyse. Sic etiam infra T. 3. l. de Resurr. carn.* etsi ordine postumat, effectu anticipiat. *A* postumo *voce deriuata, quæ significat, eum qui post mortem patris nascitur.*

283. Extremissimi tamen eorum non retrosiores, &c.] *Ex MS. iterum adiecimus voculam:* non, *planè necessariam.* Extremissimi *vero (inquit Zephyr.) priscorum more, quo maximè delectatur, locutus est, qui & postremissimi dixerunt. Similis vox est:* retrosiores. *Atqui rem ipsam de Prophetis vltimis quod eiusdem ætatis fuerint cum primoribus Philosophis, legiferis & historicis gentium, latissimè prosequitur Clemens Alexandr. l. 1. Strom. & ex Chronic. Eusebij satis patet. Theophyl. vero Antioch. l. 3. ad Autolycum paucis id declarat, eo quod Zacharias qui nouissimus est Prophetarum, tempore Darij*

TULLIANO
PAMELII.
A V
16

fuerit, qua ætate etiam Solon primus legislator vixerit, & à quo inceperint ferè suas historias Græci Herodotus, Thucidides. Xenophon. & legiferis.) *vocem, &, addidit Carrio ex libro. Puteani. Paulopost censebat legendum Harrisius:* Hæc quibus originibus probari possint, *sed quia MS. repugnant retinuimus:* ordinibus. *ab iis ante verbis incepit liber Puteani caput xx. de statu temporum.*

284. Cum digitorum supputariis gesticulis adsidendum est.] *Veteres (inquit Rhen.) auctore Donato plicatis aut subductis digitis numerabant. hic est digitorum gestus; quos* gesticulos *Tertull. nuncupat. Scripsit autem Ven. Beda librum de loquela per gestum digitorum, qui exstat Oper. ipsius T, 1. cum scholiis ad quem lectorem remittimus.*

285. Archiua, Ægyptiorum, Chaldeorum Phœnicum.] Archiua *(inquit Rhen.) Grammatophylacia sive Chartophylacia quæ latinè Tabularia ac Tablina dicuntur quod magis placet quam quod infra c. 21. Zephyrus* archiua, *armaria interpretatur in quibus libri adseruabantur. Vel hinc autem patet, quod sequatur Tertull. Iosephum loco citato penè ad verbum, nam & ille eadem* archiua, *(sive vt 1. Vat. cod.* arcana*) citat & eosdem Auctores quorum nomina sequuntur; quos rectè vocat hic* eorum municipes *(sicuti ex MS. iterum legimus pro:* etiam*) id est, ciues vt interpretatur Rhen.*

286. Aliqui Manethon Ægyptius.] *Hunc præterquam quod citet Ant. l. 1. c. 3. seu 8. ita describit Iosephus l. 1. adu. Apion.* Manethon *genere* Ægyptius. *Græca disciplina eruditus, sicuti palam est; scripsit enim Græco sermone paternæ religionis historiam, ex sacris sicuti ipse ait interpretatus libris; frequenter arguit Herodotum in Ægyptiacis ignoratione mentitum. Is in 2. Ægyptiacorum de nobis scripsit; Meminit eiusdem & Theophylus ad Autolycum l. 3. tamquam qui blasphemam linguam in Mosen & Hæbreos soluerit, quem etiam pluribus confutat Iosephus, quemadmodum etiam Euseb. de præparat. Euang. l. 9. c. 4. Et in Chronico anno mundi circiter 3530. Exstat quidem inter Antiquitates Annij* Manethonis *liber sed in quo non reperiuntur quæ allegat Iosephus. liber Puteani legit;* alioquin Manethon, &c.

287. Berosus Chaldæus.] *De hoc quoque l. 2. contra Apionem ita Iosephus: Testis autem horum est* berosus, *vir genere quidem* Chaldæus, *notus autem eis qui doctrinæ eruditionique congaudent, quoniam de Astronomia & Chaldæorum Philosophia ipse Græcas conscriptiones edidit. Itaque* Berosus *antiquissimas secutus historias de facto diluuio & hominum in eo corruptione, sicuti Moses, ita conscripsit. Quando autem vixerit, narrat Tatianus Orat. contra Græcos:* Berosus, *inquit, Babylonius belli in Babylone sacerdos, qui Alexandri ætate vixit, & Antiocho post* Alexandrum *tertio* Chaldæorum *historiam tribus libris perscripsit, & Regum gesta exposuit. Eidem Plin. nat. hist. l. 7. c. 38. scribit statuam inaurata lingua erectam ab Athenienſibus, ob Astrologiæ scientiã. Citatur etiã ab eodem ibidẽ c. 56. Rursum à Iosepho Antiq. Iud. l. 1. c. 3. sive 5. & 8. de diluuio & de Abrahamo cap. 7. seu 5. Quorum prior locus ad verbum hodie reperitur in* Berosi *Antiquitatibus quæ exstant ab Annio editæ, 2. & 3. non item: quare & ego sentio non esse germanum illius opus; præsertim cũ etiã Mosis ibi nulla mentio in contextu, sed dumtaxat in Annij commentario, & quod Iosephus illum dicat scribere Babylonem à Semiramide non ædificatam, quod tamen habet* Berosus *qui nunc exstat.*

288. Hieronymus Phœnix Tyri Rex.] *Citatur his apud Iosephum l. Antiqu. 1. locis modo citatis* Hieronymus Ægyptius, *qui antiquitates* Phœnicum *cõscripsit; & contra Apion, l. 2.* Hieronymus *qui de successoribus Ptolomæi Lagi scripsit historiã ipso tempore quo Hecateus fuit, Qui an idẽ sit an vero priore dũtaxat intelligat Tertull. Lectori iudicium relinquo. Nusquam interiu nuncupatur ab illo* Tyri Rex, *fortassis falsus est nominis similitudine Tertull. eo quod Hirã cui familiaris fuit Salomõ, Teophilo l. 3. ad Autol. Hieronymus appelletur si castigatus sit locus.*

289. Mendesius Ptolomæus.] *De hoc in hæc verba Clem. Alex. Strõ. l. 1.* Mendesius Ptolomæus *fuit quidẽ sacerdos: Regũ autẽ Ægypti res gestas tribus libris exponens, dicit tempore Amosis Ægypti Regis Mose duce Iudæos extisse ex Ægypto, quæ eadem penè verba reperire, est etiam apud Tatianum Orat. contra Græcos, nisi quod ipse Amasim vocet Regem illum Ægypti, sicuti etiam ipsius magister D. Iust. Mart. vbi supra. quos locos citat Euseb. de præpar. Euang. l. 10. c. 3.*

290. Menander Ephesius.] *Ioseph. lib. 1. contra Apion. sic hunc describit: Perducam* Menandrum *quoque* Ephesium. *Is enim singulorum Regum actus conscripsit apud Græcos & Barbaros, studens ex prouincialibus vniuscuiusque loci litteris historiæ veritatem pandere. Citat vero eum de hiis qui in Tyro regnauere, tum Iosephus tum Theophilactus Antioch. l. 3. ad Autolycum.*

291. Et Rex Iuba.] *Huius in hæc verba meminit Tatianus vbi supra: Berosum certo, inquit, locupletissimum esse testem vel ex* Iubæ *de Assyriis scripta constat historia (duobus lib. secundum quosdam conscripta) quam se ab illo accepisse fatetur. Multa ex eodem transcripsit Plin. nat. hist. l. 5. 6. 8. 13. 14. 15. 28. 36 & 37. & ex* Iuba *qui nescio an idem sit, l. 10. 25. 26. & 32. De aliis eiusdem scriptis videatur* ἰόβας *apud Suidam qui facit eum Lybiæ & Mauritiæ Regem, & Epitome Bibl. Gesneri.*

292. Et Appion.] Appion *sive* Appion *(inquit Tatianus) Grammaticus vir celeberrimus l. 4. hist. Ægyptiacæ (scripsit enim quinque libros) inter cetera, inquit, quod Amasis rex sub Enacho vixerit. Similia habet Cl. Alexandr. à quo dicitur cognominatus* πλειστόνικος, *id est, sæpe victor, quo pacto cum etiam nuncupat Plin. hist. nat. lib. 36. Consentiunt D. Iustin. Martyr & Africanus 3. Annalium (sic enim lego apud Euseb. de præpar. Euangel. lib. 10. cap. 3.) qui Possidonij filium nuncupant. & præterea meminerunt commentarij eius aduersus Iudæos. Cui respondet latissimè Ioseph. l. duobus qui exstant aut potius libro secundo contra Apionem; nam si verum dicere liceat, tres sunt Iosephi libri Apologetici pro Iudæis aduersus Græcos. primus contra Manethonem & alios, secundus peculiariter contra Apionem, & tertius qui hactenus cum secundo coniungitur aduersus Apollonium et Lisimachum. Pro quo facit quod Tertull. subiicit de Iosepho & qui istos probãt aut reuincitur. Hunc autẽ eidem Apionem scribit Iosephus Antiqu. lib. 18. cap. 10. seu 15. sub Caio Imperatore Romam missum pro Græcis Alexandrinis, & Philonem pro Iudæis. De qua eadem legatione citatur ab Euseb. hist Eccles. lib. 2. cap. 5. lib. Philonis, qui etiamnum exstat inter eius opera. in libro Puteani est; & siquis istos probat.*

293. Græcorum etiam censuales conferendi, &c.] *Pulchrè ante Tertullianum hæc collatio Græcorum Auctorũ facta est à prædictis Auctoribus, Iosepho, Africano, Iustino, Tatiano, Theophylo Antiocheno, Clemente imprimis Alexandrino, locis supra citatis.* Censuales *autem libros à censis annorum dixit phrasi Iureconsultorum*

rum Pauli & Vlpiani D. de censibus l. forma, apud quos forma censualis *pro: Lex* censualis, *& vincula* censualia *leguntur à censu fortunarum & tribuum. Atqui pro eo quod legitur:* quasi partem probationis *legunt MS. omnes tam Vaticani quàm Belgici: & Puteani* patrem; *& pro:* aspersimus, *Vat. cod.* 1. asperimus; *sed excusorum lectio placet magis.*

CAP. XX.

294. Plus iam offerimus, &c.] *Caput hoc rectè inscribitur:* De maiestate & diuinitate scripturarũ ex rerum euentu quas prædicunt

295. Maiestatem scripturarum, si non vetustatem; diuinas probamus si dubitatur antiquas; nec hoc tardius, &c.] *Hoc pacto locum hũc restituimus iuxta vet. exc. & MS. omnes codices, pro eo quod legebatur:* Maiestatem scripturarum si non vetustate diuinas probamus, si dubitatur antiquitas; nec hoc tardius. *Etsi ita habet Puteani.*

296. Quod terræ vorant vrbes, quod insulas maria fraudant.] *De his aliquid adtigit Auctor supra c. 2. l. de Pallio, & infra latissimè c. 40. vbi videat lector nostras Adnotationes, de aliis quæ hic recensentur aduersis infra c. 41.* Cópulsant *vero cum Datiuo phrasis Tertullianica.*

297. Et frequentiæ plærumque mortium vastant.] *Hunc quoque locum sic castigauimus, ex MS. omnibus, pro eo quod Edit. Egnatij & 1. Rhen.* frequentium montium; *2. Rhen. edit.* efferuescentium montium; *Zephyrus vero:* frequentiæ mortuæ.

298. Monstris & portentis.] Monstra *inter animantia siue homines siue bruta reperire est,* portenta, *in rebus inanimatis.*

299. Testimonium diuinitatis, veritas diuinationis.] *Etnam hoc ex MS. pro:* veritatem; *est autem elegans alluſio* diuinationis *ad diuinitatem, &* diuinatio *hic in bonam partem accipitur prò prophetia, nam mox subiungitur* vnum tempus est diuinationi, futura præfari, *saltem iuxta vet. exc.* Diuinationum *autem sacrarum & prophanarum differentiam videre est quæst. & resp. 2. earum quæ D. Iustino inscribuntur; & apud D. August. l. de diu. dæm. c. 6. qui etiam alicubi Prophetam Caiphæ de Christo* diuinationem *vocat.*

300. Eadẽ voces sonant eadem literæ notant.] *Ex MS. Belgicis & Gallicis sic legimus pro:* eædẽ. *vtrobique.*

301. Dum expungitur.] *hoc est: completur (inquit Rhen.) vox est sepissimè Tertullianò vsitata.*

CAP. XXI

302. Sed quoniam edidimus, &c.] *Maximè placet hæc veterum excusorum capitis huius inscriptio:* Quid differant Christiani à Iudæis, & quisnam Christus. *MS. etiam Belgici & Gallici non malè:* De Iudæis & Christo. *Atqui ex MS. omnibus emendauimus:* aliquanto *pro:* aliquando, *& ex Vatic.* 1. vobis, *pro* nobis. *Illud autem:* præter ætatem, *sic explicat Rhenan.* quod *Iudaorum secta vetusta sit, Christianorum recẽtior.* Certæ licentiæ aliquid & propriæ.) *Liber Puteani; certe licentè aliquid propriæ &c.*

303. Neque de sollemnitatibus dierum.] *Illud interpretatur Zephyrus de obseruatione Sabbatorũ; quinimmo etiamsi de ceteris Iudaicis festis intelligatur; nihil fatere contra obseruationem sollemnium quæ Christi obseruat Ecclesia, vel ex lib. de Coron. milit. infra T. 2. intelligere est quemadmodum ibi latius.* Signaculum *autem* corporis, *rectè interpretatur vterque de Circumcisione.*

304. Quo facilius quis nos hominis cultores existimauerit. *Pulcer locus contra eos qui Christi corpus adorandum negant. Legimus autem paulopòst ex MS. iterum cum Vet. exc.* neq; de deo aliter præsumimus.

305. Sed quanta deliquerint.] *MS. omnes:* dereliquerint, *&* ad declinandum deriuantes à disciplina; *cum Vet. exc. vti & Rhen. qui interpretatur:* deriuãtes *instar riui defluentes; pro eo quod Zephyrus duntaxat:* declinantes à disciplina: *Nos priorem lectionem retinuimus, secundam reiecimus.*

306. Dispersi, palabundi & soli ac cæli sui extorres, &c.] *Hunc locum ad verbum descripsit D. Cypr. lib. de vanit. idol. haud procul à fine. Adiecimus autem ex Vat. paulopòst:* ferè, *& legimus:* adlegeret; *& iterum reposuimus ex MS.* ob disciplinæ Auctoris capacitatem *pro eo quod ex coniectura Rhen.* altioris, *& Zephyr.* auctioris. *quæ postrema vox disertim in lib. Puteani est.*

307. Non de sororis incesto, nec de stupro filiæ aut coniugis alienæ.] *Ad Iouis incesta alludit, de quo supra c. 8.* Incesti qui magis quàm quos ipse Iupiter docuit, *vbi vide Adn. nostras.*

308. Squamatum aut cornutum aut plumatum amatorem aut in auro cònuersum Danaidis.] *Sic MS. pro eo quod vet. exc.* Danaes; *quod hactenus post Zephyrum prætermissum est. Alludit vero (inquit Rhenan.) ad fabulas Iouis in serpentem taurum & arietem, cygnũ & aquilam, etiam in aurum conuersi dum amoribus obsequitur. De quibus latius D. Cypr. epist. 2. ad Donatum, & aliquid etiam in Adnot. ibidem nostris n. 32. & 33. Hinc Iouem appellat D. August. epist. 5. ad Marcel.* pluriũ stuprorum & auctorem & perpetratorem. *in libro Puteani est;* Danaidis Iouis ista sunt numina vestra.

309. Ceterum dei filius nullam de impudicitia habet matrem.] *Mirum est vnde irrepserit:* de pudicitia, *cum Vet. exc. cum MS. legant:* impudicitia; *vt iam non sit opus legere cum Latino vocem nouam:* de pudicitia. *Addidimus ex iisdem:* & ita.

310. Apud vestros quoque sapientes λόγον, id est, sermonẽ atque rationem.] *Imitatur etiam hic D. Iustinum Mart. Apol. 2. ad Antonin. Pium & Athenagoram. Hunc vero locum sic explicat Lactantius Instit. diuin. l. 4. c. 9. Sed melius (inquit) Græci λόγον, dicunt, quam nos verbum siue* sermonem. λόγος *enim &* sermonem *significat &* rationem, *quia ille & vox est & sapientia Dei hunc sermonẽ diuinum ne Philosophi quidem ignorarunt. Adfert autem & de λόγῳ, testimonium ex Orpheo D. Iustinus Martyr Orat. ad gentes; & similiter D. Cypr. de idol vanit. Christum virtutem &* rationem *&* sermonem *Dei nuncupat.*

311. Hunc enim zeno determinat factitatorem.] *Vocabulo hoc* factitatoris *(inquit Rhen.) vtitur aduersus Hermogenem aduersus Valentin. & in aliis etiam libris. Pro intellectu autem huius loci facit vbi supra Lactant. Siquidem inquit,* Zenon *rerum naturæ dispositorem atque opificem vniuersitatis λόγον prædicat, quem, & fatum, & necessitatem rerum, & Deum, & animum Iouis nũcupat; ea scilicet cõsuetudine, qua solent Iouem pro Deo accipere, Sed nihil obstant verba, cum sententia congruat veritati. Est enim spiritus Dei, quem ille animum Iouis nominat. Claruit* Zenon *tempore Regis Antigoni, quemadmodum mutuæ illorum epistolæ testantur, quæ etiamnum exstant apud Diog. Laertium l. 7.*

312 Hęc Cleanthes in spiritũ congerit, &c.) *Sic ex MS. cũ prioribus excusis pro:* in spiritu, *& paulopòst:* autem *pro:* etiam *fuit hic discipulus Zenonis sub eodem Antiocho.*

TULLIANO
PANELLI.
A V
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

313 Propriam substantiâ spiritum inscribimus] *Etiam hic reposuimus cum MS.* spiritum *pro*, spiritus, *sensu id exigente. Sicuti, paulopost* : didicimus *pro* : dicimus; *ac* : filium dei & Deum *cum Rhenano iam olim.*

314. Ita de spiritu spiritus.] *De hac veterum loquendi formula etiam Lactantio vsitata præsertim l. 4.c. 12. qua filius Dei Christus spiritus nuncupatur, quantum apparet ex. D. Hieronymo in 4.c. Epist. ad Gal. ex ignorantia scripturarum. Vide Adn. nostr. ad lib. D. Cypr. de Vanit. idol. n. 71. & latius inter Tertulliani errores in nostris Prologomenis.*

315. De Deo Deus vt lumen de lumine.] *Hinc apparet sumptũ illud Symboli Niceni quod in Missæ misterio decantatur:* Deũ de Deo, lumẽ de lumine. *Atqui cum Rhen. ex MS. cod. iterum emendauimus:* etsi plures inde traduces qualitatis mutueris: ita & quod.

316. Modulo alternum numerum gradu nõ statu fecit, &c.] *Zephyrus contra sic legit:* non gradu sed statu, *& interpretatur hoc pacto:* Alternus *hic numerus vt Deus & Dei filius duo videantur & vnum sint & quod adest alteri, alteri quoque moduletur; non* gradu *sit aut excellentia, sed* statu *positurque ea loci, qua ab origine illa patris filius excessit propagatusque est perpetuo quodam ductu, nõ autem recessit quasi diuulsus. Quæ certè interpretatio alioqui commoda est, tamen non placet quod de* gradu *&* statu *dicit, lectione quantum apparet mendosa sui codicis falsus. Si cum MS. & vet. exc. legamus:* gradu non statu, *hunc videtur habere sensum:* gradu *sit hic* alternus numerus *vtpote Deus de Deo;* non statu, *quia statu siue conditione & substantia nihil differt à Deo Patre Deus filius. Veram autem hanc esse lectionem confirmatur ex eo quod alibi sic loquatur Auctor:* Tres sunt non statu sed gradu, non substantia sed forma, nec potestate sed specie, vnius autem substantiæ, & vnius status, & vnius potestatis. *Quare ne quis erret etiam Zephyri Paraphrasim in sanum sensum mutauimus. De his autem loquendi formulis latius inter errores Tertulliani.*

317. Homo Deo mistus.] *Totidem verbis dixit. D. Cypr. de vanit. idol. vbi multa hinc desumpsit:* Deus cũ homine miscetur. *Et phrasim hanc explicat D. Aug. Epist 3. ad Volus. dicens similem esse misturam qua Deus homini permistus dicitur, vt vna fieret persona Christi, sicuti miscetur anima corpori, vt vna fiat persona hominis.*

318. Qui penes vos haud dissimiles fabulas.] *fortassis alludit ad fabulam de Deo Ioue auri specie delapso in sinum virginis Danaes siue* Danaidis, *de qua paulo superius n. 308.*

319 Nec alia magis inter nos & illos compulsatio est.] *Sic cap. præced.* quod regnis regna compulsant, *Metaphora sumpta à fluctuum in mari compulsatione, cuius meminit Columella l. 1. cap. 18.*

320. Duobus enim aduentibus eius significatis.] *De duplici Christi aductu latius Auctor infra l. adu. Iudæos, ac li. 3. contra Marc. infra T. 3. Hunc vero locum imitatur per omnia D. Cypr. l. de Vanit. idol. Atqui paulopost, cum MS. deleuimus: &; legimus etiam cum MS. & Vet. exc.* prædicatum *cum D. Cypr. vbi supra ac cũ Rhenano:* meritum fuit delictorum, *pro* : delictũ eorum *libri tamen manuscripti;* delictum eorum.

321. Vti magûm æstimarent de potestate.] *MS. omnes & prima editio:* magnum, *sed Rhen. & D. Cypr. vbi supra, ac MS. cod. secuti retinuimus:* magûm; *præsertim quod c. 23. infra:* Dicent ibidem (*inquit Auctor*) ecquis ille Christus cum sua fabula, si homo communis conditionis, si magus; *Et eadem significatione l. 3. adu. Marc. T. 3. planum id est impostorem à Iudæis existimatum dicit. Certè Christum tanquam præstigiatorem à quibusdam habitum, satis patet ex Eus. l. 3. de demonstr. Euang. c. 8. vbi latissimè eam calumniam refutat sicuti & Epist. 5. ad Marcell. D. August. Legimus autem ex S. Bauonis & vno Vatic. cod.* cæcos reluminaret, *pro:* illuminaret. *Addit autẽ D. Cyprianus* claudis gressũ daret. *Sese verbum.*) *liber Puteam, se esse verbum.*

322. Verbum dei, id est λόγὸν, illud primordiale primogenitum.] *Adiecimus iterum ex MS. omnibus:* primordiale, *omissum a Zephyro, Alludere autem videtur ad Iust. Martyr. tum orat. contra Græcos vbi hunc adducit Orphei versiculum:*

Vocem iuro patris primum quam prodidit ore.

Tum Apolog. 2. ad Antonin. Pium, quum λόγὸν *Dei* primogenitum *nuncupat, & rursum, Christum primogenitum Dei affirmat pro eo autem quod est:* spiritu instructum, *Belgici & Vat. 1. Cod. & Puteani; legunt:* suffultum, *& alter Vatic. cod.* sanctum.

323. Elementa ipsa famularet.) *In actiua (inquit Zephyrus) significatione sicuti Papinius in suo Hercule Surrentino: Pacatus mitisque bonis nec turbidus ira, nec* famulare *timens. Legimus autem* qua reuincebantur, *pro:* quia *iterum adiecimus vocem* Iesum *paulopost.* Parum hoc, *hoc abest à libro Puteani: in eodem paulopost legitur;* & prophetæ retro & tamen suffixus.

324. Deliquium vtique putauerunt.] *Recte id dicit Turtullianus, nam non fuisse veram Solis Eclypsin ostendit viua ratione D. Aug. l. 3. de Ciuit. Dei c. 15. & Epist. 80. ad Hesich. Porrò præter D. Dionys. Areop. Epist. ad Polycarpum (quem citat in Paraphrasi Zephyrus meminit huius Solis* Deliquij *teste Origene Pflegon 14. Olympiadarum libro sicuti etiam in chronicis sub Tiberio Cæsare eius verba ipsa adfert Eusebius. Refert etiam Oros. l. 7. c. 4. aliquantos Græcorũ libros idipsum adtestari. A Sybilla quoque predictas eas tenebras tradit Lactat. l. 4. c. 19. Addit hic Tertull. etiam* in archiua relatas à Romanis.

325. Et tamen eum mundi casum relatum in archiuis vestris habetis.] *Vat. 1. cod. & alter quo vsus fuit Zephyrus legunt:* cassum, *vt priuatio (inquit ipse) illa Solis intelligatur; qua Analogia: tunsus vsurpauit Plautus, pro tonsura, & Ouid. in Metamorph. narratum pro: narratione,* Archiuis *verò etiam hic vt supra latum cap. 19. n. 285. retinui, pro eoquod MS. quinque legunt:* accanis, *quorum 1. Vatic. legit paulopost :* circumsepserunt, *alij:* circumsederunt.

326. Fallerent suspectos.] Suspectos (*inquit Rhenan.*) *pro* suspicaces *Iudæos nempe ipsos. Sic lib. de cultu sem. infra T. 2.* Quid gestis aut suspecto aut non desideranti placere? *& T. 3. adu. Valent.* saltem suspectus de aliquo factitatore.

327. Populum vectigalem & famularem sibi ad fidem reuocare.) *Sic iterim cum Rhen. pro:* à fide. *Quod tamen libri manuscripti habent. Atqui Vat. 1. cod. g. t:* familiarem, *sed placet vox:* famularem; *ac si dicat, famulitio sibi adstrictum. Sic enim & Statius 2. Achil.* turbam famularem *dixit.*

328. De Romulo Proculi solent.] Proculi *dicit interpretibus Rhen. & Zephyro) numero multitudine, conuersa figura diasyrtica, vt* vestri isti Platones & Epicuri. *Hoc ipsum autem narrat infra Tom. 3. l. 4. adu. Marc. vbi de eo latius.*

329. Ea ipsa super Christo Pilatus.] *Exstat Epist. Pilati*

lati ad Tiberium de Christo inter opera D. Dionys. Areop. Coloniæ excusa cum commentariis Dion. Carth. p. 757. citata iam antea tum ab Eusebio & aliis qui supra citantur c. 5. tum à Gregorio Turon. in Chron. & Hugone Floriacensi apud nos manuscripto Antiq. l. 3. c. 8. & 9.

330. Ipsos illos quos adoratis.] *Demonas intelligit quos in simulacris adorabant vt rectè adnotauit Rhenan. qui Christo testimonium perhibebāt cum à Christianis adiurarentur et euicerentur.* Vt credatis Christianis *addit liber Puteani hæc verba,* propter quos non creditis Christianis, *quæ huic loco plane necessaria credit* Carrio Interim hic est.) *Hic liber Puteani ponit caput xxii. de de Deo omnipotente & Christo.*

331. Quia nec fas est ulli de sua religione mentiri, &c.] *Locus insignis aduersus nostri temporis hæreticos quosdam, qui putant licitum de religione quam colunt mendacium.*

332. illum hominem putate, &c.] *Rursus locus pro adoratione humanæ naturæ in Christo. Addidimus:* autem, *paulopost ex cod. s. Bauonis.*

333. Vt Græcis occurram, Orpheus. Pieriæ, &c.] *Satis dilucidè locum hunc interpretatur in Paraphrasi Zephyrus. De* Orpheo *interim & Musæo sic scripsit D. Iust. Martyr. Orat. ad Gent.* Orpheus *sane* πολυθεότητος *primus Auctor, qualia posterius, ad filium suum Musæum ac reliquos germanos verosque auditores, de vno eodemq; solo Deo prædicauerit, &c. Athenagoras in Apolog. etiam Orgia* Orphei *recenset; de quibus apertius Lact. l. 1. c. 24. Sacra Liberi patris primus* Orpheus *induxit in Græciam, pr. musque celebrauit in monte Boeotiæ Thebis vbi Liber natus est proximo, & fuit per eadem tempora quibus Faunus. Quin etiam ipse Tertull. l. de Anima infra T. 3.* Orpheum *& Musæum inter Deos relatos scribit.*

334. Melampus Argis.] *De hoc Euseb. de Præpar. Euang. l. 2. c. 5. Quidam, inquit, aiunt* Melampodem *Amytharonis filium ab Ægypto in Græciā luctum Ceteris solemniter celebratum reportasse.*

335. Trophonius Boeotiæ.] *MS. quidem omnes:* Boetiæ, *sed veram esse vulgatam lectionem patet vel ex ipso Auctore lib. de Anima supradicto, vbi inter cetera etiam* Oraculum *recenset* Trophonij in Beotia; *vbi de illo latius, vt proinde similiter castigandus Eusebius de præpar. Euang. l. 5. c. 8. vbi Oraculi meminit in Lebadia Boetiæ seu potius Boeotiæ.*

336. Homo fuit Pompilius Numa.] *De* Numæ Pompilij *superstitionibus latius infra T. 3. l. de præscript. hæret. c. 40.*

337. In agnitionem veritatis ocularet.] *Totidem id verbis repetiit lib. de idol. vanit. D. Cypryan. Phrasis est Tertullianica vsitata etiam in fine lib. de Pænit. infra T. 2. Paulopost ex MS. restituimus:* reformatur *&* renuncietur.

CAP. XXII.

338. Atque adeo dicimus esse substantias quasdam spiritales.] *Rectè in exc. cod. hic titulus exprimitur huius capitis:* De Dęmonibus eorumque viribus & actionibus *Imitatur autem etiam hic D. Iustin. Martyrem Orat. ad Gent. & præsertim Athenag. Apolog. Ipsum vero hunc locum ad verbum penè descripserunt Minutius Felix in Octau. & D. Cypr. lib. de idol. vanit. Lact. lib. 1. c. 8. & l. 2. c. 14. 15. & 16. D. denique August. l. 8. de ciuit. Dei c. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. & lib. 9. c. 1. 2. 3. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. & 23. & lib. de diuin. dæm. latissimè totam hanc materiam pertractat; sicut & Euseb. de præpar. Euang. l. 4. toto l. 5. & 7. quatuor primis capitibus.*

339. Sciunt dæmonas Philosophi.] Philosophos *aliquot citat D. Aug. l. 18. de ciuit. Dei c. 14. & Plutarchum nominatim Euseb. de præpar. Euang. l. 5. c. 4.*

340. Socrate ipso ad dæmonij arbitrium exspectante. *Vide Adn. nostras in D. Cypr. l. citatum n. 52. et latius infra c. 46. vbi ipsa verba Socratis reperire est; item initium libri de Anima ac ibi Adnot. nostras.*

341. Dehortatorium planè à bono omnes sciũt Poëtæ.] *De hoc quoq; vide Adn. nostras vbi supra n. 51.*

342. Etiam vulgus indoctum, &c.] *Latius hæc infra l. de Test. animæ. Atqui ex MS. iterum adiecimus:* nam &. *Item legimus:* frequentat *singulari numero. in Puteani est;* in viũ maledictis.

343. Angelos quoque etiam Plato nõ negauit.] *Locum hunc sic Minutius exprimit: Quid* Plato, *inquit, qui inuenire Deum negotium credidit? nonne & angelos sine negotio narrat & dæmonas? & in Sympo sio etiã suo naturam dæmonum exprimere conniti tur? Vult enim esse substantiam inter mortalem immortalemque id est corpus & animam mediam, &c. Verba ipsa Platonis clariora sunt. Respondet enim apud illum Socrati Diotima; interpretari dæmones. vel vectare humana ad Deos, diuina ad nos, ab hominibus quidẽ preces & sacrificia, à Diis vero præcepta & mercedem pro sacrificiis. & paulopost: Per Demones omne est commercium omnis collocutio Dei cum hominibus & vigilantibus & dormientibus. Vbi interim nominatim nusquam eos* angelos *nominat sed officium tantum* angelorum *id est, nunciorum tribuit, quod superis nostra nuncient acta. Quare id intelligens quantum apparet vbi supra D. Cypr. veluti huius loci interpres quidam: In quo & Plato, inquit, pari ratione consentit; & vnum Deum seruans, ceteros* angelos *vel dæmonas dicit. Nõ defuisse interim paganos, qui eos* angelos *nuncuparent in quibus & Labeo, de sertis verbis tradit D. Aug. l. 9. de ciuit. Dei c. 19. Ad quem locũ citat in hãc rem Viues Euripidem in Ephigenia, Trismegistum, & Martianum Capellam.*

344. Vtriusque nominis testes esse vel Magos adserunt.] *Zephyrus Istud de* magis *Persarum interpretatur. Verum in genere loqui Autorem patet tum ex cap. sequenti, tum ex Minutio & D. Cypriano. Quorum hic: Et* magis, *inquit, inde est ad perniciosa vel ludrica potentatus; quorum tamen præcipuus Hosthanes & formam Dei veri negat cõspici posse, et angelos veros sedi eius dicit adsistere. Ille vero:* magi *quoque non tantum sciunt dæmonas, sed etiã quicquid miraculi ludũt, per dæmones faciũt, &c. Eorum* magorum *& eloquio & negotio primus Hosthanes, & verum Deum merita maiestate prosequitur, & angelos id est, ministros & nuncios Dei sed veri, eius venerationi nouit adsistere, &c. idem etiam dæmonas prodidit terrenos, vagos humanitatis inimicos. pro* magos asserunt, *liber Puteani,* magi adsunt, *item pro,* ordine, *idem liber,* ordo cognoscitur.

345. Auspicata est in hominis exitium.] Auspicata (*inquit Rhenan.*) *paßiuè vt & in lib. præced. sæpè. Alludit autem ad primi hominis Adami exitium. Atqui pro:* ad vtramque substantiam hominis adeundam *censet legendum Rhenan.* lædendam, *sed repugnant MS. cod.*

346. Præcipitat.] *Ita dixit inquit Zephyrus) ex vera verbi deriuatione, quæ aliquid temerè præcipere, & quasi præoccupare significat. Nos:* exanimat, *iterum ex MS. reposuimus, pro:* examinat. *Dixit etiam:* Cæca ra-

TULLIANO
A V
16.

tione, *id est (interprete Rhen.) quæ non videtur sed latet & ignoratur. Et:* tentatus aër, *hoc est, vti Zephyrus, læsus et malè affectus sicut dicimus vino tentari caput. Pro:* effundit, *MS. Belgici & Gallici cod. legunt:* offundit; *& paulopost:* aut, *pro:* ac. *Paulopost pro eo quod est:* quod eos ipsos captis & circumscriptis mentibus hominum commendat, *MS. Belgici & Vatic. 1. Puteani ac Vet. exc.* comedat, *quod placet ob hæc Plinij verba Nat. hist. lib. 30. cap. 1. Hominem occidere religiosissimum, mandi vero saluberrimum narrauit Hosthanes.*

347. Pabula propria nidoris & sanguinis.] *Vt tota (inquit Zephyr.) Magia testatur. spiritus mali* nidore *&* sanguine *delectantur, quod cum alij tum Homerus in suis Necyomanticis non abs re seruauit. Latius idipsum videre est apud D. August. l. 10. de ciuit. Dei c. 11. ex Porphyrij epist. ad Anebuntem, ac libro responsorum.*

348. Et quæ illi accuratior pascua est.] *In hoc consentiunt MS. cum vet. exc. pro eo quod tanquam elegantius substitutum erat:* accuratiora pascua sunt; *Auctor itaque vsurpat singulari numero:* pascua. quam enuntiant] *liber Puteani;* adnunciant *vti infra idem verbum repetit.*

349. Dispositiones etiam Dei, &c.] *Similia videre est (vti recte ad marg. Gagneus adnotauit) apud D. August. potissimum vero locis supracitatis & nominatim c. 3. 4. 5. & 6. de diuin. dæmon. ac lib. 2. supra Gen. ad litteram c. 17. & Lactant. l. 2. c. 15. D. Cyprianum denique & Minutium vbi supra.*

350. Sciunt Cræsi.] *Euseb. l. 5. de Præpar. Euang. c. 10. vbi latè tractat de falsitate oraculorum ex Oenomai eiusdem tituli libro, etiam hæc recenset tanquam Apollinem alloquentis verba:* Cræsus, *inquit, imperium Lydiæ à maioribus successione susceptum pietate in Deos maiores suos statuens superare, vt eorum patrocinio tutior esset; te Apollo maximè coluit, templumque tuum Delphice auro atque argento ita ornauit, vt ditissimum templorum omnium & sit & videatur. vnde iure tua beneuolentia fretus aduersus Persas arma mouere statuit, neque id absque consilio tuo. Tu enim ea de re interroganti sic respondisti.*

Intrepidus si Cræsus Halym transmiserit amnẽ,
Imperium perdet magnũ, regnumq; superbum.

Hac responsi ambiguitate, tui numinis cultorem, qui te suis opibus ditauit, euertisti, & regnum Lydiæ, quod longissima successionis serie in eum deuenerat, in Persas transtulisti. Non spõte opinor. Non enim tam pium religiosumq; Regem, & præcipuè tibi amicum decipere vnquam voluisses, sed futurorum ignorantia id factum arbitror. Nam si tanquam Deus futura cognosceres, non latuisset te non intellecturum oraculi ambigua Croesum.

351. Sciunt Pyrrhi.] *Hunc locũ latius explicat Minutius: De* Pyrrho, *inquit, Ennius Apollinis Pythij responsa confinxit (alludens ad illud:* A io te Æacida Romanos vincere posse.) *cum iam Apollo uersus facere desisset, cuius tunc cautum illud & ambiguum defecit oraculum, cum & politiores homines & minus creduli esse cœperunt. Et Demosthenes quod sciret responsa simulata* φιλιππίζειν *Pythium querebatur. Similia videre est apud Cic. 2. de diuin. et D. Aug. de ciu. Dei l. 3. c. 17. Erat autem idem* Apollo Pythius *qui Delphicus ita dictus si Viui creditur in D. August. l. 4. de ciuit. Dei c. 11. à sacerdote virgine seu matrona Pythia quæ respõsa dabat ex tripode. Pythia autem oracula defecisse post Christum, comprobat Euseb. l. 5. de Præpar. Euang. c. 8. ex Porphyrio & Plutarcho de oraculorum silentio.*

352. Ceterum testudinem decoqui.] *Satis hoc explicat in Paraphrasi Zephyrus.*

353. Momento apud Lydiam fuerat.] *Aeli dicat eo ipso momento quo testudo à Croeso decoquebatur in Lydia fuerat, quo id Pyrrhus renuntiabat. Atqui sicuti adnotat in sua Paraphrasi Zephyrus* Habent, &c. sapere paraturas, *Græca dicendi figura est quam nostri etiam nõ refugiunt; vt: habeo multa dicere, id est possum; Et Cicero ad Letulũ: De Alexandrina re causaque regia tantũ habeo polliceri, me tibi absenti, &c.* Paratura *vero nomẽ nõdum memini apud alios legisse, ex analogia tamen eadem dicitur, qua scissura, commissura, & a Plinio diuisura dictum est, & volatura pro volatu, quod non minus nouum videri potest. Sic etiam infra c. 47.* nouitiolam paraturam.

354. Fantasmata Castorum, &c.] *Etiam has fallacias* Castorum *victorias prænuntiantium &* Vestalium *Tusciæ ac Claudiæ & Domitij paucis rectè explicat Zephyrus. Rhen. addit easdem narrari à Valer. Maximo l. 8. de Vestalibus, & à Suetonio Tranquillo de Domitio. Certè etiam D. August. l. 10. de ciuit. Dei cap. 16. vtrinque Vestalis exempla adfert. Minutius vero eadem penè ad verbum.*

Cap. XXIII.

355. Porrò si et Magi phantasmata edunt, &c.] *Inscribitur ferè hoc caput tum in MS. tum in exc. cod.* De phantasmatibus Magiæ & dæmonibus. *Pulchre autem locum hunc quampaucissimis interpretatur Zephyrus in sua Paraphrasi.*

356. Iam defunctorum inclamant animas.] *Latissimè hanc Magiæ speciem tractat & impugnat Auctor l. de Anima c. penult. infra T. 3. vbi & nos latius, sicuti etiam & de* somniis *quæ videtur Magi immittere. De* circulatoriis præstigiis *aliquid habet D. Aug. l. 10. de ciuit. Dei c. 16, & ibidem latius Viues; de* Capris *ad diuinationem præparatis mentionem facit Euseb. l. 2. de præpar. Euang. c. 5. Porrò MS. cod. quinque legunt:* inflament, *pro:* inclamant; *&:* elidunt, *pro:* eliciunt; *sed magis placet vulgata lectio.*

357. Vt aliter dementire, &c.] *Ex MS. cod. iterum illud restituimus, pro:* dementare; *præsertim cum Zephyrus id interpretetur quasi de mente exire. addens verbum esse Magicum, quo vtitur Apuleius & hoc hemistichio Lucretius:*

Dementit enim deliraque fatur.

Cetera satis explicat Zephyrus in Paraphrasi, & latius infra c. seq. de Archigallo. *Atqui pro* profecat *liber Puteani habet;* profectam: *& pro,* compar exitus furoris, *MS. Belgici Gallici et 1. Vatic. legũt:* compara exitus; *alter Vat. & vet. exc.* cum par; *eligat lector quam velit, nos plurium lectionem edidimus, præsertim cum ad eam etiam Zephyrus alludat. Cum quo etiam et Rhen. ex MS. reposuimus:* instigationis, *pro:* inuestigationis. *maximè cum similiter penè Minutius dicat: par & in illo* instigatio *dæmonis, sed argumentum dispar furoris.*

358. Edatur hic aliquis, &c.] *Pulcra comparatio eius quem dæmone agi constet, & eius quem dicebant de Deo aliquid pati; vti latius explicat Zephyrus in Paraphrasi. eleganter autem liber Puteani;* edatur hic aliquis ibidem sub tribunalibus *& postea;* dominum, *pro;* deum. *sed posterius placet.*

359. Qui aris inhalantes numen de nidore cõcipiunt. *Aliquid de nidore sanguinis in aris immolatis dæmonibus grato c. præced. diximus; quare magis placet hic*

hæc lectio MS. quàm vulgata: aëris maleficum numen. *Ex quibus etiam castigauimus:* præfantur, *pro:* profantur; *nam & supra eadem voce non semel vtitur.*

360. Ista ipsa virgo cælestis pluuiarum pollicitatrix.] *Sic partim ex Rhenan. Gorziensi cod. partim ex MS. nostris, qui omnes constanter legunt:* virgo Cælestis, *pro eo quod Zephyrus:* vis Cæleitis. *Ego verò existimo eum loqui de* Cælesti dea *quam colebant Afri, apud quos scribebat Tertullianus (vti ante me etiam adnotauit Pitheus) de qua latius c. sequ.*

361. Æsculapius medicinarum demonstrator.] *Similiter l. de coron. Milit. infra T. 2.* Primus medelas Aesculapius exploraueret. *Vide Adnot. nostras supra c. 14. n. 209.*

362. Alias demorituris.] *Ex veteri exc. hoc iterum adiecimus, maximè cùm alludat MS. cod. & Belgici quidem tres legant:* alia die morituris. *Vatic. vero:* alia de morituris. *Leodiensis:* alia demorituris.

363 Scordij & denatij & asclepiadoti subministrator.] *MS. omnes* socordio & denatio & asolepiadoto subministratur; *sed magis illud placet eo quod præcedat:* demonstrator; *tum quòd medicis notum sit* Scordium, *non:* socordium; *quod inter Mythridatica describit Plinius nat. hist. l. 25. c. 6. & 10. Quemadmodum etiam Panacen siue Asclep. ô eiusdem l. c. 4. in hæc verba: Panaces ipso nomine omnium morborum remedia promittit, numerosum & Diis inuentoribus adscriptum. Vnum quippe Asclepion cognominatur, quoniam is illam Panicem appellauit, &c. Alludens hauddubiè ad* Aesculapium, *quippe qui Græcè* ἀσκληπιὸς *vocetur; à quo proinde etiam nouâ vocem deriuauit suo more* Asclepiadotum *Tertull. tamquam dicat ab Asclepio datum seu traditum. Vocatur eadem à Theoph. l. 9. c. 6. hist. plantarum* ἀσκληπίειον πάναχες. *Reperitur & aliud herbæ genus Asclepias apud Plin. l. 27. c. 6. aduersus serpentũ ictus præsentaneum; quod si etiam ab Asclepio dicatur. etiam hic potest intelligi; & magis accedit vox* Asclepiadotõ. *Iterum autem ex MS. quod habebant vet. exc. restituimus:* nisi se dæmones confessi sint, Christiano mentiri non audentes, *quod singulari numero expressum erat in recentioribus &:* magia, *pro:* Magica. *Paulò post pro eo quod est:* inniti *MS. Belgici & Gallici:* iniici, *Vat. 1.* incipi; *sed placet prius quod vet. exc. legant:* niti, *pro;* dictis non distis: *liber Puteani;* dictis non dicetis.

364. Si altera parte verè dei sunt.] *Sicuti hic excusi omnes legunt:* dei, *plurali numero, non:* dij; *ita vbiq; MS. tum antea tum postea legunt, sicut etiam;* deis, *pro:* diis; *quod semel adnotasse sufficiat. Similiter autem effert l. 1. adu. Marc.* Inuenio planè ignotis deis aras prostitutas. *Paulò post vet. exc. lectionem iterum reposuimus ex MS.* dæmones se dicere, *pro:* dici.

365. Vererentur enim abuti maiestatẽ superiorem.] *Etiam hoc pro substitutis ablatiuis, eo quod non semel vti & abuti cum accusatiuo vsurpet, exempli gratia l. de coron. milit. infra T. 2.* qui secundum idolorũ ornatum quid vtuntur. *Item legimus:* neq; à dæmoniis adfectaretur in confessione, neque à Deis negaretur. *ac vtrobique iã Deos* quærite. *&.* quod neq; ipsi Dei sint, neq; vlli alij. Etiam illud; *omisso:* Sed.

366. In continenti.] *De phrasi hac Tertullianica & Cyprianica vide Adn. nostras in epist. eius 82. n. 2.*

367. Si non Christianorum.] *Hic quoque lectionem Rhen. cum MS. sequimur phrasi Tertullianica, pro:* sed; *quod habent alij excusi & liber manuscriptus doctissimi Puteani.*

368. Si fortè Minoem & Rhadamantum secundum consensum Platonis & Poëtarum.] *Non minus etiam hoc pro:* secundum sensum. *Nam Poetis in hoc consentire Platonem, in hæc verba recenset D. Iustin. Mart. Apol. 2. Plato, inquit,* Rhadamanthum & Minoem *itidem iniustos ad se venientes plexturum esse docuit, nos autem idipsum factum iri dicimus, sed à Christo. Addit Orat. pro Christ. Athenag. Nos autem siue* Minos *siue* Rhadamanthus *sit siue aliquis horum pater, ne eum quidem ipsum effugituram esse iudicium Dei dicimus.*

369. Et impuratissimis linguis.] *Rursum sic ex MS. cum vet. exc. pro eo quod Zephyrus:* impurissimis; *nam et Terentius in Phorm. sic loquitur:* Impuratus *me ille, vt etiam irrideat: pro,* diluerit, *habet liber Puteani; debuit. Item cum Rhen. & MS.* operatoribus suis, *pro:* operationibus *legimus: etsi in Puteani erat;* operationibus.

370. Atquin omnis hæc nostra in illis dominatio, &c.] *Hoc quoque ex isdem in Puteani est; in illos & paulò post addidimus:* Verum. *Pulchrè autem locum hũc imitatur Prudent. in Apoth. contra Iud. Alludit ad* Exorcismos *quibus etiam nunc vtitur Ecclesia, de quibus latius infra l. ad Scapulam & de baptismo. Atqui MS. deinde legunt:* Magis fides proxima est, *pro:* prona; *sed hoc placet.*

371. Quia plurimum illis credendo, in Christo Domino nostro credimus. *Imprimis miror hic omissam particulam:* in; *à Zephyro & posterioribus, cum eam more loquendi Ecclesiastico habeant non modo vet. exc. sed MS. ad vnum omnes. Vt non dubitem iam tum eam formulam vsitatam fuisse qua profitemur nos* credere in Deo, *siue vt Rufinus in Symb. & D. August. in Deũ, non vero* credere Deo *vel* Deum. *Venit hic præterea adnotandum, quod videatur hinc Tertullianus ad fidem conuersus, ex testimoniis Deorum, qui dum Dæmonas se cõfiterentur Christianos facere consueuerunt. Atqui pro:* fiduciam, *ex MS. quatuor substituimus:* fidentiam, *vocem Tertullianicã, pro,* prona est; *liber Puteani;* proxima est.

CAP. XXIIII.

372. Omnis ista confessio, &c.] *Ob prolixitatẽ hic caput nouum cõstituimus præsertim cum veluti Epilogus sit totius disputationis de Deorum cultu. Præest autem inscribi:* Quod Christiani non incurrant crimen læsæ religionis, etsi variant in cultu veri Dei, sed ipsi potius, qui Deos colunt longè diuersissimos. *Hæc autẽ in codice Puteani longè elegantius ita leguntur:* si religio non est: *quia nec dei pro certo: nec nos pro certo rei sumus læsæ religionis. Notanda autem non ita multo post vox:* irreligiositatis. *Porrò imitatur hunc locum Euseb. sub finẽ orationis de Laudibus Constantini.*

373. Nũc vt constaret, &c.] *Sic ex MS. pro* Nam. *Atqui de sublimiore & principe Deo à gentibus concesso imitatur Iustin. Mart. Orat. ad Gent. & Athenag. Orat. pro Christ. Lactant. verò latiss. idipsum prosequitur Iust. diuin. l. 1. c. 5. ex Orpheo, qui Deum verum & magnum & πρωτόγονον appellat: Anthistene, qui summæ totius artificem, Virgilio; qui Magnum; Aristotele, qui summum; Cicerone, qui supremum; & Seneca, qui Deorum omnium Deum nuncupat.*

374. Vt Plato Iouem Magnum in cœlo comitatum exercitu, &c.] *Hunc Platonis locum sic recenset Athenag. Magnus ille Dux in cœlo Iupiter, volucrem repens currum (quæ ipsa verba cit. Orat. ad Gentil. D. Iust.) exornans, ornans, & curans omnia. Hunc autem conse-*

TULLIANO
Annotationibus
PAMELII.
A V.
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

quitur exercitus Deorũ atq; Dæmonũ. Illud vero, inquit, nõ ad eũ qui Saturni filius esse dicitur, pertinet Iouẽ; nomine nãque ipso cõditor rerũ vniuersarum designatur. Declarat id ipse Plato. Nam cum non (sic lego) haberet aliud quo eum significanter appellaret, vulgari & vsitato, minime autem proprio Dei nomine; euidentioris designationis gratia est vsus, adiecto insuper verbo Magnus vt discerneret cælestem à terreno, ingenitum à genito. Paucis idem repetitur ab Arnob. l. 1. adu. gentes, vel ex appellatione qua Iupiter Opt. Max. dicitur & habetur. Atqui paulo post pro: suspici, legunt Vat. 1. & vet. exc. suscipi; ac pro: operã, MS. omnes: opera. Eligat Lector quod volet.

375. Colat alius Deum, alius Iouem, &c.] Pulcrè has Antitheses explicat Zephyrus in Paraphrasi. quibus contrariam tradit religionem gentium, Christianæ religioni; & latiùs infra de ceremoniis cultus diuini externis c. 30.

376. Alius ad aram fidei.] Huc pertinet illud D. August. lib. 4. de Ciuit. Dei c. 20. Sed cur & fides Dea credita est, & accepit etiam ipsa templum & altare? Vbi latè de hac Dea Viues in Adn. Sufficiat hoc loco quod iuxta Plin. l. 35. & Cic. 3. Offic. Capitolio ædes fidei vicina fuerit: nam quis eam primus consecrarit, variant opiniones, quidam Attilio Calatino id adscribũt, alij Numæ, alij denique Æneæ ante Romulum & Remum. Atqui ara & altare iuxta Seruium in hoc differunt, quod aræ essent & inferis & superis Diis consecratæ, altaria vero superis diis duntaxat. Quorum hoc ab altitudine dictum putat, aram verò quasi ansam cõmutatione litterarum interpretatur Varro.

377. Atque adeo & Ægyptiis, &c.] De Ægyptiorum Deorum portentis vide Adn. nostras in D. Cyprian. lib. ad Demetr. n. 32. Meminerunt præter Auctores ibi citatos Lactant. l. 2. cap. 13. & lib. 5. c. 20 Euseb. de præpar. Euang. l. 3. c. 2. ex Porphyrio; D. Aug. denique l. 2. de ciuit. Dei c. 22.

378. Et capite damnãdi qui aliquẽ huiusmodi deum occiderit.] Nescio vnde irrepserit: & pice dãnandis, ac; occiderint; cũ illud legant nõ modò MS. omnes sed & exc. priores. Maximè cũ correspõdeat illud Minutij: Nec eorum sacra damnatis instituta serpentibus, crocodilis, bellis ceteris & auibus, & piscibus; quorum aliquem Deũm si quis occiderit etiam capite punitur.

379. Syriæ Astartes.] Deam hanc fuisse constat vel ex 3. lib. Reg. cap. 21. vbi sic legitur: Sed colebat Salomon Astarten Deam Sydoniorum, & sub finem. Et quod dereliquerit me & adorauerit Astarten Deam Sydoniorum. Eodem pertinet quod est 4. Reg. 23. de Iosia Rege: Excelsa quoque quæ erant in Hierusalem ad dexteram partẽ montis offensionis, quæ ædificauerat Rex Israel Astaroth siue vt 70. legũt ἀστάρτη idolo Ægyptiorum. Et quod frequenter repetitur Iud. 2. 3. 10. ac 1. Reg. 7. & 12. Idolis Balaam siue Baal & Astaroth. Eo autem nomine (si Calcagnino creditur lib. 5. obseru.) Venerem colebant Sydonij cuius adeo vim atque potestatem secum admiretur Plautina Peristrata. Ponit etiam inter principes Deorum Varro de ling. Lat. l. 4. Tu autem et Astarten apud Phænices, nec aliter Euseb. de Præpar. Euang. lib. 1. c. 7. Reperitur interim apud Petrum Crinitum l. 14. de hon. disc. c. 8. Syriorum Dea Adagartis sed quia MS. omnes cum excusis legunt: Astartes & ipse quoque Minutus in Octauio; malui illud retinere; maximè cum Phœnicia Syriæ pars sit. Syria enim (inquit Beda l. de locis Act. Apost.) quæ hæbraicè Aram dicitur, regio est inter flumen Euphratem & mare magnum vsque ad Ægyptum pertingens, habens maximas prouincias Comagenam, Phœniciam, & Palestinã absque Saracenis & Nabathæis, quorum gentes sunt duodecim.

380. Arabiæ Dysares.] Sic ex MS. omnibus pro: Diasares eo quod apud Eusebium vbi supra sic legatur: Arabes item Dusarim quendam & Obdum pro Deo colebant, Arabiæ vero regio (inquit Ven. Beda vbi supra) inter sinum maris rubri qui Persicus, & eum qui Arabicus dicitur, habet gentes multas Moabitas, Ammonitas, Idumæos, Saracenos, aliosque quamplurimos. Cum autem Origen. lib. 5. contra Celsum dicat Arabes Liberum tantum & Vraniam Deos coluisse, oportet vt alter illorum lingua Arabica Diasares vocatus sit aut potius Dysares vt habẽt MS. Si quid diuinare liceat, liber ita ab eis est cognominatus, nam דשרש Dasares Hæbraicè & Chaldaicè, quibus linguis haud absimilis est Arabica, interprete Munstero Isai. 19. significat eum qui volutatur vt ebrius; iam vero ebrietas Liberum habet patronum.

381. Norici.] Noricum (inquit Ptolom. lib. 2. cap. 14 ad Tab. 5. Europ.) terminatur ab Occasu Æuo fluuio; à septentrione Danubij parte, quæ est ab Æuo vsque ad Cetium montem; ab ortu vero Solis ipso monte Cetio, à meridie vero parte Pannoniæ superioris quæ sub dicto monte est, & quod inde est super Istriam, eo monte qui Caruancas appellatur. Similia Oros. lib. 1. cap. 26. & Paulus Diac. l. 3. cap. 25. Ex quo patet (inquit Franciscus Irenicus Germ. Exeg. lib. 1. c. 20.) Noricam regionem non fuisse olim Bauariam vbi nunc collocatur, vltra enim Danubium porrigebatur vbi adhuc vestigium nominis est Norkeij. Eodem pertinet quod collocetur secundum Strabonem non procul à mari Adriatico iuxta Alpes & secundum Plinium apud Aquilegiam. Recenset autem coniecturam suam vir longè eruditissimus Pithoeus hunc locum castigans Adu. l. 1. c. 3. & 4. acsi legendum Aremorici, eo quod, vt mox dicetur Belenum, Deum facat Ausonius gentis Aremoricæ, sed si Gallorum fuit Deus ille, potuit esse etiam Noricorum immo & omnium Germanorum; quippe qui olim etiam Gallis, Galathis & Celtis contributi fuerunt, vti latè deducit Franc. Iren. lib. supra dicto c. 12. maximè cum ex eiusdem lib. 2. cap. 4. constet Germanicos (vel Cæs. teste lib. 6.) Solem coluisse, immo Munsterus in Chronogr. Augustæ Vindelicorum qui Noricis vicini erant, cultum fuisse scribit olim Apollinem Cranium; quidni etiam Belenum.

382. Belenus.] Antea exc. Tibelenus, quod Rhem. ad marg. confirmare videtur sua 1. edit. his verbis: Tibelenus Noricorum Deus der Teuffel, & totidem penè verbis repetit Althamorus Comm. in Taciti Germ. comment. Memorat, inquit; Tertullianus in Apologetico adversus gentes Noricos Tibelenum Deum coluisse id est, den Teuffel. Verum, donec certius quid Germani de suo Teuffel, siue diabolo adtulerunt, magis placet lectio Pithoei à Fr. Balduino etiam suis litteris ad me comprobat, vti legatur Belenus, præsertim cum duo MS. Belgici & vnus Vatic. & Putéani legant: Nori cibelenus aut potius si dictionem vti oportet distinguamus: Norici Belenus. Certe ex Ausonio satis superque didicimus (inquit ille) Apollinem belenum, eius vero ministros siue sacerdotes Paterae dictos. Versus Ausonij hi sunt:

Tu Baiocassi stirpe Druidarum satus
Si fama non fallit fidem
Beleni sacratum ducis è templo genus. & alibi;
Nec reticebo senem nomine Phœbicium
Qui beleni æduituus, Stirpe satus Druidum
Gentis Aremoricæ.

Dictum

Dictum autem existimat Belenum *à iactu siue emissione radiorum, vnde Apollinis quoque nomen deductiũ Plato scripsit: certè apud quosdam Poëtas Sagittipotens eadem ratione dici videtur. Scaliger Lect. Auson. lib. 1. addit, de* Beleno *etiam mentionem fieri apud Herodianum quem* βελὶν *vocat, vnde & Galli herbam qua sagittas inungebant* Belenium *vocabant. Apud eundem quoque fit mentio Abellionis Lucanorum Dei.*

383. Africæ Cælestis.] *Etiam hanc emendationem partim Turnebo Adu. lib. 22. cap. 24. partim Pithoeo vbi supra, acceptam debeo, pro eo quod irrepserat:* Cælestus. *Qui similiter censet castigandà, Vlpiani fragmentum, & Capitolinum, & infra ipsum quoque Tertullianum lib. de Virg. vel. tom. 2. & Exhort. ad Cast. tom. 5. vbi* Ceres Africanæ *fit mentio. Testimoniis eandem comprobans Spartiani in 30. Tyran. de Celso ab Afris imperatore appellato peplo* Deæ Cælestis *ornato, & Amm. Marcell. lib. 21. de* Deæ Cælesti *argenteo breui figmento, & Apuleio Florid. lib. 4. Quæ autem Dea hoc nomine nuncupata fuerit nondum satis constat, Turnebus* Vraniam *intelligit, Philastrius Brixiensis Cat. hæret.* fortunam *cæli quam Iudæi* Cæli reginam *vocabant. Magis placet, vt aut Ceres intelligatur si modò recta sit Pithoei coniectura de locis dictis Tertull. aut Venus quam Mitram Perse nuncupant iuxta D. Ambros. contra Symmachum & Herodotum loco per Nannium citato; aut peculiaris Dea aliis ignota, eo quod cap. præced.* virgo Cælestis pluuiarum pollicitatrix *nuncupetur, Rectè proindemeo iudicio etiam Saluianum de Prouid. Dei cap. 8. sic castigandum ex MS. adnotauit ille, vt legatur: Habent quippe intra muros patrios intestinum scelus* cælestem *illam scilicet Afrorum dæmonem dico; cui ideo reor veteres Pagani tam speciosæ appellationis titulum dederunt, vt quia in ea non erat numen, vel nomen aliquod esset. Et paulopost. Quis non eorum qui Christiani appellantur cælestem illam aut post Christum adorauit, aut quod peius est multo antequam Christum? Videtur itaque cultus huius Deæ etiam ad Saluiani vsque tempora ex Africa nondum exterminatus; Nam & apud D. August. comperi huius Deæ mentionem fieri lib. 2. de ciuit. Dei. cap. 4. vbi de ludis turpissimis scenicis agit, qui Cælesti virgini exhibebantur.*

384. Mauritaniæ Reguli sui.] *Eodem modo dixit D. Cyprianus lib. de idol. vanit. Mauri verò manifestè Reges suos colunt. Atqui ex MS. omnibus lego paulopost;* Romanos Deos earum quia *pro:* dominos; *&:* qui.

385. Crustuminiensium Beluentinus.] *MS. omnes:* Casianensium *seu:* casianiensum, Deluentinus *aut:* Dementinus, *permitto liberam lectionem Lectori, tum quod Deus ille ignotus sit. tum quod &* Crustuminus *ager veteris oppidi nomine & haud procul Roma* Crustumerium *in latio apud Plinium reperiantur lib. 3. cap. 3. & iidem apud eundem lib. 5. cap. 1. Silium lib. 12. ac Varr. de ling. Lat. lib. 6.* Casinum, Samnitum *qui à Sabinis orti, oppidum; saltem iuxta castigationem Scaliger, cum antea legeretur* Cassinum. *Quia interim magis Romæ vicinum* Crustuminum, *priorem retinuimus.*

386. Narniensium Viridianus.] *Quod MS. quinque legunt:* Visidianus *eodem recidit; eo quod, antiqui Sabini S. pro R. efferrent, vti pluribus locis ex Varrone comprobare est. Atqui* Narnia *eorundem Sabinorum olim, nunc Vmbriæ oppidum, collocatur à Ptolom. ad Europ. Tab. 5. lib. 2. Meminit & Strabo lib. 5. & Sol. lib. 8. ita dicta à* Nar *fluuio qui præterlabitur. Leodiensis cod. peculiariter legit:* Viridiana.

387. Asculanorum Ancaria.] *Placet hæc coniectura Turn. Adu. lib. 17. cap. 24. pro:* Æsculanorum; *eo quod* Asculum *Apuliæ oppidum Plutarcho notum sit clade Pyrrhi insigne, &* Barri Asculani *fiat mẽtio apud Cicer. de claris Orat. Maximè cum sic etiam legat Leodiensis cod. MS. Ab* Ancaria *vero dictum putat apud Lucilium eum qui* Ancarius *vocatur, vt de furioso loquatur, tamquam Deæ* Ancariæ *furore capto, aut quod magis placet ex familia* Ancariæ *sacra MS. legunt constanter omnes:* Ancharia.

388. Volsiniensium Nersia.] *De* Volsiniis *supra aliquid diximus ad lib. de Pallio & infra cap. 40. Variè autem hæc Dea nuncupatur, in MS. Belg.* Nersia, *in Vat. cod. & Leodiensi.* Nercia, *in vet. exc.* Narcia. *in Puteani;* Norcia.

389. Ocriculanorum Valentia.] *Sic ex MS. Belgicis, Gallicis & Vat. pro:* Ocriculanorum, *seu:* Orticulanorum. *quia Ptol. vbi supra in Vmbria* Ocriculum. *collocat. Hodiè tamen vocatur:* Otriculi.

390. Sutrinorum Nortia.] Sutrium *in Tuscia periisse scribit Ptol. alij adhuc exstare volunt* XXIIII. *mil. pass. Roma distans; certè apud Silium lib. 8.* Sutria *tecta leguntur; fortassis itaque melius legeretur:* Sutriorum. *in Puteani est;* Norcia.

391. Falisorum in honore est pater Curis vnde accepit cognomen Iuno.] Falisos *Seruius in 7. Æneid. Virg. populos facit Hetruriæ; memin t & Coloniæ* falisca *Plinius, & ferentiæ* falisorum *Ptolom. Hodie vocatur monte* fiascone. *Atqui* Curetin, *inquit, Festus* Iunonem *appellabant &* curiales *mensas in quibus illi immolabatur; vti ipse quidem coniicit à* Curi *hasta Sabinorum, vnde & Romulus Quirinus dictus; sed potius iuxta Tertullianum* Curi patre *quem vt Deum colebant* Falisci. *in Puteani tamen libro est;* in honore patris Curis. & accepit cognomen Iuno. *Ceterum paulopost iterum ex Veter. exc. cum MS. legimus:* Velimus aut nolumus. *in Puteani est;* velimus ac: nolimus.

CAPVT XXV.

392. Satis mihi quidem &c.] *Caput hoc inscribitur tum in exc. vet. tum in MS.* De religiositate *seu* religione Romanorum. *Liber Puteani ponit caput* XXIV. de religiositate Romanorum. *Expressior est hæc Vat. 1. inscriptio:* Quod magna fuit præsumptio Romanorum, credentium ob religionem Deorum suorum mundi se imperium occupasse. *paulopost verò iterum addidimus vocem:* probatio; *ex MS.* Si ista merces.) *Liber Puteani;* Scilicet ista merces à Romanis deis pro gratia expensa est. Sterculus & Muthunus & Larentina prouexit imperium.

393. Sterculius.] *Et hic & cap. sequ. MS.* Sterculus, *eligat Lector quod volet, sic enim etiam variant MS. Lact. cod. qui hunc locum imitatur lib. 1. cap. 20.* Sterculius, *inquit, qui stercorandi agri primus rationem inuenit. Magis interim accedit ad priorem lectionem quod à D. August.* stercutius *vocetur lib. 8. de ciuit. Dei. cap. 15. in hæc verba: Pici patrem* Stercen *potius fuisse adseuerant; à quo, peritissimo agricola inuentum ferunt, vt fimo animalium agri fœcundaretur quod ab eius nomine* stercus *dictum est, vnde & hunc quidam* stercutium *vocatum ferunt. Plin. lib. 17. cap. 9.* Stercutum *vocat faciens eundem Fauni filium. Ego verò puto, ioci gratia à Tertull. & Lactant.* Sterculium *seu* Sterculum *nominari à* Stercore.

394. Et Mutinus.] *Ex variis lectionem hanc amplexus sum quam habent vet. exc. & Vat.1. pro eo quod substituerat Zephyrus:* Mucunius, *tamquam à* Mucore *dictus, tum quod Lactantius loco citato sic scribat:* Et Mutinus *in cuius sinu pudendo nubentes præsident, vt illarum pudicitiã prior deus delibasse videatur; tum quod apud Festum legatur:* Mutini Titini *sacellum quod mansert ab vrbe condita ad Principatum Augusti, & ædicula eiusdem ad sextum & vigesimum vsque lapidem extra vrbem vbi mulieres togis prætextis velatæ illi sacrificabant. Nolo tamen improbare lectionem MS. Belgicorum qui:* Mutunus *legunt; maximè cum Arnob. lib. 4. adu. gent. duobus in locis sic legat, ac D. quoque Aug. de ciuit. Dei lib. 4. cap. 11. quem ex dicto Festi loco sic restituendum puto: Ipse sit* Mutunus Tutunus *qui est apud Græcos* Priapus.

395. Et Larentina] *Ita legunt MS. omnes pro eo quod exc.* Larentia, *vide latius supra cap. 12.*

396. Et patrium solium.] *Sic melius meo iudicio MS. S. Bauonis quam alij; veteres* solum; *quia agit de imperio Romanis concesso, vt patet ex sequentibus; venit autem adnotanda vox Tertullianica* transfretanis.

397. Viderit Cybele, &c.] *Satis hunc locum explicat in Paraphrasi Zephyrus; restituimus autem ex MS.* vrbẽ Romanorum *pro:* Romam, *&:* Achiuorum *pro eo quod irrepserat,* Archiuorum; *maximè cum alter Vat. cod. legat:* Argiuorum.

398. Si ad eos vltra transire prospexit quos sciebat Græciam Phrigiæ debellatricem subacturos.] *Vat. 1.* si adulatores, *excusi ferè omnes:* adulteros; *& eos etiam interpretatur Zephyrus Paridẽ & Helenam; sed cum illi* Græciam Phrygiæ debellatricem *non subegerint, magis placet hæc Rhen. in 2. edit. ac Gagnei lectio; vt intelligatur* Cybele *prospexisse Æneæ aliorumque Phrygum seu Troianorum transitum ad Romanos, quos sciebat Græciam à qua prius debellati fuerant subacturos postmodum. Liber* Puteani *habet;* si adultores transire prospexit: quo sciebat Græciam Phrygiæ debellatorem subacturos.

399. Itaque maiestatis suæ in vrbem collatæ, &c.] *De* Cybele *& M. Aurelio (inquit Zephyrus) Herodianus accuratissimè meminit. Atqui de* Cybele *quidem latè tractat lib. 1. cuius & simulacri inuentum & Orgia apud Pessinuntem, & translationem Romanam (ad quem locum Lectorem compendij gratia remitto) & obitum M. Aurelij in Pannonia paucis prosequitur; verum* Oraculi *quod hic adfert Tertullianus nulla ibi mentio, fallitur idem Zephyrus cum Caracallam M. Aurelium nuncupat, vt etiam Latinius adnotauit. Onuphrius lib. 2. Fastorum; quod hic Tertullianus, etiam à Dione narrari scribit, certò verò id compertum fuisse narrat Xyphilinus in Dionis Epitomè, addens M. Aurelium medicorum fraude in gratiam Commodi peremptum. Quare etiam magis placet quod paulopòst legẽdum censuit Rhen.* interempti; *quàm quod legunt MS.* intercepti. *pro,* nostræ ætati, *liber Puteani:* nostra ætate.

400. Apud Sirmium.] Sirmium *in Pannonia inferiori collocatur à Ptolomæo; Latinius* Vennebonam *etiam dici adnotauit libro Puteani* sexmium *vocatur. Legimus autem cum MS.* die decimo sexto Kalendarum Aprilium; *ac paulopòst:* die nono, *quam veram lectionem patet esse vel ex eo quod in omnibus etiam exc. legitur:* quo, *non:* qua, *in Puteani libro est;* sextodecimo Kalend. Aprilium. *quomodo veteres loqui solitos in Censorinum annotauit Carrio.*

401. Archigallus ille sanctissimus.] ἐ ιρωνεικῶς *inquit Rhen. Addens,* Archigallum *principem fuisse Gallorum siue exectorum sacerdotum Cybeles, cuius etiam meminit lib. de Resurr. infra T. 3. & Iulius Firmicus alicubi.* Gallos *autẽ dictos tradit Herodianus vbi supra, à Gallo fluuio, apud quem Orgia celebrabant eiusdẽ Deæ sacerdotes.*

402. Lacertos quoque castrando.] *De hoc ritu in hæc verba Prudentius Peristeph. hymn. 10. in Rom. Antioch. sub finem, vti ante me quoque adnotauit Latinius:*

Sunt sacra, quando vosmet ipsi exsciditis,
Votiuus & cum membra detruncat dolor,
Cultrum in Lacertos exerit fanaticus
Sectisque matrẽ Brachiis placat Deũ: *&c. quæ breuitatis gratia omitto.* Marci iam intereunti. *Puteani;* iam intercepti.

403. O somniculosa diplomata. *Oracula ipsa intelligit quibus nuntiabantur solita imperia; quæ etiam scriptis obsignatisque codicillis nonnumquam dari solita, patet ex Macrob. lib. 1. Saturn. Consulant, inquit, hunc Deum, & absentes missis* diplomatibus *consignatis; rescribitque ordine ad ea, quæ consultatione abdita continentur. Nisi mauis Auctorem loqui metaphoricè de dæmonum quasi* diplomatibus *quibusdam quibus olitus Imperatoris serius nunciabant. Omnino autem cum MS. & vet. exc. legere oportet:* Deam talem; *pro eo quod irrepsit:* Deum *cum de Cybele loquatur. pro;* næ Christiani: *liber Puteani;* ne Christiani.

404. Sed non statim & Iupiter. &c.] *Vide supra cap. 10. Paraphrasin Zephyri & Adn. nostras tum illi tum in D. Cypr. de idol. vanit. num. 8. Politianum item Miscel. cap. 31. Vbi citat ex Lactant. Euhemeri verba ab Ennio versa in sacra hist. item Sextũ Empir. 4. lib. Pyrrh. ac Timonem Phliasium, item Poëtam Callimachum, vnde prouerbium illud eiusdem & Epimenidis ortum putat:* Cretenses semper mendaces, *ob hanc de Iouis sepulchro historiam seu vti illi existimant mendacium. Atqui cũ MS. Vat. 2. & Puteani; prætermisimus:* suis; *nam* fasces *Romani, dici non possunt* fasces *Iouis, & ex isdem adiecimus paulopòst:* illum. *in Puteani libro est;* licibus *non* fascibus.

405. Vellet Iuno Punicam vrbem, &c.] *Locum hunc in hæc verba imitatur Lactant.*

Videlicet nil tunc accedit Romanis
Fatis Iunonis iniquæ,
Cum Annibal duos exercitus populi Romani & astu & virtute confecit. Nam Iuno audere non poterat aut Carthaginem defendere, vbi arma eius & currus fuit, *aut Romanis nocere, quia:*
Progeniem Troiano à sanguine duci
Audierat, Tyrias olim quæ verterat arces.
Sunt autem etiam hic versus Virgiliani aliquot ex Aeneid. lib. 1. sub initium, quos adeò diuerso charactere excudi iussimus vt quoscumque alios alibi; quod semel dixisse sufficiat. Certè etiam Poëtæ cuiuspiam hemistichium illud est:
Fato stat Iupiter ipse.
Atqui de fato *supra latius cap. 1. num. 17. pro,* genetinæ, *pro:* Larentiæ. Plures Deos. *Liber Puteani;* genti. *Iterum autem reposuimus: Liber Puteani ponit hic caput* x x v, de regno deorum.

406. Multo antequam isti dij inciderentur. *Addit ad statuas & simulacra Deorum de quibus paulopòst: nondum tamen templis aut simulacris res diuina* apud

apud Romanos constabat. *Certè confirmatur hoc Tertulliani dictum, his Plinij verbis lib.34.cap. 4. Romæ, inquit, simulacrum ex ære factum Cereris primum reperio ex peculio Sp. Cass], quem Regnum affectantem pater ipsius interemerat. Et apertius ex Plutarcho in vita* Numę, *qui dicit ex illius præcepto annis* CLXX. *ab vrb. condit. nullam in templis Romanorum imaginem neque fictam neque pictam fuisse conspectam. Alludit huc etiam de templis D. August. lib. 3. de ciuit. Dei cap. 12. cum inquit: Nec his sacris tamen Roma dignata est esse contenta, quæ tam multa illic Pompilius statuerat, nam ipsius summum templum nondum habebat Iouis, Rex quippè Tarquinius hi Capitolium fabricauit.*

407. ingenia Græcorum atque Tuscorum.] *fuisse* Tuscos *&* Græcos *insignes statuarios satis constat. Certè* Græcos *picturæ, plasticæ & statuariæ artis inuentores recenset latè Athenag. Orat. pro Christ. Saurum Samium, Cratonem Sycionium, Cleanthem Corinthium, Core Corinthiam, Dædalum, Theodorum Milesium, artifices præterea insignes Eudyum Dædali discipulum, Theodorũ, Telecles, Idæteum, Angelionem, Emilidem, Phidiam, & Praxitelem. Plures alios vide apud Plinium dicto lib. 34. & Lactant. lib. 2. diuin. Instit.* Tusca *quoque signa Plin. ibidem cap. 7. per terras dispersa dicit, quæ in Hetruria factitata non sit dubium. Paulopost ex MS. restituimus:* Atquin, *&:* de religiositate, *pro:* ob religiositatem. *in libro Puteani erat; de vera irreligiositate, quam veram scripturam putat Carrio eo quod sic concludat:* religionem aut lædendo creuerunt, aut crescendo læserunt.

408. Eædem strages mœnium & templorum.] *Exempla Dionysij Tyranni & Antiochi Siziceni videre est apud Clem. Alexandr. Adhort. ad gentes, eiusdem, & Phalaridis. tum etiam Verrus, in quem Cicero Orationem conscripsit, apud Lactant. lib. 2. De eodem more latius D. August. lib. de ciuit. Dei cap. 2. 3. 4. 5. & 6. & nominatim de Romanorum cap. 5. ex Salustio, de Cæsare & Catilina.*

409. Captiuorum Deorum.] *De his supra aliquid adtigimus cap. 10. num. 153. Latius D. August. ibidem cap. 3.*

410. Quàm adolationes.] *Sic ex MS. Belgicis 2. pro;* adulationes; *tum quod Scaliger in Festum adnotauit sic vbique legere MS. cod. eadem etiam significatione, tum quod putem alio intellectu vocem hanc veterem Tertullianicam* adolationes *deriuatam ab adolendo id est colendo: iuxta illud Virg. hemistichium de Diis penatibus:*

Flammis adolere Penates.

Idque magis, eo quod præcedat adorari, *& mox sequatur:* coluntur. *Certè illi duo MS. cod. vbique legunt:* adolari.

411. Quorum regna conflata sunt in Romani Imperij summam] *Prouinciales intelligit (inquit Rhen.) id est, Regna in Prouincias redacta à Romanis, quæ reperire est in libro qui inscribitur: Notitia Orientis & Occidentis.*

CAP. XXVI.

412. Videte igitur ne ille regna dispenset.] *Caput hoc 26. inscribitur plerumque in MS. & exc. omnibus:* De regno Dei, *dilucidius vero in altero Vat. cod.* Quod solus Deus, cuius est orbis terrarum, regna contulit. *Atqui cum prima editione legimus:* ille regna, *pro eo quod irrepserat:* illa, *dumtaxat. Liber Puteanus;* illa regna. *Eleganter autem* sæculum, corpus temporum *dixit.*

413. Sub quo fuit aliquando sine ciuitatibus genus hominum.] *Quum sic legant MS. omnes cum prioribus exc. non placet quod elegantiæ gratia substitutum fuit* genus humanũ. *Liber Puteani habet;* gens hominũ. *fuisse verò illud* sine ciuitatibus; *vel ex lib. Genes. cap. 4. manifestum est, vbi Cayn primus legitur ciuitatem ædificasse quam de suo nomine Enoch appellauit; sicuti post Diluuium primus Assur Niniuem Gen. 10. Posteriores his multò quibus alij id inuentum tribuunt, Cecrops teste Plinio in Attica; Phoroneus teste Strabone & Homero apud Pelasgos, & Aegyptij apud quos prima Diospolis.*

414. Prior est quibusdam Diis suis silueſtris Roma.] *Omnino sic lege cum MS. & vet. exc. pro eo quod irrepsit:* discipulis suis. *Patet autem id vel ex Numæ prima superstitionum curiositate de qua supra, qui D. August. teste lib. 3. de ciuit. Dei cap. 11. & 12. cum vereretur ne Troiani Dij Romanos tuuare possent, Sabinis superatis & Samnitibus, etiam eorum Deos Romam introduxit, & post eum alij multo plures etiam exteros.*

415. Regnauerunt & Babylonij. &c.] *Iisdem prope verbis hunc locum expressit Minutius in Octauio: Deo dispensante diu regna tenuerunt Assyrij, Medi, Persæ, Græci etiam & Aegyptij; cum Pontifices & Aruales, & Salios, Vestales & Augures non haberent. Hoc autem indicat floruisse omnia imperia illa, priusquam Romæ* Numa Pompilius *Rex secundus præter Deorum 60. sacerdotes à Romulo institutos. Curiones, flamines, tribunum celerum, augures, Virgines 4. Vestales, Salios Palatinos 12. Marti Gradiuo, feciales cum patre patrato, Pontificem denique maximum ex patritiis instituerat. Quod quam verum sit poterit Lector deprehendere tum ex Eusebij chronico & D. August. de ciuit. Dei lib. 18. tum Adn. nostris in D. Cypr. lib. de Idol. vanit num. 39. & 40. ac supra ad lib. de Pallio num. 30. Immò vero & Amazones ante captam Troiam clarissè manifestum est. Liber Puteani;* regnauerant.

416. Pontifices.] Pontifices, *dicti (inquit Varro de ling. Lat. lib. 4. vt Q. Scæuola Pontifex Maximus dicebat, à posse & facere;* Pontifices, *ego à ponte arbitror: nam ab his sublicius pons factus est primum & restitutus sæpè, quod eo sacra & vls & cis Tiberim fiant. In quem locum vide Turnebi adnot. & latius Onuphrium in 5. lib. Fast. de* Pontificatu Maximo.

417. Ante Quindecimuiros.] *D. August. lib. 6. de ciuit. Dei cap. 4. inter quadraginta & vnum Varronis Antiquitatum libros, enumerat tres qui ad homines pertineant, vt primus sit de* Pontificibus, *secundus de Auguribus, tertius de* Quindecimuiris sacrorum; *ad quos haud dubiè Tertullianus hic alludit. Super quo loco Viues; Quum libros (inquit) Sibyllinos emisset Tarquinius Superbus, duos viros illis inspiciendis præfecit, qui soli eos adirent cum esset opus: dictique sunt* Duumviri sacrorum. *Post aucto numero facti* Decemuiri sacrorum. *Lege* Sextilia Licinia *in contentione ordinũ accepta duobus annis antequam Consulatus plebi communicaretur; multo deinde post additi quinque, qui numerus postea mansit.*

418. Ante Salios.] Salij *(inquit vbi supra Varro) à* saliendo *dicti. quod facere in Comitio quotannis in sacris & solent & debẽt. Super quo loco videatur Turnebi Adnotatio tum de Quinquatribus mense Martio in foro vbi Comitium erat, tum de ipsorum vestitu peculiari ex Dionysio.*

419. Ante Lupercos.] Luperci *(inquit eodem loco Varro) quod Lupercalibus in* Lupercali *idque nudi in*

TERTULLIANO
Quintat. ambus
PANELLI.
A V
16

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

honorem Panos sacra faciat. De quibus Adn. suis Turnebus consulendos dicit Liuium, Dionysium, Plutarchum; eorumque agmina in vrbe purganda plura fuisse, quorum quidam Fabiani, alij Quintiliani, à Fabio & Quintilio præpositis suis, vocabantur. Ad Varronem vero in vtraque hac dictione alludit Virgil.8. Aeneid.

Hic exultantes Salios, nudósque Lupercos.

420. Ante virgines Vestales.] *De* Vestalibus, *sic scribit lib.1.ad Vxorem Tertullianus infra T.2.* Romæ quidem, *inquit*, quæ ignis illius inextinguibilis imaginem tractant, auspicia pœnæ cum ipso dracone curãtes, de virginitate censentur. *Nec absimiliter D. August. Ignis etiam templo Vestæ suæ familiarissimo non pepercit, vbi ei veluti vitam perpetuã diligentissima substitutione lignorũ, non tam honoratæ quam damnatæ virgines donare consueuerunt. Hinc & Tertull.lib.1.adu. Marcion.infra T.3.* Vestam in ignem figurans; *quo accedit etiam illud Ouid.Nil aliud Vestam quam viuam intellige flammam; & Cicero focum vrbis perennem* Vestam *interpretatur lib.2.de legib. Alioqui etiam* Vesta *dicebatur Deum mater, cui ignis ille perpetuus dicatus erat, ignem vero hunc illius filium fabulabantur.*

421. Communium istarum diuinitatum.] *Vatic. 1.legit;* omnium, *quo fit vt accipi putem hic* communes diuinitates, *pro: vniuersas; sicuti Cicero Orat. 4. in Verrem, communem Siciliam dixit, & Orat. in eandem 3. commune, pro: vniuersitate, seu collegio.*

422. Cuius & Deum victimis, & templum donis & gentem fœderibus aliquamdiu Romani honorastis.] *De* fœderibus Romanorum *cum Iudæa gente videre est lib.Machab.1.cap. 8. ac.lib.2. cap.11. & Ioseph. Antiqu.lib.12.cap. 17. sub Iuda Machabæo. Item lib.Mach.1. cap.12.ac Ioseph. Antiqu.lib.13.cap. 8.seu 9. sub Ionatha; & Machab. 1. cap. 15. ac Ioseph. Antiqu. lib.13.cap.12. seu. 9. sub Simone illorum fratre. Rursum apud eundem Ioseph. Antiqu. lib. 14. cap. 16.seu 17.ac 17.seu 19. reperiuntur Senatusconsulta Romanorum de amicitia Iudæorum sub Iulio Cæsare, & Ioanne Hircano (quorum fit mentio etiam lib.2.aduers. Apionem) ac ibidem & cap.22.seu 20. M. Antonij litteræ ad eundem Hircanum, ac litteræ P.Dolabellæ ad eundem. De victimis vero Romanorum aut donariis templo Hierosolymitano factis, quia nihil hactenus reperire licuit, Lectori diligenti id inquirendum relinquo.*

CAP. XXVII.

423. Satis hæc aduersus intentionem læsæ diuinitatis.] *Caput hoc 27.inscribitur communiter:* De spiritu dæmoniaco, *expressius vero in altero Vatic.cod.MS.* Quod dæmones incitent contra nos gentes; quia, licet Christianis subiiciantur, sunt tamen serui contumaces. *Atqui MS. Belgici & Gallici hic & infra initio cap. 46. legunt:* intentationem. *sed placet aliorum lectio:* intentionem. *eo quod Quintiliano lib.3. cap.11. & Ciceroni lib.1.de Inuent. vsurpetur vox:* Intentio, *pro oratione crimen alicui obiiciente. pro,* quod non) *liber Puteani;* quo non. Igitur prouocati.] *liber Puteani ab his verbis incipit caput* XXVII. de spiritu Dæmoniaco.

424. Obstruimus gradum pro fide conscientiæ nostræ.] *Sic iterum legimus cum vet. exc. & Vatic. 1. cod. MS. & altero Puteani: pro eo quod substitutum erat:* obstruimus gradum perfidiæ. *De formula illa autem prouerbiali videat lector* Prolegomena.

425. Quam in primordio exorsi sumus.] *Alludit ad 1.& 2. cap. huius Apolog. quibus latissimè Romanorum & iudicandi peruersitatem & sæuiendi iniquitatem prosequitur.*

426. Et eiusmodi spirituum.] *Rectè sic MS. pro eo quod excusi:* spiritus; *item paulopost:* succidunt, *cum priori exc. pro:* succinunt. *item liber Puetani habet:* vt nequam & serui. *copula adiecta.*

427. Vice rebellantium ergastulorum.] Vice, *pro vicissitudine,* ergastula *vero explicant quæ sequuntur voces* carcerum & metallorum; *quæ* rebellantia *nuncupat, quod inuiti & vincti opus facere cogerentur.* certi impares, *libri omnes manuscripti;* certi & impares.

428. Ingratis resistimus,] Ingratis, *pro inuitis; nam sic etiam Donatus interpretatur illud Terentij in Eunucho Ingratus vt dormiam, quemadmodum Rhen. admonuit ad lib.adu. Valentin. vbi eadem significatione:* ingratis *aduerbialiter accipitur.*

CAP. XXVIII.

329. Quoniam autem facilè iniquum videtur, &c.] *Cap.hoc MS.Belgici & Gallici inscribunt:* De Genio Imperatoris; *Vat.* 1. Quod gentes propriam religionem paruipendant, timentes magis Imperatorem quam Iouẽ. *Veteres exc. non absimiliter:* Quod plus honoris Imperatoribus suis exhibeant quam Deis. *Etsi autem latius tractetur hic titulus læsæ Augustioris maiestatis tam hoc cum sequ. cap. vsque ad 38. quam infra lib. ad Scapulam, Lectorem tamen illuc remittendum putaui in multis, ne hic sim prolixior. pro,* videtur, *Liber Puteani;* videretur.

430. Nam & alias diuinæ rei faciundæ libens animus indicitur.] *De phrasi illa tam ethnicorum quam Iudæorum & Christi ipsius, qua* facere *pro sacrificare accipitur; videat lector Adnot. nostras in D. Cypr. epist. 63.ad Cæcil. num. 44. & Liturgica nostra Latinorum T.1.p.25.26.27.& 28. Neque vero est quod quis hunc locum detorqueat, pro libertate religionum, quam quidam hodie vrgent; quia adfert hic aduersariorum sententiam, suam vero contrariam satis indicat his verbis inuito Scripiaci infra T. 3.* Ad officium hæreticos compelli, non illici, dignum est; duritia vincenda est, non suadenda, *vbi de hoc latius. paucula etiam videre est Adnot. nostris in D.Cypr.lib.de Exhort. Mart.num.27. Porrò:* indicitur, *vet. lectionem, ex MS, iterum restituimus, pro:* inducitur, *&:* faciundæ *ex MS.legimus.*

431. Ianus iratus ex qua velit fronte.] *Nam bifrons pingebatur, inquit Rhen. vide Adnot. nostras in D.Cypr.de idol.vanit.num.10.13. & 14.*

432. Formati estis.] *Etiam hoc ex MS.reposuimus, pro eo quod Zephyrus tanquam elegantius:* Informati. *nam illud etiam alibi Tertull. vsitatum est eadem significatione.*

433. Quam de Olympo Iouem.] *De* Iouẽ & Olympo, *sic Lact. lib.1. Instit. diuin. cap.* 11. *Poetæ & mons* Olympus *figuram Poëtis dedisse, vt* Iouem *dicerent cœli regnum esse sortitum, quod* Olympus *amplissimum nomen est & montis & cœli. In* Olympo *autem Iouem habitasse docet historia eadem nempe Ennij sacra.*

434. representanceæ potestatis.] *Magis placet hic Vat.cod. lectio quam vulgata & aliorum omnium manuscriptorum:* præsentanceæ; *vt significet eam potestatem magis timeri, quæ se coram representat. Paulopost verò pro* magis timeri *ponitur comparatiuus.* potior, *cum datiuo; quemadmodum, iuxta quod Rhen. adnotat Plinius alicubi dicit:* inferius *nulli. Ex MS. vero restituimus:* deprehendemini; *&* humano dominio.

CAP.

CAP. XXIX.

435. Constet igitur prius, &c.] *MS. Belgici, Galliti & Vat. 1. cum vet. exc. sic inscribunt hoc cap. 29.* An possint prodesse idola; *apertius vero alter Vat. cod.* Dij nec Cæsarem nec alium iuuare possunt, quare merito Cæsar magis honorandus quam illi. *pro,* impertiri, *liber Puteani;* impertire.

436. Et ita nos crimini maiestatis addicite.] *Cum Rhen. ex MS. iterum legimus:* maiestatis, *& paulopost:* in cõscientia vestra; *ac deinceps ex Vat.* 1. excubiis suis. *Item ex MS. omnibus:* facit & ad caussam si & propitium, cum illis. *Et post aliquot lineas cum Rhen.* Sed vos irreligiosi: *ac,* possunt impetrare. Ideo ergo. *Liber Puteani hic ponit caput* XXX. *de potestate Imperatorum.*

CAPVT XXX.

437. Nos enim pro salute Imperatorum. &c.] *MS. inscribunt cap. hoc* 30. de potestate Imperatorum, *sed placet exc. vet. inscriptio:* Imperatores à Deo esse, quorum salutem Christiani à Deo vero supplices petant qui eam dare est solitus.

438. Deum verum, deum viuum.] *Cum MS. expunximus: &; intermedium, eo quod accedat illud magis ad communes Ecclesiæ Orationes & Exorcismos.*

439. Sciunt, qua homines, quis & animam.] *Nempè dederit, atque ita hunc locum restituimus ex MS. pro:* quis homines quis & animas; *& ex iisdem:* sentiunt eum esse Deum solum. *Item ex MS. & vet. exc. paulopost:* super omnes Deos. Quidni? cum super omnes homines, qui vtique viuunt & mortuis antistant. Recogitant. *Atqui* antistare (*inquit Rhen.*) *pro: præcellere, sicuti etiam lib. de Virg. vel infra T.* 2. *& alibi sæpius. Addidimus autem ex MS.* sui, *& deinceps, quod vet. exc. habebant:* cælo mittat excubias, cælo vectigalia imponat. *Et postea legimus:* cuius & cælum est; *ac:* vnde est & homo.

440. Illuc suspicientes Christiani manibus expansis &c.] *Locus insignis aduersus contemptores cæremoniarum Ecclesiasticarum in Oratione, cum quadam earundem explicatione; quod oremus expansis manibus, nudo capite, & de pectore; de quibus interim latius lib. de Orat. T.* 2. *Paulopost autem reposui ex MS.* scio, *pro:* sciã, *& addidi ex. MS. quod habebant etiam vet. exc.* qui propter disciplinam eius occidor.

441. Qui ei offero opimam & maiorem hostiam, &c.] *Cum locum hunc detorqueant Magdenburgenses aduersus sacrificium altaris, requirebat de eo tractatum latiorem; sed remittimus Lectorem ad lib. ad Scapulam infra, quem etiam perperam pro se allegant; quippe qui nominatim voce sacrificamus ibidem vtatur.*

442. Non grana thuris vnius assis, Arabicæ arboris lacrymas. &c.] *Etiam hic veterem lectionem secuti secundum MS. omisimus:* non, *intermedium; cum* grana thuris *sint* Arabicæ arboris lacrimæ. *Sic enim Plinius lib.* 11. *cap.* 14. Thura *præter* Arabiam *nullis, ac ne Arabiæ quidem vniuersæ ac paulopòst: Regio eorum thurifera Saba appellatur. Attingunt & Minei pagus alius, qui primi commercium thuris faciunt maximèque exercent. Nec præterea Arabum alij thuris arborem vident, & cetera quæ compendij gratia prætermittimus. Remittentes lectorem ad lib. Arnob.* 7. *adu. gentes, vbi latiß. deducit nouellam rem esse thuris vsum in sacrificiis Deorum, neque Heroicis temporibus, neque Hetruriæ, Albanis, Romuli aut Numæ fuisse cognitum. Neque interim improbat hic locus consuetudinem Ecclesiæ quæ thure vtitur, quia imprimis non adhibetur Diis fumigandis (vt infra loquitur cap.* 43.) *sed Christianis sepeliendis prostigatur, & si quando in Sacrificio Missæ adhibetur ex institutione Apostolica (vti constat ex Can. Apost.* 3. *seu* 4. *& Missa S. Iacobi ac Dionys. Ariopag. Eccles. hierarch. cap.* 3.) *imprimis non eodem ritu incenditur* nec eodem habitu (*vt loquitur Tertullian. infra T.* 2. *lib. de Cor. milit.*) nec eodem apparatu quo agitur apud idola; *deinde thure non sacrificatur Deo, sed dumtaxat ad certam quandam significationem adhibetur; qua petitur, vt sicut incensum in aërem ita in cælos oratio penetret, iuxta illud Psalmi: Dirigatur ad te oratio mea sicut incensum in conspectu tuo. Atqui:* assis, *quanti sit pretij latiß. Budæus lib. de Asse.*

443. Nec duas meri guttas.] *Simile est illud Arnobij lib.* 7. *adu. Gentes: & quæ grauior (inquit) infligi contumelia diis potest, quàm si eos credas accepto* mero *propitios fieri, aut honorem existimes habitum his magnum, si modo vini exigui rorem super viuidam ieceris atque instillaueris pruinam? Atqui & verba in fundendo vino vsitata recenseris: Operæpretium est (inquit) etiam verba ipsa depromere, quibus cum vinum datur, vti ac supplicare consuetudo est:* Mactus hoc vino inferio esto. Inferio *inquit Trebatius verbum ea de caussa additum, eaque ratione profertur, ne vinum omne omnino quod in cellis atque apothecis est conditum, ex quibus illud quod effunditur promptum est, esse sacrum incipiat, & ex vsibus eripiatur humanis. Quem ipsum pluribus irridet morem immò ipsius* meri *vsum, tum antè tum post ea verba, quæ potest ex illo petere diligens Lector, ne æquò prolixiores simus.*

444. Nec sanguinem reprobi hominis.] *MS. omnes:* reprobi bouis; *sed quia sequitur:* mortem optantis, *quod in bouem non competit, magis placet illa lectio; maximè quum constet etiam sanguine humano Diis sacrificatum fuisse, vti supra latius cap.* 9.

445. Vngulæ fodiant. &c.] *Diuersa tormentorum genera enumerat,* vngulas, *cruces, ignes, gladios, bestias; de quibus etiam latius lib. ad Scapulam & supra cap.* 12. *num.* 177.

CAP. XXXI.

446. Adulati nunc sumus Imperatori, &c.] *Cap. hoc* 31. *inscribitur* De oratione pro inimicis. *Legimus cum MS. cod. sicuti habebant Vet. exc.* ad euadendam scilicet vim; *ac paulopòst:* Scito, *pro:* Scitote, *quia præcedit:* putas, *seu vt MS. omnes legunt:* putaueris. *sed Puteani;* Scitote, *propter eam, de qua dictum est, numerorum variationem.*

447. Conuenimur in crimen.] *Phrasis Iureconsultorum vti etiam ante me adnotauit Rhen.*

CAP. XXXII.

448. Sed etiam nominatim atque manifestè: Orate inquit.) *Cap. hoc* 32. *quod hic merito præoccupandum videtur, sic inscribitur in exc.* Quare etiam pro salute Romani Imperij Christiani orent, *at rectius in MS. Vat.* 1. Quod Christiani pro Imperaroribus præcantur, dum orant sæculi clausulam retardari. *Quia vero idem hoc argumentum non modo infra cap.* 39. *sed & lib. ad Scapulam tractatur, eodem lectorem remittimus.* Est & alia.) *Puteani hic incipit caput* XXXII. *Item pro* Imperio & potestate Imperatoris.

449. Ipsamque clausulam sæculi, &c. Romani imperij commeatu scimus retardari.) *Ita rursum ex MS. pro:* clausuram. *De voce autem* Commeatus, *non modo Tertulliano sed & D. Cypriano vsitata, videat le-*

TVLLIANO
Amstelodamus
MDCLII.
A V
16

ctor Adn. nostras in Epist. illius 34. num. 2. & 52. num. 38. & l. de Mort. num. 32. Accipit autem hic pro liberatione ab interitu siue diuturnitate vt mox loquitur sicut patet ex illis verbis lib. ad Scapulam: pro Romano imperio quousque sæculum stabit, tamdiu enim stabit, sicuti & alibi commeatum vitæ dixit.

450. per salutem eorum.] Quemadmodum initio Christianæ religionis fuit interdictum per genios Imperatorum deierare, ita permissum iuramentum per salutem eorum; quod tamen ipsum à Regibus Francorum Christianis prohibitum legibus, adnotauit Rhentum hoc loco tum lib. ad Scapulam. Certè inter leges Francorum antiquas Chlodonæi, Childeberti, & Chlotarij (quas MS. penes me habeo) cap. 6. sic legitur: Vt nullus præsumat per Vitam Regis & filiorum eius iurare.

451. Nescitis genios dæmonas dici & inde diminitiua voce dæmonia.] Pulchra dæmonij à dæmone deductio. Repetit vero eandem sententiam lib. de Anima infra T. 3. præterquam quod ibi peculiater agat de hominis vnuscuiusque genio id est, dæmone, de quo ibi latius. Haud absimiliter vero Lanctant. lib. 2. cap. 14. Hi spiritus contaminati ac perditi per omnem terram vagantur, & solatium perditionis suæ perdendis hominibus operantur, itaque omnia insidiis, fraudibus, dolis, erroribus complent. Adhærent enim singulis hominibus, & omnes hostiatim domos occupant, ac sibi geniorum nomen adsumunt, sic enim latino sermone dæmonas interpretantur. Quo magis repudianda à Christianis illa Castalionis Bibliorum versio: qua angelos vbique genios transtulit.

452. Ideoque & saluum volumus esse quod Deus voluit.] Comma hoc integrum recens ex MS. S. Bauonis Puteani & Eluonensi codicibus adiecimus, alludit autem ad Iuramentum per salutem Imperatorum.

453. Dæmonas id est genios adiurare cõsueuimus &c. nõ deierare.] Antithesis pulchra inter adiurare, & deierare; de deieratione latius l. de idol. infra T. 2. de adiuratione vero videat Lector Adn. nostras in Epist. 76. D. Cypr. n. 54. & in lib. de vanit. idol. n. 35. & 36.

CAP. XXXIIII.

454. Sed quid ego amplius. &c.] Rectè hoc Cap. 33. in vet. exc. sic inscribitur Imperatorem hominẽ esse, nõ Deum. Liber Puteani, ponit caput XXXIII. etiam pro Imperatore Atqui ex MS. legimus: elegit, pro: elegerit. & reposui quod habebant etiam vet. exc. eam qui potest præstare aut quod talis postulo.

455. Interest homini.] Etiam hoc restituimus, pro eo quod tanquam elegantius substituerat Zephyrus: hominis; nam phrasim illam Tertull. vsitatam adnotauit ante me Rhen. tum hic tum alibi, cum datiuo.

456. Hominem se esse etiam triumphans in illo sublimissimo curru, &c.] Facit hic locus ad intellectum eius quod habet Plin. nat. hist. lib. 28. cap. 4. (vti me suis obseruat. monuit Latinius) vbi de curru triumphantium agit: Similis medicina linguæ vt sit exorata à tergo fortuna, gloriæ carnifex. In ipso enim Imperatoris curru (inquit Onuphrius lib. 5. Fast. de Triumpho maximè ex Zonora) ponè triumphantem, quidam publicus minister id est (vt habet Isid. Etym. l. 18. c. 2.) carnifex, vehebatur, coronam auream geminis distinctam super eius caput tenens, qui à tergo sæpè illud insusurrabat: Respice post te, hominem memento te; ne illa felicitate elatus, humanæ conditionis obliuisceretur, & reliquæ vitæ cursum præuideret, nec eo honore elatus superbiret. Rectè autem currum sublimissimum nuncupat triumphi curulis quia neque bellicis erat similis, neque iis quorum in Circensibus vsus erat, sed instar turris rotundæ confectus, quemadmodum ex antiquis nummis cognosci potest. Reliqua huc pertinentia videat studiosus Antiquitatum apud Onuphrium vbi supra, ex Dionys. lib. 5. in triumpho Publicolæ, Plutarcho in vita Pauli Æmilij, Ioseph. l. 7. de Bello Iudaic. cap. 24. de triumpho Vespasiani & Titi; & dicto Ioanne Zonara hist. Tom. 2. de triumpho Camilli. Porrò legimus ex MS. Et vtique hoc magis.

CAP. XXXIIII.

457. Augustus Imperij formator ne Dominum quidem dici se volebat.] Cap. hoc 34. optimè in vet. exc. sic inscribitur: Nec Dominum nisi more communi Imperatorem appellandum. in Puteani vero; de Augusto Imperatore. Atqui idipsum de Augusto testatur Suetonius Octauij cap. 53. Domini (inquit) appellationem, vt maledictum & opprobrium semper exhorruit. Cum spectante eo Ludos, pronuntiatum esset à Mimo: O Dominum æquum & bonum, & vniuersi quasi de ipso dictum exsultantes comprobassent; statim manu vultuque indecoras adulationes repressit, & insequenti die, grauissimo corripuit edicto, Dominumque se posthac appellari ne à liberis quidem aut nepotibus suis vel serio vel ioco passus est.

458. Et hoc enim Dei est cognomen.] Huc alludere videtur Oros. hist. lib. 6. cap. 21. cum inquit: Eodem tempore hic ad quem rerum omnium summa concesserat Dominum se hominum appellari passus non est, immo non ausus, quo verus Dominus totius generis humani inter homines natus est. Paulò post autem reposuimus: Sed & gratius est nomen; & ex Belgicis & Puteani MS. Tanto autem abest; & Vat. 1. perniciosissima; ac ex cod. MS. S. Bauonis: Desine alium Deum colere vel credere. in Puteani est; elegantissimè; non modo turpissima sed & perniciosa adulatione. à qua etiam abest illud; vel colere.

459. Maledictum est, ante Ἀποθεώσιν Deum Cæsarem nuncupare.] De causis allegendæ humanitatis in diuinitatem supra latè tractauit Auctor & impugnauit cap. 11. Ἀποθέωσις vero Latinè Rhen. interprete relatio erat inter Diuos siue in Deorum Catalogum; quæ quibus ceremoniis apud Romanos fieri soleat, eleganter describit Herodianus princip. lib. 4. de Seuero Imperatore; narrans post plurimam sumptuosissimamque pompam à supremo tabernaculo turris in modum Phari ædificata, in campo Martio tamquam è fastigio quodam, simul cum subiecto igni aquilam dimitti solitam, quæ in cælum crederetur ipsam Principis animam deferre, sicuti etiam lætissimè describit Onuphrius Panu. Fast. lib. 2. MS. autem omnes legunt: nuncupari.

CAP. XXXV.

460. Propterea igitur publici hostes &c.] Cap. hoc 35. inscribitur in MS. & vet. exc. De solemnibus Cæsarum; at placet magis 1. Vat. cod. MS. Quod Christiani maiores & veriores honores exhibent Imperatoribus quàm Gentiles.

461. Sollemnia eorum.] Sollemnia Cæsarum interpretatur Zephyrus Natales eorum & id genus alia sollemnes dies ad honorem ipsorum instituros; his addit licet tum triumphos tum Vota publica susepta, Decennalia, Vicennalia, Tricennalia, quæ passim in nummis veteribus & Fastis Consularibus reperiuntur. Certè inter nummos veteres Huberti Goltzij nostri reperire est has inscriptiones vna ex parte IMP. CÆS. L. SEPT. SEV.

SEV. PERT. AVG. I. II. III. IIII. V. VI. COSS. *& ex altera:* VOTA PVBLICA SVSCEPTA. *ad quæ sollemnia videtur alludere Auctor. Quin & illa intelligit* Sollemnia, *quæ fiebāt (vt loquitur l. 2. ad Vxorem infra T. 2.)* incipiente anno, incipiente mense.

462. Focos & thoros.] *Vet. exc. ac Vat. MS.* 1. choros. *sed illud magis placet, quia sequitur:* vicatim epulari, *& infra hoc eodem cap.* cultissimis & superbissimis thoris forum sibi diuidebant. *Atque adeò rectè* thoros *interpretatur Zephyrus lectisternia, in quibus epulabātur; quo etiam significatu Auctor supra lib. de Pallio cap. 4. & infra cap. 47.* superbos Platonis thoros *dixit.*

463. Ciuitatem tabernæ habitu abolefacere.] *Sic legimus cū vet. exc. & MS. cod. pro eo quod alij:* obolefacere, *vt sit vox composita ab* abolere *pro* abluere, *quemadmodum vtitur Virgil. Georg. 4. his versibus:*

----Nec viscera quisquam
Aut vndas abolere potest, aut vincere flamma.

Paulo post autem item reposuimus malorum morum licentia *ex MS. & vet. exc.*

464. Cur die læto non laureis postes obumbramus, &c.] *Similiter l. 2. ad Vxorem:* Procedit de ianua laureata & lucernata, vt de nouo consistorio publicarum libidinū; *& infra hoc ipso cap.* recētissimis & ramosiss. laureis postes prestruebant, ac elatiss. & clariss. lucernis vestibula enubilabāt; *ac lib. de Idol.* At nunc lucent tabernæ ac ianuæ nostræ, plures iā ethnicorum fores sine lucernis & laureis quàm Christianorum, *ac de Cor. militis:* At enim Christianus nec ianuam suam lauris infamabit. *Die autem Natali potissimum accendebantur lucernæ, vti adnotat Scaliger in Festum. Et de* Lauro *sic scribit Plin. lib.* 15. *cap.* 30. Laurus *triumphis propriè dicatur, vel gratissima domibus, ianitrix Cæsarum Pontificūmque; quæ sola & domos exornat, & ante limina excubat. Quare magis placet vet. exc. & MS. lectio:* obumbramus *quàm Zephyri:* adumbramus; *sicuti mox* induere *cum Rhen. quam:* inducere. *deinde Puteani habet;* vti hostes. *adiecta vna voce.*

465. Fidem & veritatem vestram.] *Ironicè loqui rectè adnotauit Rhen.*

466. Ipsos Quirites, ipsam vernaculam septem collium plebem.] *Romanos & Romam ipsam alloquitur.* Quirites *vero dici notat Varro lib. de ling. Lat. à Curetibus qui cum Tatio Rege in societatem venerant, donati ciuitate. Idem ibidem l. 4. Roma (inquit) septemmontium demissior infimus locus. & lib. 5. Dies Septimontium nominatus ab his septem montibus, in quibus sita vrbs est. De quo latius l. de Idol. vbi etiam Septimontium inter idolorū festa Auctor enumerat.* Testis & Thyberis: *Puteani;* Testis est Tyberis.

467. Et scholę bestiarum.] *In quibus nempè bestiarij (inquit Rhen.) cùm pugnare discebant, tum alebantur. Eos sua cede spectantium oculos, exhibentibus aliquod munus Imperatoribus, oblectaturos; verisimile est, propriam sortē deplorantes à conuitiis in ipsos Imperatores non abstinuisse. Vide librum de Spectaculis cap. 16. num. 144.*

468. Iam si pectoribus ad transluendum quandam specularem materiam.] *Iuxta (inquit idē Rhen.) Momi sententiam. Alludit autem ad illud Luciani Dial. de hæres. vbi refert, Momum, præter alia, illud in hominis opificio notasse, quod artifex non in pectore fenestras aut ostiola quædam addidisset, quo perspici posset quid in corde latereat; quod ille specuosum alioqui multisque recessibus sinuosam finxisset. Atqui pro eo quod est;* apparerēt noui ac noui Cæsaris scena, *rectius meo iudicio MS.* apparārent scenā; *hoc est conuitia aliquot in scena proferri solita. Liber tamen Puteani;* cuius non præcordia insculta apparent noui ac noui Cæsaris scenam congiario diuidundo præsidentes.

469. In congiario diuidundo præsidentis.] *Sic ex MS. & vet. exc. pro:* præsentis. Congiarium *vero munus appellabatur, quod per Principes quasi per cōgios, id est liberaliter distribuebatur. cuius diuisi indicium in Nummis veteribus erat hæc inscriptio:* LIBERALITAS AVGG. *vti patet ex iis qui Seuero Impp. inscribuntur Cōsulatu* I. II. III. IIII. V. *&* VI.

470. De nostris annis tibi Iupiter augeat annos.] *Vt sibi carmen constet, sic ex coniectura Harrisij lego. Videtur id vsitatum fuisse in Faustis Imperatorum acclamationibus; cuius vero sit Poëtæ, inquirat Lector curiosus. Legimus vero ex MS. & vet. exc.* Christianus tam enūtiare non nouit.

471. Depostulatores Christianorum] *Depostulabat (inquit Rhen.) vulgus Christianos ad supplicium, acclamando:* Christianos ad leonem, *vti patet infra cap. 40. & vlt. & ex D. Cypr. epist. 15. & 55.*

472. Planè ceteri ordines, &c.] *Etiam hic Ironiam esse rectè adnotauit Rhen. Enumerat autem ceteros ordines Romanorum Senatum, Equites, milites, palatinos.*

473. Vnde Cassij & Nigri & Albini.] *De his latius infra lib. ad Scapulam & in vita Auctoris nostra. Mutat autem numerum (inquit Rhen.) venustatis caussa more suo.*

474. Vnde qui inter duas lauros obsident Cæsarē.] *Interpretatur hoc in sua Paraphrasi Zephyrus de Pertinace Imperatore ab irrumpentibus prætorianis occiso, pro foribus ipsius palatij, inter ianitrices illas lauros; quod confirmare videtur verbis his paulo post sequentibus:* quam recentissimis & ramosissimis laureis postes præstruebant. *Verùm mihi id nō satis facit, eo quod illis verbis:* inter duas lauros, *locum quempiam vrbis Romæ mihi videatur potius significare. Certè* Lauretum *vrbis Romæ vicum celebrat Plinius l. 15. cap. 30. & Varro de ling. Lat. Inde (inquit) Lauretum ab eo quod ibi sepultus est T. Tatius Rex, qui à* Laurentibus *interfectus est, ab silua laurea quod ibi excisa & ædificatus vicus. Idque eo magis, quod de Pertinacis cæde postea loqui videatur, vt mox dicemus. quòdque in Martyrologiis legatur expressis verbis vndecima Augusti: Romæ inter duas lauros natale S. Tyburtij Martyris. In Puteani est more antiquo;* duas laurus.

475. Vnde qui faucibus eius exprimēdis palestricam exercent.] *Intelligit (vti rectè adnotauit Rhen.) Commodum Antoninum, cui inita ad occidendum eum coniuratione, Ælius Lætus præfectus (seu potius Ælius Lætus cubicularius & Electus præfectus) & Martia concubina primum venenum dederunt; quod quum minus operaretur, per Narcissum athletam cum quo exerceri solebat, eum strangulauerunt. Auctor Aelius Spartianus.*

476. Vnde qui palatiū armati irrūpunt.) *Rhen. istud refert ad Plautianū, quē vitæ Seueri et filij eius Antonini Cæsarum insidiatum cōstat ex Herodoti l. 3. Verū quod (vt mox dicemus) ex sequentibus videatur liber iste conscriptus non vsquadeo diu post interfectum Albinū, fortassis etiam ante coniugium Antonini cum filia Plautiani, & Consulatum illius secundum, non placet. Multò vero minus quod Zephyrus ad Domitianum hoc refert; quia planè constat Auctorem de alio loqui hic quam* Stephanis & Partheniis. *Malim itaque de Pertinace hūc locum intelligi, quem cōstat tū ex Herodoti l. 2. tū ex Spartiano,*

Dione & aliis, in foribus Palatij sui ab armatis prætorianis militibus irrumpentibus interfectum.

477. Omnibus Stephanis & Partheniis audaciores.] *Hic alludit quidem ad* Stephanum *&* Partheniu*m oppressores Cæsaris Domitiani secundum Suetonium, Spartianum, Sextum Aureliũ & alios; sed dum dicit hos illis* audaciores, *haud dubiè de aliis loquitur. In Puteani libro est;* Tot Sigexiis & Partheniis. *Cetera quæ sequuntur, repetuntur infra lib. ad Scapulam.*

478. Sed & qui nunc sceleſtarum partium ſocij aut plauſores quotidie reuelantur.] *Vel hinc profectò patet, scriptum hunc non multis annis post cædem Albini in prælio, quæ accidit secundum Fastos emendatiores Goltzij nostri. vti latius in vita Auctoris, quinto anno Imperij Seueri, Laterano & Rufino Consulibus. Scribit enim Herodianus Seuerum Albini amicos vbicumque perquisitos supplicio affecisse; ad quod videtur Auctor alludere, cum dicit* sceleſtarum partium ſocios quotidie, *adhuc cum hæc scriberet,* reuelari.

479. Poſt vindemiam parricidarum racematio ſuperſtes, &c.] *Elegantissima (inquit Rhen.) translatio seu Metaphora; vtpote qua significat eos qui in Pertinacis Cæsaris & ipsius Seueri necem coniurauerant: qui tamen faustissimis auspiciis Natalem Imperij Seueri concelebrauerãt; quos deprehensos scribit Herodianus ex arcanis quibusdam Epistolis, quas apud Albinum sepositas reperisset. Pro* enubilabant, *in Puteani est,* nebulabant. *Paulo post castigauimus ex MS. omnibus:* nomẽ Principis in corde mutantes, *pro:* imitantes.

480. Qui Aſtrologos & aruſpices, & augures & magos conſulunt.] *De his omnibus latius infra T. 2. lib. de idolol. & lib. de Anima, Tom. 3.*

CAP. XXXVI.

481. Si hæc ita ſunt, vt hoſtes deprehendantur. &c.] *Cap. hoc 36. inscribitur optimè in 1. Vat. MS. cod. cui satis consentiunt vet. exc.* Quod Chriſtiani tenentur diligere non ſolum Imperatores, ſed & omnes homines. *In Puteani*; de perſonarũ omniũ æqualitate. *Quia verò idem argumentum tractatur infra lib. ad Scapulam, paucis expediemus hoc & sequens capita.*

482. Romani negamur.] *Sic ex MS. & vet. exc. sicuti etiam ex MS.* & hoſtes eſſe, *item:* Romani habebãtur; *& ex vtrisque:* fides Imperatoribus dedita *pro:* debita; *ac deinceps:* neceſſe habet exhiberi, *phrasi Tertullianica, de qua mox latius, & non ita multo post*: indifferentis benignitatis, *pro:* in differentiis, *denique ex MS.* Idem ſumus, *pro:* iidem, *nam & supra illud Tertullianicum esse adnotauimus.*

CAP. XXXVII.

483. Si inimicos vt ſupra diximus.] *Alludit ad c. 31. Atqui cap. hoc 37. ferè sic inscribitur:* Ne malum cõtra malum; *sed apertius sepedictus Vat. MS. cod.* Quod ad Chriſtianos ſpectat neminẽ lædere, quamquàm pro multitudine poſſent ſe vindicare.

484. Quem habemus odiſſe.] *Sic ex MS. quinque, pro* habebimus. *Eodem autem modo dixit l. adu. Valent. infra T. 3.* habens ſuperuolare, *& D. Cypr. epist. 27.* reſcribere habeam. *Atque hæc Græcorum phrasis (vti adnotauit Pith. Adu. l. 2. c. 11.) exemplis aliis multis defendi potest. Hinc Vlpianus:* habere laborare, *Marcell.* habere operari. *Cicero deniq; lib. 2. ad Att. epist. 38. De Rep.: nihil habeo ad te scribere. Accipitur autem* habeo *hoc significatu, pro possum vel debeo. Paulò post ex iisdem MS. bis legimus:* Quotiens *pro:* Quoties, *quia illud etiã alibi vsurpat Auctor; & ex MS. ac vet. exc.* præteritis vobis, *pro eo quod substituit Zephyrus*: præteritos à vobis.

485. Ipſis Bacchanalium furiis.] *Alludit ad descriptionem Bacchi, quem poeta (inquit B. Iust. Mart. lib. de Monarch.) furentem vocat. De* Bacchi *vero sacris quam turpia, quam* furiis *plena, videat Lector D. Aug. lib. 7. de Ciuit. Dei cap. 21. & ibidem Adnotat. Pius. Quid? quod ea de caussa sublata testetur Auctor Liberi sacra, supra cap. 6. In eo autem differebant* Bacchanalia à *Liberaulibus, quod illa singulis mensibus, hæc verò non fierent visi* XVI. *Kal. Aprileis.*

486. De requie ſepulturæ tamquã de aſylo quodam mortis.] *Locus insignis, aduersus nostræ tempestatis Donatistarum asseclas hæreticos, qui sepulta Christianorum, immò Regum corpora effoderunt; quum tamen* aſylũ mortis ſepultura *rectè à Tertulliano vocetur. Et certe grauissimæ pœnæ in sepulcrorum violatores, vel ab ipsis Ethnicis Imperatoribus iam olim statutæ sunt.*

487. Si enim & hoſtes exertos.] *Ita ex MS. quatuor, ac si dicat hostes apertos, quia sequitur occultos, pro eo quod alij:* exortes. *Nam vox* exertos *Tertulliani familiarissima est. Pro,* vindices, *liber Puteani;* iudices.

488. Vis numerorum & copiarum.] *Intelligit (inquit Rhen.) de* numeris *militaribus. Eadem significatione Plin. epist. 8. lib. 3. in* numeros *referre dixit.*

489. Mauri & Marcomanni & ipſi Parthi.] *Hos populos potissimum enumerat, quia recens à Seuero victi, populo Romano nomen dederant, sicuti latius in vita Auctoris.*

490. Externi ſumus & veſtra omnia repleuimus.] Externos *vocat Christianos, quod ex Iudæa primum sint orti; deinde adnotanda tam breui temporis spatio, tanta quam hic recenset Christianismi dilatatio. Liber Puteani,* Heſterni: *quod etiam cõtemnendum est: & pro,* relinquimus: *idem* reliquimus.

491. Solius diuortij inuidia.] *Rhen. rationem affert: quia, inquit, nos reuicimus; sed verior interpretatio est, vt* diuortium *pro* ſeceſſione in aliquem, *vt sequitur,* remoti orbis locum, *accipiatur.*

492. Suffudiſſet vtique dominationem veſtri.] *Rectè sic MS. quatuor pro:* damnationem; *& mox: de* ſtitutione *pro:* inſtitutione. *Rhen. adnotat* ſuffudiſſet *capi pro:* pudefeciſſet. *Paulò post item castigauimus ex MS. Vat. 1.* quaſi mortuæ vrbis quæſiſtis quibus ea imperaſſetis. *Rursum paulò post ex MS. & vet. exc. addidimus:* penè omnes ciues Chriſtianos habẽtis. *& deinceps ex MS.* potius quàm erroris humani. *Denique:* raperet, *pro:* eripiet, *secundum exc. vet.*

CAPVT XXXVIII.

493. Proinde nec paulò lenius inter licitas factiones.] *Cap. hoc 38. ferè inscribitur:* De cœtu, *sed apertius Vatic. ille cod. MS.* Quod Chriſtianorum cœtus nullam poteſt proditionis generare ſuſpicionem. *Atqui* factio *& factiosus (inquit Festus) instio honestis vocabula erant, vnde adhuc* factiones *histrionum & quadrigarum dicũtur; modò autem nomine* factionis *seditio & arma vocãtur. Hinc fit vt Auctor ad distinctionem* licitas factiones *dicat. Quare cum simpliciter mentionem sequ. cap.* Chriſtianæ factionis *meminit, ex persona aduersariorum loqui vel inde patet, quod in fine eiusdem cap. dicat:* non factio dicenda, ſed curia. *& quod mox c. 40.* factionũ nomẽ *in malam partem accipit. Atque pro:* lenius *vet. exc. & Vat. 1.* leuius; *ſed illud placet. Paulò post ex MS. legimus:* ab omni. *& mox cũ Rhen. vnam* omnium Reimp. agnoſcimus mundũ. *pro:* ac modo-

ſtia publica, *liber Puteani habet*; modeſtiæ publicæ.

494. Æquè ſpectaculis veſtris, &c.] *De his habes librum integrum infra T.2.ad quem Lectore remittimus.*

495. Cum ipſis rebus de quibus tranſiguntur præterſumus.] *Cum ita ex cod. Gorg. legeret Rhen. addens eſſe:* præterſumus *verbum nouum ſiue noue compoſitum;mirum eſt vnde iterum irrepſerit:* præterimus. *Addidimus autem rurſum ex MS.quod habebãt exc.*dictu, viſu, auditu: *& cum MS. legimus*: oblectari nouiſſe nolumus, *& ex 1.Vat.*ſi fortè noſtra nõ veſtra.

496.Sed licuit Epicureis, &c.) *Pulcrè hunc locum ex Cicer.lib.1.de Fin.explicat in Paraphraſi Zephyrus, vt pluribus non ſit opus.*

CAP. XXXIX.

497. Edam iam nunc ipſe ego negotia Chriſtianæ factionis,&c.) *Rectè hoc cap.39.ab omnibus penè inſcribitur*;De diſciplina Chriſtianorum; *in quo haud dubiè non ſemel D.Iuſtinum Martyrem imitatur in fine Apol.2.atque adeo, vti ex Leiturgicis meis Latinorum ſatis patet, partim hic,partim lib.de Orat. Miſſam Africanam ſicuti tum celebrabatur deſcribit. Illuc itaque Lectorem,ne hic prolixius ſimus,remittimus.*

498. Corpus ſumus de conſcientia religionis.] Corpus(*inquit Rhen.*)*pro Collegio vſurpat,ſicuti & ſupra c.26.*ſæculum corpus temporum fecit, *& lib.de præſcript.adu.hæreſ.T.3.infra:*quibus incunabulis inſtitutum eſt corpus. *Quo ſit etiam, vt magis placeat, quod habent MS.*diſciplinæ vnitate, *quam quod alij:* veritate.

499. Coimus in cœtum, &c.] *Similiter ferè ante Tertullianum D.Iuſt.Martyr:Nos autem,inquit, credentem iam & nobis aſcitum ad fratres qui dicũtur,eò adducimus vbi illi cõgregati ſunt,ad communes præces & ſupplicationes, tum pro ſeipſis, tum pro illuminato & aliis vbique gentium omnibus animo intẽto peragendas; vt digni idoneique ſimus,qui veritate agnita per opera etiam ipſa boni atque officioſi rerum adminiſtratores, & datorum nobis mandatorum cuſtodes, inueniamur, atque vt ſalute ſaluemur ſempiterna. Quæ ſimilia habet Arnob. adu. Gent. lib.1. Et vero iam ab Apoſtolis vſitatum huc* cœtum *Chriſtianorum patet,vel ex illo Apoſtoli 1. Cor. 11. Conuenientibus vobis in vnum & pluribus aliis: Act. Apoſt.ac veterum Patrum locis, quæ videre eſt 1. Tom. noſt.Leiturgicũn, vbi Miſſa Apoſtolorum latè deſcribitur; latius infra lib.de Orat. num. 1. & aliquid diximus Adnot. in Epiſt. 63.D.Cypr.ad Cæcil.n.49.*

500. Oramus etiam pro Imperatoribus,&c.] *Vide infra lib. ad Scapulam,ex quo confirmatur omninò lectio MS.& vet. exc.* pro ſtatu ſæculi; *quia ibi dicitur:* quamdiu ſæculum ſtabit, imperium ſaluum fore;*& eodem pertinet illud:* pro mora finis, *vt idem velit quod ſupra dixit c.32.* dum clauſulã ſæculi præcamur differri,Romanæ diuturnitati fauemus.*Verum de hoc infra latius. Alibi haud abſimiliter lib. de Anima infra T.2.*moram finis vitæ cuiuſque *dixit.*

501.Cogimur ad Diuinarum litterarum commemorationem.) *Sic iterum cum Rhen.& MS.Vat.1.cod. pro:* Coimus. *nam* cogere *etiam in vnum colligere eſt. Atqui quod* Diuinarum ſcripturarum commemoratio *initio ſacrificij Chriſtiani vſitata fuerit, repetitur his verbis infra T.2.lib.2.ad Vxorem,vbi* fomenta fidei de ſcripturarum interlectione; *& ſupra etiam adludebatur cap.22.* & nunc etiam Lectionibus reſonantibus.*& confirmatur tum ex verbis hiſce D.Iuſtini: Et commentaria (inquit) Apoſtolorum aut ſcripta Prophetarum quoad tempus fert leguntur; tum ex noſtris Leiturg.Latin.T.1.p.72.& 73.90.98.118.124.126. 177.& 195.vbi in hanc rem adferuntur teſtimonia, ex Can. Apoſt.9. ſeu 10. Conſtit. Apoſt. D. Clem. lib. 7. c.61.& 63.ac l.8.c.4.& 21.D.Iacobi Apoſtoli Leiturg. Albino de Diuin.offic.& Hrab.de Inſtitut.cler.l.1.c.32. Philone de Therapeutis;item ex D.Dionyſ. Areop. Eccleſ. Hierarch.c.3.& 9.Hippol.Port. Orat.de Antichriſto.D. Cypr.epiſt.24.33.& 34.D. Optat.adu. Parmen. l. 6.D. Ambroſ.epiſt.33. ad Marcell.ſoror. Eodem & D. Auguſt.ac Maximo Fulgẽtio, Petro Chryſol. in multis ſermonibus.His addantur Græcorum quoque teſtimonia Dionyſij Corinthij apud Euſeb.l.4. Eccl.hiſt.cap.23.& Niceph. lib.4. c. 8. Leiturgiæ denique SS. Baſilij & Chryſoſtomi. Quum autem flaccſcente prima illa fidelium deuotione Miſſa prolixior videretur, loco integri alicuius libri veteris ac noui Teſtamenti, cœperunt dumtaxat quædam Lectiones Epiſtolarum & Euangeliorũ in vſu eſſe; quas olim à D.Hieron.in librum, quem Comitem inſcripſit, qui exſtat 2.Tom.noſtr.Leiturgicũn,iuſſu D.Damaſi collectas, in hunc vſque diem Eccleſia frequentat.*

502. Et Cenſura diuina,&c.]*Locus inſignis aduerſus contemptores Excommunicationis Eccleſiaſticæ à Chriſto inſtitutæ,& à primis Apoſtolorum temporibus vſitatæ,de qua legat Lector Adnot. noſtras in Epiſt. 38. D. Cypr. num. 10. ac epiſt. 62. ad Pomponium,n. 15. Pulcrè autem eam circumloquitur Auctor, quod* ea quis relegetur à communicatione orationis & conuentus & omnis ſancti cõmercij,*quibus verbis etiam Sacrificij Chriſtiani periphraſis haud dubiè continetur,vti infra latius adu.Magd.lib.ad Scapulam.*

503. Præſident probati quique ſeniores, &c.] *Quandoquidem etiam ipſi Magdenburgenſes hunc locũ citant pro ſumma Epiſcoporum (non presbyterorum dũtaxat vti Zephyrus)auctoritate etiã excommunicandi, nolumus diutius immorari,præſertim cum latè hãc materiã tractauerimus Adu.noſtris in D.Cypr.ad epiſt.55. n.8. & 29, ac ad epiſt.72.n.13. & 15. D.Iuſtinus Præpoſitos vocat.*

504. Etiam ſiquod arcæ genus eſt, &c.] *Veterem hanc conſuetudinem eleemoſynæ colligendæ,etiam Apoſtolorum ætate vſitatam, conſtat ex illo Apoſt.1.Cor.16. De Collectis, inquit, quæ fiunt in ſanctos, ſicuti ordinaui Eccleſiis Galatiæ, ita & vos facite. Per vnam Sabbati vnuſquiſque veſtrum apud ſe ſeponat, recondens quod ei benè placuerit. Iterum autem cum vet. exc. & MS. legimus:* congregatur; *item addidimus ex MS.* & ſi modo velit; *quia haud abſimiliter D. Iuſtinus vti ſupra, quem ad verbum ferè imitatur.Ceterũ,inquit, qui copioſiores ſunt & volunt,pro arbitrio quiſque ſuo quod viſum eſt contribuunt, & quod ita colligitur, apud Præpoſitum deponitur. Atque ille inde opitulatur pupillis & viduis, & his qui propter morbum aut aliam cauſſam egẽt, quique in vinculis ſunt;& peregrè aduenientibus hoſpitibus; &,vt ſimpliciter dicam,indigentium is omnium curator eſt. Atqui pro:* oneraria ſumma, *Vatic.1.cod.MS.* ordinaria. *Puteani*; honoraria. *Item pro:* ætatéque domitis ſenibus;*MS.quinque,*iãque domeſticis: *ac ſi dicat domi manere coactis;quod adeo tamquam elegantius retinendum duximus.Sicuti & paulo poſt cum Rhen.ex MS.*& vt pro alterutro mori ſint parati.

505.Sed & quod fratres nos vocamus.&c.]*Etiam hoc ex MS.pro,* infamant, *liber Puteani*; inſaniunt. *ac paulopòſt:* fratres autem etiam veſtri ſumus.*& cum vet. exc.* ad vnam lucem expauerint veritatis; *pro:* expirauerunt. *& poſt aliquot lineas:* Itaque quia, *ac*

deinceps: in isto loco. Porrò Fratrum appellationem inter Christianos, tum ex Euangelio, tum ex Epistolis Paulinis ortam constat, cuius nominis Etymologiam pulcrè & latè Auctor hic explicat. Certè D. Iustinus vbi supra, & Athenag. Orat. pro Christianis, eius quoque mentionem faciunt, quorum iste tamen aliam rationem reddit. Quamobrem sit, inquit, vt pro ætatum gradu alios quidem filios & filias agnoscamus, alios autem fratrum & sororum loco habeamus, tum autem ætate prouectioribus patrum matrúmque tribuamus honorem. Eodem pertinet quod habet Clemens Alexandr. lib. 5. Stromat. Fratres nos esse vtpote vnius Dei & vnius magistri, alicubi Plato dicere videtur hoc modo: Qui in ciuitate estis, omninò fratres estis. Minutius in Octauio proponit eandem Cæcilij calumniam, sed & respondet iisdem penè verbis quibus Tertullianus: Fratres vocamur, vt vnius Dei parentis homines, vt consortes fidei, vt spei coheredes. Similes sunt loci lib. de Cor. milit. cap. 1. ceteris constantior fratribus; ac: inter tot fratres commilitones solus Christianus. Item lib. 3. adu. Marc. tunc fratris, dehinc apostatæ.

506. Omnia indiscreta sunt inter nos, præter vxores.] Athenagoras haud absimiliter: In quibus fratrum, inquit, aut sororum nomina esse nouimus, nihil nobis est, quam vt eorũ ab omni iniuria & cõtumelia libera & incorrupta permaneant corpora, prius & antiquius. Ac mox: Vxorem namque suam vnusquisque nostrũ eam esse reputat, quam legibus nostris duxit, atque illam quidem ad prolificationis præscriptum. Loci elegantes, aduersus promiscuam Anabaptistarum quorundam libidinem.

507. Græci Socratis.] Socratis factum Zephyrus paucis explicat; Lactant. verò Instit. diuin. l. 3. cap. 21. & 22. hanc sententiam Socratis de vxorum communione etiam Platoni adscribit, sicuti etiam Theodor. lib. de Græc. affect. curat.

508. Et Romani Catonis.] Dissentire (inquit Zephyrus) videtur Auctor à Plutarcho, qui hoc de Vticensi, non de Censorio Catone refert. D. August. etsi lib. de Fide & Oper. cap. 7. simpliciter id Catoni adscribat; lib. de bon. coniug c. 19. etiam Catonẽ Romanũ vti Auctor vocat; Zephyrus factum ipsum narrat in Paraphrasi.

509. Megarenses obsonant quasi crastina die morituri, ædificant verò quasi numquam morituri.] Posterius hoc membrum, recens ex 4. MS. adieci. Diogenem verò sic lusisse in Megarensium voracitatem & luxum adnotauit Zephyrus; quod confirmatur ex illo Diogenis Laërtij in vita Diogenis: Ad eum qui pretiosa parabat obsonia, inquit, Nate mihi haud longæuus eris.

510. Sed stipulam quis in alieno oculo. &c.] Vide Prolegomena inter Prouerbiales formulas.

511. Tot tribubus & curiis, & decuriis tuctãtibus acescit aër.] Elegans (inquit Rhen.) Hyperbole. Curias autẽ interpretatur Turneb. Aduersar. l. 12. c. 13. Curiales, qui cum rem diuinam facerent, hilariter operabantur, quorum epulas describunt Dionys. l. 2. & Athenæus l. 5. Mihi magis placet, eo quod de tribubus quoq; agat & decuriis, vt intelligantur Curiæ, in quas 30. numero populum Romanum à Romulo distinctum esse scribit Festus.

512. Saliis cænaturis, &c.] De Saliis supra diximus cap. 10. & 26. quorum luxus ad quem hic alludit, prouerbio occasionem dedit: Saliares cænæ siue dapes.

513. Herculanarum decimarum pollũctorum sumtus. Ita ex coniectura Rhen. & Latinij, pro eo quod alij: pollinctorum. Loquitur enim (inquit ille) de diuitibus, qui decimam partem bonorum suorum Herculi pollucebant epulo votiuo: cuius lautitiam impensarum arguit magnitudo. Putabatur ea res homines fortunatos reddere. Proinde L. Sylla, M. Crassus, & L. Lucullus patrimonia sua polluxerunt. Confirmat autem hanc lectionem Varro de ling. Lat. lib. 4. agens de Decuma Herculis. Pollũctum (inquit iuxta castigationem Turnebi) quod à porriciendo est factum; cum enim ex mercibus libamenta porrecta sunt Herculi in ara, tum pollũctum est. Et apertius Plautus in Rudete: Vt decumam partem ex voto Herculi polluceam.

514. Tabularij supputabunt.] Etiã hoc ex Rhen. & Latinij castigatione, pro: Stabularij. cũ liber Puteanus habeat expresse, tabularij. In huiusmodi enim (inquit Rhen.) Herculanarum decimarum sacrificio epulóque, supra quam dici possit lauto, maximis sumtibus opus erat; quos Tabularij, id est, qui erant à Tabulis domesticis, cuiusque in diarium domini sui referebant ad expensi titulum supputabántque. Confirmatur ea à Latinio tum ex illo Senecæ epist. 13. cuius patrimonium Tabularios lassat, tum quod Arcad. D. de mun. & honor. & Theod. cod. lib. 8. cap. vnico de Tabulariis holographis, id est censualibus scribis scribant. Item Theod. cod. lib. 12. tit. 6. cap. 2. & lib. 10. tit. 24. cap. 1.

515. Apaturiis Dionysiis mysteriis Atticis.] Apaturia (inquit Rhen.) Dionysij sacra quatuor dierum continuis durabant, quibus sacrificabant & epulabantur Athenienses publicè & priuatim; nomine deducto ab ἀπάτη, quod fraudem significat, quam passi sunt Athenienses à Bœotiis.

516. Ad fumum cænæ Serapicæ sparteoli excitabuntur.] Refert hoc Zephyrus ad Serapidis Ægyptiacæ sacra, quæ quanto, inquit, luxu frequententur, admonuit illa Sparteolorum & Fiscellarum quæ vndique circumcurrunt. MS. omnes: Sarapiacæ, non male, quia à Græcis vti ex Suida patet, Sarapis dicebatur Ægyptiorũ Deus, primò tamen dictus Soropis. Nominis autẽ huius (inquit D. Aug. l. 18. de ciuit. Dei c. 5.) cur Rex Argiuorũ Apis post mortem non Apis, sed Serapis appellatus sit, facilimam rationem Varro reddidit. Quia enim arca in qua mortuus ponitur, quod omnes iam σωρόφαγον vocant, σωρὸς dicitur Græcè, & ibi eum venerari sepultum coperunt, priusquam templum eius esset exstructum; vel, Sorosapis Sorapis primò, deinde vna littera vti fieri solet cõmutata, Serapis dicta est. Eodẽ verò pertinere puto quod Sparteoli & Fiscellæ in arcæ formam hinc sacra frequentes in vsu essent; immo quantum ex hoc loco apparet, igni contraderentur, atque adeo fumũ excitarent. Vide plura in Adniot. Lud. Viuis in eum D. August. librum.

517. Cæna nostra de nomine rationem sui ostendit, vocatur enim ἀγάπη.] Legimus ex MS. libri, pro: suam. De Agape autem pauperum videat Lector Adn. nostras in D. Opr. Testim. l. 3. n. 11. & infra in l. ad Mart. T. 2. Hoc vnum hic dicam, non dubiè significare Tertullianum hoc loco Cænam istam aliam fuisse (contra quam videntur sentire Magdenburgenses, & in lib. de Corona milit. Rhenan.) à sacrificio quod initio huius capitis, & expressius lib. de Orat. infra T. 2. describitur. In illo enim cœtum dicit fieri ad orationẽ, sacrarum litterarum cõmemorationẽ, exhortationes, castigationes, & cẽsuram diuinam, ad communicationem denique orationis & omnis sancti cõmercij. Itẽ l. 2. ad Vxor. conuiuium Dominicum & sacrificia nũcupat, vbi Christi inuocatio, vbi diuina benedictio. Nec dissimiliter l. de Cultu femin. Lib. de Orat. Stationẽ ad aram

Dei

Dei in qua Dominus adoratur & sacrificiorum orationes fiunt, *Itē lib.1.adu. Marc.* Gratiarum actiones, *ac l.3.* Munditias Sacrificiorum, *& lib. de Cor. milit. sic describit, quod in* eo Eucharistia etiam antelucanis cætibus de manu præsidentium sumatur. *Hanc verò* Cænam *l.ad Mart.* Agapen fratrum *nuncupat, & hic* refrigerium inopum, conuiuium *denique* in quo editur quantum esurientes capiunt, bibitur quantū pudicis est vtile & ita saturantur, vt meminerint etiam per noctem adorādum Deum. *Quæ vel ipsa postrema verba differentiam indicant; vtpote quod Deus in hac cæna; vti in sacrificiis tū nocturnis tum diurnis, non adoretur, sed inuocetur & laudetur diūtaxat. pro,* inopes quosq. *liber Puteani;* inopes quosq.

518. Ordinem disciplinæ de caussa æstimate.] *Addidimus denuo ex MS. & vet. exc.* de caussa, *&:* admittit; *legimus cum Rhen. pro:* admittitur.

519. Post manualem aquam.] Manualem (*inquit Zephyrus*) *dixit, quæ manibus abluendis effundebatur, ad discrimen balneariorum quibus ante cænam vtebantur; qua forma* manualē *quoque obediētiā Iureconsulti dicunt & manuarium argētum à Gellio ex eodē nomine deriuatum.*

520. Prouocatur in medium Deo canere.] *Istud aut ad Lucernales orationes & Psalmos seu matutinos hymnos ab Apostolis institutos referri debet, quorum meminit Epph. sub finē lib.3.adu. hæres. aut certè ad* antelucanos cœtus, *quorum Auctor infra T. 2. sub finem lib. de Vel. Virgin. & lib. de cor. milit. & supra cap. 2. huius Apologetici meminit, in quibus vel Plinio secundo teste epist. 2. lib. 10. canebant Deo & Christo. Quod cum ille, & ipse ethnicus scripserit desertis verbis ad Traianum Imperatorem; iam sæculo amplius ante Tertullianum; mera est calumnia Magdenburgensium, dum adserunt hac tempestate Psalmodiam primam institutam, fortè (vti loquuntur) à Nepote Episcopo Aegyptio iuxta Euseb. lib. 7. c. 22. Meminisse eos oportebat, (vt omittam interpretationem D. Chris. & Hilarij in illud Matt. 26. ac Marc. 14. de Christo: Et hymno dicto exiit foras) quid Euseb. hist. l. 2. c. 16. de hymnis & canticis trimetri generis Therapeutarum ex Philone descripserit; quid ve idem l. 5. c. 28. ex libro adducat incerti Auctoris aduersus Aremonem hæreticum de Psalmis & cāticis quæ ab initio à fidelibus conscripta sint. Qui plura desiderat, cōsulat Adn. nostras in D. Cypr. Tractatu de Orat. Dom. n. 6. & Leiturgica nostra Latinorum T. 1. p. 70. 71. 72. 90. 93. 94. 95. 124. 126. 133. vbi reperire est Veterum testimonia qui ante Tertullianum in Ecclesia floruerunt, mediæ item ætatis p. 139. 141. 177. 179. 224. 237. 250. 251. 252. 258. 259. 260. 273. 274. & 275. idque non modo Romanorum Pōtificum quos hac in re excessisse calumniantur Magdēburgenses auctoritate sed vel maximè D. Hilarij in Gallis, ac D. Ambrosij apud Mediolanum; quo ex partibus Orientalibus Hymnorum & Psalmorum cantum translatum esse, ipse D. Aug. Conf. l. 9. c. 6. & 7. narrat. Recentiora ibidem reperiet etiam studiosus Lector ne hic prolixiores simus. Græcorum item aliquot eadem de re exempla à nobis omissa indicasse sufficiat; nempè D. Ignat. epist. 12. ad Romanos, D. Basilij apud Rufinum l. 2. hist. Eccl. c. 9. D. Athanasij; tum in Apol. tum apud Socratem l. 2. cap. 11. & Theod. l. 2. cap. 13. S. Publiæ & virginum Antiochensium apud Theodor. lib. 3. c. 19. D. Chrysostomi apud Socratem lib. 6. cap. 8. Theodosij Imperat. apud Socratem l. 7. cap. 22. ac 23. & Niceph. lib. 14. cap. 46. Flauiani Antioch. apud eundem Niceph. lib. 18. cap. 51. ac Gennadij Constantinop. apud eundem l. 15. c. 23. His licet addere D. Gregorium Nazianzenum in fin. orat. ad sanctum Lauacr. & D. Basilium epist. 63. ad clerum Neocæs. & ipsas Liturgias DD. Iacobi, Basilij, & Chrysostomi; in quibus expressa cantus sit mentio.*

521. Non est factio dicenda sed curia.] Curia *paulò alia significatione hic accipi videtur; quam aut paulò prius vbi pro tribuant etiam supra l. de Pallio, vbi pro loco in quo curæ publicas gerebant, accipitur; nempè pro Senatu; nam id quoque* Curiam *significare adnotauit iam olim Cicero lib. 3. de Oratore.*

CAP. XL.

522. At è contrario illis nomen factionis accommodandum. &c.] *Cap. 40. hic rectius auspicantur MS. cod. quam exc. infra eo loco:* Et benè quod siquid aduersi &c. *quia hic incipit Tractatus, qui tam in exc. quā MS. intitulatur:* De aduersis vrbium; *quem titulum paulò magis expressit 1. Vat. cod.* Quod post Christi aduentū pauciores clades deo parcēte euenerint. *Quo in argumento (quo etiam tractat infra lib. ad Scapulam) secuti sunt Tertullianum tum D. Cypr. l. ad Demetr. (Arnob. initio l. 1. adu. gent. & tribus verbis Origen. Tract. 28. in Matth.) tum D. Aug. libris 20. de ciuit. Dei, et Orosius hist. libris 7. multo copiosius, ad suam quisque ætatem vsque. in Puteani libro hic est initium capitis* XL. *Etiam contra Ethnicam rationem. Atqui magis placet MS. quinque lectio:* factionis, *quam excus.* factionum. *Ex iisdem & vet. exc. legimus:* conclamant, *item:* Christianos esse caussam. *etsi in Puteani est;* in causam.

523. Si cælum sterit.] *Eodem modo (vti rectè adnotauit suis ad me missis Scholiis Harrisius) dixit lib. de Ieiun.* cū stupet cælum Stare *itaque & stupere* cælum, *idem valere videntur, quod dicit paulò post Tertull.* ab imbribus æstiua hiberna suspendunt, *& post eum D. Cypr. apertius & planius extulit: Imbres & pluuias serena longa suspendunt.*

524. Tantos ad vnum?] *Diasyrtica (inquit Zephyrus) exclamatio cū admiratione pronūcianda, quasi dicat: Quæ vestra mens est, vt vni leoni tanta Christianorum multitudo obiiciatur? temerarium dictum qui fieri poterit vt conficiantur? proindè alia ratio vobis ineunda, quæ odij cæcitate deposita, vestræ melius iniquitati consulat. in Puteani libro est,* adclamatur: Tantos ad vnum?

525. Hierapolim.] *MS. Belgici & Gallici* Hieranapean; *Vat. 1.* Hieramapeam, *alter:* Hieramiapæan. *Sed retinui:* Hierapolim, *eo quod iuxta Eusebij chronicon & Oros. lib. 7. cap. 7. tres vrbes Asiæ anno Neronis 3 nempè* Hierapolis, *Laodicia & Colosse terræmotu ciciderint; quamquam interim illud scrupulum moueat quod loqui videatur Auctor solum de cladibus quæ ante Tiberium & Christi aduentum contigere.*

526. Et Delon & Rhodon.] *Aliquando pessum abiisse has insulas & postea denuo alibi apparuisse, vel ex Plinio constat l. 2. 88. & 89. in hæc verba. Nascuntur & alio modo terræ ac repentè in aliquo mari emergunt, veluti paria secum faciente natura, quæque hauserit hiatus alio loco reddente. Claræ iampridem Insulæ* Delos & Rhodos *memoriæ produntur enatæ. Atqui de* Delo *idipsum testatur Aristoteles alicubi cum dicit ita dictam eo quod cum mersa esset, subitò apparuerit. De* Rhodo *in hæc verba scribit Oros. lib. 4. c. 13. & Paulus Diaconus hist. lib. 3. Anno, inquit, ab Vrbe condita D. XVII. magno terræ motu* Caria *&* Rhodus *insulæ adeò concussæ sunt, vt labentibus vulgò tectis ingens quoque ille collossus rueret.*

527. Et Coon.] *Sic ex MS. Vat. 1. cod. pro eò quod exc.* Con; *et ceteri MS.* Cho. *nā teste Eus. in chron. anno Aug. Cæsaris 38. in insula* Coo *terræmotu plurima ciciderit.*

528 Memorat & Plato maiorem Asiæ & Africæ terram Atlantico mari ereptam.] *Similiter supra lib. de Pallio c. 2. &,* (si ille non mendax.) Æon in Atlantico &c. Quæritur nunc. *Meminit etiam his verbis Arnob. l. 1. adu. Gent. Vt ante (inquit) milia annorum decem, ab insula quæ perhibetur Atlantica Neptuni, sicut Plato demonstrat, magna erumperet vis hominum vt innumeras funditus deleret atque extirparet nationes, nos fuimus caussa? Et Plinius nat. hist. lib. 2. cap. 92. In totum abstulit mare terras, primum omnium, vbi Atlanticum mare est, si Platoni credimus, in medio spacio. Platonis verò in Timæo verba sunt ista ad Atheniensis. Traditur vestra ciuitas restitisse olim innumeris hostium copiis, quæ eo Atlantico mari profectæ propè iam cunctam Europam Asiamque obsederant. Tunc enim erat fretum illud columnarum Herculis nauigabile, habens in ore & quasi vestibulo eius insulam Lybia simul & Asia maiorem; per quam ad alias proximas insulas patebat aditus, atque ex illis ad omnem continentem e conspectu iacentem vero mari vicinam. Pelagus illud verum mare, terra quoque illa verè erat continens. Verùm posthæc ingenti terræ motu iugique vnius diei noctisque illuuione factum est, vt terra dehiscens omnes illos vestros bellicosos homines absorberet, & Atlantis insula sub vasto gurgite mergeretur. Quamobrem innauigabile, pelagus illud propter absorptæ insulæ limum relictum fuit. Hactenus ille. Eodem pertinet quod Aristoteles alicubi Oceanum Atlanticum nauigationi ineptum dicat, putans insulam submersam maris vadosi caussas dedisse. Quam narrationem partim veram esse partim fabulam, sicuti ipsa verba Platonis satis indicare videntur, nostra ætate didicimus. Christophorus enim Columbus anno Domini 1492. 3. Non. August. ex Hispaniis soluens, etsi in mari illo per iter dierum aliquot tantam graminis vbertatem classi occurentem inuenerit, vt tandem tota circumsepta, tamquam in pratis herba virentibus nauigare viderentur; nullos tamen scopulos aut vada offendit, vt nulla videatur vnquam submersa fuisse illic insula. Sed mare illud gramineum tandem superans, post multa pericula, duram famem passus, non nisi 11. die in incognitum Orbem quem nouum vocant adpulsus est. Cuius orbis cum immensa ab vno ad alterum polum spatia necdum penitus sint explorata, semper se noua aliqua regione prodente, Patet saltem illud verum esse, quod de Insulæ Atlanticæ magnitudine non modo Plato sed & post eum Auctor libri Mirabilium Auditionum qui perperam Aristotele adscribitur; ac Diodorus Siculus, memoriæ prodiderunt. Quorum prior eam longa multorum dierum nauigatione tandem à Carthaginiensibus inuentam tradit, Diodorus vero priscis incognitam, à Phœnicibus primò inuentam. Tyrrhenos itaque fama tantæ regionis illectos Coloniam eo deducere molitos esse, verum Carthaginienses obstitisse; partim ne sui eo ciues commigrarent, partim vt in irreparabili aliqua clade refugium haberent, in quo locorum ignorantia à potentiorum vi sua tuerentur. Hæc paulò latius, ad noui seu potius antiqui sed incogniti orbis notitiam maiorem; quæ interim pro maiori parte Hugoni Blotio in Orat. Quotl. & I. Becano Orig. Antuerp. lib. 3. accepta referimus. Siquis coniecturæ locus, potius crediderim discissum hunc nouum orbem à reliqua Europa, quam insulam fuisse intermediam. Porrò MS. legunt:* vel Africæ, *sed cum constet nouum hunc orbem æqualem esse magnitudine & Asiæ, & Africæ, malui retinere: &.*

529. Sed & mare Corinthium terræmotus ebibit.] *Plinius lib. 2. cap. 4. Videmus, inquit, hodie mersum Acarnaniam Ambracio sinu Achaiam Corinthio. Et cap. 94. Helicen & Buram sinus Corinthium abstulit, quarum in alto vestigia apparent. Quod etiam narrat Euseb. Olymp. 100. & Oros. lib. 3. cap. 3. qui terræmotus expressam mentionem facit. An ad illum hic alludat Tertullianus nescio quippè qui potius videtur de tali terræmotu loqui qui ipsum mare absorbuit.*

530. Et vis vndarum Lucaniam Italiæ abscissam in Siciliæ nomen relegauit.] Sicilia *(inquit Plinius) lib. 3. cap. 8. quondam Brutio agro cohærens mox interfuso mari auulsa XII. milium in longitudinem freto. Hinc autem dictam* Siciliam *quasi Sicilitam id est abscissam, cum alij recentiores tum disertis verbis indicat Suidas in voce* σικελίζειν. Lucaniam *vero prius dictã vt Auctor adserit vel hinc fit verisimile, quod scribat Strabo lib. 6. Brutios à quibus* Sicilia *abscisa est* Lucanorum *fuisse transfugas, & Iustinus hist. lib. 23. Lucanos Brutiorum auctores dicat.*

531. Cataclysmus.] *Similiter Varro de re rustica lib. 1.* κατακλισμὸν *Ogygi dixit pro diluuio quod tempore Ogygis contingit.*

532. Vel vt Plato putauit campestre solummodo.] *Eodem pertinet illud lib. de Pallio cap. 2.* Cupientes Platoni probare etiam ardua fluitasse. *Adludit etiam D. August. lib. 12. de ciuit. Dei cap. 11. cum dicit illos (Platonem interprete Viue & Aristotele intelligens) putasse alluuiones incendiaque terrarum toto prorsus orbe contingere pro;* ac fines eius. *liber Puteani;* ad fines eius.

533. Olet adhuc incendio terra &c.] *Simile est illud supra l. de Pallio c. 2.* Hactenus Sodoma & nulla Gomorrha & ciuis omnia, & propinquitas maris iuxta cum solo mortem bibit.

534. Et siqua illic arborum poma conantur.] *Ita recens legimus ex 2. Belgicis & Vat. 1. pro eo quod est* oriantur, *& Vat. alter:* cernantur; *maxime cum etiam carmine de Sodoma (quod etsi in D. Cypriani edit. nusquam exstat, Tertulliani tamen esse censetur) similiter loquatur in hæc verba.*

Tota rogus regio est hinc atro horrore fauillæ,
Hincque situ cauo cineris incendia signant,
Semiperempta etiam siqua illic iugera lætas
Autumni conantur opes, facilè optima quæque
Promittunt oculis, pira, persica, & omnia mala,
Donec carpantur; nam protinus indice tactum
Soluitur in cinerem, fit vana fauillaque pomum.

Desumpta sunt autem hæc ex Ioseph. de Bell. Iudai. lib. 5. cap. 5. & repetuntur à D. August. de ciuit. Dei lib. 21. cap. 8. Idem scribunt Iulius Solinus cap. 48. Tacitus lib. 8. & Ægesippus lib. 4. Sed nec Tuscia.) *addit Puteani;* Sed nec Tuscia iam tunc atque Campania de Christianis querebantur.

535. Vulsinios de cælo.] *Ita hanc cladem describit Iulius Obsequens lib. de Prodig. C. Valerio & M. Herennio consulibus,* Vulsiniis, *inquit, prima luce flamma cælo emicare visa, cum in conum coisset os flammæ ferrugineum ostendit, cælum visum descendere, cuius hiatu flammæ vertices apparuerunt. Eodem pertinet quod est & supra lib. de Pallio:* deusta Vulsinios; *quod oppidum Tuscia fuisse notius est quam vt pluribus sit opus.*

536. Pompeios de suo mõte perfudit. ignis.] *Sic ex MS. loco:* profudit. *Atqui* Pompeios *Campaniæ oppidũ fuisse constat ex Pomponio Mela l. 2. quod quo tempore incendio suo perierit, hactenus reperire non potui. Eodem pertinet illud lib. de Pallio supra:* erepta Pompeios.

Cum

537 Cum Annibal apud Cannas .&c.) *Latè hanc describunt pugnam D. August. l. 3. de ciuit. Dei c. 19. & Oros. l. 4. hist. c. 16. & post eum Paulus Diaconus, & in in D. August. Viues. Contigit ea clades anno ab Vrbe condita* VXL. L. *Æmilio Paulo & P. Terentio Varrone Coss. apud* Cannas *Apuliæ vicum; & Annibal in testimonium victoriæ suæ tres (inquiunt illi) modios annulorum aureorum Carthaginem misit. Eodem pertinet quod Plinius l. 39. promiscuum fuisse scribit annulorum vsum secundo bello Punico: nam alioqui (inquit) non potuissent trimodia illa annulorum Carthaginem mitti ab Annibale. Liuius interim famam veriorem esse adfirmat de vnico modio. Auctor noster ita hoc loco ambiguè loquitur, vt neutri contradicat sententiæ.*

538. Cum ipsum capitolium Senones occuparunt.] *Etiam hanc cladem gentibus obiciunt D. August. lib. 2. de ciuit. Dei cap. 22. & Oros. lib. 2. cap. 19. quorum ille interim* Capitolium *quo minus caperetur anseres impediuisse scribit; hic obsidione conclusam quidem in monte* Capitolino *vniuersam reliquam inuentutem, sed mille libris auri discessionis præcium pactos Romanos, oportet itaq; vt* occupare *hic accipiatur ab Auctore pro præuenire suæ non opinantem opprimere phrasi Plautina, qui dixit in Rudẽte:* occupas præloqui; *quale est & illud Varronis Ephebo apud Nonium:* si Actæõ occupasset, *& Curtij l. 3. Cum Darium Regem* occupare *statuisset. facit autem ad laudem Belgij quod Paulus Diaconus l. 1. hanc recensens Romanam cladem: Dehinc, inquit, irruptio* Belgicorum, Gallorum *& incẽdiũ Vrbis sequitur; ita explicans, cuiates fuerint Galli illi Senones, qui duce Brenno Romam occuparunt. Pro quo etiam facit, quod Suidas in voce:* κελτοι, *nuncupet Senones Rheni accolas; sic & Plutarchus in vita ni fallor Camilli illos Senones* celtas *vocat.*

539. Et bene, &c.] *Hic Puteani ponit caput* XLI. de aduersis vrbium. *Sic iterum ex MS. & prioribus exc. pro:* Est; *ex quibus cum Rhenan. in Schol. etiam legimus:* inofficiosa eius, quem, cum intelligeret ex parte non requisiuit; *pro eo quod citra Zephyri editionem legebatur:* in officia eius quemcunque intelligeret. *Pro:* commentata est, *legunt quidem MS. codices:* commenta, *sed perinde est.*

540. Nocentiæ iudicem & exactorum, &c.] Nocentiæ *vocabulum (inquit Rhen.) vsurpat etiam l. 3. Adu. Marc.* Exactorem *punitorem nuncupat. Legimus vero cum MS.* omnibus vitiis & criminibus inoleuit, *pro eo quod erat:* omnibus se vitiis & ceremoniis inoluit. *Et:* ceterum si requisisset (*id enim desiderabatur*) sequeretur vt cognosceret. *breuius & elegantius Puteani.* si requisisset sequebatur vt cognosceret requisitum & recognitum obseruaret. *Notanda autem phrasis:* cuius ingrata, *pro:* cui.

541. Cum ab imbribus æstiua, hyberna suspendunt, &c.] *Sic dicit hic:* æstiua hyberna (*inquit Rhen.*) *quemadmodũ de Resurr. carn.* Verna & autumna. *Subauditur tempora.* Reuoluũtur, *inquit,* hyemes & æstates & verna, & autumna, cũ suis viribus, moribus, & fructibus. *Sic et l. de Spect. c. 9.* verno *et* autumno *neutro genere. Imitatur autem hunc locum D. Cypr. lib. ad Demetr. & de Mortalit. Cum eodem Rhen. iterum legimus:* cauponis & lupanaribus operati, *pro eo quod alij:* caponis & lupanaribus operantibus. *Liber Puteani,* cauponiis *&* lupanaribus operantibus *et supra; pransuri, pro pransi.*

542. Aquilitia Ioui immolatis.] Aquilicia (*inquit Rhenan.*) *dicta ab aquis eliciendis, quod fiebat in magna siccitate, Aquilices siue Aquileges scrutãdorũ fontium artifices, ab elicibus dicti, qui sunt capita fontium et scaturigines. Seneca l. 3. Nat. quæst. Sæpè colligitur, inquit, roris modo, tenuis & dispersus liquor, qui ex multis in vnum locis confluit, sudorem aquileges vocant.* Nudipedalia *autem nuncupat, quod nudis pedibus iuberetur in publicis supplicationibus pluuiam inuocare populus Alludens, fortassis ad sacra* Nudipedalia *Iudæorum apud Ioseph. l. 2. de bello Iudaic. sed quæ in honorem Dei fiebant non idolorum, sicuti & apud Christianos nonnunquam in vsu sunt. Atqui pro:* inuidia cælum tundimus, *adnotata est in prima editione ad marginem alia lectio:* inedia; *sed magis placet vulgata cum MS. consentiens, fortè autem sic dictum (inquit Rhen) vt illud de fuga in persecut.* Malo inuidiam ei facere per voluntatem ipsius perendo, quam bilem per meam euadendo.

CAP. XLI.

543. Vos igitur importuni, &c.] *Optima est hæc MS. Vatic. cod. inscriptio:* Quod merito Deus in genus humanum irasci debuit, cum spernatur, & statuæ adorentur. *Liber Puteani ponit caput xlii. quod Deus spernitur & statuæ adorantur.*

544. Et indulgens & increpitans, &c.] *Vatic. cod. 2. & Puteani,* increpans, *eligat Lector quod volet. Ex iisdem & aliis MS. & vet exc. legimus mox:* quia æquitatem *pro:* qui, *etsi liber Puteani habet,* quia hæc ita didicimus, *&:* vtramque, *pro:* vtrumque; *& pro:* etiã. Atquin *pro:* Atqui; vestris meritis *pro:* veris. *Addidimus item denuo:* quoque; *& restituimus:* prædicationum, *pro eo quod Zephyrus tamquam elegantius:* prædictionum, *ac:* Sin vero, *pro:* Si, in dolore, *pro* dolorem *Itemque:* quos separare deberent, *pro eo quod mendocissime substitutum erat:* quàm nos.

CAP. XLII.

545. Sed alio quoque iniuriarum titulo postulamur, &c.] *Placet maxime excusorum veterum huius 42. cap. inscriptio:* Contra eos qui infructuosos dicebant Christianos; *maximè cum aliæ MS. in idem recidant inscriptiones. Iterum autem reposuimus ex MS. quod habebant illi:* infructuosi in negotiis, *pro:* negotio.

546. Brachmanæ.] *Philosophorum Iudæorum qui* Brachmanæ *dicebantur, vitam & instituta describunt Philostratus in vita Apollonij. Strabo in Indiæ descriptione, & Q. Curtius, aliique qui res gestas Alexandri Magni memoriæ prodiderunt. Quos licet Strabo in Vrbibus subinde versari scribat, in sylluis tamen pernoctabant, vnde rectè:* sylui colæ *hic nuncupantur.*

547. Indorum Gymnosophistæ.] *Eorundem fit mentio infra T. 3. l. 1. adu. Marcionem. De iisdem in hæc verba D. August. l. 14 de ciuit. Dei cap. 16. Per opacas quoque Indiæ solitudines, cum quidam nudi philosophentur, vnde* Gymnosophistæ *nominantur, adhibent tamẽ genitalibus tegumenta, quibus per cetera membrorum carent. Super quo loco late de his Lud. Viues concordes faciens Diodorũ Siculũ l. 4. Philostratũ loco citato, & D. Hieronymum epist. ad Paulinum, qui in Æthopia* Gymnosophistas *repertos scribunt; & Plinium, Solinum, Strabonem, ac Porphyrium (quibus adiicere est nostrum hunc Auctorem & D. August.) qui in Iudia illos collocant, quod origo quidem illorum sit Indica, sed cum reliquis accolis Indi fluminis in Æthiopiam postea commigrarint, ibique iuxta Nilum sedibus positis eam quoque regionem Indiam nuncuparint.*

TULLIANO
Congratulationibus
RAMELLI.
A V.
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

548 Stabulis] Stabula, *pro diuersoriis accipi, & hic & Luc.11.ac apud D.Cypr.diximus in Adnot.nostris ad Epist.eius 67.n.14.*

549. Et militamus.] *Adnotandus hic locus contra Erasmum, & Rhenanum ad lib.de coron.milit. (vbi de hoc latius) qui omnem militiam illicitam Christianis contendunt.*

550. Saturnalibus.] Saturnalia *diebus quinque, aut septem iuxta alios, celebrabantur Decembri mense; quibus frequens lotio in vsu fuisse videtur. Atqui:* calorem, *lego ex MS. Belgicis Puteani & 1. Vat.pro eo quod alij:* colorem.

551. Rigere & pallere post lauacrum mortuus possum.] *Interpretatur hoc Rhen.de more Christianorum quo lauantur defunctorum corpora, de quo aliquid etiam diximus Adn.nostris in D.Cyprianum.*

552. Non in publico liberalibus discumbo,&c.] *Infra T.2.lib.de Spect.* Liberalia *Appellat ludos quosdam Scenicos; hic accipi videntur, pro die* Libero *sacro qui celebrabatur xvj.Kal.Aprileis. De quibus vide Varronem lib.5.de ling. Lat. & Festum. Atqui placet coniectura Latinij, vt legatur:* attamen vbi vbi de copiis tuis cœno; *Imitatur autem hunc locum Minutius in fine Octauij. De* bestiariis *vero satis dictum est supra c. 9. n. 127. Lego autem:* suprema cœnantibus, *secundum Vatic.1.cod.stylo Tertullianico, pro:* supremam.7. *Puteani* sub primam.

553. Non emo capiti coronam,&c.] *Sic ex MS. & vet.exc.pro:* capite; *& mox ex Vat.2. & Puteani* coronam naribus nouimus, *pro eo quod alij:* admouemus *Reliqua quæ de* corona *hic adferri possent, differimus ad lib.de Cor.militis infra T.2.sicuti & de* spectaculis *ad eiusdem argumenti librum; hoc vno addito, quod magis placet lectio MS.* Liberius de propriis locis sumantur; *quam Rhenani:* sumo. *Atqui de* Thuri vsu *vide supra Adnot.nostras in c.30.n.442.*

554. Sciant Sabæi pluris & carioris suas merces sepeliendis Christianis profligari.] *Sic ex MS. & vet.exc.pro:* carius. *Atqui ritus is mortuos aromatibus condendi, ab Ægyptiis per Patriarcham Ioseph Gen. 50. ad Iudæos translatus est, deinde à Christo adprobatus, qui id de se futurum prædixit, his verbis: Bonum opus operata est in me. Mittens enim hoc unguentum in corpus meum ad sepeliendum me fecit. Matth. 26. Marc. 14. Luc. 22. Ioan. 11. Atque iam inde à Christianis obseruatus, maximè in sepeliendis sanctorum virorum corporibus.*

555. Deis vestris mendicantibus,&c.] *Ad intellectum huius faciunt quæ diximus supra c.13. n.195. Quibus adde quod habet Varro sub finẽ l.4. de ling. Lat. Diis cum thesaureis asses dant, stipem dicunt, vbi pulcre deducitur à stipãdo* stipem *dici, & latius in coniecturis Turnebi & Iosephi Scaligeri.*

556. Mendacio vestrarum professionum.] *De* Professionibus *mercium rectè hoc interpretatur Rhen. quæ fiebant apud Acta quorum etiam meminit Auctor initio lib. 5. adu. Marc. vbi latius ex eiusdem Adnotationibus.*

CAP. XLIII.

557. Planè confitebor qui conqueruntur,&c.] *Omnium optima hæc est huius cap.43.inscriptio:* Qui de Christianis conquerantur. *Ex MS.vero legimus:* possint *pro:* possunt; *&:* erunt *pro:* sunt. *In Puteani est caput xliij. de lenocinio.*

558. Perductores.] *Intelligit Rhen. in Scholiis puellarum* productores *& stuprorum & adulteriorum conciliatores.*

559. Aquarioli.) *Lenonum famuli (eodem interprete ex Festo) dicebantur* aquarij *nomen adepti ab aqua petenda ad balneum necessaria. Hinc Lampridius de Commodo: Aquam, inquit, gessit, vt lenonum minister; hinc & illud Iuuenalis: Veniet conductus aquarius.* Aquarioli *autẽ (vt adnotauit Turneb, Aduersar. l. 14. c.11.) per diminutionem, ad cõtemptum, tamquam omnium vilissimi dicuntur.*

560. Dispendium.] *Vatic.cod.1.* disperdium quantos habetis *liber Puteani caput xlv.de exorcismate &;* quanti *pro:* quantos.

561. Qui iam de vobis dæmonia excutiãt.] *Alludit ad Exorcismos Ecclesiasticos, de quibus in Adnot. nostris ad epist. D.Cypr. ad Donatum n.19. & latius ad Epist.76.ad Magnum n.55.*

CAP. XLIIII.

562. At enim illud detrimentum,&c.] *Pra aliis placet etiam hic Vet. exc. cod. hæc inscriptio:* Quantum incommodi Respub. patiatur ex morte innocentium Christianorum *liber Puteani ponit xlvi de custodiis ethnicorum. Atqui:* impendi & rogari, *pro iisdem, vti sæpè alias, accipit Tertull.nempè pro:* occidi.

563. Qui sententiis elogia dispungitis] *Vel ex hoc loco confirmatur nostra opinio supra c.1.quod* elogiis *legendum sit, non:* eulogiis *aut:* eclogiis.

564. quis manticularius?] Manticulari *(vt adnotat Rhen.) scribit Festus Pōpeius esse dolose agere, deducta à menticulis quæ peras significent, quas quidam adtrectat vt furentur. Ergo* Manticularius *fur erit aut nebulo. Vide Ioseph.Scalig.in Festum.*

565. Aut lauantium prædo.) *Furem balnearum intelligit idem Rhen. eo quod ita loquatur Auctor lib.de fuga in persecut. infra.T.5.* Inter tabernarios & fures balnearũ & aleones, & lenones *vbi additur a Rhen. huiusmodi furibus grauiorem instigi pœnam legibus, cuius ipsius caussam reddit Aristoteles in Problematibus.*

566. Nisi plane tantum Christianus.] *Atsi dicat, nisi inquantum Christianus, vti rectè interpretatur in paraphrasi Zephyrus.*

CAP. XLV.

567. Nos ergo soli innocentes,&c.] *Optima hæc est vnius Vatic.cod.huius cap.45.inscriptio:* Quod innocentia solum in christianis reperiri potest. *Puteani, caput xlvj.de innocentia Christianorũ. Atqui pro:* dispensatore *legunt MS.Belgici et Vatic. 1. & Puteani* dispectore; *è quibus etiam reposuimus quod habebant vet.exc.* æstimatio *pro:* existimatio; *& paulo post:* ab occulorum solitaria concupiscentia arcere, *ex MS. pro eo quod ex coniectura Rhen.legebatur:* ab oculis solitariam concupiscentiam. *Cum quo & 1. Vatic.cod. legimus deinde:* de diuina lege, vt antiquioris formæ, *pro:* antiquiore forma. *Quod tamen habent manuscripti.*

568. Diximus iam de Moysi ætate.] *Alludit ad c.19.supra. Reposuimus autem ex MS.* Moyli, *pro:* Moilas etsi euadere homini contingat. *Reliqua satis explicat Zephyrus in Paraphrasi.*

569. Sic & Epicurus omnem cruciatum doloremque depreciat.] *Huc pertinet illud Epicuri Diog. Laerty l.10.sub finem: Nõ moratur diutius in carne quod dolet, sed* summus dolor minimum durat. depreciare *autem (inquit Zephyrus) pro negligere atque in nullo pro-*

precio habere. Verbum nouum est; quod à Ciceronianis nostris non admitteretur. Similiter tamen dixit Auctor l. 4. adu. Marc. infra T. 3. Et non erit iam depreciator operum creatoris.

570. Et pro scientiæ plenitudine.] *MS. Belgici, Gallici & Vatic. 1.* & prospicientiæ; *verum quia bis adhuc in eadem periodo:* pro, *ponitur, vulgata lectio placet magis. Vox autē* plenitudine (*vt adnotat Zephyrus*) *esi plerisque doctioribus noua fugiendāque videatur, non ea tamen forma est quæ à Plinio repudietur. Ille enim l. 6. Homo, inquit, crescit in longitudinem ad annos vsque ter sextenos, tum deinde ad* plenitudinem.

CAP. XLVI.

571. Constitimus vt opinor aduersus omnium criminum intentationem.] *Etsi ab initio cap. præcedentis ad finem vsque, & exc. vet. & MS. nullam amplam distinctionem capitum faciant; nos pro maiori intellectu, & vt Hyperbaton quoddam euitetur, in capita sex vnicum caput diffecimus; maximè cū (vti ex nostris inscriptionibus colligere non est difficile) variæ in iis materiæ tractentur. Hoc itaque caput 46. hoc modo inscribimus:* Quod Christiani debeant licentia disciplinæ Philotophis adæquari, maximè cum illi veritatem integrè præstent, quam hi Mimicè affectant. *Ex MS. autem Belgicis, Gallicis & 1. Vatic. legimus:* possimus, *pro:* possumus. *Imitatur autem Athenagoram Orat. pro Christ. Libri manuscripti*, intentationem, *pro,* intentionem. *quo etiam supra varia adnotauimus.*

572. Dum de bono sectæ huius obducitur, &c.] Obduci *pro cōuinci (vt adnotat in Schol. Rhen.) sepissimè vtitur. Sic & infra T. 3. lib. de carn. Christi.* quum adulteratores eius obduxero; *& de Resurr. carn.* obducti dehinc de Deo carnis auctore. *Rursum etiam his secta in bonam partem. Cum eodem ex MS. Belgicus & Puteani, iterum reposuimus:* vsui, *ac vocem Tertullianicam:* proinde; *ac addidimus:* nos.

573. Aut lucernas meridie vanas proferre?] *Alludit ad id quod supra dixit c. 35.* nec lucernis diem inftingimus. *Vbi latius in Adn. nostris n. 464.*

574. Quinimmo & Deos vestros, &c.] Quinimmo, vtplurimum, intantum (*inquit Zephyrus*) *& alia id genus, sunt qui dicant à sacris nostris Doctoribus in latinitatem inculcata, parum cautè. quandoquidem in lectionibus antiquorum eiusmodi lectio, eiusmodi dictiones occurrant, si modo Plinius auctor iis videtur classicus. Ille igitur lib. 16.* Quinimmo *melior & copiosior fructus in plures dispersa ramos. Idem de oleo. Tribus bonitatibus* vtplurimum *distat.* Intantum *vero, &* intotum, *&* in integrum, *ita passim occurrūt, vt in re manifesta vterer testibus non necessariis, si Ciceronis & aliorum auctoritatem concitarem. Atqui quæ hic adfert de contumeliis Philosophorum in Deos, satis supra probauit c. 14. Quod vero ait,* in Principes latrant, *videātur Plutarchus & Diogenes Laertius, pro quo Vatic. 1. non male legit:* Principes lacerant.

575. Socratis vox est: Si dæmonium permittat, &c.] *Vide supra Adnot. nostras c. 14. n. 211. & c. 22. n. 340. & ipsum Tertull. latissimè initio libri de Anima, ac ibidem Adn. nostras. Atqui pro eo quod mox sequitur:* odio flagrat veritas, *MS. Belgici & Puteani legunt* odium. *eligat Lector quod volet. Notat etiā Rhen. phrasim Tertullianicam, qua vsurpat* curare *&* procurare *cum dativo, ex verbis hisce:* qui saluti suæ curant, *cum quo iterum legimus ex MS.* neque de disciplina; *quorum quidam habent:* scientia, *pro:* conscientia, *sed istud placet.*

576 Quid enim Thales ille princeps Physicorum, &c.] Thales *Milesius* princeps Physicorū *vocatur, quod primus (iuxta Lact. l. 3. c. 14.) de natura rerum disputasse traditur; & Cræsi cum vixisse temporibus testatur Diog. Laertius. De voce autem:* commeatus, *alibi latius. Rhen. adnotat hic intelligi concessus dilationes.* Frustratus, *vero, magis placet, quam quod habet MS. S. Bau.* frustratur. A Deo. *Puteani; in* Deum.

577. Licet Plato affirmet, factitatorem vniuersitatis.] *Verba platonis (quæ etiam vt Socratis apud D. Iustinum Mart. recensentur Orat. ad gentil.) in Timæo hæc sunt. Parentem & Opificem vniuersorum neque inuenire facile, neque inuentum in vulgus promulgare tutum est, quæ etiam videre est sub nomine Platonis tum apud Ciceronem Lib. de Vniuerso, tum apud Lact. l. 1. Institut. diuinar.*

578. Ceterum si de pudicitia prouocemus.] *Sic ex MS. pro:* prouocemur. *Atqui de sententia in Socratem lata videantur Adn. nostræ infra Tom. 3. ad initium lib. de Anima.*

579. Noui & Phrynen meretricem Diogenis, &c.] Phrynen Diogeni *familiarem fuisse vel inde cōstat, quod Laertius scribat auream Venerem Delphis ab illa oblatam ab eo inscriptam: ex intemperantia Græcorum. Ex quo confirmatur illud Arnobij lib. 6. adu. Gentes:* Phryne *illa Thespiaca cum in acumine ipso esset pulcritudinis, exemplum fuisse perhibetur cunctarum Venerum.*

580. Audio & quendam Pseusippum de Platonis schola, &c.] Pseusippum *D. August. l. 8. de ciuit. Dei c. 11. Platonis sororis filium dicit: aliud interim eius mortis genus recenset Laertius.*

581. Democritus excæcando semetipsum, &c.] *Vt certius (inquit idem Laertius) subtiliusque secreta naturæ inquireret, seipsum occæcauit.*

582. Diogenes superbos Platonis thoros, &c.] *De hoc sic idem Laertius. Calcans aliquādo Platonis stratum, dixit: Calco Platonis inane studium; ad quem Plato: Quanto, inquit, ô Diogenes, fastu tumes, dum superbiam te calcare putas.*

583. Ecce Pythagoras apud Thyrios, Zeno apud Priennenses, &c.] *Sic ex MS. pro:* Thurios, *maximè cum Laertio teste Thyrrenum fuisse tradat Aristoxenus; qui etiam addit, à Crotoniatis tyrannidis suspicione in domo Milonis incensum periisse; quo pertinet etiā illud D. Athenagoræ. Pythagoras vna cum aliis 30. (vt legendū putat Lāgus) viuus igne vstulatus est. Quod vero* Zeno (*seu vt MS. legunt:* Zenon) apud Priennenses *tyrannidem affectarit, reperire hactenus nō licuit. Apud Laertium reperiuntur duo* Zenones *Philosophi, Citticus & Eleates, de quorum isto infra latius c. 50. Erat autem* Priene *Thebanorū colonia Laertio teste in Bione. Atqui pro:* Ædilitatem (*quæ vox Ciceroni etiam vsitata est, pro Ædilium magistratu*) *legebant vet. exc. & vnus Vatic.* ciuitatem.

584. Lycurgus ἀποκαρτέρεσιν optauit.] *Eodem modo dixit l. 1. adu. Marc. vt* ἀποκαρτερήσει *probes te; & quid sibi velit supra c. 4. explicat Auctor his verbis:* Nónne & ipsius Lycurgi leges à Lacedæmoniis emendatæ tantum auctori suo doloris incusserunt, vt in secessu inedia de semetipso iudicarit? *Alibi (vt adtigit etiam post Rhen. Zephyrus)* ἀποκαρτερεῖν *&* ἀποκαρτέρησις *non solum de eo intelliguntur qui*

inedia, sed & de eo qui laqueo vitam finit, maxime apud Suidam & Quintil. Instit. Orat. l. 9. Atqui quod Anaxagoras depositum hostibus denegauerit, etiã apud Laertium non inuenitur: an alibi nescio.

585. Aristotetes familiarem suum Hermiam, &c.] *Sic ex MS. & vet. exc. pro* Herniam, *quia illud legitur apud Laertium: vbi latius videre est, quomodo* Hermiam *Acarnensium tyrannum Eunuchum prætextu familiaritatis interfecerit, cuius adeo postea accusatus, seipsii aconito confecerit.*

586. Plato à Dionysio ventris gratia venditatur.] *De* Platone vendito à Dionysio *tyranno etiam videatur Laertius, & Lact. l. 3. Diuin. instit. c. 24.*

587. Aristippus in purpura.] *Etiam* Aristippi *purpuram & luxum celebrat Laertius, & improperat quoque Tertull. supra lib. de Pallio c. 4. ac Lact. Instit. diuin. l. 3. c. 15. de Laide ipsius scorto.*

588. Et Hippias, &c.] *MS. Belgici legunt:* Iethydias, *Vat. 1.* & Hidias, *alter:* Ichtidias, *vt & Puteani. Verum illud seruaui, eo quod Ciceroni et Quintiliano notus fuerit* Hippias *Elæus Philosophus; quorum tamen Cicero lib. 9. epist. ad Attic. 181.* Hippiæ *Pisistrati filio adscribit arma in patriam.*

589. Desinunt tum Christiani haberi penes nos.] *Ex MS. addidimus:* haberi; *& ex iisdẽ:* veritatis interpolator & integrator, *pro:* & expressor. *Puteani;* & integrator & expressor. *Atqui locum hunc imitatur D. Hieronym. dum Philosophum vocat gloriæ animal & venale rumorum mancipium, epist. ad Pammach. de obitu Paulinæ, ac consol. ad Iulian.*

CAP. XLVII.

590. Antiquior omnibus veritas ni fallor, &c.] *Hoc caput ita ex rei argumento inscribendum duximus:* Quod nemo non Poetarum & Sophistarum de diuinæ litteraturæ fonte potauerit. *Atqui hic ex MS. suppleuimus vocem:* veritas. *Imitatur autem Iust. Mart. Orat. ad Gentiles, ac Clem. Alexandr. 1. & 5. Stromatum. Auctorem vero similiter D. August. lib. 8. de ciuitate Dei cap. 11. & Euseb. de præpar. Euang. initio lib. 11. & latissimè de Platone, toto lib. 12. ac ad verbum fere Minutius in Octauio.*

591. Inde opinor à quibusdã quoque Philosophia eiecta est, &c.] *De* Philosophia *à* Thebanis *seu* Thebæis, *vt habent MS. Spartiatis, & Argiuis* eiecta *locus insignis. Certè etiam Roma his pulsi sunt cũ Mathematicis Philosophi (Euseb. teste in Chro.) à Domitiano Cæsare. Puteani liber;* Thebæis, Sparciacis & Argiuis. *Ex MS. autem & partim cum Rhen. in Schol. legimus:* nostra conantur; *pro:* contaminãtur, *etsi in lib. Puteani est;* ad nostra conantur, *& in eodem;* digestis ex pro instituto. *pro quo in aliis est;* ex instituto. *& mox:* ad propria opera verterunt, *adiecta voce:* opera *ex MS. è quibus etiam* subnubila *pro:* sublimia.

592. Vt & de qualitate & de natura eius & de sede disceptent.] *Ex iisdem MS. & vet. exc. addidimus iterum:* & de sede; *nam hic non solum recenset opiniones varias Philosophorum* de Dei qualitate & natura, sed etiam de sede eius *extra aut intra mundum. Imitatur autem D. Iustinum Mart. Apol. 1. ad u. gentiles, & Iren. lib. 2. cap. 19. Eodem etiam pertinet illud Auctoris lib. 1. adu. Marc.* Indignas substantias Deum (*ita lego pro:* Deos) pronunciauerunt, vt Thales aquam, vt Heraclitus igne, vt Anaximenes aerem, vt Anaximander vniuersa cælestia, vt Strato cælum & terram, vt Zeno aerem & ætherem, vt Plato sedera. *Tertullianum imitantur Arnob. lib. 2. aduers. gentes, Lact. l. 1. Diuin. instit. cap. 5. Euseb. de præpar. Euang. l. 14. cap. 6. Pro,* sicut Epicurus, *liber Puteani;* quã Epicurus, *voce Tertullianica. & infra;* alius ex igni.

593. Platonici quidem curantem rerum, &c.] *Idipsum his verbis repetiuit Arnob. Alij, inquit, Deos existere neque humana curare (quod etiam Epicuro adscribit Lact. Inst. diuin. l. 3. c. 17.) immo alij perhibent (quod Platonicis hic adtribuitur) & rebus interesse mortalium, & terrenas administrare rationes.*

594. Sic & de ipso mundo natus innatúsve sit, &c.] *Similiter lib. de resurrect. carn. infra Tom. 3.* Plane apud Philosophos habes, qui mundum hunc innatum infectúmque defendant; *cui similia Arnob. vbi supra: Mundum, inquit, quidam ex sapientibus existimant neque esse natum, neque vllo esse in tempore periturum: immortalem nonnulli, quamuis eum conscribant esse natum & genitum; tertius vero collibitum est dicere, & esse natum & genitum, & ordinaria necessitate perituru.*

595. Sic & animæ statu, &c.] *Varias de anima Philosophorum opiniones tractat latius Auctor, tum l. hunc sequente de Testimonio animæ adu. idola, tum l. de Anima T. 3.*

596. Ex horum semine & nostram hanc notitiolam paraturam, &c.] *Sic alibi dixit Auctor:* de Philosophorum ingeniis omnem hæresin animari; *& adu. Herm.* Hæreticorum Patriarchæ Philosophi; *vbi latius hac de re aduersus Magdenburgenses. Legimus autem ex MS. Belgicis & Puteani:* iudicet veritatem *pro:* vindicet.

597. Transmissa per comites eius, &c.] *Locus pro traditionibus Apostolicis; de quibus vide Adnot. nostra in l. de Cor. milit. infra T. 2. c. 3. Pro,* subortа elegantissimi *liber Puteani;* subornata. *Item:* de similitudine *pro* dissimilitudine.

598. Vel eam sibi potius euincerent.] *Sic iterum ex Gorz. & nostris MS. codicibus, pro:* vel etiamsi possent; *quia illud requirit membrum huius periodi secundum:* vel ideo magis, &c. *Pro,* & Philosophis; *Puteani:* nec Philosophis.

599. Tribunal apud inferos ponunt.] *Allusit ad Minoem, Æacum & Rhadamantum, de quibus pulcrè ex Platone, Euseb. de præpar. Euang. lib. 12. cap. 3. & Lact. quoque l. 7. c. 22. quo pertinet etiam illud eiusdem Lact. de Socrate: Timuit ne apud Rhadamantum recipiendi rem voti reus fieret ab Æsculapio.*

600. Sic enim & Pyriphlegeton, &c.] *Ignẽ inferni fluuium intelligit, de quo multa fabulantur Poetæ, & tractat etiam Minutius Fœlix verbis infra citatis num. 614.*

601. Paradisum, &c. recipiendis sanctorum spiritibus destinatũ.] *De hoc Tertull. errore, quẽ etiã latius deducit lib. de Anima infra T. 3. inter Prolegomena. Legimus autem iterum:* maceria igneæ illius zonæ, *cum MS. & Rhen. pro:* materia; *agit enim de flammeo gladio Cherubin quem collocauit ante paradisum Deus, quem* zonam igneam *vocat ad similitudinem* zonæ flammeæ *ceu torridæ cæli.*

602. Elisij campi.] *Notiora sunt quæ de* Elisiis campis *fabulantur Poetæ, quam vt repetitione sit opus.*

603. Oro vos.] *Phrasis Tertullianica: atque ex MS. Belgicis & Puteani adiecimus,* si de nostris sacramentis.

CAP. XLVIII.

604. A ge iam siquis Philosophus, &c.] *Caput hoc inscripsimus:* De resurrectione seu restauratione corporum, *quæ materia cum peculiari libro tractetur infra T.3. De resurrect. carnis, breues esse nos hic oportuit. Tertull. autem ad verbum ferè imitatur Minutius in Octauio.*

605. Vt ait Laberius.] Laberius *Poeta fuit Mimographus, cuius meminit Auctor etiã supra l.de Pallio c.1. & Macrob.Satur.l.2.ac Gell.l.11.c.9. de quo plura apud Crinitum in Decio* Laberio. *Alludit ad eundem Minutius his verbis. Mimi officio digna ista sententia est. Atqui locum ipsum* Laberij *his verbis expressit idem Crinitus de honest.discipl.l.11.c.3.*

Et audio mala multa etiam ex bonis;
Par illud, vt nos olim mutant philosophi.
Et nunc de mulo hominem, de muliere colubrũ
Faciunt, & ex diuersis diuersa alia.

606. De sententia Pythagoræ &c.] *Ad* Metempsychosin Pythagoræ *alludit, de qua latius & ex proposito lib. de Anima, infra T. 3. ad quem Lectorem remittimus. Pro,* colubrũ *habet liber Puteani;* colubram. *Porrò ex MS. legimus:* distorserit, *pro:* detorserit; *ac:* consensum mouebit, *pro:* consessum, *& omisimus cum isdem ac vet.exc.* & prandeat.

607. ipsumque de Caio Caium. *De hac Iureconsultorũ phrasi vide supra c.3.n.37. Legimus autẽ:* Multis etiam locis ex ocio, *cum MS. & Rhen. in schol. pro:* & ocio. *Item:* inquam, *pro:* vnquã, *ex MS. & vet.exc. Pro* vidit, *Puteani;* quis in quam bestiam reformari videretur.

608. Vt eadem qualitas animæ in eandem restauretur conditionem, etsi non effigiem.] *Etiam de hoc inter Tertull.errores, quod videatur animæ effigiem adtribuere, aut si de hominis effigie agat, etiam cautè legendum sit, ac si videatur non satis intellexisse eundem hominem in eadem effigie resurrecturum. Seipsum autem explicat paulopòst dum dicit:* sed erimus iidem qui & nunc, nec alij post. Eo quod omnino de iudicio Dei pati debent, *hæc verba absunt à libro Puteani.*

609. Quia neque pati quicquam debet anima sola sine stabili materia, id est, carne.] *Manifestum etiam hic esse errorem rectè adnotauit Zephyrus: quæ et de hoc in Prolegomenis latius; maximè cum & Magdenburgenses non inter errores, sed inter dogmata Tertulliani contra disertam aliorum Patrum sententiam collocent. Iterum autem legimus ex MS. quod habebant vet. exc.* & quod omnino de iudicio Dei pati debent animæ, nõ sine carne meruerũt, &c. *& paulopost:* ô homo.

610. Idem nihil factus cum esse desieris.] *Cautè etiam legi hic debet & Auctor & Minutius; neque enim nihil fimus aut esse desinimus post obitum, sed ad illud videtur alludere quod mortuus homo non sit homo. Legimus autem bis cum Minutio:* de nihilo, *ac:* eiusdem ipsius; *suppleuimus etiam quod omissum erat citra editionem Zephyri:* Redde si potes rationem qua factus es, & tunc require qua fies; *& rursus legimus:* omnium animarum animatore; *pro:* animantum: *item ex MS. reposuimus:* in testimonium vobis, *pro:* nobis.

611. Si intelligas te vel de titulo Pythiæ discẽs.] *Sic iterum ex MS. & Rhen. Qui autem hic* Pythia; *initio lib. de Anima,* Pythius dæmon, *& supra c.46.* Apollo *vocatur. Apud alios Apollo,* Pythius, *& vates Apollinis apud Delphos in tripode* Pythia *nuncupatur, eo quod femina esset. quæ quidem (vt adnotat Viues in c.11. l.4. de ciuit. Dei D. August.) initio virgo fuerit, sed postea vna illarum violata, quæcunque mulier non minor natu annis 50. in virginali habitu. Idque à* Pythio *dracone qui (Clem. Alexandr. teste Orat. ad gent.) in Pythone celebratur. Atqui quod Rhen. refert ad illud γνῶθι σεαυτὸν, rectius Zephyrus ad illud oraculum refert, quo homo pronuntiatus est ab Apolline Dominus omnium morientium & resurgentium.*

612. Ad expungendum quod in isto æuo boni seu mali meruit.] *Rectè adnotauit Rhen. hanc veram esse lectionem, pro eo quod priores exc. & postea iterum Zephyrus:* persoluendum; *nam vox illa est Tertullianica* expungere, *pro:* persoluere. *Sic legimus secundum eundem ex Gorz. & nostri MS.* pendendum, *pro eo quod vet.exc.* deprehendendum, *ac Zephyrus, tametsi elegantius:* prehendendum. *Est autem hic locus adiotandus pro meritis operum, quales multos in Indice tum huius Auctoris, tum D. Cypriani nostri reperiet Lector. Paulopost ex MS. legimus:* & qui non integri. *Puteani;* integrè.

613. Nouerunt & Philosophi, &c.] *Iisdem penè verbis Minutius. Et tamen admonentur, inquit, doctissimorum hominum libris illius ignei fluminis, & de Stygia palude sepius ambientis ardoris, quæ cruciatibus æternis præparata, &c. quæ compendij gratia omittimus. Atqui:* apparet, *interpretatur recte Rhen. ministrat. Vox est Tertullianica.*

614. Non enim absumit, &c.] *Ex MS. iterum illud restituimus iuxta Rhen. cod. pro:* adsumit. *Nam confirmatur etiam his Minutij verbis: Illic sapiens ignis membra vrit & reficit, carpit et nutrit; sicut ignes fulminum corpora tantum tangũt, nec absumunt, sicut ignes Æthnæ montis & Vesuuij & ardentium vbique terrarum flagrant nec erogantur; ita pœnale illud incendium nõ damnis ardentium pascitur, sed inexesa corporum laceratione nutritur. Quæ latius descripsimus, quod locum hunc pulcrè explicent; sicuti etiam Lact. l. 7. c. 21. & Pacianus de Pœnit. p. 188. vti ante me quoque adnotauit Latinius.*

CAP. XLIX.

615. Hæc sunt quæ in nobis solis, &c.] *Caput hoc pro rei materia inscripsimus:* Quod in Christianis presumptiones vocentur, quæ in Philosophis summæ sciẽtiæ. *In Puteani est;* hæ sunt quæ tuentur, & præsumtio.

616. Sed in eiusmodi error, si vtique, irrisioni iudicandum est, non gladiis, &c.] *Sic hunc locum restituimus, partim ex exc. partim ex MS. (omissa voce* vindicandus, *quã superflue adiecisse videtur Zephyrus) pro eo quod erat:* adiudicandus est; *vt cum Datiuo construatur iudicandi vox, more Tertullianico. liber Puteani;* sed in eiusmodi enim si vtique inrisui iudicandum est. *&;* elegimus: *pro,* eligimus.

CAP. L.

617. Ergo inquitis, cur quærimini, &c.] *Postremo capiti huic titulum dedimus:* De victoria Christianorum in suppliciis, *quam etiam paucis prosequitur Minutius in calce sui Octauij.* Nemo quippe: *liber Puteani;* nemo quidem.

618. Sed obducimur, &c.] *Rhen.* obducimur, *hoc est vincimur, quum videlicet pro nomine Christi trucidamur. Zephyrus in Paraph. sic. Illi abigũtur trahuntũrque captiui, si victoriam non obtinuerint, nos cum obtinuimus. Neuter interim mihi satisfacit, eo quod sequitur:* denique euadimus, cum obducimur. *Magis itaque placet ei Rhen. interpretatio quam habet in lib. de carn. Christi,*

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

qua obducere *interpretatur inter cetera, pro profligare atque delere, ac si dicat: profligamur & delemur cum obtinuimus; & rursum euadimus, in cælum nempe, cum profligamur.*

619. Sarmentitios & semaxios.] *Cur ita vocarentur Christiani, explicat verbis sequentibus:* quia ad stipitem dimidij axis reuincti sarmentorum ambitu exurimur. *Ita enim constanter legunt MS. omnes tam Belgici, Gallici, quàm Vaticani, & accessit ex coniectura quamproximè Latinius legendum putans:* semiaxarios, *&:* axis; *pro eo quod hactenus exc.* semissarios, *& Crinitus iam olim de hon. disc. l. 1. c. 13.* semissios, *ac vterque* dimidij assis. *Cofirmat nostram lectionem Latinius, tum his verbis Scorpia. infra T. 3. &* eculeus, axis, *& apertioribus sub finem l. de Pudicit. T. 5.* puta in axe iam incēdio adstricto. *Quare non est recurrendum ad interpretationem Criniti de Semissibus hominibus ex Cicer. ad Vatinium. Vti etiam non placet quod ille legit* sarmentarios; *ita memoria dignum quod adnotat de simili supplicij genere loqui Eusebium ac D. August. Certè de D. Polycarpo tale quid reperitur hist. illius Eccles. l. 4. c. 15. seu 14. tum de sarmentis in eius combustionem coaceruatis, & adparatu clauorum quibus adfigeretur, cui dubium quin stipiti alicui.*

620. Hæc palmata vestis.] Palmata *tunica ita dicta, quod palmæ illi essent intextæ: quæ etiam Liuio l. 10. nota est, in triumphis.*

621. Mutius, &c.] *Eadem penè omnia reperire est exēpla lib. ad Mart. quæ hic recenset Ethnicorum virorum et mulierum. Iisdem penè verbis etiam Minutius: Vos ipsi calamitosos viros fertis in cælum.* Mutium *Sceuolam, qui cum errasset in Regem, perisset in hostibus nisi dexteram perdidisset. Et quot ex nostris non dexteram, sed totum corpus vri pertulerunt? Viros cum* Mutio *vel cum* Attilio Regulo *(de quo paulò post etiam Auctor) comparo. Tueri & mulierculæ nostræ omnes suppliciorum terriculas inspirata patientia doloris illudunt. Nulla autem est historia (inquit Zephyrus) quæ Sceuolæ dexteram Regulique cruciatu non celebret. De* Empedocle *vide supra Adn. nostras in lib. de Pallio c. 4. n. 83.*

622. Aliqua Carthaginis conditrix, &c. secundum matrimonium, &c.] *Figura (inquit Rhe.) Græca, qui & exclamationes hic omnes rectè Ironicōs interpretandas censet. Historiam ipsam his verbis explicat Tertull. infra T. 5. l. de Monoga.* Regina Carthaginis profuga, & in alieno solo & tantæ ciuitatis cum maximè formatrix, cum Regis nuptias vltro optare debuisset, ne tamen secundas eas experiretur, maluit ecōtrario vri quàm nubere. *Exstant etiam (teste Zephyro) in laudem Didonis Epigrammata, quæ, ne Hiarbæ coniungeretur, se suo gladio confecit. Fabulas itaque de ea texuit Virgil. 4. Æneid.*

623. Anaxarchus, &c.] Anaxarchi *(inquit idem Zephyrus) patientiam, cum à Nicocreonte tyranno in Cyprum mala fortuna delatus, pistillis in mortario tunderetur, mirantur omnes; & celebrat eandem Laertius iisdem penè verbis quibus Auctor. Ex quo etiam intelligitur ad quid alludat Auctor cum dicit:* cum ptissanæ, *(quod vet. excus. magis placet quam Zephyri,* ptisanæ) pilo tunderetur. *Pro eo enim quod habet Auctor:* Tunde, tunde Anaxarchi follem, *id est vtrem; Græcè est* πίσσε πίσσε, *&c.*

624. Attica meretrix, &c.] *Etiam hoc repetitur infra T. 2. l. ad Mart. & narratur Zephyro teste à Valerio Maximo, ac Cicerone in Tuscul. Rhen. in schol. hæc adfert ex Plin. hist. nat. l. 24. Et Iphicratis (inquit) leæna celebratur. Scortum hæc lyræ cantu familiaris Harmodio & Aristogitoni, consilia eorum de tyrannicidio, ad mortem vsque excruciata à tyrannis, non prodidit. Quamobrem Athenienses eam in honore habere volentes, ne tamen scortum celebrasse viderentur, animal nominis eius fecere; atque vt intelligeretur caussa honoris, in opere linguam addi ab artifice vetuerunt. Hippiam autem* tyrannum *vocat Zephyrus. Pro* comestam, *liber Puteani;* comesam, *elegantius & vetustius item;* expellit, *pro* expuit. *Sic etiam apud Martialem* expulit *veteres libros habere; pro:* expuit, *monuit Carrio.* Expulit vna duos tussis & vna duos.

625. Zeno Eleates.] *Quid* Zeno Eleates *in tyrannum Dionysium ausus sit, Zephyro teste, etiam videre est apud eosdem. Quibus adde & Laertium, qui interim non Dionysij, sed Nearchi, seu vt alij, Diomedontis tyranni meminit, & simile prorsus præcedenti de lingua præcisa exemplum illius adfert. Cicero Tuscul. qu. l. 5. non aliud habet, quā quod perpessus sit omnia potius quàm conscios delendæ tyrannidis indicaret. Legimus autē ex MS.* inpassibilis; *pro eo quod habebant vet. excus.,* impassibilibus, *quod omiserat Zephyrus.*

626. Certè Laconum flagella, &c.] *Vide de hucusque dictum l. ad Martyras, & nostras ibidem Adnotationes. Pro* acerbata *putat Latinius legendum:* aceruata; *sed placet vulgata lectio ob illud Claud. l. 1. Et exiguis stimulando vulnus* acerbat; *vt accipiatur* acerbata *pro atrocius inflicta; Maximè cum etiam MS. omnes cod. apud D. Cypr. epist. 42. ad Cornel.* acerbationibus *legant, pro eo quod ante exc.* aceruationibus.

627. Statuas defunditis, &c.] *Sic ex MS. pro:* diffunditis, *vt loquatur de statuis fusilibus. Ex iisdem cum Rhen. & Latinio:* præstatis & ipsi, *pro:* ipsis.

628. Ad lenonem damnando Christianam.] *Rhen. ex Gor. cod.* clamando, *sed illud aliorum MS. & exc. magis placet, eo quod Præsides alloquitur.*

629. Nec quicquam tamen proficit exquisitio, &c.] *Etiam hoc ex MS. pro:* profuit. *Similia autem videre est & apud DD. Hilarium & Hieron. alicubi, & infra l. ad Scapulam; latissimè verò apud D. Iustin. Mart. l. de Verit. relig. Christ. vt verissimum sit illud Epiphonema Auctoris nostri:* Semen est sanguis Christianorum.

630. Cicero in Tusculanis, &c.] *Ciceronis Tusculanæ & Senecæ liber ad Gallionem de remediis fortuitorum passim exstant.*

631. Diogenes.] *Diogenicam tolerantiam interpretatur Rhen. sub nomine* caninæ æquanimitatis *celebrat etiam Auctor initio lib. de Patient. infra T. 2. & latius Laertius in eius vita, qui etiam conscriptum refert ab eo librum de morte.*

632. Pyrrhon.] Pyrrho *(qui Græcè* πυρρὸν*) Cicero teste Acad. qu. l. 2. ne sentire quidem ea sensit sapientem quæ* ἀπαθῆ *nominantur. Fuit autem is Philosophus primò pictor, deinde Anaxarchi discipulus, quem Clemens Alexandr. Strom. lib. 7. contentiosum nuncupat, à quo Pyrrhonij quos Scepticos nuncupant, quibus inquit idem Clemens Stromat. lib. 8. nihil est firmum aut stabile. Citatur autem* Pyrrhon *iste Eliensis ab Athenæo & Suida.*

633. Callinicus.] *Celebratur à Suida Sophistes Petreius, qui inter cetera scripsit Orationes aliquot, inter quas vti hinc colligitur, vna ad tolerantiam doloris & mortis adhortatoria.*

634. Vt

634. vt omnem veniam ab eo compensatione sanguinis sui expediat.] *Simile est illud D. Cypr. epist. 52. ad Antonian. vbi Martyres dicit statim ad gloriam peruenire, fidei statim & virtutis accipere mercede, statim à Domino coronari. Atque adeò hic locus adnotandus est contra eorum errorem, qui coronam iustitiæ, atque adeò & martyrij, ad diem vsque iudicij differendam dicere non verentur.*

LIBRI DE TESTIMONIO ANIMÆ ADVERSVS GENTES ARGVMENTVM, PER IACOBVM Pamelium.

QVVM videret Tertullianus opusculis, quamquam probatissimis atque lectissimis, pro Christianæ fidei defensione editis, fidem non inclinare humanam de incredulitate duritiam: nouum Testimonium Animæ aduersus Gentes aduocat; latiùs prosequutus, quod Apologetici cap. XVII. paucis adtigerat.

Imprimis per prosopopœiam ab anima adhuc rudi, impolita & idiotica Christianorum nomine testimonium flagitans. I.

Deinde plures loquendi formulas in medium adducit, quæ omnibus in ore sunt etiam non Christianis. exempli gratia: Quod Deus dederit; Si Deus voluerit; Deus bonus est; Deus benefacit; Benedicat te Deus; Deus videt omnia; Deo commendo; Deus reddet; Deus inter nos iudicabit. *quibus manifestè Deum vnicum & solum, confitentur.* II.

Porrò & dæmonia, quamuis Chrysippi aliquis aßentator illudat, esse ea tamen, & abominationem sustinere, exsecrationes publicas testatum facere; per quas & dæmonium & satanam pronunciare solent. III.

Quin etiam animæ statum, post vitæ dispunctionem vel inde agnosci; quod quosdam misellos, alios securos nuncupent, dum alicuius defuncti recordantur; quòd defunctis parentent; quòd cineri terram grauem & penes inferos tormentum imprecentur; aut econtrariò refrigerium comprecentur, & vt benè apud inferos requiescat; quòd postumam famam post mortem affectent; quòd denique de iampridem defunctis occurrat dicere: Abiit iam & reuerti debet. IIII.

Atque omnia animæ Testimonia tanto communia, quanto naturalia; quanto naturalia, tanto diuina; friuola cuiquam non debere videri; cùm sit natura magistra, anima discipula, maximè cùm prior anima quã littera, sermo quã liber, sensus quàm stylus, & homo quàm philosophus aut poëta: &, si hæc eloquia de litteris vsurparit, anima potius de diuinis quàm secularibus; quippè quæ has ætate aliqua antecedant, vt suo loco edocuit Auctor, nempè Apologet. cap. xix. V.

Credendum itaq; animæ, atque adeò naturæ & Dei ipsius testimonio; eámq; conueniendam cùm Christianus quis timet fieri; præsertim cùm omniũ gentiũ nomẽ sit vnus homo, vna sit anima; varia vox, vnus spiritus; varius sonus, sed loquelæ communis mater. Deus & Dei bonitas vbique; dæmonium & maledictio eius vbique; atque adeò animæ in die iudicij exprobrandum fore: Deum prædicabas, & non requirebas; dæmonia abominabaris, & illa adorabas; iudicium Dei appellabas, nec esse credebas; Christianum nomen sapiebas, & persequebaris. VI.

Ceterùm primus hunc librum edidit Gagnæus anno 1545. cum titulo dumtaxat: DE TESTIMONIO ANIMÆ, *qui quum satis obscurus esset, adieci,* ADVERSVS GENTES. *Eundem deinde castigauit compluribus in locis Gelenius, ad Britannicum Lælandi exemplar. Tertulliani autem esse tum stylus difficilis ac sententiis creber, tum dictum Libri argumentum satis conuincunt; ita vt demirer quosdam alioqui eruditos viros contrariam de stylo tenere sententiam: præsertim quum D. Hieronymus plures libros aduersus Gentes conscriptos memoret Epistola ad Magnum; quorum vnum hunc esse censeo. His adde verba ipsius Auctoris libro de carne Christi, infra Tom. 3.* Plenius hæc prosequitur libellus, quem scripsimus de Testimonio Animæ. *Vtinam suppetisset exemplar MS. vt licuisset emendatiorem in lucem emittere. sed nolui ex solis coniecturis, nisi iis locis, quos Latinus Latinius indicauit, quicquam castigare; è cuius notis non parum etiam confirmatur mea de hoc libro tanquam Tertullianico censura. Nos autem nunc primùm Adnotationes addimus.*

TVLLIANO
Adnotationibus
PAMELII.
A V.
16.

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN